१३ श्रीशांतिपर्वणि राजधर्मः १ पत्रे २६८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री:
म. शां
ग. टी
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ श्रीमद्गोपालमानसश्रीलक्ष्मणपदाब्जगः ॥ श्रीनीलकण्ठो भावदीपं कुरुते शा
न्तिपर्वणि ॥ १ ॥ यल्लाभेन कृतार्थोऽमितेह्यासोपमीरितः ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यगत्र निरूपिताः ॥ २
धर्मादित्रयमर्थकामकरणाशील्यर्थमित्यल्पकाः धीशुद्धिकृतजीवनार्थकतया तुच्छार्थमित्युत्तमाः
एतन्मोक्षवपानराष्ट्रचालनया ख्यातिमिषाद्दर्शितं येनासौ निजवाक्यजातहृदयं मे संददातादरात् ॥ ३ ॥
तत्र तावद्धर्मो राजधर्मो ख्याः कौशल्यपक्र ... मेण विश्वस्यापन्नस्य विरक्तस्य चोपकारका॥
धर्म्यहिंसत्वान प्रथमेराजधर्मा ... नशक्यर्थस्याच प्रकरणानन्तरात्तरन्
नकाम्यनयोनि वल्पमाणानि वेच ... तानुसारेण च समानप्रकारेण सर्वा

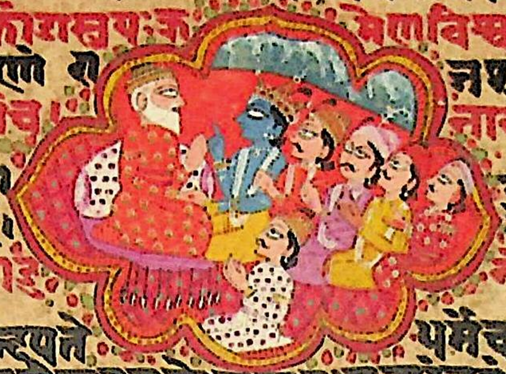

ॐ नमः सरस्वत्यै ॥ ॐ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं ॥ देवीं
सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनन्दनाः ॥ विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वा
रंजपति प्रजा इति मन्नो राख्यातो नृपते ... धर्मे च वल्याभिहितकाम्यपेतिहइपरा
शेरणापि सर्ववर्णसाधारणानपतेषाह्य यो गाद्व यः प्रजारंजनं करोति सराव वोध्यः सचत्तिये
वाउस्या नेन सदा प्रवृत्तेस्या दिनावह्नमाणानडन्यानादीनधर्मानान्नतिहत ॥ तत्रापि यः कामलोभा
दिहीनोऽत्यंतनिर्विताः केवलं प्रजापालनजं धर्ममात्रकामयते स एव राज्याहइति फोपहितेरा
हरेणानप्रथमे निरूपयति कृतोदकानिते सुहृदामित्यादिना नमोधर्मायमहते इत्यतः प्राक्तनेन ग्रंथे
न कृतोदकाः कृतं प्रेतत र्पणाः सुहृदां मित्राणां नेवां सर्वेषां पुनरादीनाम पित्रह्यतां मरणेनानिवेश्य

श्च भरतस्त्रियः

शांतिपर्वणि सटीकं मोक्षधर्मेण सह समाप्त २

राम १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म गी टी २

पुत्रो भ्राता दिकोपरिवार्य पर्यङ्कपासन्नुपरितः उपविष्टवेन ॥ तद्भावप्राप्तः ॥ ५ ॥ आश्वासयन्तः हे कौन्तेय
तवयस्य आश्वासमार्थं पर्यङ्कपासमिति न्यथे ॥ ६ ॥ कालेऽवसरे संभाषणकमम्पे हृत्वा प्रब्रवीत ॥ ८
भवः तिष्ठंत पोढशर्वमपर्ये मेणा का नामस्तीयमवविदिरानीन हृदेलेन सहायेन धर्मेण कर्म
प्रतिरक्ष्यन्ततः पुत्रो निर्मलम् गृहीतहा ॥ पर्यङ्कपासन्नुपान्यायं परिवार्य धर्मात्मा युधिष्ठिरं ॥ ७
रोपभागी रथी तीरे शोकव्याकुल चेतसं ॥ आश्वासयन्ता राजेन्द्र विप्राः शतसहस्रशः ॥ ८
नारदस्तत्रवी कालेयथमे पुत्रे युधिष्ठिरं ॥ ते भाष्यन्तिभिः सार्द्धं कुलं हेपायनादिभि ॥ ९
भवतो वाहुवीर्येण प्रसादान्माधवस्य च ॥ जितेयमवनिः कृत्स्ना धर्मेण च युधिष्ठिर ॥ १०
दिष्ट्या मुक्तस्तु संग्रामाद् लालोकभयंकरात् ॥ तत्र धर्मं रत पासि कच्चिन्मोदसि पाण्डव
कच्चिच्च निहताः मित्रः प्रीणासि सुहृदो नृप ॥ कच्चिच्छ्रियमिमां प्राप्य न त्वां शोकः प्रबा
धते ॥ ३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विजितेयं मही कृत्स्ना कृष्णवाहुबलाश्रयात ॥ ब्राह्मणानां
प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च ॥ ४ ॥ इदं तु मम महत् दुःखं वर्तते हृदि नित्यदा ॥ कृत्वा ज्ञाति
क्षयमिमं महान्तं लोभकारितं ॥ ५ ॥ सौभद्रं द्रौपदेयांश्च घातयित्वा सुतान्प्रियान ॥ जयोऽयम
जयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे ॥ ६ ॥ किं नु वक्ष्यति वार्ष्णेयी वधूर्मे मधुसूदनं ॥ ७ ॥ द्वारकावासिनी कृष्णं सा कि
मब्रवीत् ॥ वदन्तु नो निर्हतः पाण्डवैः सर्वे न भवति ॥ विशोकास्ते च कामयमानाः त्वा सृष्टा मीन्य धर्म्यः

९६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नतृतेगतीरपुराद्धिमासमाचवासस्यप्रयोजनेनवतेत्वाचितुम्मफद्वृक्तेनजन्यदोषनिर्द्दोनस्य
द्धिसपादनतेदत्तडेत्त यो चेनिवृत्तेपिष्पतयेति॥ननत्रुमावीशाचम्युद्धिमासमात्रेणनिविवहितेदशा
हाकुर्द्धानेविशेषाद्दशाहजनमिति॥वैष्णवःपंचदशाहेनशुद्ध्यमासेनमुद्ध्यतीतिमन्वाक्यविरोधात
नचैतसुद्धाःपनमासमाशौचन्नत्रये॥किंचउद्योतेवाहवणतेःत्वात्पनेहनस्यच॥सप्तःसंतिष्ठतेय
न्नत्तयाणामिति स्थिति॥रितिसंग्रामहनानांसपिंडःसंघरावस्युद्धतीत्युक्तंमनुनातेनहाद

नयेतेसमहात्मानोन्यवृसंन्यांउनेदनाः॥योचेतिवर्त्तेपिंध्यंतेमासमाचेवहिंपुराण॥३॥क्ष
तोदकेनराजानेपमेराजसुपितहिंवं॥अभिजन्मुमहात्मानःशिद्धाद्मस्तापिसतमा॥४॥देपाय
नोनारस्वदेवलश्चमहातपाः॥देवस्थानश्चकएवस्पतेषामशिष्याश्चसतमा॥५॥अन्येचवेद
विद्वांसःकृतप्रज्ञाद्विजानय॥गृहस्थाःस्नातकाःसंतोददृशुःकुरुसत्तमं॥६॥तेभिगम्यम
हात्मानःपूजितास्वपयाविधि॥आसनेषुमहार्हेषुविविशुस्तेमहर्षयः॥७॥ ॥ ॥ ॥ समं ॥

गाहमर्हानेनमासमध्यह्रानिरस्तःतिप्रतीयते॥पद्मासौस्मिकेपभवतहमानांमहदोह्यादशाहमा
शौचमुक्तितेनपद्धृतिनेशुत्रष्टादशाहपर्यंतेप्रत्यहमाशौचपापनाग्रहाःश्राद्धस्यप्रत्यदिनेश्रा
द्धस्याशौचसद्भावदशाहेननिवृत्तिरितिमासाशौचसपादनानिप्रज्ञ्यते॥४॥वेदविद्वांसःवेदार्थ
विदःकृतप्रज्ञा॥वेदोक्ताचारनिष्ठाः।स्नातकाःब्रह्मचारिणःसंतः॥अभपदहिणाग्रदाःसन्या
सिनः॥५॥नेराजानाभिगम्यम्पूज्यनमस्कारादिनाएवंवेशूजिताः॥मेतआसनेषुविविशुरितिसंवंधः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म शां टी ३

पुत्रं न स्पेति शेष ॥ अवकीर्णो त्वकं ॥ २३ ॥ मातृजः मानं संवृ्येन ॥ २४ ॥ श्वेतवाहनोर्जुनः पांडवं वत्संचपुत्रो
ममेत्यब्रवीदिशेषः ॥ २५ ॥ कामोभिलषितं मानरिमानंप्रति ॥ अवोचकर्णाइतिशेषः न अस्माभिः श्रुतं

पुत्रं सर्वगुणोपेतमवकीर्णं जलेपुरा ॥ मंजूषायां समाधाय गंगास्रोतस्य मज्जयेत ॥ २३ ॥ यं सूतपु-
त्रं लोको यं राधेयं चाप्यमन्यत ॥ स ज्येष्ठ पुत्रः कुंत्या वै भ्राता स्माकं च मातृजः ॥ २४ ॥ अजानन्ताम-
याभ्राता राज्यलुब्धेन घातितः ॥ तन्मे दहति गात्राणि तूलराशिमिवानलः ॥ २५ ॥ न हि तं वेद
पार्थोपि भ्रातरं श्वेतवाहनः ॥ नाहं न भीमो न यमौ सत्वस्मान्वेद सुव्रतः ॥ २६ ॥ गता किल पृथा
तस्य सकाशमिति नः श्रुतं ॥ अस्माकं शमकामा वै त्वं च पुत्रो ममेत्यथ ॥ २७ ॥ पृथाया न कृतः
कामस्तेन चापि महात्मना ॥ अथ पश्चादिदं मातर्यवोचदिति नः श्रुतं ॥ २८ ॥ न हि शक्ष्याम्यहं
त्यक्तुं नृपं दुर्योधनं रणे ॥ अनार्यं च नृशंसं च कृतघ्नं च हि मे भवेत ॥ २९ ॥ युधिष्ठिरेण संधिं हि
यदि कुर्यां मते तव ॥ भीतो रणे श्वेतवाहादिति मां मंस्यते जनः ॥ ३० ॥ सोहं विजित्य समरे विज-
यं सहकेशवं ॥ संधास्ये धर्मपुत्रेण पश्चादिति च सोब्रवीत ॥ ३१ ॥ तमवोचकिल पृथा पुनः पृ-
थुलवक्षसं ॥ चतुर्णामभयं देहि कामं युध्यस्व फाल्गुनं ॥ ३२ ॥ सोब्रवीन्मातरं धीमान्वेपमा-

न्तर्णां सर्वे संकटेभि त्रत्यागान्निर्दैवपातं ॥ कृतघ्नं तं उपकारं ध्वंसकाविनं च प्रसिद्धमित्यतो नार्यं तमे-
वसष्टीकरोति भीत इति ॥ ३० ॥ विजयमर्जुनं ॥ ३१ ॥ पृथुलवक्षसं कपाटवक्षसं ॥ ३२ ॥ वेपमानो अर्जुन

२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं त्व वक्ष्यतीति ॥ वयं कुतिष्ठ भ्रान्त्भा यो वा त्वत्त पामृता वा स्यैपी सभ इ इमे मो प्रति किं त्व वक्ष्यति ॥ या
न्यत्तो मे न त्व यामन्तु ज्ञो याति तन्नु ति वक्ष्यन्येवेति भावः ॥ तथा मधुसूदनेन हरि इति तः हारकाप्रति-
गतेन सता प्रति वासिनीय स्मन्तु पञ्च वर्णो न्ते वयाद्वारकावासिजनसमूहः किं त्व वक्ष्यतीति संबंधः
त्वलहृच्वा स्वजनयो इपहृत्वाभ्यं स्वरेण त्वया मा पुः स्तोयः सोऽभद्रः कथं यातित त्रु ति वक्ष्यन्त्येवेति।

किं त्व वक्ष्यति वास्यैपी वधूमे मधुसूदने ॥ द्वारिका वासिनी हृत्स्यमितः प्रतिगते हरौ ॥ १८ ॥ द्रौ
पदी हृत पुत्रेयं कृपणा हृत बांधवा ॥ मम त्विय हितैः कृत्ताः भूपः पौरम्पतीव मा ॥ १९ ॥ ह्रम
न्यद्य भगवत्नूपनाद्व स्वामिना रत ॥ मंत्र संवरणोत्त्वासि ज्ञत्याडेः स्वेन पालितः ॥ २० ॥ पश्च
नागा कृतं वलालोक प्रति रथारणा । सिंह स्पष्ट गति ही मा नू कृणो दाता जितव्रतः ॥ २१ ॥ प्र
श्रयो धानं राज्ञां गणोमानीतीत्वा परा क्रमः ॥ अमर्षी नित्य संरंभी ते ज्ञा स्वाकरेण रणे ॥ २२ ॥ यो
ज्ञाव श्रित्र याधीचक्षतीचाङ्ग्र विक्रमः ॥ स्टू ठोमन्त्रः सुतः कुत्याभ्या नास्त्वा कमसौ किल
नोपकर्म गणितेऽकृती कथया मास मूर्ख ॥ २३ ॥

भावः ॥ एतत्त्वकृतस्य मधुसूदने हरिमिति विशेष
णद्वयसामर्थ्यादेवलभ्यते ॥ १८ ॥ पतो हृत पुत्रा हृत बांधवा तः कृपणा दीनाः ॥ तिष्ठः स्त्विन्नस्य थेः प्रि
यं स्वत्वकरं हितं पथ्यं प्रिय चत हितं ॥ चन त्वं मित्र थैय कृत्वा सेनद्ध ॥ १९ ॥ मंत्र संवरणेन गुरुडोत्स्य त्र स्या
सनात ॥ करण्या प्रकारोनेन ॥ २० ॥ नदेवा हृति भिः पश्चाति ॥ सिंहस्यव त्वलाप कृहकोऽङ्गति गमने
च यस्य स तथा हृणीत्यात्तु ॥ २१ ॥ अमर्षी परोत्कर्षासहिष्णुः ॥ नित्य संरंभी सदा कोपवान् ॥ २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
म शां
ग टी
४

सत्यवमिति ॥ उक्तः पृष्टः ॥ १ ॥ कृष्णार्जुनसमद्भावो येहं जयेयमपि वासवमिस्तुत्कमनवमोदते ॥ एवमेनं इ-
ति ॥ २ ॥ न हि किमर्थमनयो वैरं देवहत्यादेत मित्याशंक्याह गुह्यमिति ॥ ३ ॥ हृत्वमिति ॥ सर्वधनं-
नेनावैराग्रदीपकः कन्यागर्भो देवैः ॥ तत्र स्यस्वर्गगमनायेति मितस्त्यर्थः ॥ ४ ॥ चकारथ्री

वैशंपायन उवाच ॥ स एवमुक्तस्तमृ निर्द्योर देवदत्तो वर ॥ कथयामास तत्सर्वं यथावृत्तः सत-
तन्नः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ॥ न कर्णार्जुनयोः किंचिद्
विपर्ययभवेद्रणे ॥ २ ॥ गुह्यमेतत्तु देवानां कथयिष्यामि तेनघ ॥ तन्निबोध महाबाहो यथा-
वृत्तमिदं पुरा ॥ ३ ॥ क्षत्रं स्वर्गं कथं गच्छेच्छस्त्रपूतमिति प्रभो ॥ संघर्षजननस्तस्मात्कन्यागर्भो
विनिर्मितः ॥ ४ ॥ स बालस्तेजसा युक्तः सूतपुत्रत्वमागतः ॥ चकारांगिरसां श्रेष्ठाद्धनुर्वेदं गुरो
स्तदा ॥ ५ ॥ स बलं भीमसेनस्य फाल्गुनस्य च लाघवं ॥ बुद्धिं च तव राजेंद्र यमयोर्विनयं त-
था ॥ ६ ॥ सख्यं च वासुदेवेन बाल्ये गांडीवधन्वनः ॥ प्रजानामनुरागं च चिंतयानो व्यदह्य-
त ॥ ७ ॥ स सख्यमगमद्बाल्ये राज्ञा दुर्योधनेन च ॥ युष्माभिर्नित्यसंद्विष्टो दैवाच्चापि स्व-
भावतः ॥ ८ ॥ सर्वाधिकमथालक्ष्य धनुर्वेदे धनंजयं ॥ द्रोणं रहस्युपागम्य कर्णो वचनमब्र-

तवान् अंगिरसां श्रेष्ठात् ॥ ५ ॥ दैवाच्चापि स्वभावतः इति दैवात् ॥ देवानां संकल्पात् ॥ पूर्वोक्तात् ॥ स्व-
भावत्वात् वीर्याधिकानीच ज्ञलोडः संगं न समेधितः महाजनैः स्पर्द्धमानो हि लिङ्ग्रहेः राजक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुत्रगृद्धिनी पुत्रलोभवती ॥ ३२ ॥ विसृज्य कर्णं मितितेषां ॥ ३३ ॥ हृपत्ते उपतत्यते ॥ ३४ ॥ कारणं सादृश्यहेतोः
नोत्तजन्यतस्य ज्ञापकं ॥ ४३ ॥ कथं तदा तिष्ठन्न ग्रस्त ॥ चकार स्थ चक्रं ॥ ४४ ॥ सर्वविदिति हेतुः विद्वानिति ॥

पंचैव हि सुता देवि भविष्यंति तव ध्रुवाः ॥ आत्मनो वा हते कर्णे सकर्णा वा हतेर्जुने ॥ ३४ ॥ तं पुत्र
गृद्धिनी भूयो माता पुत्रमथाब्रवीत ॥ भ्रातॄणां स्वस्ति कुर्वीथा येषां स्वस्ति चिकीर्षसे ॥ ३५ ॥ एव
मुक्त्वा किल पृथा विसृज्योपययौ गृहान ॥ सोर्जुनेन हतो वीरो भ्रात्रा भ्राता सहोदरः ॥ ३६ ॥ न चै
तद्विवृतं मंत्रं पृथया तस्य वा विभो ॥ अथ शूरो महेष्वासः पार्थेनासौ निपातित ॥ ३७ ॥ अहं त्वा
ज्ञासिषं पश्चात्स्वसोदर्यं द्विजोत्तम ॥ पूर्वजं भ्रातरं कर्णं पृथाया वचनात्प्रभो ॥ ३८ ॥ तेन मे दूयते
तीव्रं हृदयं भ्रातृघातिन ॥ कर्णार्जुनसहायोहं जयेयमपि वासवं ॥ ३९ ॥ सभायां क्लिश्यमा
नस्य धार्तराष्ट्रैर्दुरात्मभि ॥ सहसोत्पतितः क्रोधः कर्णं दृष्ट्वा प्रशाम्यति ॥ ४० ॥ यदा ह्यस्य गिरो रू
क्षाः शृणोमि कटुकोदयाः ॥ सभायां गदतो द्यूते दुर्योधनहितैषिणः ॥ ४१ ॥ तदा नश्यति मे क्रो
धः पादौ तस्य निरीक्ष्य ह ॥ कुंत्या हि सदृशौ पादौ कर्णस्येति मतिर्मम ॥ ४२ ॥ सादृश्यहेतुमन्विच्छ
न्पृथायास्तस्य चैव ह ॥ कारणं नाधिगच्छामि कथंचिदपि चिंतयन ॥ ४३ ॥ कथं नु तस्य संग्रा
मे पृथिवी चक्रमग्रसत ॥ कथं च शप्तो भ्राता मे तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥ ४४ ॥ श्रोतुमिच्छामि भग
वंस्त्वत्तः सर्वं यथातथं ॥ भवान्हि सर्वविद्विद्वांल्लोके वेद कृताकृतं ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते [illegible]

मत्तः स्मृत्यर्थः अतएव कृतं कार्यं कृतं कारणं च वेद जानातीति ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वे प्रथमः

अश्वमेधाहृतं मेध्यमाहृतं च मखं गमः पार ॥ अन्वक्तं तद्धयं पश्येन्मर्थः केवलं तत्ततो यथा स्थानया ॥ धनेका
र्यं तद्वा समाचरेन्मथः ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे द्वितीयः ॥ २ ॥ प्रश्नं पृथे नेति पोदराम्येन दमनं ऽ
अवृद्धिं पूर्वं भगवन्मेनं वेषाहृतानंतव ॥ मयानं च प्रसादं च कृष्ठेति पुनः पुनः ॥ २१ ॥ जेस विप्रो
भवज्ञो वाचा निर्भत्सयन्निव ॥ दुराचार वधाहंसि फलं प्राप्य हि दं मेन ते ॥ २२ ॥ येन विस्पृहे मे
निस्पृह स्थैर्य टमेन्मज्ञा ॥ य प्रतेलं नेतेपाप च कुं भूमिंग्रं क्षिप्यति ॥ २३ ॥ ततस्त्व कर्म हीयते
महानं ते विचेतसः ॥ पातविष्यति विक्रस्य मात्रं गच्छन राय म ॥ २४ ॥ पथेयं गौहेता मूढ प्रम
तेन तव मानम ॥ प्रमत्त स्तवथा राति: शिरश्चेत पात विष्यति ॥ २५ ॥ शापः प्रसाद यामास तत्तं
द्विजसत्तमं ॥ गोभिं दे नेश्वर त्वं श्रम चेत पुनरब्रवीत ॥ २६ ॥ न हि मे आहृतं कथं सर्वलोका
पि वेत्स्यसि ॥ गच्छ वा तिष्ठ वा यद्वा कार्यं तत्ते समाचर ॥ २७ ॥ इत्युक्तो ब्रह्मणेन नाथ कर्णो देवा
न्यथामुखः ॥ रामम थ्यागमद्दीनं तलं देवमन समास्मरन ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे कर्ण
शापः ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्य बाहुवीर्येण प्रश्रयेण दमेन च ॥ तुतोष भृगुशार्दूलो
गुरुशुश्रूषया तथा ॥ १ ॥ तस्मै स विधिवत्कृत्स्नं ब्रह्मास्त्रं सनिवर्तनं ॥ प्रोवाचाखिलमव्यग्र
तपस्वी नतपस्विने ॥ २ ॥ विदितास्त्रस्ततः कर्णो रममाणोश्रमे भृगोः ॥ चकार वै परं वीर्यं

द्वियजयेन ॥ ३ ॥ कृत्स्नं सरहस्यं न न तमेत्र मात्रे ॥ अखिलं ग्रंगप्रत्यंग देवनारायनसहितं प्रत्ययं

ब्रह्मास्मीति बृहस्पतिप्रसादत्वविधि॥ निवर्तनं उपसंहारः ताभ्यां सहितस्य सरहस्यनिवर्तने॥१०॥ ब्रह्मास्त्रमिति
तत्र ब्रह्म तत्त्वेतरत्वान विद्याहेश्रपर्थः॥११॥ गुरुरेवपितन्त्वमसि साधयाद्ब्रह्मणो भार्गवोस्मीति॥१२॥ अमु
ब्रह्मास्त्रं वेत्तुमिच्छामि सरहस्यनिवर्तनं॥ अर्जुनेन समं चाहं युध्येयमिति मे मतिः॥१३॥ समः शि
ष्येषु च स्नेहः पुत्रैश्चैव तव ध्रुवं॥ त्वत्प्रसादान्न मां ब्रूयुरकृतास्त्रं विचक्षणाः॥१४॥ द्रोणस्तथोक्तः
कर्णेन सापेक्षः फाल्गुनं प्रति॥ दौरात्म्यं चैव कर्णस्य विदित्वा तमुवाच ह॥१५॥ ब्रह्मास्त्रं ब्राह्मणो
विद्याद्यथावच्चरितव्रतः॥ क्षत्रियो वा तपस्वी यो नान्यो विद्यात्कथंचन॥१६॥ इत्युक्तोङ्गिरसां श्रे
ष्ठमामन्त्र्य प्रतिपूज्य च॥ जगाम सहसा रामं महेन्द्रं पर्वतं प्रति॥१७॥ स तु राममुपागम्य शिरसा
भिप्रणम्य च॥ ब्राह्मणो भार्गवोस्मीति गौरवेणाभ्यगच्छत॥१८॥ रामस्तं प्रतिजग्राह पृष्ट्वा गोत्रा
दि सर्वशः॥ उष्यतां स्वागतं चेति प्रीतिमांश्चाभवद्भृशं॥१९॥ तत्र कर्णस्य वसतो महेन्द्रे पर्वतोत्तमे
गन्धर्वै राक्षसैर्यक्षैर्देवैश्चासीत्समागमः॥२०॥ स तत्रेष्वस्त्रमकरोद्भृगुश्रेष्ठाद्यथाविधि॥ प्रियश्चा
भवदत्यर्थं देवदानवरक्षसां॥२१॥ स कदाचित्समुद्रान्ते विचरन्नाश्रमान्तिके॥ एकः खड्गधनुः
पाणिः परिचक्राम सूर्यजः॥२२॥ सोग्निहोत्रप्रसक्तस्य कस्यचिद्ब्रह्मवादिनः॥ जघानाज्ञानतः
पार्थ होमधेनुं यदृच्छया॥२३॥ तदज्ञानकृतं मत्वा ब्राह्मणाय न्यवेदयत्॥ कर्णः प्रसादयंश्चैव

द्रान्ते॥ दक्षिणसमुद्रसमीपे॥२२॥ होमधेनुं कर्णपर्वोक्तदिशा वत्सं वधवान्यथेन्द्रवधोजेषः॥२३॥ राम

श्री॰ म॰ भा॰ शां॰ टी॰ ९

6

देवफणेससे ॥ २२ ॥ नक्रशालेश्रमेगते ॥ २४ ॥ कामपाशवशेन ॥ २५ ॥ ब्रह्महत्वयेसंतस्यअन्यच्चजातंतदेवा

सरामंप्रांजलिर्भूत्वा वृभोषपूर्णमानसः ॥ स्वस्तितेभृगुशार्दूलगम्यतांचयथागतं ॥ ९ ॥ मो
क्षितोनरकादस्माद्भवतामुनिसत्तम ॥ भद्रंचतेस्तवेद्दत्ताप्रियंमेभवताकृतं ॥ ८ ॥ तमुवाचम
हाबाहुर्जामदग्न्यःप्रतापवान् ॥ कस्त्वंकस्माच्चनरकंप्रतिपन्नोब्रवीहितत ॥ ९ ॥ सोब्रवीद
हमासंप्राग्दंशोनाममहासुरः ॥ पुरादेवयुगेतातभृगोस्तुल्यवयाभृश ॥ १० ॥ सोहंभृगोःसु
दयितांभार्यामपहरंबलात् ॥ महर्षेरभिशापेनकृमिभूतोपतंभुवि ॥ ११ ॥ अब्रवीच्चसमां
क्रोधात्तवश्चैवपितामहः ॥ मूत्रश्लेष्माशनःपापनिरयंप्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥ शापस्यांतेभवे
द्ब्रह्मन्नित्येवंतमथाब्रुवं ॥ भवितांभार्गवाद्रामादितिमामब्रवीद्भृगुः ॥ १३ ॥ सोहमेतांगति
प्राप्तोयथानकुशलंतथा ॥ त्वयासाधुसमागम्यविमुक्तःपापयोनितः ॥ १४ ॥ एवमुक्त्वा
नमस्कृत्यययौरामंमहासुरः ॥ रामःकर्णंचसक्रोधमिदंवचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥ अतिदुः
खमिदंमूढनजातुब्राह्मणःसहेत् ॥ क्षत्रियस्येवतेधैर्यंकामयासत्यमुच्यतां ॥ १६ ॥ तमु
वाचततःकर्णःशापभीतःप्रसादयन् ॥ ब्रह्मक्षत्रांतरेजातंसूतंमांविद्धिभार्गव ॥ १७ ॥ राधे
यःकर्णइतिमांप्रवदंतिजनाभुवि ॥ प्रसादंकुरुमेब्रह्मन्नस्त्रलुब्धस्यभार्गव ॥ पितागुरु

हसूतेमांविद्धीति ॥ १८ ॥ कथंतर्हिब्राह्मणोभार्गवोस्मीतिमिथ्यावचनेनयोक्तमित्यतआह॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विस्तंभोविस्मयः॥५॥तेनेंद्रहरीकर्ततेभयात् निद्राभंगभयात्॥७॥सूचीभिरिवतीक्ष्णैः रोमभिः संवृ
ततः करालवित्कायमूलचरत्राश्रममंतिकात्॥ कौशिकोऽहिनाथीमान्तपवासेनकर्षितः॥६॥
सप्तापजाप्यमदग्रीवेविस्तंभोऽत्यंतमोहदः॥ कौशिकस्यात्मगर्भाथापपाराज्ञातमनागरुः॥२॥
अथक्रमि श्रममदोऽमासवाणितभोजनः॥ दारुणोदारुणस्पर्शः कौशिकस्याभ्यासमागतः ६
सतस्यारुमणासाद्यविभेदसुपिराशनः॥ नचैनमवकर्तेनेमहंतंवापिगुरोर्भयात्॥७॥संदष्ट
मा एस्तुनथाकमिणातेनभारत॥ गुरोः प्रबोधनःशंकीनमपेदनसूयेन॥८॥कर्णाल्लवेद
नांधैर्याद्समस्थोविनिगूह्यतां॥ प्रकंपयत्रथयन्नुपास्थामासभार्गवे॥९॥यदास्पृशुधिरेणांग
परिस्पृष्टंभूरहूह॥ तदाबुध्यततेजस्वीसंत्रस्तश्चेदमब्रवीत्॥१०॥अहोसघस्तुचिंताप्राप्तः
किमदंक्रियतेत्वया॥ कथ्यतामभयंतत्वंतापयानष्ठामिदंमम॥११॥तस्यकर्णालदाचष्टकृमे
णापरिभूत्रणं॥ ददर्शरामंलचापिक्रमिस्तुकारसन्निभं॥१२॥अष्टपादंतीक्ष्णादंष्ट्रंसूचीभिरि
वसंवृतं॥ रोमभिसंनिरुद्धांगमलर्कनामलर्कनामनामतः॥१३॥सदृष्टमात्रोरामेणक्रमिः
प्राणानवासृजत्॥ तस्मिन्नेवासृग्क्लिन्नस्तदद्भुतमिवाभवत्॥१४॥ततोतरिक्षेददृशेविश्व
रूपःकरालवान्॥ राक्षसोलोहितग्रीवःकृष्णांगोमेघवाहनः॥१५॥

तेसेनिरुद्धांगेश्रासनेसंज्ञवितो

गे॥नामऋमिद्धेनामतोनोना॥१६॥अहंजिह्वोस्मिते॥१७॥विश्वरूपःकामरूपीकरालवान्मीष

॥१९॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰
म शां
रा जे
७

वर्षपरः षटः ॥३॥ ५४ ॥ ९२ ॥ ९५ ॥ ७० ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्र एव च ॥ कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
शृगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ॥ अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८
कांचनांगदिनः सर्वे शुद्धजांबूनदप्रभाः ॥ सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ॥ विवेश रंगं सा कन्या धात्रीवर्षवरान्विता ॥ १० ॥ ततः सं
श्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ॥ अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११ ॥ दुर्योधन
स्तु कौरव्यो नामर्षयत लंघनं ॥ प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२ ॥ स वीर्यमद
मत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ॥ रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपः ॥ १३ ॥ तमन्वयाद्र
थी खड्गी बद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ ततो वि
मर्दः सुमहान् राज्ञामासीद्युयुत्सतां ॥ संनह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५ ॥
तेऽभ्यधावंत संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ॥ शरवर्षाणि मुंचंतो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ क
र्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ॥ धनूंषि सशराण्याशु पातयामास भूतले ॥ ततो विधनु
षः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ॥ कांश्चिदुद्वहतो बाणान् रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विस्रंभो विश्वासः ॥५॥ हेमंद्रही कर्तृंभयान्न निद्रांभगभयात् ॥६॥ सूचीभिरिव तीक्ष्णाः रोमभिः संवृ
तनः करालविग्रहा मुक्तचरत्राश्रममंतिकात् ॥ करेणास्य हि तेनाथी मानुपवासेन कर्षितः ॥७॥
स्वषापजाम दग्रावेविस्रंभोत्पन्नसौहृदः ॥ करेणस्यांत गम्याधाय परिणाक्रांतमनागुरुः ॥८॥
अथ क्रमि श्रेष्ठमदोमांसशोणितभोजनः ॥ दारुणो दारुणस्पर्शः करालस्याभ्यासमागतः
सतसाहमथासाद्य विभेद सपि गाशानः ॥ नैवनमकारौतेनं हंतुं वापि गुरोर्भयात् ॥९॥ संदृपा
मापल्लतथाक्रमि गणेननभावतः ॥ गुरोः प्रबोधनं शाकीनस्ययेदनसूयेन ॥१०॥ करालवेद
नार्थेयाद सत्रां विनिक्वलत ॥ प्रकंपयन्न थयन्नाश्यामासभार्गवे ॥११॥ यदास्य रुधिरेणांगे
परिस्पृष्टं भृगूद्वहः ॥ तदा बुध्यत तेजस्वी संतप्तश्चेदमब्रवीत् ॥१२॥ अहो ऽस्म्यशुचितां प्राप्तः
किमिदं क्रियते त्वया ॥ कथय स्व भयं त्यक्त्वा पश्यन् तथ्यमिदं मम ॥१३॥ ततः कर्णस्तदा चष्ट कृमि
णा परिभक्षणं ॥ ददर्शाथ मलं चापि कृमिं सूकरसन्निभं ॥१४॥ अष्टपादं तीक्ष्णदंष्ट्रं सूचीभिरि
व संवृतं ॥ रोमभिः संनिरुद्धांगमलकं नाम नामतः ॥१५॥ स दृष्टमात्रो रामेण कृमिः
प्राणानवासृजत् ॥ तस्मिन्नेवासृक्क्लिन्ने तदद्भुतमिवाभवत् ॥१६॥ ततोंतरिक्षे ददृशे विश्व
रूपः करालवान् ॥ रक्तो माल्यो हि नग्रीवः कामगो मेघवाहनः ॥१७॥

तं सं निरुद्धांगरामं सेसेऊ विना
गे ॥ नामर्षि अहं नामतो नाना ॥१८॥ अस्मजिस्योणिते ॥१९॥ विश्वरूपः कामरूपी करालवान्भीष

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰ म शां ता मे ७

वर्षपरःषटः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १२ ॥ १६ ॥ ७ ॥ १८ ॥ ॥॥ राम ॥ ॥॥ ॥ ॥

शिशुपालो जरासंधो भीष्मको दंतवक्र एव च ॥ कपोतरोमा नीलश्च रुक्मी च दृढविक्रमः ॥ ६
सृगालश्च महाराजः स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः ॥ अशोकः शतधन्वा च भोजो वीरश्च नामतः ॥ ७
एते चान्ये च बहवो दक्षिणां दिशमाश्रिताः ॥ म्लेच्छाचार्याश्च राजानः प्राच्योदीच्याश्च भारत ॥ ८
कांचनांगदिनः सर्वे शुद्धजांबूनदप्रभाः ॥ सर्वे भास्वरदेहाश्च व्याघ्रा इव बलोत्कटाः ॥ ९
ततः समुपविष्टेषु तेषु राजसु भारत ॥ विवेश रंगं सा कन्या धात्रीवर्षधरान्विता ॥ १० ॥ ततः सं
श्राव्यमाणेषु राज्ञां नामसु भारत ॥ अत्यक्रामद्धार्तराष्ट्रं सा कन्या वरवर्णिनी ॥ ११ ॥ दुर्योधन
स्तु कौरव्यो नामर्षयत लंघनं ॥ प्रत्यषेधच्च तां कन्यामसत्कृत्य नराधिपान् ॥ १२ ॥ स वीर्यमद
मत्तत्वाद्भीष्मद्रोणावुपाश्रितः ॥ रथमारोप्य तां कन्यामाजुहाव नराधिपः ॥ १३ ॥ तमन्वयाद्र
थी खड्गी बद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ कर्णः शस्त्रभृतां श्रेष्ठः पृष्ठतः पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ ततो वि
मर्दः सुमहान् राज्ञामासीद्युधिष्ठिर ॥ सन्नह्यतां तनुत्राणि रथान्योजयतामपि ॥ १५ ॥
तेऽभ्यधावंत संक्रुद्धाः कर्णदुर्योधनावुभौ ॥ शरवर्षाणि मुंचंतो मेघाः पर्वतयोरिव ॥ १६ ॥ क
र्णस्तेषामापततामेकैकेन क्षुरेण ह ॥ धनूंषि च शरौघांश्च पातयामास भूतले ॥ ततो विधनु
षः कांश्चित्कांश्चिदुद्यतकार्मुकान् ॥ कांश्चिदुद्वहतो बाणान् रथशक्तिगदास्तथा ॥ १८ ॥

७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्मादिति ॥ हे मूढ तेन त्वद्वधकालादन्यत्र ब्रह्मास्त्रं न प्रतिभास्यतीति न किंतु वधकाले एव तत्प्रतिभा-
स्यति कालान्तरेण प्रतिभास्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ सदृशेनेत्यत्र नादौ पूर्ववृत्तः स्थितेन समेयुषः ॥ ३ ॥ अब्राह्मणस्य

तमुवाच भृगुश्रेष्ठः सरोषः प्रहसन्निव ॥ भूमौ निपतितं दीनं वेपमानं कृताञ्जलिं ॥ २२ ॥ यस्मान्
मिथ्योपचरितो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया ॥ तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति ॥ २३ ॥ अन्यत्र
वधकालात्ते सदृशेन समेयुषः ॥ अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन ॥ २४ ॥ गच्छेदानीं
न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते ॥ न त्वया सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु रा-
मेणान्यायेनोपजगाम सः ॥ दुर्योधनमुपागम्य कृतास्त्रोऽस्मीति चाब्रवीत् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभार-
ते शान्तिपर्वणि राजधर्मे कर्णाभिशापो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ कर्णस्तु समवाप्यैवं
ऽस्त्रं भार्गवनन्दनात् ॥ दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ ॥ १ ॥ ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मु
स्स्वयंवरे ॥ कलिङ्गविषये राजन् राज्ञश्चित्राङ्गदस्य च ॥ २ ॥ श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत ॥ रा-
जानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागमन् ॥ ३ ॥ श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान् सर्वपार्थिवान् ॥ रथे-
न काञ्चनाङ्गेन कर्णेन सहितो ययौ ॥ ४ ॥ ततः स्वयंवरे तस्मिन् संप्रवृत्ते महोत्सवे ॥ समापेतुर्नृ-
पतयः कन्यार्थे नृपसत्तम ॥ ५ ॥ ॥

समित्याज्ञिसमि ···· ५ ॥ इति संपूर्णे स्वदेनोघ. डार्थेन दर्शनाम-
२४ ॥ भवे मरणं वा पतनं तिष्ठेन्न ब्रह्म ब्रह्मास्त्रं ॥ २५ ॥ न्यायेन अभिवन्दनादिपूर्वकं उपजगाम सदृशे युद्धे स्थामि तिष्ठेव-
२६ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे द्वितीयः ॥ २ ॥ कर्णस्तु समवाप्यास्त्रमिति त्र्यध्यायः स्पष्टार्थः ॥ १ ॥ ॥ विस्मदेश-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री० म० शां० पं० टी० ८

यस्याहानुकीर्तनात शल्याहुतेजोवधाहिति संवेय:॥ ९॥ पंचम:॥ ५॥ एतावदुक्तेति दश्रौभ्रान्तवपजेदे

मोऽहं येसहजेनशासातकर्णेऽल्पनाभिनं॥ सहजेकवचंचापि मोहितो देवमायया॥ ९॥ विमुक्त:
कर्णेल्नाभ्यांचसहजेनचवर्मणा॥ निहतोविजयेनाजौ वासुदेवस्यपश्यत:॥ १०॥ ब्राह्मण
स्याभिशापेनरामस्यचमहात्मन:॥ कुंत्याश्चवरदानेनमायया च शतक्रतो:॥ ११॥ भीष्माव
मानात्संख्यायां रथस्याहानुकीर्तनात॥ शल्यात्तेजोवधाच्चापि वासुदेवनयेनच॥ १२॥ रुद्र
स्यदेवराजस्य यमस्यवरुणस्यच॥ कुबेरद्रोणयोश्चैव कृपस्यचमहात्मन:॥ १३॥ अस्त्राणि
दिव्यान्यादायपथि गांडीवधन्वना॥ हतोवैकर्तन: कर्णो दिवाकरसमद्युति:॥ १४॥ एवं
शप्तस्तव भ्राता बहुभिश्चापिवंचित:॥ नशोच्य: सनरव्याघ्रो युद्धे हि निधनं गत:॥ १५॥ इ
तिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेकर्णवीर्यकथनंपंचमोध्याय:॥ ५॥ वैशंपायन
उवाच॥ एतावदुक्त्वा देवर्षिर्विरराम सनारद:॥ युधिष्ठिरस्तुराजर्षिर्दध्यौ शोकपरिप्लुत:॥ १॥
तंदीनमनसंवीरमधोवदनमातुरं॥ निश्वसंतंयथानागंपर्यश्रुनयनंतथा॥ २॥ कुंती
शोकपरीतांगी दु:खोपहतचेतना॥ अब्रवीन्मधुराभाषाकाले वचनमर्थवत॥ ३॥ युधि
ष्ठिरमहाबाहोनैनंशोचितुमर्हसि॥ जहि शोकंमहाप्राज्ञ शृणु चेदंवचोमम॥ ४॥

षं चिंतितवान॥ ५॥ पपसश्च नयन:॥ परितोअश्रुअश्रुनयने॥ ६॥ मधुराभाभाषाभाषणीयस्या:स्मा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपेयः ॥ २ ॥ भारते चतुर्थः ॥ आविक्षितेति ॥ ५ ॥ वाहुकेटकफट्टेन वाहुकेटकेकेन कपर्वेन हृद्यव
तिजाड्यं बलस्य शरीरेणाघ्नेनतदाहुकेटकं नाम फट्टं ॥ पर्योक्तं ॥ प्रकाजेचापलाक्रम्यपरामुग्राम्य

लाघवाद्राजकुलीकत्यकर्णः प्रहरतांवरः ॥ हतमृतं स्वभ्यसिद्धानसौ विनियेपनगोपिपान् ॥ १
तेसंयवाहयेतोप्यानयाहियाहीतिवादिनः ॥ अपप्रलेनशंहिलाराजानोभस्रमानसाः ॥ २
इप्यापनस्तकर्णेनयात्समानोभ्यपातदा ॥ हस्तकन्यामयादायनगरंनागसाह्वयं ॥ ३
॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां शांतिपर्वणि राजधर्मे दुर्योधनस्वयंवरः ॥ ४ ॥ नारद उवाच
आविक्षितं बलेनकर्णञ्च तारराजासमागधः ॥ आह्वयद्वैरथेनाजौ जरासंधो महीपतिः ॥ १
तयोः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रविदुषोर्द्वयोः ॥ युधिनानाप्रहरणैरन्योन्यमभिवर्षतोः ॥ २ ॥
क्षीणबाणौ विधनुषौ भग्नखड्गौ महीं गतौ ॥ बाहुभिः समसज्जेतामुभावपि बलान्वितौ ॥ ३
बाहुसंकटयुद्धेन तस्य कर्णोथयुध्यतः ॥ विभेद संधिं देहस्य जरया श्लेषितस्य हि ॥ ४ ॥
स विकारं शरीरस्य दृष्ट्वा नृपतिरात्मनः ॥ प्रीतोस्मीत्यब्रवीत्कर्णं वैरमुत्सृज्य भारत ॥ ५ ॥ प्री
त्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ॥ अंगेषु नरशार्दूल सराजासीत्सपत्नजित् ॥ ६ ॥
पालयामास चंपां च कर्णः परबलार्दनः ॥ दुर्योधनस्यानुमते तवापि विदितं तथा ॥ ७ ॥
एवं शस्त्रप्रतापेन प्रथितः सोभवत्क्षितौ ॥ त्वद्धितार्थं सुरेंद्रेण भिक्षितो वर्मकुंडले ॥ ८ ॥

पादानेकेनकीपत्रवद्धयुद्धं फट्टं तदाहुकेटकमिति ॥ जरासंधस्य संधयो देहस्य संधिविभेद वि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऽः त्वं देहेंद्रियादीनां तापः शोकाल्लन्कतं तैव कस्य । ताभ्यां प्रविष्टो व्यासः कथितः कृष्णोक्तः ॥ ४ ॥ यत्न ।
यदा मे हरमा चीणीस्यात् हिंसा तत्र यत्नाद् गच्छाग्रा स्याद्दिमथः लिहि मितत्वं द्विगाति यत्नो ॥ ५ ॥
यतो व यत्नातः संदिग्ध ग्रहणार्थं ज्ञातिवर्गेन हतभाग्याः स्मृतनो नो अस्माकं श्रीमद्भाः स मन्दहार्था
इत्यर्थः ॥ ज्ञातिवधो प्यस्माकं धर्मे ऽतेनपाशवा हारानाम मितिधर्म फलेयशः ॥ स्वर्गे किंसुखमः ऽ

आविष्टोऽरः त्वशोकाभ्यां निश्च संस्तुतः पुनः ॥ कृष्णार्जुनमवाप्य देवचनं शोककर्षितः ॥ २
युधिष्ठिर उवाच ॥ यदि त्वमाचरिष्यामा हृदयस्थकपुरैवयं ॥ ज्ञाती त्रिः गुहचारान्हन्त्वा नेनां प्र
प्यामहं गतिं ॥ ३ ॥ अभिज्ञानः समन्दहार्थापत्रार्थः करः श्रता ॥ आत्मानमात्मना हत्वा ।
किं धर्मफलमाप्नुमः ४ यिकत्त्वलाचमाचारं युगमत्तवलपौरुषं ॥ युगमन्नमंघे येनेमा
मापदं गमितावयं ॥ ५ ॥ माधुत्वमादमः शौचं मवैराग्यमत्सरः ॥ अहिंसा सत्यवचनं ।
नित्यानि वनचारिणां ॥ ६ ॥ वयंत लोभान्मोहाच्च दंभमानं च संश्रिताः ॥ इमामवस्थामा
पन्ना राज्यलाभबुभुत्सया ॥ ७ ॥ त्रैलोक्यस्यापि राज्येन नास्मान् कश्चित्प्रहर्षयेत् । बांध
वान्निहतान्दृष्ट्वा पृथिव्यां विजयैषिणः ॥ ८ ॥

भयमपि तासी त्वर्थः ॥ ४ ॥ सत्यपिवाच हृष्टफ
लेवीभत्सत्वात्रियत्वं वा पंथमे ऽस्माहरिपिगतिवलेसद्भायादिवो हर्षपराक्रमः ॥ अमर्षकार्यः पत्न
आचाराणि नाग्रापद्शोकः ॥ ९ ॥ नहिं कोयमेः ऽश्रेष्ठः स्मत्तत्त्वा ह सा र्थ्यतित मादिकसेव श्रेष्ठ मित्यर्थं
नवयफ लेज पश्चाज्ञाम्पत्नामो ॥ मत्समुद्यतलाभेऽन्युमयलोकहितेकरद्वमित्याशंक्याह तत्वं निरस

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पतितः प्रवर्तितः नवत्कुंभं भ्राजेभ्रातः कर्मनिष्ठानां परिपालनेत्तापयित्वं तत्स्यासो भ्रातृ येकापिहिराद्भिः
प्रदर्शनीयमित्यभ्यर्थितः इति ॥ ८ ॥ प्रत्यनन्ने तव धर्मविते ॥ ७ ॥ कालपरीतः स्वप्नग्रस्तः ॥ उद्धरणेषु

पतितः सम्यक् अश्वे भ्रांत्यं तापयित्वेतत्व । भास्करेण च देवेन पित्रा धर्मभृतां वर ॥ ५ ॥ पुत्रहानं
हितकामेन सुहृदा हितमिच्छता ॥ तथा हे वाकरेण क्रुः सत्रोतमसवाग्नतः ॥ ६ ॥ नैवेनम
शक्नुवन्त्रिद्वेवाग्नैष्टकार्यनि ॥ प्रभ्रष्टमनमेनं वा सेत्तु ग्रोप्यकतां तथा ॥ ७ ॥ ततः काल
परीतः स वैरभ्योद्धरणरतः ॥ प्रतीपकारी कस्मात् कृमिते चो पहितो मया ॥ ८ ॥ इत्युक्त्वा धर्म
राजं त्वमात्मा त्वा व्याकुलेक्षणः ॥ उवाच वाक्यं धर्मात्मा येन व्याकुलचेतनः ॥ ९ ॥ भवत्या
यदहं मंत्रगुप्तेनाभिहितो स्मीन्तु वाचतां ॥ शशाप च महातेजः सर्वलोके श्रुयोषितः ॥ १० ॥ नत्वं
गूप्यारीत्यपुनीत्येवं दुःखसमन्वितः ॥ सराजा पुत्रपौत्राणां सर्वपरिसहदां तथा ॥ ११ ॥ स्मर
नुद्धिग्नहृदयो बभूवोद्विग्नचेतनः ॥ १२ ॥ ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ॥ निर्वेद
मगमद्धीमान् राजसंतापपीडितः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे कर्णशापः षष्ठोध्यायः
वैशंपायन उवाच ॥ कृपाविष्टस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ शुशोच दुःखसंतप्तः
स्मृत्वा कर्णं महारथं ॥ १ ॥ ॥

निःशेषनाशेन उन्मूलने ॥ १० ॥ सरागे निकर्मणि व्रष्टो ॥ उद्वि
ग्नहृदयः ॥ उद्विग्नचेतनो बभूव ध्यायेतेवेलेलापतीव निश्चितः ॥ उद्धो ध्यायत्येचेतना पिध्यायतीव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदेषामिति ॥ अर्जुनेन नमस्कृत्य दत्तं परमाशिषि हितो मातं रुक्मा र्थ्य सेवा दापसेवो प पाति पितरो माता
पितरो गोधाधारीष्ठत राष्ट्रपदे च जानन् कामोन ह्रं यतेत्स्य पाः दुर्योधन प्रमुखं तेषां हत्ता ॥ २ ॥ मधुफलं
इति ॥ कामार्थस्याभिलाष मनसुत्तद्वत्तो भेदन्य क्रोध कामप्रतिबंधमन्युत्पन्नता हे धातृतामे
सत्युफल नाते ॥ अमेजमा ह्रसपादे समेजमपुलिमकारति शत्रु दिग्रमाय पुरुषोत्तेजप
फलभूमे स्वर्गस्य वा जयेन यत्फलं तत्र भोक्तारो न भो स्पति जानता दाः येन जीवने मरणे

यदेषामेव पितरो जात का मातुर्भाव पि ॥ मेजान बलत्रपेषु नदेव लिहतान्त पाः ॥ ६
सफलो कामममन्युभ्या क्रोधहर्ष समेजसाः ॥ नतेजपफलं किं विडोक्तो राजा व
कार्ह्वि चित ॥ २ ॥ योचा तानां जहरणे च हताएवं द्रमहत्ता ॥ न चेत्सवानयेल्लोका
न्यपयषेन स्वकमणा ॥ २ ॥ वयमेवा स्यलोकस्य विनाशकारणं स्टताः ॥ पुनरा
ष्ट्रस्य पुत्रे एणनि हत्यावे चितावयं ॥ २ ॥ न देव निहत प्रणो हृष्टा मायो पर्जा वत्र ॥ मि

वाकर्हि वित्तं विदेशेः हृपरत्र वा ॥ २ ॥ त्नवपे हतालेसर्वभोत्संतेवन्याशंकया द्रूपा बालाना
मिति येहतास्तेहताएव न तु स्वर्गगताः कामार्थ्य पनत्वाय कत्तेदेता ॥ एवं न चेत ॥ अयं दृता वे
नैवकर्मणा निमित्तेन स्वर्गगतानतानं तानपश्यत ॥ न च यशुपतीति लोकायतमतमाश्र
त्यात्के ॥ २ ॥ नत्वदैवविनाशाकरणत्व प्रतिपत्त्यांतपर्यवस्यति वयेराजालोभाद्धिनाशवाते
कारणं तु असद्धस्यापहारान धार्तराष्ट्रएवेति भावः ॥ २ ॥ पतदेवाह समदेवन्याहिता निहत्ते

हीनार्थं न मे वाह्यमामिषम् इति ग्रामिषे राज्येति मितेग्रभक्ता तिष्ठेहा ख्युनामिव इनरेषो भवति
न हि ग्रस्माकं तु ग्रामिषं वा ग्रामिषस्य विवर्जनं चेति हृदयमपीश्यत देवौ विभजेत ॥१॥ नत्पृथिव्या
इति पृथिव्याः राग्रामिषस्य वर्जने दृष्ट्वा च तु पर्यनामिषमनिष्टमेव वैभक्तामर्थं सर्वं त्यान्यमित्यर्थः

नेवं पृथिवी देनो रवध्यान्पृथिवीसमानन ॥ सपरित्यज्य जीवामो हीनार्थाहृतवांधवाः ॥
ग्रामिषं पश्यमानानामशुभनः खुनामिव ॥ आमिषं चैव नो हीष्टमामिषस्य विवर्जनं ॥१०॥
न पृथिव्या सकलया न हिरण्यस्य राशिभिः ॥ न गवाश्वेन सर्वेण तेन्यान्यापरमेहताः
कामसमन्तुपरीतारते कोपहर्षसमन्विताः ॥ मृत्युघाते समाहत्य गता वैवस्वतक्षयं ॥११॥
वहुकल्याणसंपन्ना निष्ठन्ति पितरः सनातन ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण समस्तेन च तातिते
तपा ॥१२॥ उपवासैस्तथेज्याभिव्रतकौतुकमंगलैः ॥ लभंते मानवा गर्भास्तान्मासान्द
शाश्विभूति ॥१३॥ यदिस्मिन्मम जायन्ते जाता जीवंति वा यदि ॥ संभाविता जातवलास्ते
दृश्य [illegible] ॥१४॥ इहवान्नचैवेति कृपणाः फलहेतुकाः ॥ तासामपि समारंभो नु
हेनः केवलो फलः ॥१५॥ यदा सीनि हताः पुत्राः फलानां मद्दृष्टकं मस्ताः ॥ अभुक्तापार्थि

कामेति मृत्युघाने मृत्युमार्गं फडे मृतानां स्वर्गोऽपि नास्ति किंतु कामात्क्रांतत्वान्नरक एवाभवि
तव्यं ॥२॥ एवं हृतत्वएंपापं हतानां नरकं चोपपाद्य हनमेवापितं शाकं च [illegible]मपादयनिवहु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री. म. रा. धम टी. ११

परिग्रहेण देवधनेन गतः प्राप्तः नोऽस्माभिः ॥ ३३ ॥ अवध्यानां अवध्य कल्याणं भीष्मादीनां गुरूणां हत्त्वा वधा
न हानिः ॥ ३४ ॥ विषयः ॥ आमिषं ॥ ३५ ॥ नोऽस्माकं सर्वेषां मन्युः क्रोधस्तेन ॥ हत्वा विगतः मोक्षको
कोऽहं प्रपतितं हितं प्राप्नोति ॥ इति वा वक्तव्ये हं प्रपतीति प्रयोगो वक्तवैक्लव्यं सूचयति ॥ कल्याणेन
उपकारेण ॥ ३६ ॥ निःस्पृहत्यागेन ॥ ३७ ॥ एतत्तु त्यागमेव सर्वधर्मानिं त्यागवानिति ॥ कृतिस्त्यागेणोक

सोऽस्माकं वैरिणः हेयाः इमे इति प्रग्रहेण गतः ॥ दुर्योधनकृतेनैतत्कालेनाविनिपातिते ॥ ३३ ॥ अव
ध्यानां वधं कृत्वा लोके प्राप्ताः स्म वाच्यतां ॥ कालस्यास्य तत्कारणं इमे निपापकारिणां ॥ ३४
राजा राष्ट्रस्य रक्षता पुत्रराष्ट्रं यशो च ति ॥ हताः शूराः कृतपापाः विषयः सोऽविनाशितः ॥ ३५
हतानो विगतो मन्युः शोको मा कषयत्ययं सा ॥ धनंजय कृतं पापं कल्याणेनोपहन्यते ॥ ३६
त्यापतेनानुतापेन दानेन तपसापि वा ॥ निवृत्या तीर्थगमनात् श्रुतिस्मृतिजपेन वा ॥ ३७
त्यागवान्स्पृशतः पापं नालं कर्तुमिति स्थितिः ॥ त्यागवान् जन्ममरणे नाप्नोतीति श्रुतिः ॥
तिर्यदा ॥ ३८ ॥ आप्नुवन्मोक्षमतिश्रेयसं स्पृश्यतेन तदा ॥ स्पृशति जपति निर्द्वन्द्वो मनिर्ज्ञानतः ॥

अस्पृश्यमात्र श्रुतिरिति पूर्वापरत्याह ॥ ३८ ॥ तस्माद्यात्प्रवर्तमानम् अयोगमार्गः ॥ कृतमिति ॥ अव
गमनेनाहि तत्त्वास्मीति निश्चितबुद्धिः ब्रह्मगृहे ज्ञानेन देहपर्यन्तेन केन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ एवं
गच्छलेनानन्तरं हेनिर्द्वन्द्वः ॥ परिग्रहमन्युः स्तुतिध्यानिनिष्ठः ॥ ज्ञानेन ब्रह्मात्मैक्यविषयेन समन्वितो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

फश्रुतोवयनाशमुपपाद्योपसंहरत्यहंनतत्सवामारति ॥२४॥ अनवर्वतोपेक्षितानोस्तनीत्यादौभुक्तानी
त्यादेर्यथाक्लिंगशेष ॥२५॥ तत्रहेतुरस्मादितिहरिणः पांडुः ॥२६॥ तस्यागतेनावृद्धमतेः तेणिकवृद्धिरि
तियावत ॥ यथाहश्रुतवस्थितवृद्धिनयाप्रतराष्ट्रोपीत्यर्थः ॥२७॥ एतत्फलमाहस्तानियम्येति ॥२८॥

नतत्कामशवर्धेते चनचास्माभिर्नतेजितं ॥ नतैर्भुक्तं प्रभवति त्रनापागीनवार्जितं ॥२४॥ नामा
न्यतहृदावाक्येनचमृतवतोश्रनं ॥ नदत्तानिपराह्णाविनभूनाइवगागम ॥२५॥ अस्माद्दे
षणमतनश्चः मवेनतेषुविंदति ॥ वृद्धिमस्मान्नतोहृष्ट्वाविवर्णोहरिणःकृशः ॥२६॥ धृतराष्ट्र
न्पतिः सोबलेननिवेदित ॥ नपितापुत्रगर्हितादत्नमैनेननपेक्षितं ॥२७॥ अनवेहयेवविड
रेणोगयचमहामतिं ॥ अमेनशापदत्वपगजामपर्थवाहतयागतः ॥२८॥ अनिपस्यामुविलये
पुत्रंकामवशानुगं ॥ पतितोपरमोदेशानचात्युत्वासहोदरान ॥ इमौहिहृदडोषाका
ग्नौप्रतिप्पत्स्यथोपनः ॥ अस्मत्मदेषमतन्नःपापबुद्धिःसदैवहि ॥३०॥ कोहिवेप्रकुलीनः
तेलथाअयान्हहज्जने ॥ पथामरकवान्ताकर्पयफलमकमसमत्रिया ॥३१॥ आत्मनोहिवधं
दोषाक्किनद्यःसाम्पत्तीसमाः ॥ प्रदृष्टोदिपःसर्वोभाक्रराश्वेनजम्यः ॥३२॥ ॥ राम ॥

प्रतिप्पत्ताइतिशेषः ॥ ३० ॥ कुपाकथयेत्तुकामः ॥ वाक्यं ॥ अस्मद्देषात्पोद्वानद्याइत्येवरूपं ॥ ३१ ॥ नदे
वार्थेतस्याह ॥ आत्मनइति ॥ उपोपनयुपचारात्पदप्रयोगः आत्मनोडपोपनस्य ॥३२॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म. रा. शी. टी. ९

श्मानं घर्मिति देहः दुःखं तत्स्वजनघातं ॥ कुलं परिवारजनं तद्घातं ॥ वैकल्यमोचं थमेलभ्यस्त्वामा
हित्याहं ॥ ३ ॥ यान्हत्वेति ॥ यान्हत्वा यान्पश्तन्परान्हत्वाय विनाशान्हत्वा यातीयत्तवानहत्वा यानपिने
ति वक्ष्यो केन वा केन सप्रहृः एतदेव स्पष्टयति ॥ ५ ॥ कौरवेभ्य इति पदच्छेदकातरस्य ॥ दीर्घेनतस्य
परवपः लमस्य ॥ एवं च महीपालान् ॥ उभयपक्षोपाकिमर्थमवधीः ॥ अनो विकल्पवाचि त्वये
पाहीति मायथे को वा वाक्यं ॥ हे प्रसिद्धेय प्रमानहं ॥ तस्यक्षितिः नष्टकल्याणः ॥ अकिंचनादीर्घः

दर्शयन्सन्दाम्यान्नमनयमनुग्रपराक्रमः ॥ स्पर्धमानो महातेजाः स्वक्षितिं परिमल्लिहन् ॥ २ ॥

अर्जुन उवाच ॥ अहो दुःखमहो कष्टमहो वैकल्यमद्भुतम् ॥ यत्त्वामात्मपकर्मेषु जेथाः
प्रियमतमो ॥ ३ ॥ यान्हत्वा महीं लब्ध्वा स्वपमेणापापादितो ॥ एवं विधं कथं सर्वं ते जग्धा
बुद्धिलाघवात् ॥ ४ ॥ कौरवेभ्यः कृतो राज्यं यदीदं नृपस्वबान्धवैः ॥ किमर्थं च महीपालान्
वधीत्कोयम् कृितः ॥ ५ ॥ घोरा या जिनी विषये युद्धकर्मण्यपेन केनचित् ॥ समारभ्यान्व
यं नहतस्त्वामिहि किंचन ॥ ६ ॥ सर्वलोकेषु विख्यातान् पुत्रपशुसंहितं ॥ कापालीन्य
पापिष्ठा हतिमां मात्र जीवन ॥ मम्यमरामामसमुद्धं ते लोकाः पं किं वदिष्यति ॥ ७ ॥ ॥

अतएव त्क्रमान्सर्वलोकेषु नविख्यातः पुत्रपशुसहितः पुत्रादिभिरक्षिष्टस्वमवतिसमैवेया
जिनी विशत् ॥ उपजीविहमिच्छन् ॥ सकर्मणापाकषणाकस्पाचहपिपरस्यममारभ्यंत उतसमार
भाग्रथा त्वान्नवधुर्पतनवप्राप्नुमिच्छन् ॥ तेन यान्कल्याणः सपन्नः ख्यातः ॥ पुत्राद्या भिः दृष्ट
पोरुषणायालआभेतणजीवनमिच्छसीति विपर्यस्तबुद्धिरसीति भावः ॥ ८ ॥ कापालीभेत्ताया

12

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समन्वितः सन्न्यावर्तेत गमिष्यामि कृत्स्नो धर्मः योगेनात्मदर्शनेऽपदाह॥ याज्ञवल्क्यः॥ इज्याचारदमाहिंसा
दानस्वाध्यायकर्मणां॥ अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति॥ कृत्स्नतमो यद्योगेनात्मदर्शनमि
ति॥ कृत्स्नतमो धर्मस्तपः पर्यन्तिकं जीवन्मुक्तिसाधनं॥ ४ ॥ परिग्रहवतां ग्रहणेन प्राप्तुं शक्यं एतेन याज्ञव
ल्क्यादिवन्नस्यापि विहन्तं न्यासः पिकारादूषितः॥ ५ ॥ परिग्रहे सन्ने दोषमाह परिग्रहं समन्मागक

वनमामेष्यव सर्वान गमिष्यामि परंतप॥ न हि कृत्स्नतमो धर्मः शक्यः प्राप्तुमिति श्रुतेः॥ ५
परिग्रहवतां तन्मे प्रत्यक्षमरिसूदन॥ मयाव्यवसृष्टः पापो हि परिग्रहमभीप्सता॥ ६ ॥ जन्मक्षय
निमित्तं च प्राप्यं शक्तुमिति श्रुतिः॥ स परिग्रहमुत्सृज्य कृत्स्नं राज्यं तथैव च॥ ७ ॥ गमिष्यामि
विनिर्मुक्तो विशोको विज्वरस्तथा॥ प्रशाधि त्वमिमामुर्वीं क्षेमां निहतकण्टकां॥ ८ ॥
न ममार्थोऽस्ति राज्येन भोगैर्वा कुरुनन्दन॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं धर्मराजो युधिष्ठिरः॥ ९
उपारमत्ततः पार्थः कनीयानभ्यभाषत॥ १० ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे फलिपर्वणि युधिष्ठिरवा
देवनं सप्तमोऽध्यायः॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच॥ अथार्जुन उवाचेदमधिक्षेप इवाक्षमी॥ अ
भिनीततरं वाक्यं दृढवादपराक्रमः॥ १ ॥
दर्शयन्नैन्द्रजन्नात्मा ह्युग्रमुग्रपराक्रमः॥ स्मयमानः
महश्रुतिः न हि न भयं विद्वेषो मन्यमानस्य॥ न देवब्रह्मभयं हन्ति विद्वेषो पिश्च मन्यानस्य यानमूर्ध्वमस्
ति श्रुत्यर्थः॥ फलितमाह इति॥ १२ गमिष्यामि विदेहप्राप्त्यनन्तश्रेष्ठ॥ कश्चिदिद्य ज्ञातदेशान्द
र्शितं॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते सप्तमः॥ ७ ॥ अथार्जुनः हठैकत्रिंशन्त्युपेतो वादपराक्रमो पस्मयनथा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. शां.
८

आणेनिमृमवत्स्वं ग्रामणयात्राप्पर्थोधीनेनिर्मोहोष्प्यर्थो देवमवर्तेत्यापाय ॥१३॥ कृशासंती
णाम्प्रः ॥१४॥ यत्नकेऽज्ञातीनां नापरस्परमुद्देहृताननि हेतन्नाणं च श्रेयो नानियतेन छिद्रं पश्चाद्यारप्रदर्शनेन

पतितः शोचते राजन्निर्धनश्चापि शोचते ॥ विशेषं नाधिगच्छामि पतितस्याधनस्य
च ॥१६॥ अर्थेभ्यो हि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ॥ क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्यः
वापगाः ॥१७॥ अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ॥ प्राणयात्रापि लोकस्य वि
नार्थेन न प्रसिध्यति ॥ ॥१८॥ अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ॥ विच्छिद्यन्ते क्रियाः
सर्वाः ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥१९॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवः
यस्यार्थाः स पुमांल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥ अधनेनार्थकामेन नार्थः शक्यो वि
चित्सितुं ॥ अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैरिव महागजाः ॥२०॥ धर्मः कामश्च हर्षश्च धृतिः क्रो
धः श्रुतं मदः ॥ अर्थादेतानि सर्वाणि प्रवर्तन्ते नराधिप ॥२१॥ धनात्कुलं प्रभवति ध
र्मः प्रवर्धते ॥ नाधनस्यास्त्ययं लोको न परः पुरुषोत्तम ॥२२॥ नाधनो धर्मकृत्यानि य
थावदनुतिष्ठति ॥ धनाद्धि धर्मः स्रवति शैलादभिनदी यथा ॥२३॥ यः कृशाश्वः कृश
गवः कृशभृत्यः कृशातिथिः ॥ स वै राजन्कृशो नाम न शरीरकृशः कृशः ॥ अवेक्षस्व
यथान्यायं पश्य देवासुरं यथा ॥ राजन्किमन्यज्ज्ञातीनां वधादृध्यन्ति देवताः ॥२५॥ न चेद्ध
र्तव्यमन्यस्य कथं तद्धर्ममारभेत् ॥ एतावानेव वेदेषु निश्चयः कविभिः कृतः ॥२६॥
हृषयन्ति ॥ अवेक्षस्वेत्यादिना ॥२५॥ पारस्पर्येन चैव हृतं यत्तत् हि राजा कथं यथम्मे माचारेन तस्य हृन्य

॥ १३ ॥

13

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वोऽप्यात्मसर्वार्थो न ॥ धर्मादीन प्राकृतनवन्न भवन् ॥ ३ ॥ धर्मे हानिरुत्पादयति ॥ प्रदीप्ति अ
स्माकं राज्येन पिकारान्त अपि कामिलल त्वैव धर्मलोपन किं त्विभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ अथ स्व
धर्मादीनां च तत्र मोपमूलमिति सर्वेषामनन्यान्यत्वम् किंचन्यमित्याहिना ॥ आकिंच
न्यमनीनां च राज्यादप्यधिकमतमिति पतवां कांतडेहि प्रणतद्वृष्णो राज्याप्रनत्तामिहापुरा
त्विति सर्वोन ॥ अथ येन पनाभावेन निमति प्रत्यायापासर्यो भावेदशापान्नदोसे निर्दयो भीम

सर्वोऽप्यात्मनित्यमहत्त्वलिश्रं किंचन ॥ कस्माद्धांगमते मे हंसकृतं शाकृतनवत्प्रभो
अस्मिन्नाजातोऽनित्वात्कुर्वन्नाव संपद ॥ धर्मार्थाव विलोहितनावनमोऽन्यत्वामिति हेत ४
पहिस्मो हि मानिन हवो धीर्हविमस्थित्यप्रत्यमाथवः ॥ भवतां विशहो गोनिशाश्चत्वाभव ५
किं त्विचं ॥ ४ ॥ आकिंचन्यमनाशेस मेनितवेनकृपोग्रयोन ॥ दृष्ट्रान्तशेसस्वपनयिगत्व
पनतामिह ॥ ५ ॥ अस्पृतनन्मषोणां हि विषनेवेदनङ्चान ॥ यत्विमेधर्मेमित्याङ्केन
देषश्चवतेने ॥ ६ ॥ धर्मे सहानेनस्य पनेनहानि प्रस्यसः ॥ हितमानेपनेगन्वपेकस
स्तेमवहि ॥ ७ ॥ अभिशालं प्रपश्यति द्वारिदृपांश्वतः स्थिते ॥ द्वारिहपातकलोकेन ।

सेनाहितमनुष्यज्ञाय स्वरूपे कमेकृता ॥ द्वारिद्रपापाहेतवतो निर्दितवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ एतदपिक्रषी
णामेवोविनिनचरानामित्याहस्पलतनमिति वयपेव्यास्पलोकस्यविज्ञायोकरणस्त्ना
इतिपडकृतत्वाहृतिमनित्याहि ॥ ५ ॥ वयं तु विज्ञाः कस्मात्तः पितवा पराधेनमहि
नकस्यापीत्यर्थः ॥ ३ ॥ तमापादोषमाहश्रनिशामलवंदिनि ॥ पोक्षितेश्रणोमिते ॥ ६ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म. भा. शां. टी. ९९

विश्वरूप इति॥ उक्तस्यार्थे स्य प्रमाणमाह मनइत्या दिना सर्वाणि भूतानि तत आत्मानं च ... इत्य
र्थः किं पुनस्तच्छोकमयेन॥ इष्ट्वा पुरुषार्थं इति भावः॥ एवं मनोहरेण तेनापि प्रवर्तस्व। पथा इह शाश्वत
इति॥ दाशरथ्यः एकः पन्थाः श्रीपतौ यजमानो यो वेद सः। चत्वारः क्रतवो विज्ञेया इति दशरथाख्य ऋचे
तिपरस्मिन्नतः दाशरथ्यः स एव दाशरथः॥ ३५॥ आत्मना हि तनुमप्यमर्त्येन इति तस्मात्क्रियमाणोपि कृत्वा।

विश्वरूपो महादेवः सर्वमेधे महामखे॥ जुहाव सर्वभूतानि तथैवात्मानमात्मना॥ ३६
शाश्वतोयं भूतिपथो नास्यान्तमनुशुश्रुम॥ महान्दाशरथः पन्था मा राजन्कापथं ग
मः॥ ३७॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे अर्जुनवाक्ये अष्टमोऽध्यायः॥ ८॥ युधिष्ठिर उवा
च॥ मुहूर्तं तावदेकाग्रो मनः श्रोत्रेऽन्तरात्मनि॥ धारयित्वापि ते श्रुत्वा रोचतां वचनं मम॥ १॥
सार्थगम्यमहं मार्गं न जातु त्वत्कृते पुनः॥ गच्छेयं तद्गमिष्यामि हित्वा ग्राम्यसुखान्यु
त॥ २॥ क्षेमश्चैकाकिना गम्यः पन्थाः कोस्तीति पृच्छ माम्॥ अथवा नेच्छसि प्रष्टुमपृच्छन्न

मुहूर्तं श्रोत्रेऽन्तरात्मनि हृत्पुण्डरीके मनः श्रोत्रे वा बाह्याभ्यन्तःकरणे धारयन् स्थिरीकुर्वन्तावत्त्वमे
एकाग्रो भवेति शेषः पश्चात्तु मम वचनं तव रोचतां न वेति यद्भवतु॥ अनन्तमुत्तरस्येवं। निर्वृति
मार्गोऽहं श्रेष्ठानवहितं मुक्ते मे स्थितिभावः श्रोत्रेन्द्रियनिरोधे चार्थः॥ १॥ सार्थेति॥ सार्थस्य ग्राम्य
सुखं हित्वा सार्थगम्यं मार्गं गच्छेयं न पुनर्मत्कृते न जातु राज्यं गमिष्यामि लोकरक्षार्थं॥ २
राज्यमेव सार्थगम्यो मार्ग इति चेत्तत्राह क्षेम इति॥ ३॥॥

१३

आहार्यं सम्यग्धर्मेण जनीयं तस्य च श्रेयो जनं च यष्टव्यं अस्मृतं ॥ २२ ॥ न त्वप्रवृक्त्वा पहारो देवो बोली नाशं कया
हस्मृत्त मिति यदेवपन्नराजानं ॥ परस्मादाददेनद्वैनं यो श्रेयः श्रेयस्करं अन्यथा ॥ नापकृतं अपकार
स्वजितं धनं राज्ञो नास्य वैत्यर्थं ॥ पन्नार्थ पशु वीजादि द्रव्याद्विवन्याद्व्यापहारादिपराज्ञा न दो
षयेत्तव्या न्नपीति सम भवितव्यं विपश्चिता ॥ सर्वथापनमाहार्यं पृष्ठकं चापि यत्नतः ॥ २ ॥
दोहादेवं राज्ञानिर्दिदिष्यानानि सर्वशः ॥ दोहान्किमन्यतत्तानीनान्द्रष्टैतेयनदेवता
नि देवा वपवक्षिता वेदवादाश्च शास्त्रतः ॥ श्रेयो यतो ध्यायते यज्ञेन याजयेति च ॥ २८ ॥
स्तेनं देवतं क्षेत्रं यदप्यादत्ते न्यतः ॥ न पपपामान पश्च धनं किंचित्कांचिद्धेय ॥ २० ॥
एवमेव हि राज्ञा नाजयेति पृथिवीमिमां ॥ जितामभेयं यत्तुवतं पुत्राद्वापितद्धेने ॥ ३१ ॥ राज
षेयो पितत्सर्वं धर्मो द्वेषानिरुध्यते ॥ यथोवपूर्णातु दधे स्यन्दमानां दिशो दश ॥ ३२ ॥ एवं
राजन्कुलाद्धितं पृथ्वीं प्रतितिशंते ॥ आसीदिदं पुरा दिल्ली पुरस्तन्न स्यन्दच ॥ ३३ ॥ प्रव
रीणस्य मापातः पृथिवी सान्निविष्यता ॥ मत्ताइव्यमयशंपन्नः संग्रामः सर्वे दितिणः ॥ ३४ ॥
तं चेन्नयजनं कामं प्रात्तराजकिल्विषं ॥ येषां राजा स्वमर्थं न यजेन दाहेणावनं ॥ येन्य
पा सौ निभावः ॥ ३५ ॥ तिरुध्यतेऽन्यकृष्टेनेन कीर्तनेन ॥ संदेतिभ सर्वेवि ॥ ३६ ॥ किंच परावित्रापहारोऽस्य
परो दरणयं यत्वेत्याहुर्यषामिति यथा मांडलिकानां प्रजादीनां चद्व्यापहरेनाराजायजनेनेसर्वेन

श्री
म भा
शां टी
१५

वनविधानं जंगमस्थावराणां जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधानां । स्वधर्मस्थाः प्राणांश्चरेत् । इन्द्रियपोषकाः स्वप्रजाः
प्रति समं स्वसनयः ॥ ८ ॥ केनचिन्मार्गेण ॥ ९ ॥ एवं इत्यादिश्रुतमेव महद्व्रज्यारीति । कामक्रोधादिभ्यः
न्यः प्रणिहितान्तःकरणः ॥ त्रसान्तो निश्चयसमयादिपर्यंकालिंगशरीरमरणकालेः त्रवति प्रस्तातीति ।
स्थावरैः स्थूलशरीरं न पो वर्जकः ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानशून्यः स्वपुष्टे ॥ १ ॥ एवं स्वरूपस्य कथं
देहयात्रानिर्वाह इत्याशंक्याह स्वभावश्चेति स्वभावे देहादीनां पूर्वसंस्कारे ॥ कटवेष्टनवत् प्रा

जंगमाजंगमान्सर्वान्विहिंसंश्चतुर्विधान् ॥ प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समं प्राणान्स्तनःप्रति ॥ ९
न चाप्यवहसन्कंचिन्न कुर्वन्भ्रुकुटीं क्वचित् ॥ प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेन्द्रियसुसंयतः ॥
अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं प्रजगामैव केनचित् ॥ न देशं न दिशं कांचिदिच्छन्भिक्षुर्विशांपते ॥ ११
गमने निश्चयं कृत्वा पश्चादनवलोकयन् ॥ ऋजुः प्रणिहितो गच्छंस्त्रसस्थावरवर्जकः ॥ १२
स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवन्त्यशनान्यपि ॥ द्वन्द्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिन्तयन् ॥ १३
अल्पं वा स्वादु भोज्यं वा पूर्वलाभेन जातुचित् ॥ अन्येष्वपि चरँल्लाभमलाभं सप्तपूरयन् ॥ १४ ॥

अकर्मोपस्थापितदेहनिर्वाहार्थं अग्रे व्रजति पुरस्कृतो भवतीति नैवं स्वभावप्रभावेण यात्रा स्यादित्या
शंक्याह प्रभवंत्यशनान्यपीति यथा प्रस्तन्नः पिप्रुः स्तनेपि वति संस्कारदार्ढ्येन एवं देहस्या
भिमानहीनो हमपि ॥ भोजनादिकं करिष्यामीत्यर्थः द्वंद्वादिष्वयानि विरुद्धान्यपमानादीनि भो
जनादीनि तान्यचिन्तयन् ॥ १३ ॥ एवं लाभेन पूर्वस्मिन्देहलाभेन हेतुना जातु चित् अन्येषपि

तत्र नावहन्स्यधर्मानन्ग्रामस्य श्रपाहहि हितेन्यादिना ॥ ॥ पेणलानरम्यान् ॥ ॥ पलेयामोन्न ष्ठानं प्रतीज

हित्वा ग्राम्यकृताचारान् ग्राम्यानेमहद्नेय ॥ आरण्यफलमूलानि चरिष्यामि स्मो सह ॥ २ ॥
नुद्दानाश्रियथा कालमोमोकालाउपस्पृशन् ॥ कृशः परिमिताहारस्तथैव चीरजटाधरः
शीलवानानयमहः लोन्यिपाश्रमलमः ॥ नयस्माविपिहृष्टेन शरीरमुपशोषयत् ॥ ३ ॥ मनः
कर्णसुखानि त्यज एवत्नश्चावचानि यः ॥ स्मृद्विता नाम रोपथुलमत्तानागपतिगणे ॥ ४ ॥
श्राजिह्मस्य शालानां यानपुलानां हृत्तवीहथा ॥ नानारूपान्ने नपश्रयन् रसेनीयान्नैनो
कस्तः ॥ ५ ॥ वानप्रस्थजनस्यापि दृष्टेनं कुलवासिनां ॥

एकान्तशीलो विमृशन्ननकाययोर्नवर्तते ॥ पितृन्देवांश्च वन्येन च अभिशद्धिश्चन्तर्पयन् ॥ ६ ॥
एवाहएणयाहाएणा मृगमनुग्रनरविपिं ॥ सेवमानः प्रतीक्षिष्ये देहस्यास्य समापनं ॥ ७ ॥ अथ
मोहमेकैकस्मिन् वनस्पतौ ॥ चरन्नेहमुनिः सेहरपयिष्ये कलेवरं ॥ ८ ॥ पांसुभिः सम
भिन्नः शून्यागारप्रतिश्रयः ॥ वृक्षमूलनिकेतो वा समः सर्वप्रियाप्रियः ॥ ९ ॥ न शोचन्न प्र
हृष्यंश्च तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ निराशी निर्ममो भूत्वा निर्द्वन्द्वो निःपरिग्रहः ॥ १० ॥ आत्मा
रामः प्रसन्नात्मा जडान्धवधिराकृतिः ॥ अव्यक्ताणः परैः कोचिन्नैव चेष्टान्नकेरपि ॥ ११ ॥

नीतेःश्चवेति ॥ ९ ॥ आत्मारामः योगेनात्मन्येव रममाणः प्रसन्नात्मा स्वच्छमनः केनचिन्निमित्तेन संविपं

श्री म. रा. शां. टी. १९

अनात्मीयेष्वात्मीयत्वबुद्ध्या तत्पोषणार्थं कृतं कर्मैव मरणानेपि न वंचतीत्याह ॥ आपृष्टइति ॥ २१ ॥ व्याधि
इत्यभ्यसमाणस्तमेतिमयोगमेति ॥ २२ ॥ अस्तस्थं आन्ननिप्रयात्संविनाशत्रांभुजंगवदेविद्यमाने ॥ २३ ॥ ऐ
हिकार्थानांत्यागेनुत्तमत्रा॰ मुष्मिकाणामपित्यागेतदर्शीत्याह देवइति भेवनस्त्वेनैष्म्येपणकार

आत्मप्रियांनेपहायेदंक्षीणप्राणंकलेवरं ॥ प्रतिगृह्णनन्यापंकार्तेः कर्मफलंहितनं ॥ २४ ॥ इदंसं
सारचक्रं भ्रमत्वाविद्ध्यद्रथचक्रवत् ॥ समेतिभूतग्रामप्रभूतग्रामेण कायेवान् ॥ २५ ॥ जन्म
मृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥ अपारमिवचास्वस्थसंसारंत्यजनः सुखं ॥ २६ ॥ देवःप
तन्नुदेवेषुस्थानमप्युत्तमंहविषु ॥ कान्हितामम वेनार्थीभवेत्कारणान्तरेन ॥ २७ ॥ कृत्वा
हि विविधं कर्मतत्तद्विविधलक्षणं ॥ पार्थिवैर्नृपतिः स्वल्पैः कारणैरेववध्यते ॥ २८ ॥ तस्मा
त्प्रज्ञामृतमिदं चिरान्मांप्रत्युपस्थितं ॥ तत्प्राप्य पार्थिवं स्थानमव्ययं शाश्वतं ध्रुवं ॥ २९
एतयाप्रततयाच्यत्वा चरन्नेवप्रकारया ॥ जन्ममृत्युजराव्याधिवेदनाभिरभिद्रुतं ॥ ३० ॥ देहंसं
स्थापयिष्यामि निर्भयं मार्गमास्थितः ॥ ३१ ॥ इतिश्रीभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे युधिष्ठिर
वाक्यं नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

णमविद्यातस्माज्ञदुःखमप्यनन्तद्वित ॥ ३४ ॥ कृत्वाहीतिविविधं
सामाद्युपायवत् विविधलक्षणं नानाविधकपटादिरूपं कर्म कृत्वा स्वल्पैः पार्थिवैः तुच्छराज्यैर्नि
पतिर्महाराजो वध्यते कारणैः सापमानादिभिर्हेतुभिः वहवो मिलिताएकं महान्तं घ्नन्तीत्यर्थः ॥ ३५
यस्माद्दुःखमयं तत्पिसुच ऐश्वर्यं तस्मात्स्थानं माहं अव्ययं अपक्षयरहितं शाश्वतं अनादि ध्रुवं ॥ ३६
संस्थापयिष्यामि समापयिष्यामि ॥ ३७ ॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे नवमोध्यायः ॥

16

१९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेरुस्तं कालमाहुर्विपश्चितो जितमोहे ह्यनिरोधः ॥२२॥ वीतरागस्तु ॥२३॥ जितो विष्णुवत्तपन्नादिसंग्रहे ॥ मुमुक्षु
चेतन ॥ प्रज्ञादिनयारा ॥२४॥ नासीनन्याग्रुपेनपा ॥२५॥ याउ तिनिमेषो निमेषाशनपानादिशरीरं निर्वाह
मात्रकर्मएप वा स्यात इत्यर्थः ॥२६॥ तेष्वपि कर्मस्वेष सति: अपविघ्नकः किंपव शीघ्रं तः सकल्पा
मनः क्रियापेन हृदमना इत्यर्थः ॥ नातिलपरिरम्भकः सकल्पो यस्मादन्य इति वा हानि लिंगानां कल्प
विघ्नैरन्यस्तत्त्वं मृणाले भागोरभक्ता वज्रने ॥ प्रतीतपात्रस्य चौरकाले विगतो भिक्षुको ॥२७॥ एकं
कालं चरन्नेत्यहीनाथ हृचपं चवा ॥ स्पृहापायाविमच्याहृचारि एषा भिक्षुको भिक्षा ॥२८॥ प्र
लाभे सतिवालाभे समदर्शी महातपा ॥ न जितो विष्णुवत्किं विद्मः मुमुक्षुर्वदाचरन् ॥२९॥ नी
विनमरणेचे वलाभे नदृष्ट्व वह्निपन ॥ वासैकत्तलनेनाहु चेदनेनैव मनुष्यतः ॥३०॥ नाक
ल्याणेन कल्याणं चिन्तयन्नभयोस्तथा ॥ याः कल्पिताः विनाशकाः कर्तैभमभ्युदय किया
सर्वे भक्ताः सर्वरित्यस्यति मिथ्यादृष्ट्य व स्थिताः ॥३१॥ तपुनिर्ममयाणां स्वप्नन्नास वेदियक्रि
यः ॥ प्रयरित्यकसकल्पः सनिर्मुक्तात्मकल्मषः ॥३२॥ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो व्यतीनां तर्वेवा
गुणाः ॥ नवशाकस्य चिन्ते श्रन्नस्य मोभान्तरिस्मृतः ॥३३॥ वीतरागाम्बरन्ने व तृष्टिशाप्यामिश्रा
मतो ॥ न्स्त्रयादिमहल्यापमचानादक्षिकारितः ॥३४॥ क्रयाल्ला क्रयाल्लाने केन्नाकर्मो।
णिमानवाः ॥ कार्यकारणसंश्लिष्टसजनेनाम विश्रुति ॥३५॥
यः सम्यक्हृदीक्षनपीमलः ॥३६॥ वा।
गुणाः स्नेहपाशान् ॥३७॥ विकीर्थिनमाहुर्वीतरागाउति ॥३८॥ एकोमूढः कार्यकारणसंश्लिष्टसंमुवेन
निमित्तभूतनसंलग्नस्मादिकेजन विश्रुतिस्थानोपकारकन्नेनगुलंति ॥ तथाचक्रति ॥ नवासारपणुः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री । म० भा० । शां० शं० । ८०

17

पतनं गच्छति ॥ ५ ॥ अशक्तस्य शक्तिहीनस्य ॥ ६ ॥ अगतीकगतीनां नाथरक्षकानां दैवं प्राप्य ॥ इदानीं विपन्नार्थान
दृष्टान्तानाह तेष्वपि ॥ अर्थसिद्ध्युपक्रमणानन्तरं पतति वा पूर्वोपार्जितमालोच्य प्रोच्यते तस्मादेवं मम वचनं तादृशमपूर्व
नष्टं तमःपुञ्जं चोत्तमपरीक्षितं तस्य ॥ समर्थैः ॥ स्वार्थं सिद्ध्यर्थं पतितं तव्यमेवेति भावः ॥ ९ ॥ नन्वसमन्यासमपवनः श्व

यथा रुरुस्य सद्यो हतमधुरस्य पततो नवं ॥ अप्राप्य नितम्बं गच्छेत् कर्मेदं नष्टं तथापमं ॥ १० ॥ यथा महा
नमध्यात्मायायापुरुषाभ्रजनं ॥ मतिराशानि वर्जनं कर्मेदं नष्टं तथापमं ॥ ११ ॥ यथा शत्रुनृपा
नयिनापुरुषः कुरुतेदन ॥ आत्मानं चातिप्रयत्नात् कर्मेदं नष्टं तथाविधं ॥ १२ ॥ यथान्ने तुपिता
लब्धानं भजनीयापुरुषुधा ॥ कामी च कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नष्टं तथापमं ॥ १३ ॥ वपमेवाच
गहाहिपतुर्यमेदेवनं ॥ तां राजन्नं न गच्छामो जन्मेष्ठापमिति भारत ॥ १४ ॥ वर्षेहि बाहुरवत्तिनः
क्षत्रविद्यामनस्विनः ॥ क्रौर्यं स्ववाक्यमित्रामो यथैवापाशक्तयया ॥ १५ ॥ अगतीकगतीनस्मात्र
ष्ठाप्यानस्थासिद्ध्ये ॥ कथं वै नानुपपद्येत प्रजानाः पयपतथादृशो ॥ १६ ॥ आपत्काले हि सन्न्यासः क
र्तव्य इति शिष्यते ॥ अन्यथाभिपरीत्येन शास्त्रसिद्धं न नव ॥ १७ ॥ तस्मादिह कृतप्रज्ञास्त्यागेन परि
वर्तते ॥ धर्ममतिक्रमे चैवं मन्यते सत्यदर्शिनः ॥ १८ ॥

यानिस्तुकतनत्याह्यापदि इति । आपत्तिनत्तु
गतिं प्रापितेन ॥ १७ ॥ इहलवयोनोऽन्यागंतरन्नैतं मुनिर्मेंद्रं शुश्रूषकविषयं सन्न्यासं न परिवर्तते न प्रशंसति
न त्वहेतुः धर्मेति ॥ स्वत्वज्ञानामयधर्मो वामवालिगथारणं ॥ बाहुजातेष्वज्ञानानां नाय धर्मो विधीय
त इति स्मृते ॥ तत्र यस्य मोऽवाटिके निषिद्धतस्य चरणाय धर्मे अतीत्य न क्रमो ऽस्त्येवेति भावः ॥ १९ ॥ नाम २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रोत्रियस्येवेत्यादेः श्रुतस्य मंदत्वादेवाविपश्चितः । अर्थज्ञानशून्यस्य अनुवाकेन नित्यपाठेन हता नष्टा ॥१॥ आ
लस्य एव न नृपश्रमाय्ये कृतचित्तस्य तव ॥२॥ नदंतेरचन्तोन्यत्र ॥३॥ प्राणस्य प्राणवतोऽन्नं लिङ्गस्य इदं सर्वं वेत्यत्र भे
वाम्र भोग्यं वो भिभोग्यावंतधपरीतिस्मृतेः अन्न एव तस्यैव भोजनं भुज्यते पाल्यते इति अन्यत्पापालनीयमिदं

भीमसेन उवाच ॥ श्रोत्रियस्येव ते राजन्मंदकस्याविपश्चितः ॥ अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थ
दर्शिनी ॥१॥ आलस्ये कृतचित्तस्य राजधर्मानसूयतः ॥ विनाशे धार्तराष्ट्राणां किं फलं भरतर्ष
भ ॥२॥ क्षमानुकंपा कारुण्यमानृशंस्यं न विद्यते ॥ क्षात्रमाचरतो मार्गमपि बंधोस्त्वदंतरे ॥३॥ य
दीमां भवतो बुद्धिं विद्याम वयमीदृशीं ॥ शस्त्रं नैव ग्रहीष्यामो न वधिष्याम किंचन ॥४॥ भैक्ष्यमे
वाचरिष्याम शरीरस्याविमोक्षणात् ॥ न चेदं दारुणं युद्धमभविष्यन्महीक्षितां ॥५॥ प्राणस्या
न्नमिदं सर्वमिति वै कवयो विदुः ॥ स्थावरं जंगमं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनं ॥६॥ आददानस्य
चेद्राज्यं ये केचित्परिपंथिनः ॥ हंतव्यास्त इति प्राज्ञाः क्षत्रधर्मविदो विदुः ॥७॥ ते सदोषा हता
स्माभी राज्यस्य परिपंथिनः ॥ तान्हत्वा भुंक्ष्व धर्मेण युधिष्ठिर महीमिमां ॥८॥ यथा हि पुरुषः
खात्वा कूपमप्राप्य चोदकं ॥ पंकदिग्धो निवर्तेत कर्मेदं नस्तथोपमं ॥९॥ ॥ राम ॥ ॥

यद्येवं तस्याणोपासनाप्रकारेण श्रुतेन तथापि सर्वं स्यात्तत्रार्थं न मित्येयेन साम्याऽऽदाहते ॥७॥ हनास्मा
भिरिति संधिरार्षः नास्माभिर्हत्वा निघ्नन्तं राज्यं भुंक्ष्व ॥ हते रन्येऽपि ह्यणत इति कतिपयमन्नास्तिक
लेपः कृतस्येति तक ॥८॥ न नप्रकारेण उपमीयते इति तथोपमं ॥९॥ ॥ ॥ रामायनमः ॥ ॥ राम ॥ ॥
॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
भ. गी.
भा. टी.
१८

यत्न स्वभावस्तत्रजन्मग्रहणं इति सप्तवाल सत्तन पानुवदेहं पाखास्वे सिद्धिरुक्तानां त्रूषपति । ह्याभ्यां शाकं प्रत्तनं वि-
ति प्रत्राप्त्यभेरणन्नयप्रत्यभ्यन चत्रा पिद्धो पोत्तोन्मथ्यः अथन्यत्तः शाद्धार्थे तरणकचेरा ॥ अन्येन प्रकारेण
एककचर्यां विनानपुत्रणैश्वर्यां संसाह । सा च स्वर्गापवर्गार्थ तेन तया विशेषोऽनिभाव ॥ २३ ॥ तन्मात्रतनुक्रमे
काकिन्नमपि नित्यस्मिन्हाभ्यां पदेति ॥ २५ ॥ न तत्प्रवादयः कर्मयानमवति किन्तु पूर्वकृतमेवतभुंजे

शाकं प्रत्तनं त्वरणैपवसद्वमेकेननीवितं ॥ अविभक्तापत्यपौत्रान्देवपितृनतिथीन्पितृ ॥ २२ ॥
नेमे स्वर्गाः स्वर्गजिता न वा राहतपविणः ॥ अथान्येन प्रकारेण पुण्यमाकृष्नेंतजनाः ॥ २३ ॥
यदि संन्यासतः सिद्धिं राजन्कश्चिदवाप्नुयात् ॥ पर्वताश्च द्रुमाश्चैव क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २४ ॥
एते हि नित्यसंन्यासा दृश्यन्ते निरुपद्रवाः ॥ अपरिग्रहवन्तश्च सततं ब्रह्मचारिणः ॥ २५ ॥ अथ चे-
दात्मभाग्येषु नान्येषां सिद्धिमश्नुते ॥ तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥ २६ ॥ औ-
दकाः सृष्टपश्चैव जन्तवः सिद्धिमाप्नुयुः ॥ येषामात्मैव भर्तव्यो नान्यः कश्चन विद्यते ॥ २७ ॥

18

तेऽगृहीत्वा कर्माधिकृतः स्वयंस्तेन धर्मं वपदं प्राप्स्यामीति चेत्तत्राह ॥ आत्मभाग्येषु ते संपन्नस्त्वन्येषां सिद्धे
परकर्मार्जितफलेन नाप्नुते किन्तु स्वकर्मार्जितमेवाप्नोतेन हि कर्मैव कर्तव्यमर्थः सिद्धिर्मोक्षः ॥ २६ ॥ ननु
स्वमन्नरूपाणां देहभरणमात्रे रिक्तकर्मनापेक्षितमित्यत आह ॥ औदकाः इति उदके भवा मीनादयः स-
सृपः स्थावराः तेषामपि देहमात्मैव देहएव भर्तव्योनान्यः इति तेपि मुच्येरन् ॥ २७ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु हिंसोपदेशत्वधर्मोत्तिं ग्रन्थेन्याशंक्याह कथमिति॥ हिंसार्थमन्यन्नाह्लिंन्नयो नोज्ञाता:हिंसकजी
वनालं देवनस्यच हिंसपरमेस्यानिदाकथमापेतु॥ कथवातनयानातस्यस्तश्रानुनघते॥ धान्तविहिता
नाम्सहजन्तावनासोपमोनिघन्त्यथ॥ पृष्टाह भगवान्सदोषमपि कौनयसहजकर्मनत्यजेदिति॥ ये
कथंतहिंसावालोपनिषधोक्षप्रथपरिग्राहमशविवर्णेवासाइत्युएकम्यधानतरेवतकशम्पतषोनम
ग्राउन्मनवद्वाच वेतंत भरतादीनां तत्त्रियाणांमोक्षप्रमत्तचर्याचश्रूयतेइत्याशंक्याहश्रियेति नर
च:सामानिघन्नर्थ पिसाहिंस्त्रीरम्यतत्तात्मतामितिश्रुते:॥ श्रियपात्रप्याविद्ययाहीनै:अथनेलेतस्याच

कथंतस्मान्नमन्यन्नात्लनिशात्मडुपाश्रुया॥ नदेवनिंदाभोषपुर्यीतातनवनरचाने॥ १९॥ श्रि
याविहीनैरथनैर्नाप्तिकैसप्रकोर्तितं॥ वेदत्वादस्यविज्ञानैसत्याभासमिवात्नृतं॥ २०॥ शाक्य
नमोऽपमाप्याप्याविभ्रुतात्मानमात्मना॥ धर्मसुक्ष्मसमाप्यायचापिवततनतजीवितं॥ २१॥

हीनैरदमन्दनेप्रवर्तितं॥ वेदयनीतिवेदोविपलस्यवादो:यंवादस्तत्तंवेदैविज्ञानैस्तेनापिविपल
स्यथंभरतादिकीर्तनंप्रतापनिवपोन्नननवदस्थवादोनन्ननावतामोऽसत्तानिपस्यापिकार:॥ सि
ध्यन्तीतिभाव:॥ २॥ यत्तुअरतु:प्राणिहिंसागळूजिन्यत्राश्रयमप्त्क्तलहूएपति॥ शाक्रौतिति॥ आत्मा
नेदेहस्थात्मनात्मनेवविभ्रुतानिवलेष्यापपता॥ धर्मसुक्ष्मकपटस्यात्यास्यापचापि॥
हेगत्तमेवप्रकंपनजीवितं॥ केवलम्प्राणिधाननगरीरनाशः
मेवदिल्यर्थ:॥ २२॥ ॥॥राम॥ ॥॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म. गां. शां. टी. ३९

पैक द्विया नरजस्तत्वानि त्यागेन कस्वाभाविकदोषयुक्तानभुञ्जं क्रमेण ॥ ३ कृष्णभो जिन इति प्रायेणार्षीनि न्द्रेणापवर्गफलानि मार्गकोटिपदस्थ कृष्णानि भवतीति नेष्टानि जिनो मदान्व्याख्यातान ॥ ४ ॥ नेन तत्ववाचः इति शेषः अहं योनेष्वज्ञातमार्गशक्तिताव्यामनामकोनिःश्चामन्यचायविमोगोविषममार्गवर्णयदिपुत्रानभवानिष्य

शकुनिरुवाच ॥ नाहं पुष्णाम्यशेषाणि पैक द्वियानरजस्वलान ॥ उच्छिष्टभोजिनो मन्दानैव वेविप्रपापिनः ॥ ७ ॥ ऋषभपुत्र ॥ इन्द्रेयः पराणि नित्यधर्मवाप्नुयाम्यहे ॥ शकुने इहियद्वु क्षेणेस्मशब्दे व प्रहृष्ठामेह ॥ ८ ॥ शकुनिरुवाच ॥ यदि मां नाभिशंकथ विभज्यात्मानमात्मना ॥ ततो हं वः प्रवक्ष्यामि यथाथातथ्यमहितं वचः ॥ ९ ॥ ऋषभपुत्र ॥ शृणुम तत्त्व चक्तान यथा नो विदितात्मव ॥ नियोगे चैव धर्मात्म न स्थास्याम क्रमः पापिनः ॥ १० ॥ शकुनिरुवाच ॥ चत्वा ष्यदंगो प्रवराल्लोहानां कांचनं वरं ॥ शास्त्राणां प्रवरो मंत्रो ब्राह्मणो हि द्विपदां वरः ॥ ११ ॥ मंत्रोय जातकर्मादिर्वैश्मशानस्य विधीयते ॥ जीवतोपि यथा कालं श्मशानं निधनादिभिः ॥ १२ ॥ कर्माणि वैदिकान्यस्य स्वर्ग्यः पन्थाः सनातनः ॥ कथं मे सर्वकर्माणि मंत्रसिद्धानि चक्रिरे ॥ १३ ॥ ॥

13

नेत्यर्थः ॥ ९ ॥ पंथानः श्रेयोमार्गाः ॥ १० ॥ मंत्रो मंत्रोक्तसंस्कारः श्मशाने निपतेयुरिति निधनव्याहृत्यर्थः ॥ ११ कर्माणि स्वर्ग्यः पन्थाः इति न चेन्न हि कथं मे मन्तमन्तमदृष्टं वा कर्माणि च क्रियेरंश्च ॥ स्वर्गार्थिन इति शेषः ॥ अनलानि स्वर्ग्यपापेवेतिभावः ॥ मंत्रसिद्धानि मन्त्रैः प्रकाशितानि ॥ १३ ॥ ॥॥ राम ॥ ॥ ३९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

लोकं दृष्ट्वा पिकमैं वक्रनेत्य मित्याहु प्रवेत्तसेति ॥१८॥ इति महाभारते नवमोध्यायः ॥९॥ एवं संन्यासः श्रूयते नि
तिमेसापत्तं ॥ गार्हस्थ्यं अपरं तिभीमस्यपत्तं ॥ तत्राद्यस्य श्रेष्ठां मन्वानाधिकारिकासंन्यासोपलभ्य गार्हस्थ्यमे
वाश्रयस्वेत्याख्यायिकामाह तेन समनर्थपत्तर्जुनेनवाच ॥ अत्रैवेत्यादिना ॥१॥ प्रवव्रजुः पुनर्गृहे प्रतिनगमनं

अवेत्तस्वपत्यासेः सैः कर्मभिर्ग्योरतेजगत ॥ तस्मात्कर्मैवकर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः ॥१८॥ इति
श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे भीमवाक्यं दशमोध्यायः ॥१०॥ अर्जुन उवाच ॥ अत्रैवोदाहरं
तीममितिहासं पुरातनं ॥ तापसैः सह संवादं शक्रस्य भरतर्षभ ॥१॥ केचिद्गृहान्परित्यज्य वनं
मभ्यागमन्द्विजाः ॥ अजातश्मश्रवो मन्दाः कुले जाताः प्रवव्रजुः ॥२॥ धर्मोयमिति मन्वानाः समृ
द्धा ब्रह्मचारिणः ॥ त्यक्त्वा भ्रातॄन्पितॄंश्चैव तानिन्द्रो न्वकृपायत ॥३॥ तानाबभाषे भगवान्पक्षी
भूत्वा हिरण्मयः ॥ सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशिभिः ॥४॥ पुण्यं भवति कर्मैषां प्रशस्तं चै
वजीवितं ॥ संसिद्धार्थागतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः ॥५॥ ऋषय ऊचुः ॥ अहोवतायं शकु
निर्विघसाशान्प्रशंसति ॥ अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं च विघसाशिनः ॥६॥ ॥

अस्मिंतिमकर्षेणगताश्नन्यर्थः ॥३॥ विघसाशिभिः महायज्ञावशिष्टभोजिभिः ॥४॥ शास्तिज्ञापयतिविघ
साशत्वेनः ... घसनदन्तविघसं षीर्णान्तणपर्णफलादिकं दहनशीलात्त्वयमेवातो विघसाशिनः श्रे
योस्मः स्मइतिमेनेरश्नन्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥॥ श्रीरामचन्द्राय नमो नमः ॥॥॥ रामाय ॥
श्रीरामकृष्णाय नमो नमः ॥ ॥॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री·
म· रा·
शा· टी·
२·

अन्यथा दोषमाह ये येति ॥ निंदन्तः निंद्यं कृत्वा कापथं तत्कर्मत्यागमागताः तेषां एनः पापं विद्यते ॥ ५ ॥ आदि
त्यपशोति तारकाः स्मो सिद्धः त्रिपाना देवयोनि माहदेवेति ॥ देवशब्देवंशो विंशादि पंचयोगनाकांगः
देववंशो देवयानमार्गः ॥ तथाद्वितीयवंशः ॥ पितृयानमार्गः ब्रह्मवंशो ब्रह्मवाद्विमार्गः तत्तास्त्रुप
देवद्रुत्ता त्यत्ते कवद्रूवचनं ॥ एषां त्यागेन प्रभ्रष्टौ पंचतत्वदेहस्यकादिषु नियोजितः ॥ कृत्वोति देवं
मार्थं ॥ ५ ॥ एतत्कर्म एवं स्वरूपकर्म तत्तस्मात्पाद्युक्तं ॥ उपासनायुक्तं उपासना चात्र द्विविधाः ध्यानं
तत्रप्रयोगः ध्यादो विराट् हिरण्यगर्भस्य समेत यस्याशिर इत्यादिना विहितोत्या ॥ आद्यन्त विमुक्तोप

अथानेककर्म निंदन्तो मनुष्याः कापथं गताः ॥ मूढानामर्थहीनानां तेषामेनस्तु विद्यते ॥ ६
देववंशान् पितृवंशान् ब्रह्मवंशान् प्रशास्य तान् ॥ संत्यज्य मूढा वर्तन्ते ते तेषां नश्यति प
थो ॥ ७ ॥ एतद्धोत्तनयोयुक्तं दद्यामीत्यृषिचोदितं ॥ तस्मात्तत्स्थ वस्थानं तत्पदं त्वत्पदच्युतः ॥ ८

२०

तनो सो विमुक्तः उपास्यस्तु पक्रम्य कतमस्त्वा स्मस्यातेभ्यो ब्राह्मणस्यैवयः सोपि इत्यादिना विहितः
एतेन द्विविधाप्युपासना कर्म तत्समुच्चितैव कर्तव्येति दर्शितं ॥ किंभूतं एतत्कर्म दद्यामीति ऋषिणा
मे एव चोदितं ॥ तथा चेद्व्राणं कर्म कोऽस्मै दद्यामितः इति ॥ देवतो देशेन द्रव्यत्यागरूपयोगेऽक
र्मवाहपुत्रपशुस्वर्गादिकफलं दास्यामीति मंत्रार्थः यस्माद्देवतत्स्मात्ततत्तत्पथमार्गे अव।
स्थानं निष्ठा पूर्वकास्थितिः तद्देवतपरित्यक्तपदस्तु स्पयेनानात्मकापथोभ्रमादि ॥ ८ ॥ ॥ राम ॥ २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आत्मानमिति ॥ हठवादी हठनिश्चयः पुमान् यथात्मानं निग्रहणाभावयति ॥ एहेवनार्चनं नीतेमपमुह
मासिमोचयित्वा इति ॥ तथैव हठलोके भ्रमेद्वा सिद्धिस्तदेवतानांदान्मवश्याइष्यते ॥ तपश्चार्य पथापासनेतेथ
व ॥ प्रत्यभवतीति श्रुतेः अथागमोपायो देवतानिराहितस्यालाभ्रावमन्वभवतीतिसृष्टेम्यूतनकतिप्रं
कारासिद्धिरित्यतआह मासेति ॥ मधादिमिमासे ॥ शिशिरादिभिःकर्तव्य भिन्न आदित्यमार्गेणाग्निचूपा॰
कासिद्धिः ॥ कममुक्तिस्थानभूतस्वर्गलोकावाप्तिफलसिद्धीयीतस्थामार्गेह्यानयेद्राव्या आत्मिक

आत्मानं हठवादीति तथा सिद्धिर्विहन्यते ॥ मासार्द्धं मासमात्रं वा आदि
त्यशशितारकं ॥१५॥ इहैनं सर्वभूतानि तं तद्दिक्कर्मसंस्थितं ॥ सिद्धिदे
त्र्यषिदेवगणमयमेवाश्रमो महान् ॥१८॥ राम ॥ ॥

मपिभौतिकं वा विमृक्तमपाशीनानांदेहानेनारकब्रह्मावाप्तिरूपणान्तीयास्योमुक्तिफलात तथाच
श्रुतयः स एतान् ब्रह्म गमयति न स पुनरावर्तते इति ॥ तथा च एतमेवाधानं पुनर्निवृत्तेरेत इति तथा
हि जन्तोः प्राणोत्क्रमणमात्रेण पुरुषस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति क्रमेणाते
यो ॥१५॥ इहैनमिति ॥ तदिदं ॥ आदित्यशशितारकात्मकं सिद्धिरूपकर्मसंस्थितं कर्मफलनाभिहि
तं ॥ इहैनं कामयन्ते सर्वभूतानि ॥ तस्मात्कर्मोपि कारस्थानंगार्हस्थ्यमेव सिद्धिदं चेष्टरूपमाश्रये
महाश्रम ॥१८॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
म. शां. टी.
२२

ततः इति तेन तृष्णाः स्नेत्याम त्यक्तुं चिकीर्षवः ॥ उत्सृज्य नास्तीति गताः ॥ आश्रमान्तरे स्थित्वा नास्तीति तदुत्सृज्य गता इति योज्यं ॥ २० ॥ फलितमाह तस्मादिति ॥ २१ ॥ इति शांतिपर्वणि टीकायां दशमः ॥ १० ॥ एवमर्जुनेन वाक्यात्कर्मणामवश्यकर्तव्यत्वे सिद्धे संगकर्तृत्वाभिमानफलाशा त्यक्तव्या इति कर्तव्यानीति नकुलवाक्यं नगति पादद्वये व्यङ्ग्यारभते अर्जुनस्य त्वादि ॥ १ ॥ ताम्रास्य इत्येतद्वि विवरणम् व्यूढोरस्कः ॥ २ ॥ विशाखयूपे इति

अर्जुन उवाच ॥ ततस्तेन तद्वचः श्रुत्वा यमौ धैर्यसमन्वितौ ॥ उत्सृज्य नास्तीति गताः गार्हस्थ्यमाश्रिताः ॥ २० ॥ तस्मात्त्वमपि धर्मज्ञ पैतृकं शाश्वतं ॥ पृथ्वी हत्वा हता: मित्राणि नराधिप ॥ २१ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे शांतिपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा नकुलो वाक्यमब्रवीत् ॥ राजानमभिसंप्रेक्ष्य सर्वधर्मभृतां वर ॥ १ ॥ व्यूढोरस्को महाप्राज्ञो भ्रातृन्स्थितमरिंदम ॥ व्यूढोरस्को महाबाहुस्ताम्रास्यो मितभाषिता ॥ २ ॥ नकुल उवाच ॥ विशाखयूपे देवानां सर्वेषामग्नयश्चिताः ॥ तस्माद्विद्धि महाराज देवाः कर्मफले स्थिताः ॥ ३ ॥ अनास्तिकानां भूतानां प्राणदाः पितरश्च ये ॥ तेऽपि कर्मैव कुर्वन्ति विधिं पश्य पार्थिव ॥ ४ ॥

विशाखे देवानां दैवैः अग्नयः ॥ अग्निस्थापनास्थानं स्थंडिलानि चिताः इष्टिकाभी रचिताः ॥ अस्यापि दृष्टत्वेन देवत्वमपि कर्मफलमित्यर्थः कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः स्थापना श्रितविद्याबलात् ब्रह्मलोकं गताः येन ते देवाः ॥ ३ ॥ तथा केवलकर्मणा स्वर्लोकं गता ये ते पितरः इति वाच्य अनास्तिकानां आस्तिकानां भूतानामपि पालनेऽस्मदर्थं प्राणदाः दृष्टिद्वारा जलदाः अन्नदाः प्राणा इति श्रुतेः विधिं अग्नीषोमकामपेन तस्मादिष्टि

॥ २ ॥ शां. ११ अ.

२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

देवेति स्वर्गो मा स्तिभुक्तं वा देवलेवा विमन्तो मा स्तिभुक्तं वा देववेषादिष्टाहोपस्तुतिं नकर्मगुणोः त्रयीसं
विभज्य परस्य वा विरायेनोदनना ... विभागेन नित्य क्रियमाणा ... सा ... उच्यते ... ऽस्य मनक
नेव्याप्नि निमावः ॥ १९ ॥ एतदेव पुरस्तात् ... देव्यानि देवा ... ॥ २० ॥ तपः कर्मैव प्रजानां मूलमतः श्रूयते ... न
... कर्तृदेव विधिना ... चोदना ... मथो ... आदिना ... स्निनः ... लोके ...
देवं ... शाम्ब ... शाम्बताना ॥ सं विभज्य गुरो ... नेदं ... उच्यते ॥ २१ ॥ देवा
... ॥ तस्मात् ... ॥ २२ ॥ तपः श्रेष्ठ प्रजा
नां वै मूलमतन्त्र ... ॥ कर्तृदेव विधिना ... ॥ २३ ॥ एतद्धि ... ज्ञानी वा
विमत्सरः ॥ तस्माद् ... लोके ... तप उच्यते ॥ २४ ॥ ... विघसाशिनः
सायं प्रातर्विभज्य ... ॥ २५ ॥ दत्वातिथिभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः स्वजनस्य च
... विघसाशिनः ॥ २६ ॥ तस्मात् ... सत्यवादिनः
लोकस्य गुरवो भूत्वा ... ॥ २७ ॥ त्रिदिवं प्राप्य शक्रस्य स्वर्गलोके विमत्सराः ॥ व
सन्ति शाश्वतान् वर्षान् जना दुष्करकारिणः ॥ २८ ॥
... ॥ तथा च ... भावान् ... प्रसं
हार इति ॥ सर्वेषामाश्रमाणां धर्मं ... एवं संतित ... इति ... ते
व विद्या ... इति ... ॥ २९ ॥ ... ॥ ... तपः
... ॥ ३० ॥ तपो ... विघसाशी ... ॥ ३१ ॥ ...
तानिः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म गी २२

22

संन्यासेन त्वं कर्माणि त्वं पेक्ष नपरित्यजेत ॥ नियतोवेदमप्यस्यनुष्ठेयं वै पेक्ष तं वैवसेहि तिमन्नकं वेदसन्या
समकृत्वाधानदत्ताे निवृत्स्यामीत्याशंकयाहृकोप्येतिविप्रःस्पेनतायमापिपमौग्राह्मणाम्पेवविः
हितोपिकार्याहितिदर्शितं ॥ ननापन्याणामासमणव एवव हितिमिहं ॥ समीत्पति ॥ आश्रमानेहरग
एवाहितनकामःगाहस्थ्यमन्नभयमस्तीत्यपमेवमागांगतिश्रुत्वेर्थः ॥ ३ ॥ नेति ॥ आवश्यकमेव
कोपहृषीवनाहत्यपेश्रमेंच विपाधतः ॥ विप्रोवेदानधीते यःसन्यासीपार्थमित्रकः ॥ १
आश्रमात्तलयासर्वानएतान्नाहंमनीषिणः ॥ एकतस्त्रयोराजन्गृहस्थाश्रमएकः
तः ॥ १४ ॥ समीत्यतत्तयापार्थकामेसर्वांचभारत ॥ अयपेयामहर्षीणामित्यलोकविद
गतिः ॥ १५ ॥ इतिपःऊरुतेमांवसन्यासीभूतवर्षभ ॥ नयःपरित्यज्यगृहादनमेतिविमू
ढवत ॥ १६ ॥ यदाकामान्तमोत्वातपमेवेतभिक्षाकोनरः ॥ अथैनमनुशापाधानकं ढवभाति
म्लगुराह ॥ १७ ॥ अभिमानकृतंकर्मनैतत्फलवदुच्यते ॥ त्यागयुक्तंमहाराजसर्वमेवमहा
फलं ॥ १८ ॥ शमोदमस्तथापेर्यंसत्यंशौचमथार्जवं ॥ यज्ञाधृतिश्चधर्मश्चनित्यमार्षोविधिः
पिस्मृतः ॥ १९ ॥ पितृदेवातिथिकृतेसमारंभोत्रशस्यते ॥ अत्रैवहिमहाराजत्रिवर्गःके
वलंफले ॥ २० ॥ एतस्मिन्वर्तमानस्यविधावप्रतिषेधिते ॥ त्यागिनःप्रसृतस्येहनोच्छित्ति
हंमसेतिभावमहात्मापःसंगफलेप्यारहितःकरोतिसन्यासीनान्यःसन्यसः ॥ ४ ॥ वेनेदिकामस्सरएं
चेतहिपजन्मेवस्माह ॥ धर्मवेतस्तिकोपमधुजी ॥ २१ ॥ अभिमानःकर्ताहमिमेवन्धपत्नन्हतेकर्म
फलवन्नगतिप्रेदतत्यागयुक्तंअभिमानत्यागोपेतं ॥ २२ ॥ आर्षंऋषीणांहितं ॥ २३ ॥ अत्रगाहस्थ्ये ॥ २४

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥ २२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेदवादोऽप्रणविदस्तस्य तेषां तान् ॥ देवयानेन मार्गेण पृष्ठे उपरिभागे ब्रह्मलोकमित्यर्थः अयं महाश्रमः स
र्वोत्तमाश्रमान् ॥ अतिप्रतिकौलः तेभ्यः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान् ब्रह्मणा नगतानि वापद्ब्रह्मसम्प्रवालस्तेनम
मर्पणं ॥ ७ ॥ ज्ञातात्माजितचित्तः अहंममाभिमानशून्य उत्पथे ॥ तत्यागी सात्विक इति शेषः ॥ ८ ॥ तु
दानेनाहं स्यात्स्वभोगः ॥ ऊर्ध्वं वनादौ ॥ प्रतिष्ठितो निष्ठावान् मन्य ॥ आत्मत्यागी देहत्यागी सत्तामसो।

वेदवादाश्रयविद्वांसस्ता विद्धि ब्रह्मशनालिकान् ॥ नहि वेदोक्तमन्यत्र विप्रः सर्वेषु कर्मसु ॥ ५
देवयानेन नाकस्य पृष्ठमाप्नोति भारत ॥ अन्याश्रमान्ययं सर्वान्निर्माहुर्वेदनिश्चयात् ॥ ६ ॥ ब्राह्म
णाः अनिर्णय आख्यातान्निवोपजनाधिप ॥ विनानियमलख्यातिक्रान्तमविष्वाख्यजन् ॥ ७ ॥
ज्ञात्वात्मानं महाराज सर्वत्यागी स उच्यते ॥ अनवस्य सुखोदानं तत्थेवोर्ध्वं प्रतिष्ठितः ॥ ८ ॥
आत्मत्यागी महाराज सत्यागी तामसः प्रभो ॥ ९ ॥ अनिकेतः परिपतन् वृक्षमूलाश्रयो मु
निः ॥ अपाचकः सदा योगी सत्यागी पार्थ भिक्षुकः ॥ १० ॥ ॥ ॥ राम

मतः अनयोर्व्यक्तिरे वेदाननस्यादासतानपि ॥ अनिष्टाशक्तितोयत्नैर्मोक्षमिच्छन् व्रजन्यद् इति मूः
नत्यानभिमन्ततामसोयंत्यागीति भावः ॥ ९ ॥ परिपतन् ॥ भिक्षार्थं पर्यटन् ॥ यतः पाचकः ॥ योगी ते
कृष्टसर्ववृत्तिः भिक्षुक इति पाचाय मात्रास्स्तः सायज्ञास्सणकल्पः धर्मः शुभोपिपज्ञापरिपालनः
लेषाम् हेतन्तविषेण प्रिन इति राजसतामोषमूलः तथा च श्रुतिः यदा वैतन्निपापपापं भवति
ब्रह्मणा कल्याणप्रजायामजायतेति भवे पाचको भिक्षुकः ॥ १० ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मानतरं येनेयं युद्धेऽहं दाता भावेन कल्मषं पापं व्यपं जानात्यस्मै ॥२३॥ अन्तराले पिपासश्चयोनौ ॥२४॥ अन्त

अप्रदाय द्विजातिभ्यो मात्सर्याविष्टचेतसः ॥ वयं ते राजकलुषा भविष्याम विशांपते ॥३०॥ अप्रदा
तारः शरणं लोके राजकिल्बिषभागिनः ॥ दुःखानामेव भोक्तारो न सुखानां कदाचन ॥३१॥ अनि
ष्ट्वा च महायज्ञैरकृत्वा च पितृस्वधाम् ॥ तीर्थेष्वनभिसंस्नात्वा प्रव्रजिष्यसि चेत्प्रभो ॥३३॥ छिन्नाभ्र
मिव गन्तासि विलयं मारुतेरितम् ॥ लोकयोरुभयोर्भ्रष्टो ह्यन्तराले व्यवस्थितः ॥३४॥ अन्तर्बहि
श्च यत्किंचिन्मनोव्यासंगकारकम् ॥ परित्यज्य भवेत्त्यागी न हित्वा प्रतितिष्ठति ॥३५॥ एतस्मि
न्वर्तमानस्य विधौ वप्रतिषेधिते ॥ ब्राह्मणस्य महाराज नोच्छित्तिर्विद्यते क्वचित् ॥३६॥ निह
त्य शत्रूंस्तरसा समृद्धान् शक्रो यथा दैत्यबलानि संख्ये ॥ कः पार्थ शोचेन्निरतः स्वधर्मे पूर्वैः
स्मृते पार्थिव शिष्टजुष्टे ॥३७॥ क्षात्रेण धर्मेण पराक्रमेण जित्वा महीं मन्त्रविद्भ्यः प्रदाय ॥ ना
कस्य पृष्ठेऽसि नरेन्द्र गन्ता न शोचितव्यं भवताद्य पार्थ ॥३८॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि
राजधर्मे नकुलवाक्यं द्वादशोऽध्यायः ॥ १२॥ राम ॥

व्यासंगः ॥ अहं ज्ञाता दाता कर्ता हर्तेत्यादि रागम् शत्रुवद्देहिको संगः पुत्रपश्वादिसंज्ञः तयोः कारकं मूलं
अहंकारममकारौ त्यक्त्वैव त्यागी भवेन्न तु यं गृहं हित्वा प्रतितिष्ठति स्थः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ राम ॥

23

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्त्वकर्मगृहस्थाश्रमिणोविरोधकं निराकृत्य वृद्धिशेषणोगेएकं ॥ ॥ एतत्प्रागेवोक्तमाहन्तद्दितिः ॥ ॥ अपरे
योगिनः महाप्रज्ञानिनिवहृद्वचनवितर्कविचाराद्यवान्तरयोगभेदोपेतं ॥ २५ ॥ ब्रिवृपिपञ्जशुयोगे
तकालः उपस्थितमध्यमस्वहृल्यानस्यवातोक्तं वनेस्तनास्तिकं स्पष्टमित्याहसउति ॥ २६ ॥ एवं वेद

असृजद्धि प्रजा राजन् प्रजापतिरकल्मषः ॥ मां प्रत्यनीतिधर्मात्मा यज्ञैर्विविधदक्षिणैः ॥ २० ॥ वी
रुधश्चैव वृक्षाश्च यज्ञार्थं वै तथौषधीः ॥ पशवश्चैव तथा मेध्या यज्ञार्थानि हवींषि च ॥ २१ ॥ गृह
स्थाश्रमिणस्तत्र यज्ञकर्मविरोधकं ॥ तस्माद्गार्हस्थ्यमेवेह दुष्करं दुर्लभं तथा ॥ २२ ॥ तत्संप्राप्य
गृहस्थाश्च पशुधान्यधनान्विताः ॥ न यजन्ते महाराज शाश्वतं तेषु किल्बिषं ॥ २३ ॥ स्वाध्याय
यज्ञऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ अथापरे महायज्ञान् मनस्येव वितन्वते ॥ २४ ॥ एवं मनःसमा
धानं मार्गमातिष्ठतो नृप ॥ द्विजातेर्ब्रह्मभूतस्य स्पृहयन्ति दिवौकसः ॥ २५ ॥ स रत्नानि विचि
त्राणि संहृतानि ततस्ततः ॥ मखेष्वनभिसंत्यज्य नास्तिक्यमभिजल्पसि ॥ २६ ॥ कुटुंबमास्थि
तेन्यागे न पश्यामि नराधिप ॥ राजसूयाश्वमेधेषु सर्वमेधेषु वा पुनः ॥ २७ ॥ ये चान्ये क्रतवस्ता
त ब्राह्मणैरभिपूजिताः ॥ तैर्यजस्व महीपाल शक्रो देवपतिर्यथा ॥ २८ ॥ राज्ञः प्रमाददोषेण द
स्युभिः परिमुष्यतां ॥ अशरण्यः प्रजानां यः स राजा कलिरुच्यते ॥ २९ ॥ अश्वान् गाश्चैव दासीश्च
करेणूश्च स्वलंकृताः ॥ ग्रामान् जनपदांश्चैव क्षेत्राणि च गृहाणि च ॥ ३० ॥

तेन्यागे अपितु बाधिका
रोनास्तीत्युक्तं इदानीं वेदसंन्यासएव न मे भवतीत्यर्थं नाहकर्जउदंवमिति ॥ कुत्रतर्हि त्यागः एषस्तोन्यत
आह राजसूयेति ॥ २७ ॥ कलिनमाहरएवेति ॥ २८ ॥ प्रमदो राज्याकारणंपरिमुष्यतां लुप्यमानानां ॥ ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰
म॰ रा॰
टी॰ टी॰
२५

२४

मतस्य कर्तृत्वमेव त्याज्यं इ ॥७॥ द्वितीयकृतत्वहानादिदोषं त्याज्यतस्मादिति ॥ यस्मात्कर्तृत्वनाशे मोक्षाभावः नाशे देहात्मवादप्रसंगस्तस्मात् एकान्तग्रन्थतरनिष्ठ घटपटाशाचोपयातत्मिथ्यात्वप्रत्ययादिस्तेभ्यः मन कल्पितस्य शरीरस्य अस्य स्वात्मस्थस्यैव सम्भोगफलं त्यक्त्वा शापवानाहतस्मादिति निष्फलत्वादस्य त्यागं कृत्वा तत्र इष्टं अन्यागामज्ञत्वे च न दृष्टं एव न्याहृस्वात्म्यो लभ्यापीति ॥८॥ तत्क्रमपद्मत्यागः श्रमातिन्याशंका॥

अथापि चेन्महोत्पत्तिः सत्तस्य प्रलयस्तथा ॥ नष्टे शरीरे नष्टं स्यादृष्टं चास्यास्ति क्रियापथः ॥७॥ न स्यादेकान्तमुक्तत्वं पश्वेश्ववत्तस्य च ॥ यथा निषेवितः सद्भिः स निषेव्यो विजानता ॥८॥ लब्ध्वापि पृथिवीं कृत्स्नां सहस्थावरजंगमां ॥ न भुंक्ते यो न स्वयं सम्यक् निष्फलं तस्य जीवितं ॥९॥ अथवा वनेतोरणं तत्त्ववनेवेष्यन जीवितः ॥ इत्येवंपृष्टस्समहतास्तेनाराघवेसवर्तते ॥१०॥ वासिष्ठस्वभ..ना नाक्तभाववपरमार्थं ॥ यत्तमपंपतितत्त्वं तमच्चै तेन महाभयात् ॥११॥ भवान्पिता भवान्माता भवान्भ्राता भवान्गुरुः ॥ दुःखप्रलापानाने स्यतत्मत्वदेतनमहेत्मि ॥१२॥ ॥ राम ॥

हवाहेति भ्रतानोवाह्यमाभ्येतरेचयत्तद्ध्येतत्तत्वेसभावेसस्यप्रत्यगात्मनः भावेसत्तोपपण्ज्ञानीहित दात्मव्यतिरिक्तेनासीत्यर्थः तथा चश्रुतिः ग्रात्मैवेदंसर्वमिति ॥ येतद्गुमासत्तदात्मरूपंभ्रंतेनित्यसिद्धप घंपलिवृत्तमितिपाठेपिसएवार्थः ॥ तेमहतोभयात्इभयइत्य आसंगजात्संसारात्मचंते ॥ कल्पितस्य मरीचिकोदकस्येवमनसैवत्यागः कर्तव्यानसरूपतः तस्यनित्यनिवृत्तत्वादितिभावः ॥१२॥ ॥ राम

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नवाद्य इति ॥ अहंकारममकारौ त्यक्तव्याविन्युक्तं ॥ तत्राहंत्यागे सर्वव्यवहारोच्छेदः स्यादिति ममकार एव
त्याज्य इति न दृष्टम् [illegible] ममकारास्पदं द्विविधं वा शरीरं [illegible] शारीरं शरीरस्थं मनः
कल्पितं च ॥ यथोक्तं [illegible] ॥ यथा चक्र [illegible]
[illegible] कल्पा [illegible] इति कल्पाः प्राणमनः [illegible] प्रतिष्ठा उपादानकारणानि प्र
तिपन्नाः [illegible] कल्पाः पुरुषाय [illegible] पुरुष [illegible] मनः कल्पितानां पुरुषे [illegible]

सहदेव उवाच ॥ न वा शरीरत्यक्तस्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ शारीरं त्यक्तमनुत्तस्य सिद्धिर्भवति वा
न वा ॥ १ ॥ [illegible] विमुक्तस्य शारीरे [illegible] ॥ [illegible] ॥ २
शारीरं त्यक्तमनत्यक्तं पृथिवीमनुशासतः ॥ [illegible] ॥ ३ ॥
[illegible] ॥ मम [illegible] च [illegible] ॥ ४ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ५ ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ ६ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

अतः शरीरमेव [illegible] त्यागे [illegible] शरीरत्यागे [illegible]
ने सिद्धिर्न भवतीति [illegible] सिद्धिः [illegible] ॥ [illegible] ॥ ७ ॥ मम [illegible]
कारः [illegible] ॥ [illegible] ॥ ८ ॥ [illegible]
कान्तेन ॥ [illegible] ॥ ९ ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ १०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
म रा
पु टी
२५

त्रीवः प्रधीरः ॥१०॥ प्रतिषेधोदंडः सम्यग्निर्वासनेवा ॥११॥ दानेप्रादानेचते ॥१२॥ संकोचेनपांचयः ॥१३॥ विभी

षजनो विविधैर्यज्ञैःसम्यङ्देशाग्रदक्षिणैः॥ वनवासकृतेदुःखेभविष्यतिसुखोपवः ॥१॥ इत्येता
नेवमुक्तानिस्वधर्मस्थितोनृप॥ कथमद्यपुनर्वीरविनिहन्मिमनोक्षिनः॥२॥ नह्येवोवसुधांभ
क्तेनच्छौचोपनमश्नुते॥ नह्येवस्यरहेपुत्रामन्त्यःपकाश्वास्यते॥३॥ नाहंदःसहेयोमातिना
देशोभूमिमश्नुते॥ नाहंदस्यप्रजाराज्ञःसर्वेविंदतिभारत॥४॥ मित्रतासर्वभूतेषुदानमध्यय
नंतपः॥ ब्राह्मणस्यैवधर्मःस्यान्नराज्ञोराजसत्तम॥५॥ (मित्रतासर्वभूतेषुदानमध्ययनंत)
असतांप्रतिषेधश्चसतांचपरिपालनं॥ एषराज्ञांपरोधर्मःसमरेचापलायनं॥६॥ यस्मिन्क्ष
माचक्रोधश्चदानादानेभयाभये॥ निग्रहानुग्रहोचोभौसवैधर्मविदुच्यते॥७॥ नश्रुतेनन
दानेननसांत्वेननचेज्यया॥ त्वयेयंपृथिवीलब्धानसंकोचेनचाप्युत॥८॥ यत्तद्बलममित्रा
णांतथावीरसमुद्यतं॥ हस्त्यश्वरथसंपन्नंत्रिभिरंगैरवततमं॥९॥ रक्षितंद्रोणकर्णाभ्यामश्व
त्थाम्नाकृपेणच॥ ततत्वयानिहतंवीरतस्माद्भुंक्ष्ववसुंधरां॥ जंबूद्वीपोमहाराजनानाजनप
दाकुलः॥ त्वयापुरुषशार्दूलदंडेनमृदितःप्रभो॥१०॥ जंबूद्वीपेनसदृशःक्रौंचद्वीपोनरा
धिप॥ अपरेणमहामेरोर्दंडेनमृदितस्त्वया ॥ ११॥ ॥ मतः॥११

रोगैस्तिसृभिःशक्तिभिःनाथप्रभुमंत्रोत्साहशक्तिभिर्वनतमंस्रेष्ठं ॥१२॥ अपरेणपश्चि २५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भैक्षमेव भाषिते न तत्त्वान गते वेला ॥ ४२ ॥ इति महाभारते त्रयोदशः ॥ १३ ॥ अव्याहरति वक्ता वा मा वा ते ॥ नन्वकोथा
नयं वा शब्दिवान यं यमसैयेन तन्मभाषिते ॥ नह्येद्धि पृथिवी पालभक्ता भरतसत्तम ॥ ३ ॥ इति श्री
महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे सहदेववाक्यं ॥ १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अव्याहरति कौंतेये धर्मरा
जे युधिष्ठिरे ॥ भ्रातॄणां ब्रुवतां तांस्तान् विविधान्वेदनिश्चयान् ॥ महाभिजनसंपन्ना श्रीमत्यायत
लोचना ॥ अभ्यभाषत राजेन्द्रं द्रौपदी योषितां वरा ॥ १ ॥ आसीनमृषभं राज्ञां भ्रातृभिः परिवारितं
सिंहशार्दूलसदृशैर्वारणैरिव यूथपं ॥ २ ॥ अभिमानवती नित्यं विशेषेण युधिष्ठिरे ॥ लालि
ता सततं राज्ञा धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी ॥ ३ ॥ आमंत्र्य विपुलश्रोणी साम्ना परमवल्गुना ॥ भर्तारमभिसं
प्रेक्ष्य ततो वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ इमे ते भ्रातरः पार्थ शुष्यंते स्तोककाइव ॥ वावाश्य
माना स्तिष्ठंति न चैनानभिनंदसे ॥ ५ ॥ नंदयैतान्महाराज मत्तानिव महाद्विपान् ॥ उपपन्नेन वाक्ये
न सततं दुःखभागिनः ॥ ६ ॥ कथं द्वैतवने राजन् पूर्वमुक्त्वा तथा वचः ॥ भ्रातॄनेतान्स्म सहितान् शी
तवातातपार्दितान् ॥ ७ ॥ वयं दुर्योधनं हत्वा मृधे भोक्ष्याम मेदिनीं ॥ संपूर्णां
सर्वकामानामाहवे विजयैषिणः ॥ ८ ॥ विरथांश्च रथान्कृत्वा ॥
निहत्य च महागजान् ॥ संस्तीर्य च रथैर्भूमिं ससा
दिभिररिंदम ॥ ९ ॥ ११ ॥
लोकाः कोविदोऽहा ॥ ४ ॥ साम्ना
सांत्ववादेन ॥ वल्गुना परमगोपिता ५
लोककाः वानकाः वावाश्यमानाः पुनः क्रंदंतः ॥ ५ ॥ उपपन्नेन युक्तिप्रयुक्तेन ॥ ६ ॥ सर्वकामानां समृद्धैः ॥ ८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰
म॰ शां॰
टी॰ २९

एतेषां एतानेनाहत्य॥ ३८॥ चतुर्दशः॥ १४॥ याज्ञसेन्या वचः॥ १॥ नादंडः क्षत्रियो भातीति श्लोकपद्यः किंनु।
पदे रक्ष्यते दंडेनेति॥ ४॥ उपादत्स्व दंडमिति शेषः। लौकिकं भावं लोकव्यवहारं पश्यस्व पश्य॥ यद्वा शोभ

साहं सर्वासु लोकेस्त्रीणां भरतसत्तम॥ त्वया विनाकृता पुत्रैर्योहमिच्छामि जीवितुं॥ ३७
एतेषां यतमानानां न मे स्वं वचनं मृषा॥ त्वं तु सर्वां महीं त्यक्त्वा कुरुषे स्वयमापदं॥ ३८॥ यथा।
स्तां संमतौ राज्ञां पृथिव्यां राजसत्तमौ॥ मांधाता चांबरीषश्च तथा राजन्विराजसे॥ ३९॥ प्रशा
धि पृथिवीं देवीं प्रजाधर्मेण पालयन्॥ सपर्वतवनद्वीपां मा राजन्विमना भव॥ ४०॥ यजस्व
विविधैर्यज्ञैर्युध्यस्वारीन्प्रयच्छ च॥ धनानि भोगान्वासांसि द्विजातिभ्यो नृपोत्तम॥ ४१॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे द्रौपदीवाक्ये चतुर्दशोध्यायः॥ १४॥ वैशंपायन उवाच॥ या
ज्ञसेन्या वचः श्रुत्वा पुनरेवार्जुनोब्रवीत्॥ अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरमच्युतं॥ १॥ अर्
जुन उवाच॥ दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति॥ दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंडं धर्मं विदुर्बु
धाः॥ २॥ धर्मं संरक्षते दंडस्तथैवार्थं जनाधिप॥ कामं संरक्षते दंडस्त्रिवर्गो दंड उच्यते॥ ३॥ दंडेन
रक्ष्यते धान्यं धनं दंडेन रक्ष्यते॥ एवं विद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकं॥ ४॥

राम॥ ॥ राम॥ ॥ राम॥ ॥

न्यथा शोभ्रलौकिकमनंतभावं शास्त्रैकगम्यमात्मानं मे नर्दष्यापश्यस्व हिंसां दंडमुपादत्स्वेति।
न सह दंडो नः अर्थः प्रदर्शितो भवति॥ ४॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ ॥ राम॥ ॥

28

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ॐ क्रौंचद्वीपादिद्वीपाः करणं सिद्धद्वारा राजसूये ॥२३॥ नस्यकर्मना साद्धारामेव जगृहणं ॥ नेष्टेति पादेन

ॐ क्रौंचद्वीपेन सदृशः शाकद्वीपो नराधिप ॥ पूर्वेण तु महामेरोर्द्विगुणेन समन्वितस्तथा ॥२३॥ उत्तरे
ण महामेरोः शाकद्वीपेन सम्मितः ॥ भद्राश्वः पुरुषव्याघ्र द्विगुणेन समन्वितस्तथा ॥२४॥ द्वीपाश्रयाः
पा२ सांतरद्वीनां तानपदाश्रयाः ॥ विगतसागरं चैव द्विगुणेन समन्वितास्तथा ॥२५॥ एतानि प्रति
मेयानि कृत्वा कर्माणि भारत ॥ न प्राप्यते महाराज पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥२६॥ सर्वभूता
निमान्दृष्ट्वा प्रतिनंदस्व भारत ॥ रूपाणि वसमत्तान्नागेंद्रान् जितानिव ॥२७॥ अमरप्रति
माः सर्वे शत्रुसाहाः परंतप ॥ एकोऽपि हि [illegible] स्यादिति मे मतिः ॥२८॥ किं पुनः
पुरुषव्याघ्र पतयो मे नरर्षभाः ॥ मम त्वां नो ह्रिया [illegible] शरीरस्य विचेष्टने ॥२९॥ अन्तर्तत्त्वज्ञ
[illegible] सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनी ॥ कथं [illegible] ॥३०॥ हत्वा राजस
हस्राणि बहून्यमितपराक्रमः ॥ तद्यर्थं संप्रवक्ष्यामि मोहजं तन्नराधिप ॥३१॥ येषामनुम
तको ज्येष्ठः सर्वं तेन्न समारिणः ॥ नवोन्मादो महाराज सोन्मादाः सर्वपांडवाः ॥३२॥ य
दि हि स्वस्थचित्ताः भ्रातरस्तनराधिप ॥ वध्यमानान्नास्तिकैः साई प्रणाशेषकवैसंपरो ॥ जहते
मूढ एवं हि यः श्रेयो नाधिगच्छति ॥३३॥ अपरं जनयोगस्थ नस्य कर्मभिरेवच ॥ भवजैः स्त्रचि
वित्तस्यः स्यादात्मा मार्गेण गच्छति ॥ ३७ ॥

शः शेतात्तद्धानि हृत्यर्थैः वन्नां वधनादिकर्मभिः ॥ ३४ ॥ राम ॥

श्री म सं शा टी २०

आलस्य गमिष्वि आज्ञः ॥ २२ ॥ यथा स्रष्टुः शैशोर्येते जोप्पतिर्दीस्वमित्याक्षक्रस्वभावः क्षत्रियः स्रष्टेसि यात्रा ॥ २३

यष्वदेवाहं नारुत्तां लोकोद्वियतेस्मशं ॥ हंता हइलयाकंटःशाकोऽग्निर्वेह्णोपमः ॥ १७ ॥ हंताका
लस्तथा मस्त्रवीन्हैश्रवणोग्निः ॥ वरुणो मरुतः साध्यादिम्पेदेवा स्नुभारत ॥ १८ ॥ एतान्नूवाभ्नम
स्यंतिप्रतापप्रणताजनाः ॥ नश्रमाणेनयातोरनप्रषाणेकथंचन ॥ १९ ॥ मध्यस्थान्समभूतेषु
दांतोऽक्षमपरायणान ॥ यजंतेमानवाकेचित्प्रशांताः सर्वकर्मसु ॥ २० ॥ नहिपद्मादिजीवे
तल्लोकेकेचिदहंमया ॥ मन्येःसत्यंहितीवं तिदुर्लभैवेलवतराः ॥ २१ ॥ नकुलेमृषिकानेति
विडालोनकुलंतथा ॥ विडालमतिश्वाराजन्स्वानंव्यालमृगस्तथा ॥ तानात्तिपुरुषः सर्वो
न्पश्यकालोयथागजः ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जंगमस्थावरं च यत ॥ २२ ॥ विधानं दैवविहितंत
त्रविद्वान्नमुह्यति ॥ यथा स्रष्टोसि राजेन्द्र तथा भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥ विनीतक्रोधहर्षा हि मंदा
स्तनमुपाश्रिताः ॥ विनावधं न कुर्वंति तापसाः प्राणयापनं ॥ २४ ॥ उदके बहवः प्राणाः पृथि
व्यां च फलेषु च ॥ नचकश्चिन्नतान्हंति किमन्यत्प्राणयापनात ॥ २५ ॥ सूक्ष्मयोनीनिभूता
नितर्कगम्यानिकानिचित ॥ पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात्स्कंधपर्ययः ॥ २६ ॥ ग्रामान्नि
ष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः ॥ वनेकुटुंबधर्माणो दृश्यंते परिमोहिताः ॥ २७ ॥ राम

विनीतोऽपनीतोक्रोधहर्षौ येते मंदाः क्षत्रियाः ॥ २५ ॥ स्कंधपर्ययः देहस्य विपर्ययः ॥ २६ ॥ २७

27 २०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सोमसिद्धिकेपश्रुवत्तदंडाद्दंडभावे ॥७॥ दंडशास्त्रार्थमाह यस्मादिति दंडप्रणेताऽन्नादिना ॥ दंडप्रति
वितमपहरति ॥८॥ अन्यत्र अतिभुंजते भंक्तं तन्मात्रापेणलोवेतनाप्रदानमित्यर्थः ॥ दानेनराज्ञेदंडमापतितो ॥ नि
दंडः दासमेवकारेपन्ननस्पदंडोक्ति ॥ मूर्द्धंतकारेपेहासमितिमन्नते ॥ एतन्नाऽत्त्वापराभेत्तेव ॥९॥
राजदंडभयादेकपापः पापंनकुर्वंते ॥ यमदंडभयादेके पापालोकभयादपि ॥५ परस्प
रभयादेकेपापाः पापंनकुर्वंते ॥ एवंसांसिद्धिकेलोकेसर्वंदंडेप्रतिष्ठितं ॥६॥ दंडस्यैवभयाः
देकेनखादंतिपरस्परं ॥ अपेतमसिमत्तगर्पदि दंडेननपालयेत ॥७॥ यस्माद्दंडेनतान्सर्वान
शिक्षानदंडयत्यपि ॥ दमनाद्दंडनाच्चैवतस्माद्दंडविदुर्बुधाः ॥८॥ वाचादंडोब्राह्मणानांक्षत्त्रि
याणांभुजार्पणं ॥ दानंदंडःस्मृतोवैश्यानिर्दंडःशूद्रउच्यते ॥९॥ असमोमाहायमर्त्यानामर्थ
संरक्षणायच ॥ मर्यादास्थापिताल्लोके दंडसंज्ञाविशांपते ॥१०॥ यत्रश्यामोलोहिताक्षो
दंडश्चरतिसूद्यतः ॥ प्रजास्तत्रनमुह्यंतेनेतासाधुपश्यति ॥११॥ बालवृद्धातुरयतिद्विजस्त्रीविधवान
प्रस्थस्रभिक्षुकः ॥ दंडस्यैवभयादेतेमनुष्यावर्त्मनिस्थिताः ॥१२॥ नाभीतोयजतेराजन्नाभी
तोदातुमिच्छति ॥ नाभीतःपुरुषःकश्चित्समयेस्थातुमिच्छति ॥१३॥ नाच्छित्वापरमर्माणिनाकृ
त्वाकर्मदुष्करं ॥ नाहत्वामत्स्यघातीवनाप्नोतिमहतींश्रियं ॥१४॥ नाघ्नतःकीर्त्तिरस्तीहन
धनंनपुनःप्रजाः ॥ इंद्रोवृत्रवधेनैवमहेंद्रःसमपद्यत ॥ येचदेवादिवियांतिहिंसकास्तेतुकीर्त्तिताः ॥ रुद्रःस्कंदःशक्रोग्नि
र्वरुणोयमः ॥ कालोवायुर्मृत्युःसूर्यश्चैवदिवौकसः ॥ एतान्देवान्नमस्यंतिनदेवान्नापराधिनः ॥१५॥ महतांनिरुद्धलोकानांदिमनस्यवालोवेत्यनयकारेणामपिवधःकार्यस्त्वपरद

श्री
म गा
शां टी
२८

तिष्ठयुरव तिष्ठयः ॥ ३८ ॥ आश्रिताः आश्रमिणः ॥ ३९ ॥ गोष्वश्व तिष्ठत्याज्ञ्या देरहिंसा गवामेव हिंसा भवति ।

न संवत्सरसत्राणि तिष्ठप्रकृतोभया ॥ विधिवद्दक्षिणावंति यदि हिंसेन पालयेत् ॥ ४३ ॥ चेर
णाश्रमेधमेध्यो क्षेत्रि विधिमाश्रिता ॥ न विद्याप्राप्य पृष्ठाकस्मि यदि हिंसेन पालयेत् ॥ ४ ॥ न चा
श्रान्त वैला वहीनाम्याम्यत्र गर्दभाः ॥ फलावह्प्रधानानि यदि हिंसेन पालयेत् ॥ ४५ ॥ न प्रष
वचनं जरपेन बालात्राणवकाहिंचित् ॥ तिष्ठन्नि यदि पनीन्यमेध्य हिंसेन पालयेत् ॥ ४६ ॥ देवे श
ताः प्रजाः सर्वादेवे सर्वे विद्वत्व्रधा ॥ देवे सर्वामन्ध्याणालोकायेच प्रतिष्ठिताः ॥ ४७ ॥ न तत्र ।
कृतेपापवा वचनावाप्रिदृश्यते ॥ यत्र देवः स विहितस्वरस्मात् विनाशनः ॥ ४४ ॥ हविषा
पिलिहिह्ष्ठादस्य श्रोदत्तो भवेत् ॥ हरोनाकः पुरोभागेयदि हिंसेन पालयेत् ॥ ४५ ॥ यज्ञेदय
मेतोराजं विहितं यदधर्मतः ॥ कार्यलत्र न पाकोवैभुत्वभोगानमजस्वच ॥ ४६ ॥ मुखेन यर्म
श्रीमेतस्वरंतिस्त्र विवासमः ॥ सुखसंतः प्रियैदावैर्भुजानाश्चात्तमस्तमे ॥ ४७ ॥ अर्थं सवसमा
रंभाः समायतानसंशयः ॥ स च देवे समायत्तः पयदेस्य गौरव ॥ ४८ ॥ लोकयात्रार्थमेवेह्य
मेप्रवचनं कृते ॥ अहिंसा साधु हिंसेति श्रेयान्धर्मपरिग्रहः ॥ ४९ ॥ नात्यन्तगुणवत्किंचित्
नाप्यत्यन्तनिर्गुणं ॥ उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ ५० ॥ ॥॥

अतएतत्वोमेध्येपमेस्य परिग्रहमार्त्तत्राणं श्रेयात् ॥ ५० ॥ ॥ ॥ श्रीरामकृष्णायनमः ॥॥॥ राम २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततो देहप्रकाशनी ति देहनीतिस्तस्य। प्रणीता यो प्रवर्तिता यो ॥ २६॥ प्रभत्वानभवत्येष ॥ २१॥ सेनजिल्लता: प्रजा येन ३३
योगाय पालनाय मर्यादायै इति शब्द: ॥ २२॥ सुनीतनयनाय विनयप्रभवाणाय ॥ २३॥ कल्याणी अप्रमत्तवतो
भूमिर्भिन्ना यथा स्थितानुह्लादी देहजान्यभूत ॥ मन्नध्यात्मन्नेयत्नात संगोप्य प्रवर्तित च ॥ २८॥ देह
नीत्या प्रणीयतां सर्वे सिद्धोस्तु पक्रमा: ॥ को नेप सर्वभूतानां तत्रमेनालिसंशय: ॥ २९॥ देहश्चेन्न
भवेल्लोके नाविषेण फरिमा प्रजा: ॥ जलेमत्स्यानिवाभक्ष्यन्दुर्वलान्वलवत्तरा: ॥ ३०॥ सन्त्येव दे
वृष्णाणां पूर्वमुक्तं देह: प्रजारक्षतिमाय नीत: ॥ पप्णाग्रयस्त्र प्रतिग्राम्यभीता सेनजितादेहभ
यान्नलंति ॥ ३१॥ अपेतमस्वेदस्यान्त्रशानायेत किंचन देहश्चेन्न भवेल्लोके विभन्नन्नाधसाधुनौ ३३
येभिसंभिन्नमर्यादानास्तिकावेदनिंदका: ॥ तेपिभोगाय कल्प्यंते देहेनाभ्युनिपीडिता: ॥ ३२॥
सर्वो देहजितालोके ह्रोभो हि स्वविजेत: ॥ देहस्य हि भयाद्भीतो मागायेव प्रवर्तते ॥ ३४॥ चा
तुर्वर्ण्यप्रमुदाय सुनीतनयनाय च ॥ देहो विधात्रा विहितो पर्मार्थमभिरक्षितुं ॥ ३५॥ यदि दे
हान्न विभ्येयुर्वर्णा: स्वस्वार्यदानि च ॥ अध: पशून्मनुष्यांश्च यत्नार्थांनिहतौषिच ॥ ३६॥ नब्रह्म
चार्यधीयीत कल्याणीन्न देहेनगो ॥ न कन्योहहनेगच्छेत् हि देहेन न पालयेत् ॥ ३७॥ विश्व
लोप: प्रवर्तेत भिद्येरन्सर्वसेतव: ॥ ममत्वेनप्रजानीयर्थ्यदि देहेन पालयेत् ॥ ३८॥ राम॥।

न देहेन लोक: उद्वहन्ने न गच्छेत् किंतु। व्यभिचरेदेव ॥ ३७॥ विश्वलोप: सर्वोच्छेद: सेतवो मर्यादा: म
मत्वपरिच्छिन्नेन जानीयु: सर्व: सर्वं ममममेत्यर्थ: ॥ ३८॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
म॰ भा॰
शां॰ टी॰
२६

शत्रुमः कृतमितिशेषः ॥ ५॥ आपत्कालोत्तरकाले तदानेवर्तमानकाले ॥ प्रगतिडमार्गेः गतिः मला।
गे ॥ ४॥ राज्यप्रतिहितंराज्यकर्तेफलकिं ॥ ७॥ देहमनमोहत्वाश्रयेण तोमोतिज्ञात्वात्स्वत्वेनराज्यक

राजन्विदितधर्मोमित्रनेतत्त्वविदितं क्वचित ॥ उपशिक्षामतेत्वत्तेमदैवचशत्रुम ॥ ८॥ नवत्वा
मित्रवत्सामोत्स्मेवमत्तसिमस्थितं ॥ अतिदुःखोनवत्सामित्रविशेयजनाधिप ॥ ९॥ भवतः
संप्रमोहनमुर्वेमत्वापितत्त्रते ॥ विक्लवत्वचनं आत्ममवलंतेनतथैवच ॥ ४॥ कथंहिराजा
लोकस्यसर्वशास्त्रविशारदः ॥ मोहमापद्यसेदैन्याद्यथाकापुरुषस्तथा ॥ ५॥ अगतिश्च
गतिश्चैवलोकस्यविदितातव ॥ आपत्येचनदानेचनेतत्त्वविदितंप्रभो ॥ ६॥ एवंगते
महाराजराज्यंप्रतिजनाधिप ॥ हेतुमत्रप्रवत्सामितमिहजनाःशृणु ॥ ७॥ द्विविधोजा
यतेव्याधिःशारीरोमानसस्तथा ॥ परस्परेणह्यजन्मनिर्द्वंद्वनोपलभ्यते ॥ ८॥ शारीराज्जा
यतेव्याधिर्मानसोनात्रसंशयः ॥ मानसाज्जायतेवापिशारीरइतिनिश्चयः ॥ ९॥ शारीरमा
नसंदुःखंयोतीतमनुशोचति ॥ दुःखेनलभतेदुःखंद्वावनर्थौचविंदति ॥ १०॥ शीतोष्णं
चैववायुश्चत्रयःशारीरजागुणाः ॥ तेषांगुणानांसाम्यंयत्तदाहुःस्वस्थलक्षणं ॥ ११॥
तेषामन्यतमोद्रेके विधानमुपदिश्यते ॥ उष्णेनबाध्यतेशीतंशीतेनोष्णंप्रबाध्यते ॥ १२

29

तेजमितित्रयं निर्द्वंद्वे शरीरे विनाव्याधिर्नोत्तिमनो विनाव्याधिर्नोत्तीत्यर्थः ॥ १०॥ शीतोष्णक।
फपित्तेवा कफपित्तेवा कफवातः ॥ ११॥ विधानेचिकित्सा उष्णेनइत्येण ॥ १२॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥॥ २६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मस्तकंभिंदंतिमृगगृध्रादिहिंसामुद्दिश्य ॥ नस्तकानतियाहेनास्तिका: ॥ ५१ ॥ नजीवेहतेदेहेन ॥ नदृश्यावेभारवह
नाहिंकायेनस्याद्यत: पुराणमेवधर्ममाचरंतनचप्रवाह ॥ यातेहिंसाहिंदाबंधप्रवेदृश्याभाव: ॥ ५२
मन्युर्दैन्य ॥ ५४ ॥ ज्ञानतायाशस्त्रपाणिसन्यु: क्रोध: मन्यु: क्रोधमाहुर्नित्यप्रवत ॥ कक्षतिपशप्रानिपस्नु:

पशूनां वृषणांश्छित्वा ततो भिंदंति मस्तकं ॥ वहंति बहवो भारान्बध्नंति दमयंति च ॥ ५२ ॥
एवं पर्याकुले लोके वितथैर्जर्जरीकृते ॥ तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर ॥ ५३ ॥ यजे
देहि प्रजा रक्ष धर्मं समनुपालय ॥ अमित्राञ्जहि कौंतेय मित्राणि परिपालय ॥ ५४ ॥ मा च ते नि
घ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु पार्थिव ॥ न तत्र किल्बिषं किंचित्कर्तुर्भवति भारत ॥ ५५ ॥ आततायी
हि यो हन्यादाततायिनमागतं ॥ न तेन भ्रूणहा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥ ५६ ॥ अवध्यः सर्व
भूतानामंतरात्मा न संशयः ॥ अवध्ये चात्मनि कथं वध्यो भवति कस्यचित् ॥ ५७ ॥ यथा हि पुरु
षः शालां पुनः संप्रविशेन्नवां ॥ एवं जीवः शरीराणि तानि तानि प्रपद्यते ॥ ५८ ॥ देहान्पुराणानु
त्सृज्य नवान्संप्रतिपद्यते ॥ एवं मृत्युमुखं प्राहुर्जना ये तत्त्वदर्शिनः ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभार
ते शांतिपर्वणि राजधर्मे अर्जुनवाक्यं पंचदशः ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः ।
श्रुत्वा भीमसेनोऽत्यमर्षणः ॥ धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ १ ॥ ॥ राम ॥

कर्ताहं कर्तेति मन्ते नत्वं नभ्रूणहा चतस्त्वा भवतीत्यर्थ: ॥ ५६ ॥ कस्तत्र तत्त्ववध्य एवात्मा देहस्तु [illegible]
तावदनात्मा तेन देहेन देहे निहते नात्मा हंता वा वध्यो वेत्याह अवध्य इत्यादिना ॥ ५९ ॥ पंचदश: ॥ १५ ॥
अर्जुनस्य ॥ न तु देहस्यैव [illegible] हि तन्मीदृपाद्रक: पीडनेन्याशंकामनएवपीडनेनात्मे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
भा. गी.
टी. ३
३०

यच्च स्वप्नश्चावचेनेन्द्रियाणामीक्षाभ्यामात्मनस्याभ्यां सह फलमासीत ।। तथेतन्थातेनव चान्नसमेकेनमनसा राके
न याद्ध्वं उपस्थितमिति योजना ।। इन्द्रियाणां देवन्मनो घितनोन्यदिन्द्रियाशयः ।। एकन निर्विकल्पावस्थे
न यात्मना मनोनाशो भवतीत्यर्थः ।। २२ ।। नस्मिन्नन्तमिवामानानेनसनाने रूपअनिर्जितमनिर्देहातेः ।
पिश्वंसस्काराजवधफल्वजलस्य फल्डग्राह्यमिनिवापेप्याहन्नस्मिन्निति ।। २३ ।। नस्मादिति ।। यस्मादेवन् ।

यच्चेन्द्रियाणामीक्षाभ्यां फलमासीदिदम् ।। मनमेकेनन स्राद्धमिदं घोरमुपस्थितं ।। २१ ।। पुत्र
नास्तिधारैः कार्यं न मित्रैर्न च बन्धुभिः ।। आत्मनैकेन याद्ध्वमनतन फलमुपस्थितं ।। २२ ।। नस्मि
न्ननिर्जितफलेन्द्राणान्यदिविमोक्षमे ।। अन्पेदेहसमाभ्यायनन्नतेरपियान्यसे ।। २३ ।। नस्मा
द्धैर्यंवगनन्ध्यफलमभरतर्षभ ।। परमव्यक्तरूपस्य व्यक्तेन्यक्तात्मकर्मभिः ।। २४ ।। नस्मिन्नि
र्जितफलेकामवस्थागमिष्यसि ।। एतज्ज्ञानं महाराजकृतत्वात्मविधास्यसि ।। २५ ।। एतोबुद्धे
विनिश्चित्य भूतानामागतिंगतिं ।। पितृपैतामहं ह्येतच्छाधि राज्यं यथोचितं ।। २६ ।। दिष्ट्याद्यो
धनः पापो निहतः सानुगोक्षयि ।। द्रौपद्याः केशपाशस्य दिष्ट्यात्वं पदवीं गतः ।। २७ ।। ।। एत

स्मान्नश्चैवस्वकर्मभिर्यमाघशैर्व्यक्तस्थूलेशरीरेस्मक्तात्मव्यक्तरूपस्यमनसः परेशात्प्रभृतेएका
न्यगतन्वंशस्वमन्तोय फल्पसमनोनयाधर्थसननेहोभवत्यर्थः ।। २४ ।। नस्मिन्ननिकामवस्थाम्रवा
प्यामित्यर्थः ।। एतन्मनः ।। २५ ।। एतामनेदेहभ्यामन्पआत्मनैवं रूपा भूतानागति चमनन्ता दात्मेपन
क्षतावेश्यानरूपहायामर्षशोकविमुक्तः ।। मनराज्यं कुवित्यर्थः ।। २७ ।। ।। ।। राम ।। ।। ।।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कश्चिदिति कश्चित्पूर्वे दिवसस्य हि सुखकाले नष्टपुत्रादिस्मरन् शोकेन हर्षेण वा पतेन कश्चिद्दुःखकाले
नीतं सुखं स्मरन् हर्षेण शोकेन वा पतेत् ॥ स्मृभयं देहाद्यभिमानि विषयं ॥४॥ नत्वप्राणीमानं साभ्यासस्य
कालत्रयेपि न दुःखं दीनवासं वीप्रतनुं भयं स्मरणं न हर्षेनान्न सुखकाले दुःखं दुःखकाले सुखं

सर्वं व्याप्तमशुचिमनसः स्मृतयो गुणाः ॥ नैर्धनं गुणानां समं पतति दुःखं सुखं लक्षणं ॥३॥ के
चिमन्यन्ते मोहं केचिद्विधानमपरे स्वपन्ते ॥ हर्षेणान्ये ध्यायन्ते शोकं हर्षं शोकेन वा पतेत् ॥४॥ क
श्चित् सुखे वर्तमानो दुःखं स्मरन्नेव मिच्छति ॥ कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखं स्मरन् तमिच्छति ॥५॥
सर्वं न दुःखं वीदुःखं स्मरन्न सुखी च सुखं स्मरन् ॥ न दुःखी न सुखं जानन् स्मरन् सुखी दुःखं न स्मरन् ॥६॥
सर्वमहं स्मि को रवो दृश्यं हि बलवन्तं ॥ प्रथवा तेन भाव्योयं येन पार्थिवं हि रूपं भे ॥७॥ ह
ष्टं समभागतं हृत्सामेकवर्णं तं जनस्थलं मिथ्यतां पाहि पुत्रायाणां न तस्य स्मरं तं महे हि ॥८॥ प्रश्ना
ज्ञने च न गवादिजिनेषु विवासनं ॥ महारण्ये निवासं च तेन तस्य स्मरं तं महे हि ॥९॥ नदास्वरान्य
रिक्ते शोचित्रहेतेन न च हर्षं ॥ मैत्रं बाह्यपरित्यक्ते ते कथं विस्मृतवानसि ॥१०॥ पुनर
स्त्राचर्यायां कीचकेन न पदाचयं ॥ द्रौपद्या राजपुत्र्यास्तु कथं विस्मृत
वानसि ॥ १० ॥ ॥ राम ॥ ॥

सर्वं तेन हि क्षिप्यथापि चेत्स्मरसि तत्हि देवसमेव वल्लीपश्यादस्माहं न स्मृति ॥ १ ॥ अथ तेन व देहादिसंच
त्समातिनः स्वभावमेवति चालिं द्रौपदीकेषु दृकं दुःखं न स्मरं तस्य पितस्य हे सवेत्याह अथवेत्यादि

॥ २१ ॥ ५९ ॥ ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मलअलाभोयोगः॥ लब्धंसंरक्षणंतस्मल्लब्धमयंयमेंयमोंत्मकृतैमारतृपतान्महद्रूषेतस्मानमयस
मनोमभवत्कीति॥ आत्र्यःवस्थाश्चपरएवराजा॥ तोवध्येनपारोश्चेनस्मावृषभिकेनमोचयिंतनम
मितिभावः॥१॥ विषयानितिवद्विरर्थोत्मकोःनःसेन्यासोचनवध्यतःत्मज्ञोततनवृध्ये। नेरवृद्धेविप

योगात्मेमस्त्राष्ट्रस्यपमोंथमैंनत्यिथिस्थितो॥ मच्चसमहत्नोभागात्यागमेवाभिसेव्रघ॥८॥
एकोदरहतत्याज्ञःकरोतिविषमेवहु॥ तमेन्यपुपजीवतिमदालोभवशान्मगाः॥९॥
विषयान्मतिमेग्रहसंन्यासमकरोत्यदि॥ नचलब्धतिराजानःयशपृबुधूतनरेपथा॥१०॥ पञ्च
द्वारेपमकृष्टैरूनोल्लावलिकेलथा॥ अभतेवाविभैतेषु्नेरपनरेकोजितः॥११॥ यत्रेमां
वमथोशृत्वाप्रशान्तदर्पविलान्तृपः॥ तल्पायमकोवनोपमुमहत्नाथ्येनपार्थिवः॥१२
मेकत्येषुनिरारंभोनिराशीर्निर्ममोभव॥ अथेकस्यानमातिश्वनइहचामत्रचाअधे॥१३
निरामिषानमोचतिमोचमितेकिमामिषं॥ पोहित्यन्यामिषंसर्वसृणावादात्ममोहय
मे॥१४॥ पथानोपितृयानस्यदेवयानस्यविक्रमौ॥ ज्ञानात्पितृयानेनदेवयानेनमोहे
षा॥१५॥ नपसाब्रह्मचर्येणस्वाध्यायेनमहर्षयः॥ विमुक्तदेहाःलयातिस्ततेपारेविषयेण
ना:॥१६॥
येयोयथापश्यज्ञानीहि॥१७॥ एवंवेदत्याहारादिकेमननयोनकर्योरितिद्वयोःश्लोक
योभावः॥१८॥ मननसेवत्यागःकार्यस्तेनमिरस्यति॥ तिरामिषाइति॥ अत्रआत्मानेन्यागीतिवदनरूषा
वादीभवतीत्यर्थः॥१९॥ ज्ञानाःवर्णाश्रमाद्यभिमानिनःमोहिताःतिःसेनाः॥ १९॥ रामायनमः

(31) रा

२१॥ इतिराजधर्मेषोडशः॥ असंतोषः मनस्तापादीनां सज्ञाहृत्वविषादः प्रमादेः रागांस्त्वं तापहेतुत्वेन कष्टं दुःखं तेनासत्वात्पापो वाक्यात्त्रेणभवतिकिंतु मनोनिरोधेन सचसंतोषरूपकारणं विनयवैराग्यशान्ति धर्मविवेकादिकारणत्यागात्

यजन्तवाञ्जिमेयौविधिपवद्दीप्तिएणवता॥ वर्थौकिंकरोः पार्थवासुदेवस्पृथ्वीर्येवान्॥ २८॥ इतिश्री

महाभारतेराजधर्मेशांतिपर्वणिअश्मवाक्यंनामषोडशोऽध्यायः॥ १६॥ युधिष्ठिरउवाच॥ असंतोषः

प्रमादश्चमदोरागोऽप्रशान्तता॥ बलंमोहोऽभिमानश्चह्युद्वेगश्चैवसर्वशः॥ १॥ एभिःपाप्मभि

राविष्टोराज्यंत्वमभिकांक्षसे॥ निरामिषोविनिर्मुक्तः प्रशान्तःसुसुखीभव॥ २॥ यइमामखि

लांभूमिंशिष्यादेकोमहीपतेः॥ तस्याप्युदरमेकंवैकिमिदंत्वंप्रशंससि॥ ३॥ नाह्नापूरयितुंशः

क्यानमासैर्भरतर्षभ॥ अपूर्यांपूरयन्निच्छामायुषापिनशक्नुयात्॥ ४॥ यथेद्धःप्रज्वलत्य

ग्निरसमिद्धःप्रशाम्यति॥ अल्पाहारतयात्वग्निंशमयौदर्यमुत्थितं॥ ५॥ आत्मोद

रकृतेप्रज्ञःकरोतिविघसंबहु॥ जयोदरंपृथिव्याते श्रेयोनिर्जितया

याजितं॥ ६॥ मानुषान्कामभोगांस्त्वमैश्वर्यंचप्रशं

ससि॥ अभोगिनोऽबलाश्चैवयान्तिस्थान

मनुत्तमं॥ ७॥ राम॥

हेतुगादिनासाध्यः॥ राज्यं न संतोषादिमताकर्तव्यमतो।

राज्यकांक्षांत्यजेत्याशयेनाह असंतोषाद्येकादशभिः किंतु राज्यंत्यक्त्वा संतोषादिनिष्ठ एवमेवनिष्ठाकरणीयार्थं॥ १॥ ३॥ उद

रोदरं॥ ५॥ श्रेयमपारलौकिकजयमनेनपृथ्वीनिर्जिताभवतीतितवजेतव्यएवात्मेतिभावः॥ ६॥ अबलाः

शां २

श्री म शां टी ३२

कस्तर्हि तत्त्वविदित्यत आह ॥ यदेति ॥ यदा यस्मिन्काले भूतानां पृथग्भावं नानात्वं एकस्थं एकस्मिन्ना
त्मनि ॥ प्रपंचस्य संबंधे विलसितं यावत् ॥ रज्जुरगादेर्नामिव सर्पत्वं ॥ अनुपश्यति ध्यात्वा चार्थापदे
शमनुध्यानेन साक्षात्करोति तथा ॥ तत एकस्मादेव विस्तारं ॥ उत्पत्तिं च पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते
तत्त्ववित् ॥ ३३ ॥ ते बुद्धिमंतस्तां गतिं ब्रह्मसंपत्तिं यांति न तु नाईशा विद्वांसः शास्त्रमात्राभिज्ञाः

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३३ ॥ ते
जनास्तां गतिं यांति नाविद्वांसोऽल्पचेतसः ॥ नाबुद्धयो नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितं ॥ ३४ ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे युधिष्ठिरवाक्ये सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशंपायन उवा
च ॥ तूष्णींभूतं तु राजानं पुनरेवार्जुनोऽब्रवीत् ॥ संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राज्ञो वाक्शल्य
पीडितः ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथयंति पुरावृत्तमितिहासमिमं जनाः ॥ विदेहराज्ञः संवादं
भार्यया सह भारत ॥ उत्सृज्य राज्यं भैक्षार्थं कृतबुद्धिं जनेश्वरं ॥ विदेहराजं महिषी दुःखि

32

यतोऽल्पचेतसः ॥ मंदबुद्धयो बहिर्मुखा इत्यर्थः ॥ कथं तर्हि बुद्धिमंतो भवंतीत्यत आह ॥ नाबुद्धयो ना
तपस इति ॥ ये अतपसो न ते बुद्धयः यानातपसैव बुद्धिः प्राप्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति भारते सप्तदशः ॥ १७ ॥
तूष्णींभूतं ॥ पूर्वं हि यत्तेषां न शांतिर्वनमेव श्रेय इत्युक्ते न च कर्मणा बुद्धिः सिद्धिमास्थिता जनका
दय इत्युक्तेऽनगृहेऽपि चित्तशुद्धिकरं ॥ यज्ञादिकं तपो ब्रूते ॥ अत्रापि कार्यमेव न प्रतिपादयिष्यन्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेधने राज्यसंगः गतः इति शेषः ताभ्यां आमिषाभ्यां ॥ १७ ॥ यत्र पितृपैतामहे राज्ये निमग्नेनापि स्वस्यासंगतां
दर्शयति ॥ अपि गाथामिति ॥ १८ ॥ यत्र कृत्स्नं दिह्याद्भयोद्देनो हृत्र इति तत्राह प्रज्ञेति ॥ संदृत्ता देव प्रज्ञाप्रासादमा
रोढुमशक्ताः ॥ अयोच्यान् उद्योद्दनादीन् शोचतस्तत्र दारादीन् ॥ न च ध्यामि यरुः स्वेनस्त्वं भवतु इतो ।

आमिषं वै धनं लोके कर्मैहामुत्र थामिषं ॥ ताभ्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमाप्नोति तत्परं ॥ १७ ॥
अपि गाथा पुरागीता जनकेन वदंत्युत ॥ निर्द्वंद्वेन विमुक्तेन मोक्षे समनुपश्यता ॥ १८ ॥ अनं
तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्यति किंचन ॥ १९ ॥ प्रज्ञा
प्रासादमारुह्य न शोच्याञ्छोचतो जनान् ॥ जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मंदबुद्धिर्नवेक्षते ॥ २० ॥
दृश्यं पश्यति यः पश्यन् स चक्षुष्मान् स बुद्धिमान् ॥ अज्ञातानां च विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धिरुच्य
ते ॥ २१ ॥ यस्तु वाचं विजानाति बहुमानमियात्स वै ॥ ब्रह्मभावप्रप ॥
न्नानां वैद्यानां भावितात्मनां ॥ २२ ॥ ॥ ॥ राम ॥

सीति भावः ॥ २० ॥ कस्तर्हि बुद्धिमानित्यत आह दृश्यमिति ॥ दृश्यं दृष्टे योऽपि कर्मे कं च ॥ प्रज्ञानेत्रा पश्यति
तस्य कर्मं अनमकत्वे अवासबोधप्रतिसम्यक् निश्चाप्रतिमा बुद्धिस्तद्वान् बुद्धिमान् ॥ २१ ॥ यस्तु ए
नां बुद्धिं विनिश्चित्य तत्रानंतत्राह यस्त्विति ॥ यस्तु वैद्यानां विद्यावतां वाचं विजानाति नन्वनर्थसं
तां दृशो बहुमानं इयात् ॥ गृह्णनणुपदेष्टुं योग्यमात्मानं मन्यते ॥ न त्वनर्तनं विदंति ॥ २२ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰
मा॰
शा॰ ३३

तिर्यपातेस्मिन्देहे कूपादौ मे मज्जनं त्वमिति निपाते ॥ अहो वा ॥ कूपे पातस्य तु इह जलाशये इति पावत् ॥ न
इस्मेनाननयाग्राह्य फलवानपहितामाश्रुयमभूतान्यात ॥ इहार्थे कथं पुष्पं पात्रमेघपात्रे ॥
हलिनमधिन्यामेमसर्वकर्मत्यागे स्थितस्य आह ॥ लोकेति ॥ अनर्थकमपुरुषार्थ इति ॥ १७ ॥ यस्मान्मम
नित्यविशुद्धचिदेकरसः ॥ १८ ॥ अवशेषयति ॥ अपवर्गयामि ॥ अनेन पानेनास्मिन्हितामहे वा राज्यादिकं समं मम

नैव तेन लिप्येत लोको नाप्यघः पापकर्मणा ॥ यस्मान्नाशमायाति सत्ययत्नात्मिकैव जी-
वितं ॥ १९ ॥ अज्ञानोद्भवानत्वकारान्मामकाभिर्वियानिच ॥ किमर्थमभिमन्यमपरिग्रह
स्मि निष्क्रियः ॥ २० ॥ तत्पानं सर्वभूतानां भूतानां पावनं महत् ॥ आद्यं वचनं स्थितिं भुक्त्वा
मोऽन्यां तत्पर्पपास्मि ॥ २१ ॥ लोकेति इह लिलेन्यासैः कल्मादावरुद्वोऽस्तु ॥ वहवः किम
पश्चेव किंपुनस्त्वामनर्थकं ॥ २२ ॥ यस्मात्क्षणिकामियाद्विविषयं वैषापहरेत ॥ वात स्वा
पहरेतस्मिन्कथं नेमानं संभवेत ॥ २३ ॥ यत्नपसर्वमन्त्र जन्मयानाम्नुषु स्वरतु ग्रहः ॥ यदा
नेन सर्वं किमिदं स्व स्वीयपमे ॥ २४ ॥ पानामु ईहितार्थं श्रीमत्तिनानेविनश्यति
म काचाहत्तव कामेन कस्मान्ते न पतनग्रहः ॥ २५ ॥

ताविशेषात ॥ २० ॥ इहार्थे इति जीवनार्थं वा समप्यर्थं त्यक्तं मरणान्तः कथमंतरान देहे इंद्रिया
दीनामपाति ॥ तथा च सर्वसंन्यासप्रतिज्ञामर्थे व किंन हि सर्वसंगत्यागस्तद्रूपमतत्राहकोवेति
देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयाणां त्यागे शुद्धे विना चस्थितवानहे च नाहं शोकामम च तेन कः न हृष्टः
गविन्नावयोर्द्वयोः परस्परं सर्वपीतिता ॥ भेदकोपाधेरभावात ॥ एवं सति मयि कस्मात् तेन ग्रहः नेक ३२

33

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पावकं च जलादिह्रासनाशकं ॥४॥ ध्यानात्मरूपचिन्तानिरीहं विमलं ॥२॥ हेतुमनस्कफलं फलं ॥५॥ नैष्कर्म्यं नेत्रैः
यावरणीयः ॥ ३॥ यविज्ञातसर्वसंगेनत्यक्ता मोमेव रूपास्तस्वनापि ज्ञाः द्रक्ता दिसंग्रहेणानशून्यधीः ॥ २ ॥ एवं

यनात्स्वयम्भुद्दाराश्रुरत्ना निर्विकल्पानि च ॥ येध्याने पावके हिना नैवो मोक्षमास्थिताः ॥६॥
न दृष्टा प्रियाभ्यां भेत्यक्त्वाहनिमकिंचन ॥ ध्याना नाष्टिस्वपामोनेनेनिरीहगनमनसो ॥७॥ त
म वाच समागम्य भक्तार्तमज्जनोनभेय ॥ क्रुद्धामनस्विनोभायाविविमेहेतुमहृच ॥८॥ कथ
न भोद्दृश्यराज्यं सर्वं थन धान्यसमन्वितं ॥ कापात्नीकृतिमास्थाय यथान्नान्विविते तवराः ॥ ९॥ प्रति
ष्ठानेन्मथाराजन्न विचष्टाचान्यथा नव ॥ यद्राज्यमहद्दत्वा तन्त्रसत्यत्तुभामिसपार्थिव ॥१०
नैतेनातिथयोराजन्देवर्षिपितरस्तथा ॥ प्रयुग्रहाः न्त्वया भर्ते मोघत्वं प्रथितश्रमः ॥११
देवताति थिभिः श्रेवांपित्रभिश्चैव पार्थिव ॥ सर्वैरेतैः परित्यक्तः प्रियक्रमसि निष्क्रियः ॥१२
यस्त्रैविद्यग्रहद्दानावाश्यणाना महत्वराः ॥ भर्ताभर्ता च लोकस्य सोद्यत्वं नेत्तिमिच्छसि
त्यक्त्वाहित्वं प्रदीप्तं वसर्वमन्नश्नति वो ह्यते ॥ अवत्राजेनतत्र्यकेपात्न्याचापतितस्तथा ॥१३॥ नी
श्रमीचयमैकामात्तात्रियाः प्रपंच पामवेत्ते ॥ तदापामभिको तत्तः कृपणाणफलहेतवः
काः ॥१४॥ तान्मुक्तविफलानकुर्वन्कन्नलोकंगमिष्यसि ॥ राजन्नशेषेनमोहप्रतन्त्रेषु
देहिषु ॥१५

न यानामहिना ॥६॥ यतो निष्क्रियः ॥ अतो देवतातिथिभिः ॥ परित्यक्तः सर्वेवपवित्र
जसि ॥१०॥ इतिसोदरभरणो ॥१२॥ फलहेतवाः ॥ फलार्थिनः ॥१३॥ परतंत्रेषु अस्वतंत्रेषु ॥१५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
म॰ भा॰
शां॰ ती॰
२७

स्त्वन्नमेवाहमप्रसन्नउत ॥ ३० ॥ दानानुष्ठेदाने पाण्डु स्मिता: बह्वा: सदोसमप्र[illegible]भ्योसमप्रपानमानोसमम्

अप्रसक्त: सक्तवद्दृष्टो नि:संगो मुक्तबंधन: ॥ समः शत्रौ च मित्रे च स वै मुक्तो महीपते ॥ ३१ ॥ प
रिव्रजंति दानार्थं मुंडा: काषायवाससः ॥ सिता बहुविधैः पाशैः संचिन्वन्तो वृथामिषं ॥ ३२ ॥
त्रयीं च नाम वार्तां च त्यक्त्वा पुत्रांस्त्यजंति ये ॥ त्रिविष्टब्धं च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः ॥ ३३ ॥
अनि:कषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तत् ॥ धर्मध्वजानां मुंडानां वृत्त्यर्थमिति मे मति:
काषायैरजिनैश्चीरैर्नग्नान्मुंडान्जटाधरान् ॥ बिभ्रत्साधून्महाराज जय लोकाञ्जितेंद्रि
य: ॥ ३९ ॥ अग्न्याधेयानि गुर्वर्थान्क्रतून्सपशुदक्षिणान् ॥ ददात्यहरहः पूर्वं को नु धर्मतरस्त
त: ॥ ४० ॥ अर्जुन उवाच ॥ तत्त्वज्ञो जनको राजा लोकेऽस्मिन्निति गीयते ॥ सोऽप्यासीन्मो
हसंपन्नो मा मोहवशमन्वगा: ॥ ३ ॥ एवं धर्ममनुक्रांतं सदा दानपरैः परैः ॥ आनृशंस्य
गुणोपेता: कामक्रोधविवर्जिता: ॥ ४ ॥ प्रजानां पालने युक्ता: दानमुत्तममास्थिता:
इष्टांल्लोकानवाप्स्यामो गुरुवृद्धोपचायिन: ॥ ५ ॥ देवतातिथिभूतानां निर्वप[illegible]
तो यथाविधि ॥ स्थानमिष्टमवाप्स्यामो ब्रह्मण्या: सत्यवादिन: ॥ ४ ॥

34

इति श्रीमहाभारते राजधर्मे शांतिपर्वणि अर्जुनवाक्यं अष्टादश: ॥ ॥ १८ ॥

यादित्यादिभि: ॥ आमिषेयं तेन सत्फलकार्यये ॥ २३ ॥ अनिषिद्धं यं पंचमादितो ष बर्जेनाभावे ॥ २४ ॥ २४
नाशून्निष्कषायान् ॥ ४ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि अर्जुनवाक्यं अष्टादशोऽध्याय: ॥ १९ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवमसंगस्यनवराज्यंजुवनोयथाकश्चिन्तशरव्यकर्मावसानपर्यंतेदेहंधारयन्तः ज्ञोऽश्काद्येवमपारात्म
मेवमगतमनगृहकर्मिन्याहप्रशान्तिःन्यायिना॥२२॥मौनिवेकैः पश्मस्तत्वोस्थितिः॥ मन्यभिमोभ॥स्
स्तानसथानगृहिकाटीन्नोत्वयः तत्वमपितथाकरोतिनसिकिंचुनतराज्यादिंकमजातिप्रपितनेनम

यधेने

प्रयातिपृथिवीशानृपतिनेन्द्रहभवेत्॥प्रसादेशयनेयानेवासोस्याभरणानिच॥२३॥श्रि
याविहीनेनत्यकर्मिनेरकिंचनेनै॥मौनिवेकैः संस्नानस्थानपः सत्यजातिकिंनृतत्॥२४॥पात्य
नप्रतिगृह्णीयात्स्वर्ग्यंस्नानसदेवाहि॥नयोन्नतनंतोविद्विप्रमोलाभ्याकुरुयाने॥२५॥सदेव
याचमानेशुद्धतथादभानितेशुच॥एतत्पुटितानिदत्तादानामाविवडन्ते॥२६॥जातवेदाय
श्यात्राजनतारणेवोपशाम्यति॥सदैवयाचमानोहिहत्वाशाम्यतिवाहनेः॥२७॥सतोवेदर
तोलेवलोकेस्मिन्यज्ञानिर्भवा॥नचेद्दानाभवेद्दानाकृतः स्वर्गतकालितः॥२८॥अग्ना
दृहस्थालोकेस्मिन्निहतवत्तनएवच॥अन्नान्त्राणः प्रभवन्तिअन्नदःप्राणदोभवेत्॥२९॥
गृहस्थेभ्योविनिर्मुक्तागृहस्थानेवमश्रिताः॥प्रभवंचप्रतिष्ठाचदातानिदेनप्रासते॥३०॥स
न्यागानभिवक्तानविद्यानमोऽस्मान्नचयाचनात्॥कन्नलतेपाथम्प्रजानातिसवोविद्धिमिवके

जति॥किंतरवित्तेपरिग्रहंसक्तादैवोपहतन्नाद्रवित्तपरिग्रहात्तरमेवकरोतीत्यसंगतमसद्ध
लेभमित्यर्थः॥३१॥एतदेवाहग्रदेति॥३२॥सदैवयाचमानःपरित्राट्॥३३॥सचक्रेशानदस्येवोपशा
म्यतम्यग्निवदित्याह॥जातेति॥३४॥एतच्चगृहस्थार्थीनमेन्याहसतोमिति॥सतोमन्यासिनांप्रकृति
जीवने ॥ ३० ॥ ॥।॥ राम ॥।॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रीः
भ गी
ता टी
३९

तपइति ॥ ५१ ॥ अरण्य इति अतिजल्पं तथा विपुलान्तस्याप्तः किमर्थं तत्याविशीर्यमेनेभावः ॥ ५२ ॥ न्यागमाहरुजरोग
ति ॥ ५३ ॥ श्मशानान्तो नित्यक्रियावतां जन्ममरणप्रबंधोऽपरिहर्तुं नित्याग एव कर्तव्य इति दर्शितं ॥ ५४ ॥ अविधि
माहात्म्यं निर्दिष्टो निर्गतिमोहः प्रस्थानं दृश्यं यस्मादिहैतातलाभायेत्यर्थः योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः सः प्रधानं च
तेदिष्टः प्रधानेष्टः योगेनैवत्र संप्राप्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ यदाहदंतः स्वमेव धीक्रियते ब्रह्मजन्मारंभीत्व

एवं तन्मन्यसे पार्थं तत्त्यागो लिप्यतां हि ते ॥ तत्रैव वर्ते विष्णामि पुण्यानैतत्प्रधानतः ॥ १ ॥ तपः
स्वाध्यायशीला हि ईश्वरे ते धार्मिका जनाः ॥ अक्षयं फलमप्याप्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ २
श्मशानं गत्वा योगानथान्ये वनवासिनः ॥ अरण्ये एव हत्वैश्च वसाध्यायेन दिवंगताः ॥ ३ ॥ गृहेषु
ग्रामेषु पंथानमायां विषयानिग्रहात् ॥ प्रवृद्धिं जनमतस्य ज्ञात्वा लोकांस्त्याग एवेहगताः ॥ ४ ॥ इति
गीतं तथैव स्थानं पंथास्तं तं प्रवक्ष्यते ॥ एतत्क्रियावतां लोकाः प्रशमं प्राणानां निर्मलाः ॥ ५ ॥ अ
श्वनिर्दिष्टपापातिः सानुयाप्रपश्यति मोहिताः ॥ तस्माद्योगः प्रधानेष्टः सततं त्वप्रपेदितं ॥ ६
अनुरक्तत्यनुष्णात्योगकवयसमवस्थिताः ॥ अपीह स्यादपीहस्यात्स्नातममारैहिरत्या ॥ ७
वैदिवासानतिक्रम्यशास्त्राणां एषकांतिचं ॥ विपाद्यकल्लोलैमेस्ताः दृष्टिरेनते ॥ ८ ॥

त्वेपया अयोगीनैवजानातिजात्येपोहिपयाचदमिति ॥ सततं त्वप्रवेदेतत्तभ्येसापयितुमशक्य
त्वात्तत्रनपिकारोहित्यर्थः ५ अपिवीर्यः इहवासारोस्ति इहवैनिएव अमिहवासागइहवैतिशास्त्रा
णि अलौकिकवयः सारस्वपादायामारंपरित्यज्यसमवस्थिताः सम्यक्निस्रुयं वेनोजानत्यर्थः ६

३९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वेदाहं । अनेनः संगात्मकाबहिः । कर्मकाविस्तुकं दृष्टवन्तः कृष्णोऽर्जुनं वाच । वेदेति । अपरा विप्रमेवात्मा ।
विपरा विप्रस्य शेषा विज्ञावं त्ववेदकर्मा विज्ञे जिवि पश्चन्ते । समाहितात्मजनो बहितेष्विमिति । कर्म
कर्मन्यजेति च शास्त्रव यवेदज्ञाने ॥ १ ॥ तयानि स्वपमप्यहं वेदविविदिषाति । एतेनतानि नत्वा विद्या

कृष्णोऽर्जुनउवाच ॥ वेदाहं तानि व्यतीतानि परा विपरा णिच ॥ उभयं वेदवचने कर्मकर्मन्यजे
तिच ॥ १ ॥ अज्ञातानि च शास्त्राणि हन्तनेष्टानि तानि च ॥ निस्पृहत्व योगमन्त्रवेदाहं तेषु या
विधि ॥ २ ॥ तेन केवलमहात्मा वीरबलं समनिन ॥ शास्त्रार्थेन तता गतमसमर्थः कथं च
न ॥ ३ ॥ शास्त्रस्य त्वंद शीघ्रापमनिस्पृपंका विद ॥ तेन प्यवेनवा व्यासहं यदि पंकमप पण्ये
शान्तेहं समास्या धर्मकं वचनेन पा ॥ न्यायप फलं च कौन्तेय प्रतोहं तन ते जन ॥ ४ ॥ कृ
ष्ण कर्मस्वमर्त्यं पुत्रिकपाणिनेपुण्यं च ॥ नतयामरशः कोऽपि त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ५ ॥ यमे
स्तुतं तेवा कंतद्रुतं तरेनया ॥ यनेजयनमेपुढिमभिमकिंतमहं ॥ ६ ॥ यस्य शास्त्र
विदवतं नष्टहा शास्त्रविना लया ॥ मतिनवि लरविहानेन पावनि निस्पृय ॥ ७ ॥ तपस्त्या योवि
धिरिति निस्पृयत्वपथी मता ॥ परपोज्ञो पष्पात नानेश्रय मीमतिः ॥ ८ ॥ ॥ राम ॥ ॥

नेगम्य वेदनेष्ठा यथं तकर्मे विपयः ॥ २ ॥ एतमेव प्रश्नो निनोलोकमिच्छतः ॥ प्रश्नमेनो लीच्छो तं प्रश्न
ज्ञेतिकमेतन्याग च्छन्त्या अव्यक्तमजानत ॥ तम्प्रो मोन्याह ॥ तनि न्या दिना ॥ ९ ॥ धर्मप्रतिपादके
तत्र विधिपेड्यनद्गुः त्वगाहं ॥ ८ ॥ कालनिहिं निस्पृयस्यतत्रा ह ॥ नपरांति ॥ श्रोविधिरनिर्दष्टं यं त्रस्य ९

॥ गुरुगीता ॥

म. शां.
रा. टी.
३९

हे पार्थ यत्त्वयानलोकिमान्नन्यथोबुध्यसे ज्ञानीमस्तानुस्तः कोत्तानमर्हेतिनकोपिपृथाएवंप्रज्ञाप्र
पित्रस्साकमन्येयांचउत्तेयाऽन्यथ ॥ २७ ॥ महतन्वेदायमतत्परंब्रह्मसनातनं विन्नपश्यदीनामेव ॥ २८ ॥ ऊ
नविंशः ॥ अस्मिन्वाक्यान्तरेवाक्यमित्याहितादृष्टव हिरण्येइह तत्त्वधर्माणमन्नत्तमित्यपतेनत्रश्चेतन्या

38

पार्थ्यपात्रविनीमः कस्तानज्ञानमिहार्हेति ॥ एवं प्राज्ञान्मतन्ममापि महतः शास्त्रविज्ञमा
न ॥ २८ ॥ तपसा महदाप्नोति बुध्यावैविंदते महत् । त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौन्तेय तत्त्व
वित ॥ २९ ॥ इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे फ युधिष्ठिरवाक्यं एकनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ तस्मिन्वाक्यान्तरे वक्ता देवस्थानो महातपाः । अभिनीततरं वाक्यमित्युवा
च युधिष्ठिरं ॥ १ ॥ देवस्थान उवाच ॥ यद्वचः फाल्गुनेनोक्तं नज्यायोस्ति धनादिति । अत्रते व
र्तयिष्यामि तदेकाग्रमनाः शृणु ॥ २ ॥ अजातशत्रो धर्मेण कृत्स्ना च वसुधा जिता । तां जि
त्वा च वृथा राजन्न परित्यक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता
तां क्रमेण महाबाहो यथावज्जय पार्थिव ॥ ४ ॥ तस्मात्पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः
स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञानयज्ञास्तथापरे ॥ ५ ॥ ॥ राम ॥

तविविदिषेत्यके ॥ एवं कर्माणि कर्तव्याणि पञ्चान्यान्यानीति फ युधिष्ठिर मते त्रैस्मृण लिखथं नम
त्रिषिविधयमि लिखति पाठ्येन वाक्यानेवाक्यावसरे अभिनीतरं फत्किमत्तर ॥ अचतुः प
दीचत्तराश्रमी ॥ ४ ॥ तांमवाह स्वाध्यायेति ॥ क्रमात्ब्रह्मचारपतिगृहस्थवानप्रस्थानत्र्यष्टमं सन्यासः
॥ ॥ २ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ३९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

षकोनंदैनहृजिनेनसदृष्टास्नेननत्याणेनवैकिल्लशैरेस्थितमात्मानंस्तक्षात्मनेप्राहु: ममेदंमृष्या
हिंस्यादिभिर्विगितैर्लिगे॥१०॥एवंपरमतत्वस्यपत्नस्यसिद्धांतमाहुप्रग्राह्यमिति॥चल्लप्रममन
हेमृतत्यादिभिरग्राह्यपत्त॥मृत्तोगिरावानिर्देश्य॥कर्मदेहनरोवृत्याहभेवप्राकाराव्राह्मपे
हंगरहस्याहमितिचत्त्वांगांचरंतंघस्यततः॥मृत्स्मेवविषयैर्वतंतेजोवद्वपनास्तीत्यर्थ: १५
ग्रंथेकोनत्वदोसेनपारीरेणाचभौतिके॥स्वहृष्टोहृषममापर्कमात्मानंप्राहुर्विगिने: १८
अग्राह्यंचलक्षणासत्त्वमनिर्देश्यंचनत्कृता॥कर्मदेहनप्राकारभेनपरिवर्तिते॥१९॥क
ल्याणगोचरेज्ञात्वामनतत्त्वंनिरहंच॥कर्मदेहेनानिमुक्तत्वस्याज्ञिरालेवनः सु
तो॥२०॥अस्मिन्नेवंसत्यनात्ममार्गेसर्वविनिषेधविते॥कथमतथमनर्थोन्यमजेनतनप्र
णमप्ति॥२१॥पूर्वशास्त्रविदोप्येवंजनना: प्रपंचंतिभावंत॥क्रियामुक्तिरानातिनंदान
पंनवकर्मणि॥२२॥भवंतिमदरावतोहृतमनोपिपविना॥हृहृष्टदेस्त्तानालंबेन
नरोनीतिवाहिन:॥२३॥अस्तत्प्यावस्मनावावक्तोनननेमोह॥चरंतिवयपाकर्त
स्वाचमबहृकावहृष्कता॥२४॥
कल्याणगोचरेज्ञात्मामुक्तेनिरालेबन: निरहंकार:॥२०॥स
र्वत्रागमेष्वत्सत्यावत्प्राणास्मसर्वविनिषेधविते: नरहंकारत्यागेत्रपेमतिकथंवाहनमानप्र
णमनपोक्ष्यनेनप्रणमेप्ति॥२१॥पूर्वशास्त्रविद: कर्मकांडविदोप्येवमस्मिन्नर्थेनेनपश्य
तिकिमनतनानित॥२२॥दुराचर्ता: दु:खेनापिसिद्धांतग्राह्यपतमशक्या: स्व: पूर्व: प्रागमवी

भा॰ इत्युपक्रमं तं पार्थ वादि ॥ ८ ॥ इति महाभारते शांति॰ विंशोऽध्यायः ॥ अत्रैव तत्त्वविष्णवैवान स्वधर्मोऽप्ययं दोषः पालनपा
लनादिकं तु राज्ञां स्वधर्म एव ॥ १ ॥ असंतुष्टो हि राजा प्रजाः पीडयत्यतः संतोष एव स्वर्ग इति ॥ २ ॥ सा तु
ष्टिः सम्यक् प्रतितिष्ठति येन तदाह यदेति यदा सर्वेभ्यः कामेभ्यो निवृत्तिस्तदा तुष्टिः प्रतितिष्ठतीति सर्वत्र कदा प्रसीद

आविक्षितः पार्थिवो मे मरुत्तः स्वस्त्याशाके येन यज्ञे देवराजः ॥ यस्य ऽस्य श्रीः स्वयमासीद्विशुद्धा यस्मिन्
भांडं काञ्चनं सर्वमेवमासीत ॥ २ ॥ हरिश्चन्द्रः पार्थिवेन्द्रः श्रुतस्ते यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यकृद्वीतशोकः
स्वस्त्याशाके येन यज्ञस्य तस्मात्सर्वं यत्नेनास्य वै संविधेयम् ॥ ३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि
राजधर्मे देवस्थानवाक्ये विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ देवस्थान उवाच ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरात
नं ॥ इन्द्रेण समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः ॥ १ ॥ संतोषो वै स्वर्गतमः संतोषः परमं सुखं ॥ तुष्टेर्न
किंचित्परतः सा सम्यक् प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥ यदा संहरते कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ॥ तदा
त्मज्योतिरचिरादात्मन्येव प्रसीदति ॥ ३ ॥ न बिभेति यदा चायं यदा चास्मान्न बिभ्यति ॥ कामद्वेषौ
च जयति तदात्मानं प्रपश्यति ॥ ४ ॥ यदासौ सर्वभूतानां न द्रुह्यति न काङ्क्षति ॥ कर्मणा मनसा
वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ५ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

ति ॥ यदा कामान् ज्ञानाग्रदादिविषयान् ॥ संहरते ॥ आत्मनि प्रविलापयति तदात्मज्योतिः ॥ स्वयंज्यो
तिरात्मा स्वात्मन्येव स्वरूपेणैव प्रसीदति दृष्टदर्शनदृश्यादिभेददर्शनरूपमलं त्यजतीति ॥ ३ ॥ न बिभेति
द्वितीयाभावात् अस्मान्न बिभ्यति अस्य निष्क्रियत्वात्स्वमायैव कुत्र्यानेन कामक्रोधौ जयतीति ॥ ४ ॥ यदा

वेदान्तसानोहे शब्दगर्भी णे ॥ ९ ॥ यन्नेहन्तः कारणाय स्वतस्य यन्नादेः यस्मात् ॐ हे तन्य नेन स्यात्तो हे वग
र्गो यसी प्रतालनाद्वि ध्वंस दूरादस्य शानन्दृशि मतिन्म यान तन्मि मे परथ मे यः हावि यात्र्यस्वड
ध्यन्तन्याद भ यानि ति ॥ ७ ॥ चाहृतो ॥ यस्मान्न विधि का यमान ॥ यन्नार्थ्य नसं हारे यन संचरे आत्मान

कर्मनिशा श्ववृद्धे श्वात्तपूनिशो सुभारत ॥ वेदान्तसानो कौते यवचनेस्य नेवया ॥ ८ ॥
ईहेतन्यनहेतर्पलस्यानी हा गरो यसी ॥ भगनदे वाहि वेहृतपलयमे न पात्र्यन ॥ १० ॥
ज्ञानन्तच हस्य संहार क देवि ति विधि का यमान ॥ आत्मानेह यिता ब्रह्मा भ्रूण हत्या नवृध्यते
अनहेतय द्दा निनद्दा नियद्दहेते ॥ अहानहां परिज्ञानान दानपुमो पिद्वफर ॥ ३ ॥ यः
लाय स्दृष्टा निय नानि या ता पूर्वो हेणापृहशार मितनाव ॥ न स्मात्मवे यज्ञण्वा पश्चान्यय
नेनतानेन नरण्वकाम ः ॥ १० ॥ यत्ते गिहा विविधेरत्नव द्दिदे वाल्म वान न्म याद्दगितन्याः
तेने हृष्णा श्वबभ्राजन तोतस्मा यत्र संवे मेवा पयोजं ॥ ११ ॥ महादेवः सर्वेयत्नेन महात्मा आ
त्मने देवदेवो विभव ॥ विश्वं ह्रीका नन्यायाद्विहस्य कौत्यो विराजन्ते यु निम्नाक्का निवासः १२

मिनिवृद्धा हं पित ः ॥ आत्मानेदेहं ज इन्म येथ नेवाध्यन्त हेते स्य योम्पा य कुमे ते स्य मये पति यो ग्या
य चनस्यः आत्म ह्रो हृजो भूण हत्यान वृध्यते ॥ ५ ॥ दानयर्मः श्रद्धि धर्मः देहस्त्राय नेत्यस्त्र ये ॥ ३ ॥
यत्ते स्य शार्थाः ॥ यहो हि हृदः यत्नार्थ मेव यानन्नावेदन ॥ यतेह श्रु ठनि पाद्य यत्नार्थ मेव हृदः अतेन
रमविहितः यत्नादेव सर्वकामा प्तिर्भवती तिभावः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यजनपुत्रोत्पादने ॥ प्रधाने ॥ चासौ रहस्येति समाहितं ॥ ३ ॥ प्रमदेह संग्रहे ॥ ४ ॥ श्रावणेन प्रशस्य प्रव॰

प्रजनने स्वपुत्रदारेषु मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ एवं धर्मं प्रधानेष्टं मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ तस्मा
देतत्प्रयत्नेन कौंतेय परिपालय ॥ यो हि राज्ये स्थितः शश्वद्वशी तुल्यप्रियाप्रियः ॥ ६ ॥
क्षत्रियो यज्ञशिष्टाशी राजशास्त्रार्थतत्ववित् ॥ असाधुनिग्रहरतः साधूनां प्रग्रहे रतः ॥ ७ ॥
धर्मे वर्त्मनि संस्थाप्य प्रजा वर्तेत धर्मवित् ॥ पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वने वन्येन वर्तयन् ॥ ८ ॥ वि
धिना श्रावणेनैव कुर्यात्कर्माण्यतंद्रितः ॥ य एवं वर्तते राजा राजधर्मविनिश्चितः ॥ ९ ॥
तस्यायं च परश्चैव लोकः स्यात्सफलो नृप ॥ निर्वाणं हि सुदुःप्रापं बहुविघ्नं च मे मतं ॥ १०
एवं धर्ममनुक्रांताः सत्यदानतपःपराः ॥ आनृशंस्यगुणैर्युक्ताः कामक्रोधविवर्जि
ताः ॥ प्रजानां पालने युक्ता धर्ममुत्तममास्थिताः ॥ गोब्राह्मणार्थे युध्यंतः प्राप्ता गति
मुत्तमां ॥ ११ ॥ एवं रुद्राः सवसवस्तथादित्याः परंतप ॥ साध्या राजर्षिसंघाश्च धर्ममेतं स
मास्थिताः ॥ १२ ॥ अप्रमत्तास्ततः स्वर्गं प्राप्ताः पुण्यैः स्वकर्मभिः ॥ १३ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्व
णि देवस्थानवाक्ये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव गते वाक्ये पुनरेवार्जु
नोऽब्रवीत् ॥ निर्विण्णमनसं ज्येष्ठमिमं भ्रातरमच्युतं ॥ १ ॥ अर्जुन उवाच ॥ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ
प्राप्य राज्यमखंडलं ॥ जित्वा चारीन्नरश्रेष्ठ तप्यसे किं भृशं भवान् ॥ २ ॥ ॥ ३ ॥ ॥ राम

38

णाहि हितेन ॥ २० ॥ एकविंशोध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ अस्मिन् ॥ क्षत्रधर्मात् ॥ १।२ ॥ ॥ ॥ रामकृष्णायनमः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंमितिनानिश्चयकारिणीवाः यथायथायेनयेनप्रकारेणतपयत्नमेयतदृष्टिकं वासगुणेणप्रासनं वासंगंवाकुर्वीततत्कर्मतथातथातेनतेनप्रकारेणफलानामनंताश्राविर्भावेनात्मनास्तानुभवनप र्यंतंतएवतेनतत्प्रथाप्रथापासेनेनयत ॥ प्रत्यभवतीतिश्रुतेरथोदर्शिनः तस्मान्नवेदशोभूतेष्वभवेद दृढपदस्थभयतीनिकृष्णस्तमप्यकाजानापानमेनन्तमप्यभयमाप्रहीतिभावः ॥ २ ॥ अन्यमुनिसाम्मी

एवंवैनैकम्भृतानितेतंनपर्मंतथानया ॥ तेदान्यनामप्रशंसंतितनसाद्रुष्यस्वभावतः ॥ ६ ॥ अ नेपसामप्रशंसंतिव्यायाममपरेजनाः ॥ नैकेनेत्वापरेकेचिदुभयंचतथापरे ॥ ७ ॥ यतमेके प्र शंसंतिसंन्यासमपरेजनाः ॥ दानमेकप्रशंसंतिसंन्यासमपरेजनाः ॥ ८ ॥ दानमेकेप्रशंसंति प्रजानांपरिपालनं ॥ ९ ॥ द्विता छिन्ना चभिता चके चिदेकांतशीलिनः ॥ १ ॥ एतत्सर्वंसमा लोकत्वृथानोमयनिश्चयः ॥ ११ ॥ अद्रोहेनैवभूतानांयोधर्मःसमतोमतः ॥ अद्रोहःसत्य वचनंसंविभागोदयादमः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ सम ॥ ॥

२ केचिद्वेवशतिग्रहं ९ केचित्सर्वंपरित्यज्यतस्मीध्यायेनप्रासने सन्यमेकेप्रशंसंति [illegible]

तिव्यायामंयत्नेश्रपरेएकेयानेनप्रशंसंतिर्तिनश्रपित्तप्रशंसंत्येव ॥ उभयेसामव्यायामेएकासे वप्रवृत्त्यामेदेनप्रशंसंतिश्रपरेतथैवप्रशंसंतिप्राणायामेकेतेय ॥ ७ ॥ पंचाध्यतान्यहानविद्वाणां तिपनोतित्रिभिः ॥ यत्नंसन्यासदानेर्वसर्वभूतविद्यारणंप्रीतिर्भवति ॥ प्रतिग्रहेस्वजनभ्यापत्नमाने भ्योवाहृमादानंव्यायामश्रुपमेदःप्रशंसंति ॥ ८ ॥ सर्वंपरित्यागेननेकेकेचितएकेचैवेतिपादश्रय णसामव्यायामोएकस्यैवाह ॥ ९ ॥ अन्यपत्नमाहकेचिदेकांतशीलिनः ॥ १० ॥ सिद्धांतमाहअद्रोहे

इति भारते द्वाविंशः॥ एवमुक्तस्त ॥१॥ गार्हस्थ्यमहस्य स्यापेगार्हस्थ्यः ते॥ मनवद्धाचिपत्वानग्रपंप्पस
भवितव्यं तथा तच्च पदं तं भरतर्षभ॥ दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुं॥ ५२॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु अर्जुनवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः॥ वैशंपायन उवाच॥
एवमुक्तस्तु कौंतेयो गुडाकेशेन पांडवः॥ नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवी-
त्॥१॥ व्यास उवाच॥ बीभत्सोर्वचनं सौम्य सत्यमेतद्युधिष्ठिर॥ शास्त्रदृष्टः परो धर्मः
स्थितो गार्हस्थ्यमाश्रितः॥२॥ स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथाशास्त्रं यथाविधि॥ न हि गार्हस्थ्य-
मुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते॥३॥ गार्हस्थ्यं हि सदा देवाः पितरोऽतिथयस्तथा॥ भृत्याश्चै-
वोपजीवंति तान्भरस्व महीपते॥४॥ वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप॥ गृहस्थै-
रेव धार्यंते तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी॥५॥ सोयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः॥ तं चरा-
द्य विधिं पार्थ दुश्चरं दुर्बलेंद्रियैः॥६॥ वेदज्ञानं च ते कृत्स्नं तपश्चाचरितं महत्॥ पितृपैता-
महे राज्ये धुर्यं वहितुमर्हसि॥७॥ तपो यज्ञः क्षमा विद्या भैक्ष्यमिंद्रियसंयमः॥ ध्यानमेका-
न्तशीलत्वं तुष्टिर्ज्ञानं च शक्तितः॥८॥ ब्राह्मणानां महाराज चेष्टा संसिद्धिकारिका॥ क्षत्रि-
याणां तु वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः॥९॥ यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति॥ द-
ण्डधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनं॥१०॥ ॥ —स्याम: ॥२॥ दुर्बलानि ग्रजितानि वतानोहि
याणानि तैः॥८॥ विद्याश्चात्मनः संगतज्ञानं तानेषां ह्यविद्यमे॥ २ ॥१०॥ ॥ ॥ राम॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्यागः सन्यासः॥ ९॥ यज्ञः आत्मयज्ञः॥ समाधिरिति यावत्॥ ५॥ इंद्रत्वात्‌ सन्नद्ध॥ ब्राह्मणः कश्यपनव

क्षत्रियाणां महाभाग संग्रामे निधनं मतं॥ विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः क्षत्रधर्मो विधिः स्मृतः॥ २
ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रीति धर्मो विधिः स्मृतः॥ क्षत्रियाणां च निधनं संग्रामे विहितं प्रभो॥ ३
क्षत्रधर्मो महाघोरः शस्त्रनित्य इति स्मृतः॥ वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण संयुगे॥ ४ ब्रा
ह्मणस्यापि चेद्राजन्क्षत्रधर्मेण वर्तत॥ प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवं॥ ५॥
न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर॥ क्षत्रियस्य विधीयन्ते न परस्वोपजीवनं॥ ६ स भ
वान्सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ॥ राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरावरः॥ ७ त्यक्त्वा
संतापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि॥ क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंनिभं॥ ८ जित्वा
रीन्क्षत्रधर्मेण प्राप्य राज्यमकंटकं॥ विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव॥ ९ इंद्रो वै
ब्रह्मणः पुत्रः क्षत्रियः कर्मणाभवत्॥ सत्यानां पापवृत्तीनां जघान नवतिं नव॥ १०॥
तच्चास्य कर्म पूज्यं च प्रशस्यं च विशांपते॥ तेनेंद्रत्वं समापेदे देवानामिति नः श्रुतं॥ ११
स त्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः॥ यथैवेंद्रो मनुजेंद्र चिराय विगतज्वरः॥ १२
मा त्वमेवंगते किंचिच्छोचेथाः क्षत्रियर्षभ॥ गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूताः परां गतिं॥ १३

तिनेवदशापि कं॥ ३॥ इंद्रत्वेप्सुर्यपं॥ २३॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री॰ भा॰ शां॰ ३॰ ५॰

40

इदं भवता कृतं हि पार्थिवसत्तम मया प्रदत्ता दानं कृतमिति ग्रसैमा तेकथयसेति संक्षेपः ॥ १७ ॥ ततः
पालभ्यः ॥ १८ ॥ कौशिक्यां निम्नपि राघवः ऋतिस्पृष्टानि प्रदत्तानि तथा हृष्टमाना ॥ १९ ॥ पृथाद्वेपार॰
मतपूर्ते तं दृष्ट्वा प्रीतो भ्रातरमब्रवीत ॥ ज्ञातः फलान्यवाप्तानि देवताकेन वोदशि २२
मोऽब्रवीद्भ्रातरं पश्य मपस्तस्याभिवादय ॥ तूष्णं ब्रवीह्रीनानि मयोनिग्रहस्तत्रिव ॥ २४ ॥
तमब्रवीत्तथा यावल्लीब्रशं स समाहित ॥ तेषां मया कृतमिदं फलान्याददता स्वय ॥ २६
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै प्रदत्ता हार्ममे वै हि कृत पार्थिवसत्तम ॥ २७ ॥ स ते
नमान्तिविदित्वा च स्वयमेमनुपालय ॥ शीघ्रं धारयेवीरः स्वमनदंडेन ताडिय ॥ २८ ॥ तत्र
जात्तस्य वचनान्लिखितः समेत नराधिपं ॥ अभिगच्छन्महाभागो लिखितः शंसितव्रतः २९
सुद्युम्नं तं नपालेभ्यः श्रुत्वा लिखितमागतं ॥ अभ्यगच्छन्महामात्यः पद्भ्यामेव जनेश्वरः
तमब्रवीत्समागम्य स राजा धर्मवित्तम ॥ किमागमनमाचक्ष्व भगवन् कृतमेव तत् ॥ ३
एवमुक्तः स विप्रर्षिः सुद्युम्नं वाक्यमब्रवीत ॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्तुमर्ह
सि ॥ ३२ ॥ अनिसृष्टानि गुरुणा फलानि मैं नर्षभ ॥ भक्षितानि महाराज तत्र मां शाधि मा॰
चिरं ॥ ३३ ॥ सुद्युम्न उवाच ॥ प्रमाणं चेन्मतो राजा भवतो दण्डधारणे ॥ अनुज्ञायामपि तथा
हेतुः स्याद्ब्राह्मणर्षभ ॥ ३४ ॥ स भवाननुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रतः ॥ ब्रूहि कामान
तोऽन्यान्प्रमाणेन यत्नः परमपि हेतुः प्रमाणं ॥ ३५ ॥ शुचिकर्मा भवन्नैव वर्णो पितृदोषः कृतकर्मा॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विलशायानन्तृपकोन । अग्रवासितेन गृहादिसिमाने ॥१॥ वाक्कदान दीमन्नतत्समीपे ॥२॥ निग्रह्योम
वेदज्ञानेन तथाकृन्नेनतपः सचरितेन तथा ॥ इविलोणपार्जितेन भूरिपात्रे च प्रतिपादतेन ॥३॥ एतना
निराजतो कर्मणा सकृतानि विविधानि च ॥ इमे लोक मर्म चैव सा प्रतीपितनः कृतं ॥४॥ तपसा
न्यायस्तकानेपदेश पुराणमनुच्यन ॥ वनेहि तत्त्वथे नित्यं वने दृष्टः समाहितः ॥५॥ एतानि
शास्त्रविधानतानि सिद्धिकारिकाः ॥ प्रविशामि मां चेव वहु द्रष्यतिगायतः ॥६॥ भूमिरे
तानि मिरितिसर्पो विलपायानि च ॥ राजानं चाविरहार्य साधुगाचाप्रवासितं ॥७॥ सुघ
मस्यापि राजर्षेः स्ववनेदेवपार्थनं ॥ प्राप्तवान्परमां सिद्धिं दन्तः सोचततापया ॥८॥
पक्षिहिरउवाच ॥ भगवान्कर्मणाकेन ॥ नमहत्त्वाव स्तुधाधिपः ॥ संसिद्धिं परमां प्राप्तः श्रो
तुमिच्छामि तेन्टपं ॥१०॥ कालकउवाच ॥ अथ प्राप्त्यदाहं तेन मामितिहासं पुरातनं ॥ श्रोतव्यस्तु हि
तिलश्रास्याभ्रातरोपांसितन्नतो ॥१८॥ तपोतावसत्यावालारमतौ सोऽथ्यकएकक ॥ तिन्थे
पुष्पफलैर्देहरूपतो वाहदामनु ॥१९॥ ततः कदाचिल्लिखितः शंखस्याश्रममागतः ॥ प
दृक्षरौसघोवोपिनिष्कांतोभवदाश्रमात् ॥२०॥ सोभिगम्याश्रमं भ्रातुः शंखस्य लिखितस्त
दा ॥ फलानि पातयामास सम्यकपरिणतान्युत ॥२१॥ अथ भुंजानोदिप विस्वव्धो भ्रत्यमात्स
तद्विजः ॥ तस्मिन्नेवभ्रत्समये शंखोप्याश्रममागतः ॥२२॥
मेदेशानोति ॥ निस्यपवान् ॥२३॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आख्यायिकात्मधर्ममाहदंडइति ॥४०॥ अध्यायः ॥ पुनरेवेति ॥ १ स्वधर्मः निराज्यंकर्तव्यमित्युक्तंआरण्यादीनां

आनृण्यस्यहितंवाक्यंशृणुधर्मंसनातनं ॥ दंडएवहिराजेंद्रक्षत्रधर्मोनमुंडनं ॥४०॥ इतिश्री
महाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेव्यासवाक्येत्रयोविंशोध्यायः ॥२३॥ वैशंपायनउवाच ॥ पु
नरेवमहर्षिस्तंकृष्णद्वैपायनोमुनिः ॥ अजातशत्रुंकौंतेयमिदंवचनमब्रवीत ॥१
अरण्येवसतांतातभ्रातॄणांतेमनस्विनां ॥ मनोरथामहाराजयेतत्रासन्युधिष्ठिर ॥२
तानिमेभरतश्रेष्ठप्राप्नुवंतुमहारथाः ॥ प्रशाधिपृथिवींपार्थययातिरिवनाहुषः ॥३
अरण्येदुःखवसतीरनुभूतातपस्विभिः ॥ दुःखस्यांतेनरव्याघ्राःसुखंत्वनुभवंतुवै ॥४
धर्ममर्थंचकामंचभ्रातृभिःसहभारत ॥ अनुभूयततःपश्चात्प्रस्थातासिविशांपते ॥५
अर्थिनांचपितॄणांचदेवतानांचभारत ॥ आनृण्यंगच्छकौंतेयततःसर्वंकरिष्यसि ६
सर्वमेधाश्वमेधाभ्यांयजस्वकुरुनंदन ॥ ततःपश्चान्महाराजगमिष्यसिपरांगतिं ॥७॥
भ्रातॄंश्चसर्वान्क्रतुभिःसंयोज्यबहुदक्षिणैः ॥ संप्राप्तःकीर्तिमतुलांपांडवेयभवि ८
ष्यसि ॥८॥ विद्मतेपुरुषव्याघ्रवचनंकुरुसत्तम ॥ शृणुष्वेवंयथाकुर्वन्नधर्माच्च्यवसेनृप

मानृण्यार्थमपितत्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ अरण्यइत्यादिना ॥१-८॥ वचनेहिंसाप्रधानः क्षत्रधर्मोमे
मानित्वेनेवरूपंहेजरुससतम ॥९॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥॥ राम ॥ ॥॥ राम ॥

ममं मां मयावानहत्यासे ॥ तेन त्वया ॥ निष्कृतिः प्रायश्चित्ते ॥ २९ ॥ उदकस्पर्शसंयोगेनैनं आचमनादिकं तु मितिः शेषः ॥

व्यास उवाच ॥ सुहृद्गणमानोऽत्र सर्वैः पार्थिवेन हतात्मना ॥ नान्येस्तव स्वधामासनस्याद्यहनेऽवदं ॥ ३१
ततः सशस्त्रिवीपालो लोलितस्य महात्मनः ॥ कर्णपञ्चास्यपामासपत्तद्देशजगाम सः ॥ ३२ ॥ सगं-
ताश्रानतश्शूलेमातेत्रपात्रवोदिदं ॥ शृतहस्तस्यञ्चवदेभवांमल्लत्त्वमहोसि ॥ ३० ॥ हरिश्चन्द्र उवाच ॥ न
त्वत्तपेनसमेतानतेस्तस्यपुमम ॥ यम्बनुतेअतिरेकानलन्नलेनिष्कृतिरिदृता ॥ ३२ ॥ सगान्धावा
हृदायांत्रतत्सपस्तवपर्थावधिपि ॥ देवानदीनपिन्हेश्रवमाचायमेनमनः कृता ॥ ३३ ॥ व्यास उवा-
च ॥ नस्पतहृचनेक्रतागाविस्यलिवितलद ॥ श्रवगात्रापगोप्राप्यान्नदकार्थश्रचक्रमे ॥ ३४ ॥
प्राडुरासानतस्त्सयकरोजललजसन्निभो ॥ ततः सविस्मितोभूत्वा देशं यामास तो करे ॥ ३५ ॥
ततलमनुवीक्ष्य स्वलपसेदकृतेमया ॥ साचतत्रविपर्णकाम्नदेवमत्रविपीपतं ॥ ३६ ॥ हरिश्च-
न्द्र उवाच ॥ किंनुनाहंनयाशतः शर्वमेवमहाघृते ॥ यस्यनेनपसोवीर्यमीदृशं द्विजसत्तम ॥ ३७ ॥
हरिश्चन्द्र उवाच ॥ एवमेतन्मयाकार्यंनाहंदेवपरस्तव ॥ नचशेतानरपतिलचापिपितृभिस्सह
व्यास उवाच ॥ सराजायाऽवश्रूष्टप्रयातेतेनकर्मणा ॥ प्राप्तवान्मनसोसिद्धिं ददतः प्राचेनसो
मया ॥ ३९ ॥ एवंवर्षमेः हृष्टियाणांप्रजानांपरिपालने ॥ तस्यथान्योमहाराजमासस्यशोकेमनः

कृताः ॥ ४० ॥ । राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
ग० टी०
४२

पतनात् दैवेन प्रवर्षणेन हिता ॥१९॥ मंत्रनीतिसहायाद्यैः येन पुरुषकारेण कृतेपि पदे जनाः दोषेण वा
नो हि राजन् अयथेमानालीनमर्थं ॥ शत्रून् हत्वा प्राप्यते ततः शत्रोः सकाशाद्दानो हृतस्ववधं प्राप्तुमस्य

येरत्नमानाहीयते दैवेनाभिहतान्नृप ॥ तस्करैश्चापि मन्त्रैर्न संबंधेन ज्ञानकिल्बिषं ॥२०॥
तमेव त्रितन्मनीतेन चसर्वं तस्यापपापाहितं ॥ यो हेयक मेणा कृतेना लिपमो फ पि हितं ॥२१॥
विच्छिद्यतेन समारब्धाः सिध्यंते चापि दैवतः ॥ कृतेपुरुषकारं तत्नैनः स्पृशानियाथिवं ॥२२॥
अत्र ते राजपर्णार्हं लवते विश्वकथामिमां ॥ यदूनं शत्रूवराजेषु हृतपत्नीवस्यपारव ॥२३॥
शत्रून् हत्वा हृतस्यानो भूरस्याक्रिष्टकर्मणा ॥ अमहायस्य संग्रामे निर्जितस्य फपि
हि ॥२४॥ यत्नकर्मैव निग्रहे शाहवाणायोगश्चाग्रः पालनेन मानवानां ॥ कृतार्थ्यमेषा
यकोतिसपुत्रदारानीग्रीवामोदते स्वर्गलोके ॥ पन्नपुण्यगशनाज्यापा भक्तकक्तवः स
ङ्गोरुपिरंपत्रचास्य ॥ रथ्यावेदीकामनो यूपदृढमग्निश्चातहीनंचतनरवाजिसमाः ॥२७॥
हुताननिनयस्तवक्त्रावथागन्यापान्तुकोराजसिंहलरस्वी ॥ प्राणान्हुत्वावसानमृथ
रणेसवाजिग्रीवोमोदतेदेवलोके ॥२८॥
॥॥ तत्रहेतुरमहायस्येति ॥२४॥ यत्नकर्मकर्तव्येन त्व
मेकत्वेनि संबंध ॥२५॥ कमनः क्रोधो यूपदृढं ॥ फद्रमूलभूत ॥ अग्निः चातहींचंद्रस्याया कर्तृनिजः
चतारम्ख्यतारः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥॥

४२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अदत्तानस्य परस्वापहर्तुः समानत्पर्मः अविषवोपमेः नवञ्जपालाः स्यायंपतिअवभूपकर्नेअनसाअव।
स्यापयंतिहन्तरेस्थ्रणादानेविजयादिकं कर्त्तुमितिशेषः ॥ ॥ मयंपतेदस्तनपिनहंति ॥ एनसातत्तेनपा
पेन ॥ ॥ प्रतिष्टनइतिछेदः पर्मयाख्याणं निग्रहादौतत्त्वचनात् ॥ जातादपमानहेतोः अवते ॥ नानिग्र

अदत्तानेचविजयंतिनिग्रहेचपकोथस्थिरं ॥ समानपमें जपालाः स्यापयंतिनेस्थिरं ॥ ॥ देशका
लप्रतोलोपोदस्त्नापयेपतेनत्प ॥ शास्त्रज्ञोबुद्धिमास्त्पापफल्पतेनेन साहस ॥ ॥ आत्तापव
त्तिपदभागेपागाष्टं नाभिरदयति ॥ प्रतिगदहागतितल्पापचनयोधौनभूमिप ॥ ॥ निवोपच
पथ्यातिष्टनपर्मान्नत्पवतेनत्प ॥ निगहातपर्मसास्त्राणामनहपुरज्ञयेनधीः ॥ ॥ काम
कोपावनारत्यपितवसमदर्पोनः ॥ शास्त्रज्ञोबुद्धिमास्त्पापफल्पतेनेनसाहिम ॥ ॥ देव
नाभ्याहतोराजाकर्मकालेमहाद्युते ॥ नसापपतितत्कर्मनतत्राहरतिक्रमे ॥ ॥ तस्याबुद्धि
पूर्वेवानिग्रहाएवपापः ॥ पापैःसहहनंसदृशाद्दंडपुण्यं चकारयेत् ॥ ॥ मूराण्याप्याम्य
मुक्तापोविद्योसमुष्पफापिस्थिरं ॥ गोमतोपतितनेष्ठेवपभिपास्पाविदोपनः ॥ ॥ अवहोरम
पमिमुपक्रव्यामवड्भनाः ॥ गुणगुरुःपिनेकर्मानिम्यमेनविचक्षणः ॥ ॥ अदिताउ
दिनीतोमानीमन्वोम्पस्तपकः पुनसापरायेतराजाउदेतनइतिचोच्यते ॥ ॥ ॥ राम

नरुष्पत्रपेनभीष्ममवति ॥ ॥ गोवाचंमिमतेविचारयंतितेगोवत्सकमेकोउर्धविदोब्राह्मणाः
गोमतोवाधनितोवैश्यः ॥ ॥ नओमान्यानयानपत ॥ अभ्यस्तपकः गोउत्तदोषदृष्टिः ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म. शां. टी. ४३

वीरहीनानां पतिहीनानां ॥४॥ न लभ्यन्ते वीरहीनवीराभिर्वीरपत्नीभिरित्यर्थः ॥ नापि तास्यः
कश्चित्पतिदाता समर्थो नान्यश्च ॥५॥ कालेन लभते नेन न कालेन स्त्रा संप्राप्तिलाभकालोनो ॥

ऋतावीरविहीनानामपुत्रत्वं गता च योषितां ॥ परिदेवयमानानां शंतिनोपलभेत्
ते इमं कुत्रां मन्त्रं वा चेदस्मिन्योगविदां वरः ॥ कपिलिष्टं महाप्राज्ञो यमेशो वेदपार
गः ४ ॥ व्यास उवाच ॥ न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित्
पर्याययोगाद्विहितं विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुष्यः ॥५॥ न बुद्धिशास्त्राध्यय
नेन शक्यं प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले ॥ मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान्कालो हि
कार्यं प्रति निर्विशेषः ॥६॥ नाभूतिकालेषु फलं ददाति शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि
तान्येव कालेन समाहितानि सिध्यन्ति वर्धन्ति च भूतिकाले ॥७॥ कालेन शीघ्राः
प्रवहन्ति वाताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ॥ कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च कालेन
पुष्यन्ति नगा वनेषु ॥८॥ कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः कालेन चन्द्रः परिपूर्णबिम्बः
नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥९॥ नाकालवेगाः ख
गपन्नगाश्च मृगा द्विपाः शैलमृगाश्च लोके ॥ नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्त्य
कालेशिशिरोष्णवर्षाः ॥१०॥ नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बा

लः नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति बीजमुप्तं ॥ विशेषं विगतरोषमर्थेदितत ॥ विशेषप्रज्ञा द्विके ॥११॥ दृष्टेति ददेते नगाः

॥ २५ ॥

शांतिः टी ४३

संन्यस्तात्मा न्यस्ताहंकारः ॥२५॥ योगक्रियायां पाण्डुसुतः न्यासः अभिमानत्यागाः नैष्फल्यः देवीं सिद्धिं
शौर्योदक्रियायमनः ... मनसैव च सिद्धिं देवनीतिं मही च पालयित्वा प्रजानां । संग्रह च सत्यशीलः १
राष्ट्रं रत्नवृद्धिं ... येन संन्यस्तात्मा पद्मशीलमहात्मा ॥ सर्वांल्लोकान्व्याप्य कीर्त्या मनस्वी वा जिष्णौ वा मोदते देवलोके ॥२७॥ देवीं सिद्धिं मानवी देवनीतिं यः पालयित्वा महीं च ॥ तस्माद्राजा धर्मशीलो महात्मा वा जिष्णौ वा मोदते देवलोके ॥२८॥ विद्यां
लब्ध्वा गोप्रदः ... कर्म कृत्वा ॥ वेदान्विद्वान्विधिवत्संपाल्य ... राजा ॥२९॥ ... पालयित्वा महात्मा ॥ ... पितामहेभ्यस्तथैव वा जिष्णौ वा मोदते देवलोके ॥ जित्वा सग्रामान्पालयित्वा प्रजाश्च सोमं पीत्वा तर्पयित्वा द्विजाग्र्यान् ॥ ... दत्त्वा प्रजानाथः ... मोदते देवलोके ॥३१॥ वृत्तं यस्य श्लाघनीयं मनुष्याः संतो विद्वांस
श्चार्हयंत्यर्हणीयम् ॥ स्वर्गं जित्वा वीरलोकानवाप्य सिद्धिं प्राप्तः पुण्यकीर्तिर्महात्मा ॥३२॥
इति श्रीशांतिपर्वणि राजधर्मे व्याससवाक्ये त्रयोविंशः ॥२३॥ वैशंपायन उवाच । द्वैपायनवचः
श्रुत्वा कुपिते च धनंजये ॥ आमन्त्र्य कौन्तेयः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥१॥ ...
न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथग्विधाः ॥ प्रीणयंति मनो मे ऽद्य शोको मां रुन्धयत्ययं २
मानवलोकमिति मे विचः ... ॥३॥ श्रुत्वा पः ॥ द्वैपायनेति कुपिते राज्याक्रा

शां. रा. ॥ ८८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मोहनिवृत्तेरुपायमाह॥ आत्मेति। अयं व्यावहारिक आत्मा अहंप्रत्ययविषयः सोपि मम न स्वरूपेण मनःपृथग्भूतत्वात्॥ सर्वा पृथिवीति सर्वप्रपंचोपलक्षणं सर्वं वा ममैव न स्वरूपं॥ यथाहं सर्वेस्मात्सर्वस्व आत्मा च तथान्येषामित्याह॥ यथेति॥ एवमहं ममत्वमननं पश्यन्न मुह्यतीत्यर्थः॥ तथा च श्रुतिः॥ तरति शोकमात्मविदिति॥१७॥ यानि प्रियाणि तान्येव कालेन दुःखानि भवंति यानि

आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम॥ यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति॥१८॥
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च॥ दिवसे दिवसे मूढमाविशंति न पंडितं॥१९॥
एवमेतानि कालेन प्रियद्वेष्याणि भागशः॥ जीवेषु परिवर्तंते दुःखानि च सुखानि च॥२०॥
दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते॥ तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखं॥२१॥
सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखं॥ न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखं॥२२॥
सुखमेव हि दुःखांतं कदाचिद्दुःखतः सुखं॥ तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छाश्वतं सुखं
यन्निमित्तं भवेच्छोकस्तापो वा दुःखमूर्छितं॥ आयासो वापि यन्मूलस्तदेकांगमपि त्यजेत्

द्वेष्याणि तान्येव सुखानि॥ तस्माद्धातनजरस्यनार्तनमिव सर्वं दुःखमेव सुखाभासत्वेन हि भातीत्यर्थः॥२०॥ तृष्णया पाश्च आर्तिः तत्र च स्थितं चित्तं तान्तं दुःखं दुःखाद्ये स्पार्तिः विनाशाल्लज्जं सुखं॥२१॥ सुखेन येन सुखं दुःखं यथा राज्यनस्य भोज्यं च स्यादिह॥ सुखेसोन्याहिना॥२४॥ दुःखमूर्छितं दुःखेन वर्द्धितं:

८९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्तंगिरिंमाननम्युपैति ॥ २॥ सेनजितापुत्रशोककृतदुःखोहेनपर्यायैः कालमतिः नहि नसन्न नहन्ननस्य
कर्ताकर्तृत्वाभिमानभवतीतिनकर्तानामावादो देहात्मवादस्तुनाकिंकलोकापत्तिक्रमतोऽक्रमेण निरस्तः ॥ २
कश्चिन्नाकिंकः अपरः सांख्यः स्वभावतः चित्तलानः भूतानां देहादीनां कारणप्रभवाप्ययोउत्पत्ति

नाकालतो भानुरुपैति योगं नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ॥ नाकालतो वर्द्धते हीयते च
चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली ॥ २॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ गीतं राज्ञा से
नजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर ॥ ३॥ सर्वानेव पर्यायान् मर्त्यान् स्पृशति दुःसहः ॥ कालेन परिप
क्का हि म्रियन्ते सर्वपार्थिवाः ॥ ४॥ घ्नन्ति चान्यान् नरा राजंस्तानप्यन्ये नरास्तथा ॥ संज्ञैषा लौ
किकी राजन् न हिनस्ति न हन्यते ॥ ५॥ हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः ॥ स्वभा
वतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ ६॥ नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ॥ अहो
दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचितिं चरेत् ॥ ७॥ स किं शोचसि मूढः सन् शोच्यः किमनु
शोचसि ॥ पश्य दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि ॥ ८॥ ४॥ नायो नियतौ आत्मा न कर्ता ना
प्यकर्ता किंतु सत्तामात्रेण महदादिरूपेण गुणानां मरीचिवदुद्भवः भूतानां उत्पत्तिविनाशयोर्हेतुरितिभा
वः ॥ ६॥ मोढान् त्यापन्ने वापचितिं प्रतीकारं चरेत ॥ न तु ग्रध्यायन ॥ शोच्यान् शोकाक्रान्तान ॥ बा
लवियत्रयाऽहिवातत्स्यान दुःखेषु एकजेषु मनःक्षेपसु दुःखानि शस्त्रादीना दीनि दुःखा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंचविंशः ॥२४॥ अस्मिन्नेव ॥३४॥ ममत्वं प्रख्यापयन्नेव प्रदायस्याविच्छेदे ॥ आश्रिताः आश्रमिणः ब्रह्मचारि
णः इत्यर्थः ॥३५॥ कार्याणि राजकार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि न्यस्य च सोऽप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः न त्वाहितयजमा

स्वप्यदेवत्ताभ्याप्यशाह्यास्यधीन्भ्रम्यग्राज्यं पालयित्वा च राजा ॥ चानवेदं एवमस्यापथे
नास्त्ययमेष्टलात्मा वैमोदतेदेवलोके ॥३५॥ यस्य भूतं न मन्यन्ति स्वर्गस्थस्या विमानवोः
यो राजान पदामात्याः स राजा राजसत्तम ॥३६॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे से
नजित्उपाख्याने पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अस्मिन्नेव प्रकरणे धनंजयमुदा
रधीः ॥ अभिनीततरं वाक्यमित्युवाच युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ यदेतन्मन्यसे पार्थ न ज्यायोऽस्ति
धनादिति ॥ न स्वर्गो न सुखं नार्थो निर्धनस्येति तन्मृषा ॥ २ ॥ स्वाध्याययज्ञसंसिद्धा दृ
श्यन्ते बहवो जनाः ॥ तपोरताश्च मुनयो येषां लोकाः सनातनाः ॥ ३ ॥ ऋषीणां समयं
शश्वद्ये रक्षंति धनंजय ॥ आश्रिताः सर्वधर्मज्ञा देवास्तान्ब्राह्मणान्विदुः ॥ ४ ॥ स्वाध्या
यनिष्ठान्हि ऋषीन्ज्ञाननिष्ठांस्तथापरान् ॥ बुध्येथाः सततं चापि धर्मनिष्ठान्धनंज
य ॥ ५ ॥ ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिष्ठाप्यानि पांडव ॥ वैखानसानां वचनं यथा नो वि
दितं प्रभो ॥ ६ ॥ अजाश्च पृश्नयश्चैव सिकताश्चैव भारत ॥ अरुणाः केतवश्चैव स्वाध्याये

धर्मे नियोगार्थं पर्षदस्तु यज्ञस्य एको वाध्यात्म वितन्यतीति ॥ एवं तेन वर्णाश्रमधर्मनिति शेषः कर्मा
णीति पाठेपि आर्गिहवीषि ज्ञाननिष्ठेषु एव वेद्यानीत्यर्थः ॥ ज्ञाननिष्ठेषु कार्याणि प्रतिपा

हृदयेन पोक्तमुक्तेन ॥ १९ ॥ प्रियं प्रचरन्तं न कुर्वन्त ॥ येन हेतुना कथं केन प्रकारेण कस्य मनं वधीतिज्ञा
स्यामि ॥ २० ॥ मूढतमाः प्रतप्तमनस्वरूपाः बुद्धयो ब्रह्मगताः प्राप्ताः अत्यन्तं प्रथमं स्वं न भवति मध्येमा

त्वं वा परिवादुः विप्रियं वा परित्यक्ता प्रियं ॥ प्राप्नं प्राप्नमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ २१ ॥
ईषद्ध्यंगदाराणां पुत्राणां न चरन्प्रियं ॥ ततो नास्मि सिक्तः कस्य केन वा कथमेव च ॥ २२ ॥
यच मूढतमा लोके यच बुद्धेः परंगताः ॥ तावेव सुखमेधेते मध्यमः क्लिश्यते जनः ॥ २३ ॥
अन्या प्रवीन्महाप्राज्ञः फलं विहितमेव न जितः ॥ परापरज्ञो लोकस्य धर्मवित्सुखदुःखवि
त ॥ २४ ॥ परदुःखेन यो दुःखी न स जातु सुखी भवेत् ॥ दुःखानां हि तदेवान्तो हि जायते
सोहि पुरान्यः ॥ २५ ॥ सुखं च दुःखं च भवाभवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च ॥ पर्याय
तः सर्वमुपास्नुवंति तस्माद्धीरो नैव हृष्येन्न शोचेत् ॥ २६ ॥ दीप्तो राजा संयोगफले मा
हृष्यो गरान्यैरेव नीत्या च सम्यक् ॥ वित्तत्यागोद्भिणं च पुनः सम्यक् ज्ञानेन पावना
नीतिविद्यान ॥ २७ ॥ सततं राष्ट्रं बुद्धिशर्वेन येन सत्यसहात्मा पतशीलो महात्मा ॥ सर्वे
लोका न्यमेदृश्या चरंस्या प्रधेदे हात्मा दत्तेदेव लोके ॥ २८ ॥ जित्वा संग्राममन्यास्त पि
त्वा चराष्ट्रं सोमपीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजाश्च ॥ युक्तो दंडधारी विनाश त्वां नाकमेतो गामि

पिमाभदित्यर्थो ॥ २९ ॥ येनत्वमादिनिमितेनभवाभवोपस्मृधतेम्यर्थे ॥ ३० ॥ दीप्ता मिति राज्ञोया
गयोगमत्मामस्यानीया ॥ पृष्ट्वा पालनं ततो वित्तत्यागः पृष्ठानि तान्यवाप्य पावनानीत्यर्थे ॥ ३१ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰टी॰
पत्र॰
५६

इहमानेपनार्थिना ॥ १६ ॥ सम्यक्कृसाधकर्मेदुरयतः हेहयक्तानेवनहूनेपेनिजन्नहेहानितिप्राह
हिंसाविनापनप्राप्तिनीस्तीत्यर्थः प्रायमपियत्यानर्थमवेथाप्रतिकूलेनानाभयदत्वात् ॥ २०
संभिन्नवृत्तःसकीर्णत्वभावःवीतभागोकर्मभयपस्मात्तमवीतशोकभयः ॥ अल्पेनपनेनहन
नान्तोषिनत्सलावानमनतेनहोहेननापमानोत्रसहत्यानत्रुष्यते ॥ लोभीप्रस्यार्थोपित्रसह

प्राप्तत्मनत्पपुरुषाम स्वमपिदृष्टमहंमि ॥ वर्जनंवर्जनीयानामीहमानैर्दुष्करे ॥ १९ ॥ ये
विनमभिपद्येतेसम्यक्कृतेपुद्गलेभ ॥ दुरयतःप्रतिनन्त्याहुःप्रतिकूलपथास्तथे ॥ २० ॥
यस्तुसंभिन्नवृत्तःस्याद्वीतशोकभयोनरः ॥ अल्पेनतत्वेनोदुरयनमृणहत्यानत्रुष्य
ते ॥ २१ ॥ दुष्पूर्यत्वादद्रलोभस्यानित्यंदस्युभयादपि ॥ दुर्लभंचधनंप्राप्यस्पृशदलाल
नप्युते ॥ २२ ॥ अथनःकस्यचिद्वाच्योविमुक्तःसर्वशःसुखी ॥ देवस्वमुपगृह्येवधनेन
सुखीभवेत् ॥ २३ ॥ नत्रगाथाःपुराणीताकीर्तयंतिपुराविदः ॥ त्रयीमपाश्रिताल्लोके
यज्ञसंस्तरकारिका ॥ २४ ॥

त्यामर्जयतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ दुर्लभंधनंप्राप्यात्कृलेभ्योपिस्पृ
त्येभ्योदस्युभयादिवसंशमन्कुनप्यतेइतिसंबंधः ॥ विनम्रोपमहदुःखेभवतीत्यर्थः ॥ २२ देव
स्व ॥ नपाद्देवा ॥ नत्राद्विवाषिकापिकाप्राप्तःसहितोऽपिवेद्रजःप्राकृताभिर्कोःक्रियाःकर्मा
यस्मान्नवाषिकंभवेदितिस्तेनरल्पमपिसविनेधनेदेवस्वमेवनतदपिउपमंगरस्यदेवेभ्योप्रदनेव
तेननावनापिसुखीनभवेत् ॥ किंनलाभालोभःप्रवर्तेरजित्यप्येननत्सलापिक्याडःखमेवान्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पत्तानलक्ष्णरूपानक्रियावतोकर्मिणां ॥ ३ ॥ अतएवमाह ततः स्थितः ॥ २ ॥ गौतिहृद्याद्यपर्यिकमाह संतो
षट्‌ति संतोषः परंवैराग्यंपरमंमस्तं विवेकैवल्यं ॥ ४ ॥ मानहृद्धिः परवैराग्यपाभिधानतमा सिद्धिः विनीतकै
ण्वाथैमानानिकर्माणिवेदहकानिधनंजय ॥ दानमध्ययनंतपस्तोनिग्रहस्थैवदुर्ग्रहः ॥ ८
दूतिणेनचपथ्यानमंर्णणोपदिंगगताः ॥ ९ ॥ तानक्रियावतांलोकानन्नकवानर्थमध्य
ह ॥ ३ ॥ अनवेणानपथ्यानानिपमाध्यमपपपासि ॥ ६ ॥ तेयागवतांलोकाभातिपार्थसनातना
नाः ॥ ९ ॥ नवेतनरोगतिपार्थप्रशंसनिप्रवाविद ॥ संतोषात्स्वर्गमाप्नोतिसंतोषात्पर
मंसुखं ॥ १ ॥ नदृष्टनकिंचिन्त्यरमंसम्यकप्रेतितिष्ठति ॥ क्रोधहर्षविनीतस्यमनने
सिद्धिरुत्तमा ॥ ९ ॥ अप्रत्याप्ययदाहृत्वेतीमानाध्यागीतायथातिता ॥ याभिःप्रन्याहेरका
मान्कर्मेगानीवसमवेशः ॥ ३ ॥ यदाचार्येनविभेतियदाचास्मान्नविभ्यति ॥ यदाने
छतिनद्वेष्टिब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ४ ॥ यदानभावंकुरुतेसर्वभूतेषुपावकं ॥ कर्मणाम
नसावाचाब्रह्मसंपद्यतेतदा ॥ ५ ॥ विनीतमानमोहस्यवहुसंगविवर्जितः ॥ तदात्म
ज्योतिषःसाधोर्निर्वाणमुपपद्यते ॥ ६ ॥ इदंतुशृणुमेपार्थकुर्वन्तःसंयतेन्द्रिय ॥ धर्मेम
नोहृतमन्त्रेयतमोहतिचापरे ॥ १ ॥ यत्रहत्तापेहेततस्यानोहागरीयसी ॥ भूयान्वा
बाहितितस्यपश्चपमलतदाश्रय ॥ १२ ॥ देहर्वंसक्रोणादिजपितःसम्यक्तितिष्ठतिजिघ्रत
स्तनेनस्पर्शः ॥ १२ ॥ यात्मज्योतिषःआत्मतत्स्यनिर्वाणमोहः ॥ १४ ॥ हृतेशीलंरहेनं ॥ हृदं ॥ ४ ॥ येन
हेतोःपर्माय ॥ वितस्यागनेतरश्निरोषःतदाश्रयोपमोयस्त्रादिलक्षितंपिमयानदोषोस्ति ॥ १८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म रा
शां टी
४७

परस्याक्रान्तं परस्थानां पीडकं ॥ ५ ॥ आमर्षेण न निष्क्रान्तं ॥ ६ ॥ ५० ॥ ॥ ॥

यदा सेनं विहुर्णेन मयघ्नंपपार्थ्यसायकैः ॥ कंपमानं यथा वैजुः प्रेत्यमाणं पितिं विना ॥ ७ ॥ जी
र्णो सिंह मिव प्राणुतस्सिंहं पिता महं ॥ कीर्यमाणं शरैर्दीर्घैर्दृष्ट्वा मे व्यथितं मनः ॥ ८ ॥ प्राग्विस्ती
दमानं चरंथे परस्याक्रान्तं ॥ द्रोणं मानननं श्रीपौलन्तदा मे कश्मलो भवेत् ॥ ७ ॥ यः स्त्वाणयन्तुः
पाणिर्धायया मास भार्गवं ॥ वहून्यहानि कौरव्य कुरुक्षेत्रे महामृधे ॥ ८ ॥ समेतेन पार्थिवं त
त्रं वाराणस्यां नदीसुतः ॥ कन्यार्थमाह्वयन्वीरो रथेनैकेन संयुगे ॥ ९ ॥ येन चोग्रायुधो राजाच
क्रवती उरासदः ॥ दग्धस्त्वस्त्रप्रतापेन स मया घातितो निना ॥ १० ॥ स्वयं मृत्युं रक्षमाणः पांचा
ल्यः शिखंडिने ॥ न वाणैः पातयामास सोऽर्जुनेन निपातितः ॥ ११ ॥ यदैनं पतितं भूमावपश्यं
रुधिरोक्षितं ॥ तदैवाविशदत्युग्रो ज्वरो मां मुनिसत्तम ॥ १२ ॥ येन संवर्द्धिता बाला येन स्म परि
रक्षिताः ॥ स मया राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ १३ ॥ अल्पकालस्य राज्यस्य कृते मूढेन
घातितः ॥ आचार्यश्च महेष्वासः सर्वपार्थिवपूजितः ॥ १४ ॥ अभिगम्य रणे मिथ्या पापेनोक्तः सुतं
प्रति ॥ तन्मे दहति गात्राणि यन्मां गुरुरभाषत ॥ १५ ॥ सत्यमाख्याहि राजंस्त्वं यदि जीवति मे सुतः ॥
सत्यमामर्षयन्विप्रो मयि तत्परिपृष्टवान् ॥ १६ ॥ कुंजरं चांतरं कृत्वा मिथ्योपचरितं मया ॥ सु
भृशं राज्यलुब्धेन पापेन गुरुघातिना ॥ १७ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

47

४७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नामास्यपत्राथेति॥१९॥ततस्तुपर्वतंसार्थेयाचतपत्राथैपि॥२०॥तस्मादिति॥पर्वतश्चंकस्मात्पितासीत्स्त्रथेः
नयाचक्रतिःमागधःकस्मात्हितंफलेनमाहः॥ग्रहृष्यानरति॥२१॥इत्याहुःप्रशासनन्तःह्रीतस्थेः
पन्नापस्तलेनिपनानिथाश्यत्नापस्तहुःप्रहृष्टोरहिताच॥तस्मात्तवैयतन्वोपयोजं
पनेपकामापहितंप्रयालं॥२२॥एतत्स्वार्थंचकौंतेयपर्वतंपनवतावर॥पातादृशातिमत्ये
स्थायत्नार्थमितिविहितन॥२३॥तस्मात्कन्त्रातिप्रहृष्टानहितंतस्यचिद्धरं॥ग्रहृष्यानस्त
तोलोकेदृश्यमेवप्रजेनच॥२४॥तत्र्यस्यत्यागमेवाहृनेमेगंनवसंततयं॥तस्यकिंसंव
र्थनार्थःकाप्रम्यापमितिदृति॥२५॥पस्तपमारत्तनेभ्यःप्रयच्छंपलद्रुह्य॥पातेवधाशी
नेशत्वप्रशीषंभजततनना॥२६॥भृतदत्तेयदृदातिनदरातियदहेत॥ग्रहीनर्हापरिता
नाहृानयर्मोपिदुष्कर॥२७॥तल्भंनामपिवितानावायथ्रोहृवतिकर्मा॥अपात्रेप्रति
पतिश्चपात्रेचाप्रतिपादने॥२८॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणि...युधिष्ठिरवाक्येषड्विं
शोध्यायः॥२६॥युधिष्ठिरउवाच॥अभिमन्यौहतेबालेद्रौपद्यास्तनयेषुच॥धृष्टद्युम्नेविरा
टेचद्रुपदेचमहीपतौ॥१॥वसुषेणेचधर्मज्ञेधृष्टकेतौचपार्थिवे॥तथान्येषुनरेन्द्रेषुनानादे
शेषुसंयुगे॥२॥नचमुंचतिमांशोकोज्ञातिघातिनमातुरं॥राज्यकामुकमत्युग्रंस्ववं
शोच्छेदकारिणं॥३॥यस्यांकेक्रीडमानेनमयावैपरिवर्तितं॥समयाराज्यलुब्धेनगांगो

कार्येन्यागतृपे॥४॥यदाप्यत्रेयपतंतंदृष्ट्वामित्यामरुर्णशरैः॥५॥पपिहुंशाःअभिमन्यो॥५॥हुपसेनेकर्णपांडा

म. शां.
टी.
५८

आलस्यं तत्काले सुखमपि दुःखान्तं॥ दाक्ष्यं तत्काले दुःखमपि सुखान्तं॥ भूतिरणिमादिः॥३१॥ अत एव क-
र्मण एव कर्मणां न्मार्गेण नेशः न प्रभुः॥३३॥ सप्तविंशः तानि॥ अभ्युत्सिसृक्षतः त्यक्तुमिच्छतः॥१॥ कल्या-

संयोगा विप्रयोगान्ता जातानां प्राणिनां ध्रुवः॥ बुद्बुदा इव तोयेषु भवंति न भवंति च॥२९॥
सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितं॥३०॥
सुखं दुःखान्तमालस्यं दाक्ष्यं दुःखं सुखोदयं॥ भूतिः श्रीर्ह्रीर्धृतिः कीर्तिर्दक्षे वसति नालसे॥३१॥
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः॥ न च प्रज्ञालमर्थेभ्यो न सुखेभ्योप्यलं धनं॥३२॥
यथा सृष्टोसि कौंतेय धात्रा कर्मसु तत्कुरु॥ अत एव हि सिद्धिस्ते नेशस्त्वं कर्मणां नृप॥३३॥ इति
श्रीमहाभारते राजधर्मे शांतिपर्वणि व्याससवाक्यं सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥ वैशंपायन उवाच॥ ज्ञातिशो-
काभितप्तस्य प्राणानभ्युत्सिसृक्षतः॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य व्यासः शोकमपानुदत्॥१॥ व्यास उ-
वाच॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ अश्मगीतं नरव्याघ्र तन्निबोध युधिष्ठिर॥२॥ अ-
श्मानं ब्राह्मणं प्राज्ञं वैदेहो जनकः पुरा॥ संशयं परिपप्रच्छ दुःखशोकसमन्वितः॥३॥ ज-
नक उवाच॥ आगमे यदि वापाये ज्ञातीनां द्रविणस्य च॥ नरेण प्रतिपत्तव्यं क-
ल्याणं कथमिच्छता॥४॥ ॥ ॥ राम॥
४॥

णमिच्छता सुखोदर्कं कथं प्रतिपत्तव्यं केन प्रकारेण इष्टत्वेनानिष्टत्वेन उदासीनत्वेन वा ज्ञातव्यं ५८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नामास्यपत्रायेति॥११॥वततत्पनेस्त्रार्थेचातयत्रार्थेपि॥१२॥तस्माद्दिनि॥यनस्वान्यकस्यापित्तालीन्यद्ये:
नय्याचप्रकृतिःमागधःकस्यस्त्रिदुनेपतेननमाहु॥श्रद्दधानइति॥१३॥इत्याहुःश्रद्धास्माद्वेरिन्यद्ये:
पत्रायस्तुहोतिपनानिधात्रायत्रापस्तहुःप्रहयोरत्तिनाच॥तस्मात्तवैयत्नपत्रोपयेत्त्यं
पनेपकामापहितंप्रभाति॥१४॥एतत्त्वार्थेचकौन्तेयपनंपनवनानाव॥धातादृहातिमत्ये
म्यायत्रार्थमितिविद्धिननत॥१५॥तस्माफल्गुनिपुरुषानहितनस्यविदुर्न॥श्रद्दधानस्त
लोलोकेदृष्ट्वेवयजेतच॥१६॥लभस्यत्यागमेवाहुर्नेभोगेनचसंन्नयं॥तस्याकिंसंच
यनार्थःक्वापिन्यायमितिष्टति॥१७॥धनस्यमादृशेनेष्यःप्रयच्छन्सलवृद्धय॥दातेवधार्मि
तेशत्यपुरीषमुजतनना॥१८॥अनदृतेयदृहातिनदद्यातियद्दहते॥अहीनदापरिज्ञा
नाद्दानधर्मोपिदृश्कर॥१९॥लभ्यनामपिविनानावायमेश्रद्धावतिकर्म॥अपात्रेप्रति
पतिश्चपात्रेचाप्रतिपादने॥२०॥इतिश्रीमहाभारतेशासनपर्वणिदानधर्मेयुधिष्ठिरवाक्यषडि
शोध्यायः॥२६॥युधिष्ठिरउवाच॥अभिमन्योर्हतेबालेद्रोणपुत्रेततश्चच॥एहधर्मोविप्र
देवसुपदेवमहीपते॥बह्मपेषाणाचधर्मेषुएहकैवाचपार्थिवे॥नयानेषुनरेष्वेषुनानाद
शेषुसंपते॥१॥नचवक्तुमितिमेशाकोस्तातिष्ठाति॥नमानुर॥राज्यकामुकमत्युंस्तवं
पौण्डकाविंशा॥३॥यस्माकेकौरमानेनमयावपरिवर्तिना॥नमयाराजन्सत्यमनगोगे
कार्येत्यागरुपे॥४॥अपात्रेपनंननेदेयमित्याहुर्येषुप्रदत्॥५॥यदिमुशः॥अभिमन्यो॥६॥वृषसेनेकर्णपातंं

ग्रालसंनन्कालेहावमपिदुःखोन ॥ द्दोच्यंत्तन्कालेदुःखमपिसंदंतनं ॥ भूतिर्गाग्मादिः ॥२२॥ अनएवकं
मेव्यपराकर्मणागार्गेननेशःनप्रभुः ॥२३॥ सप्तविंशः ॥ अभ्युत्थितःस्वतनः स्वपत्नमिच्छूना ॥१॥ कत्स

संयोगाविप्रयोगांताजातानांप्राणिनांध्रुवः ॥ बुद्बुदाइवतोयेषुभवंतिनभवंतिच ॥२६॥
सर्वेक्षयांतानिचयाःपतनांताःसमुच्छ्रया ॥ संयोगाविप्रयोगांतामरणांतंहिजीवितं ॥२७॥
सुखंदुःखांतमालस्यंदाक्ष्यंदुःखंसुखोदयं ॥ भूतिःश्रीर्ह्रीर्धृतिःकीर्तिर्दक्षेवसतिनालसे ॥२८॥
नालंसुखायसुहृदोनालंदुःखायशत्रवः ॥ नचप्रज्ञालमर्थेभ्योनसुखेभ्योप्यलंधनं ॥२९॥
यथासृष्टोसिकौंतेयधात्राकर्मसुतत्कुरु ॥ अतएवहिसिद्धिस्तेनेशस्त्वंकर्मणांनृप ॥३०॥ इति
श्रीमहाभारतेराजधर्मेशांतिपर्वणिव्यासवाक्यंसप्तविंशोध्यायः २७ वैशंपायनउवाच ॥ ज्ञातिशो
काभितप्तस्यप्राणानभ्युत्सिसृक्षतः ॥ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यव्यासःशोकमपानुदत् ॥१॥ व्यासउ-
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ अश्मगीतंनरव्याघ्रतन्निबोधयुधिष्ठिर ॥२॥ अ-
श्मानंब्राह्मणंप्राज्ञंवैदेहोजनकोनृपः ॥ संशयंपरिपप्रच्छदुःखशोकसमन्वितः ॥३॥ ज-
नकउवाच ॥ आगमेयदिवापायेज्ञातीनांद्रविणस्यच ॥ नरेणप्रतिपत्तव्यंक-
ल्याणंकथमिच्छता ॥४॥ ॥ राम ॥

४॥

णमिच्छतास्वस्वादिकंकथंप्रतिपत्तव्यंकेनप्रकारेणहृष्टत्वेनानिष्टत्वेनोदासीनत्वेनवाज्ञातव्यं ४८

48

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सन्यं तेत्रुकमुन्न्व्यमपाद्गुहरोहवे ॥ अथ धन्यामाहतः दनिमयेषकः कंजनेहते ॥१९॥ को हो ।
कानुगाभिष्यासिकृनाकममहङ्कर ॥ अयातनंचपक्वोमृमेरघुपत्नयेन ॥२०॥ जपहभ्रातर
मत्युंगकोमनः पापकृजनप ॥ अभिमत्युचपह्ला लंनानसिहामिवाहिभु ॥२१॥ प्राकषापमहं
लेभ्योवाहिनींहृणपालितं ॥ तदाग्रस्थंतिवीभत्सेनगतेकोभिनिरीक्षितं ॥२२॥ कृकलंचपुरः
रीकालंकिलिधीमणाह्नानय्या ॥ द्रौपदीचातिदुःखेतोपचपुत्रैर्विनाकृतो ॥२३॥ भ्रातचा
मिणोश्चवीहीनापचाभिः पवनोसिव ॥ मोहमावस्कारःपापःष्ट्रीवीनापकारकः ॥२४॥
आसेनचवमेवंश्यापुत्रिष्यकलेवरं ॥ आयापुविहृनानेश्वमयमेगुरुन्वानिन ॥२५॥ ना
तिषन्याहत्रियष्यानमेवधम्कलकहने ॥ नमोहस्नचपानीयमेपभोहस्कापेचन ॥२६॥
ग्राणयिथ्षेप्रियान्नामानिहस्थाहतगोपन ॥ यच्छहृगम्पनोकामभवनजानेष्वमाधव ॥२७॥
मर्वेमामनजानीतनपदामींदकलेवरं ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तमेवंवादिनंपार्थवधुशोके
नविह्वलं ॥२८॥ व्यासउवाच ॥ अनिकृत्तमहाराजनशोकंकर्तुमहेसि ॥ पुनरुक्तंनव
क्ष्यामिदिष्टमेतदितिप्रभो ॥२९॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विभ्रमो विपर्यासः ॥ अनिष्टे पीष्टबुद्धिरिष्टे चानिष्टबुद्धिरिति । अनिष्टं पुत्रशोकादि तत्त्याग इष्टं वा ॥ २ ॥ सम्
योगजानि विषयसंगजानि ॥ ४ ॥ प्राग्रंथ्य ॥ ५ ॥ तेषां जरादयः पदार्थास्तेषां व्यथा जरत्वादिरूपेण त्वे

मानसानां पुनर्योनिर्दुःखानां चित्तविभ्रमः ॥ अनिष्टोपनिपातो वा तृतीयं नोपपद्यते ॥ २
एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवं ॥ विविधान्युपवर्तन्ते तथा संस्पर्शजान्यपि ॥ ३ ॥
जरामृत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव ॥ बलिनां दुर्बलानां च ह्रस्वानां महतामपि ॥ ४
न कश्चिज्जात्वतिक्रामेज्जरामृत्यू हि मानवः ॥ अपि सागरपर्यन्तां विजित्येमां वसुंधरां ॥ ५
सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानां पर्युपस्थितं ॥ प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते ॥ ६ ॥ पू
र्वे वयसि मध्ये वाप्युत्तरे वा नराधिप ॥ अवर्जनीयास्तेर्था वै कांक्षितास्तु ततोन्यथा ॥ ७ ॥ सुप्रि
यैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगस्तथाप्रियैः ॥ अर्थानर्थौ सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते ॥ ८ ॥ प्रादुर्भा
वश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च ॥ प्राप्तिर्व्यायामयोगश्च सर्वमेतत्प्रतिष्ठितं ॥ ९ ॥ गंधवर्णरस
स्पर्शा निवर्तन्ते स्वभावतः ॥ तथैव सुखदुःखानि विधानमनुवर्तते ॥ १० ॥ आसनं शयनं यान
मुत्थानं पानभोजनं ॥ नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवन्त्युत ॥ ११ ॥ वैद्याश्चाप्यातुराः संति
बलवन्तश्च दुर्बलाः ॥ श्रीमन्तश्चापरे षण्ढाः विचित्रः कालपर्ययः ॥ १२ ॥ ॥ मनुष्यसंकोचिताः ३।
सुः ॥ ७ ॥ विधानं प्रारब्धं ॥ ८ ॥ प्राप्तिर्लाभो व्यायामः अलाभः इति यावत् तयोर्योगः प्रतिष्ठितं विधानेऽस्मि
न्नुषज्यते ॥ ९ ॥ अपि निष्फलस्याः गंधादयो निवर्तन्ते पूर्वं रूपं रसं तेषु पगाति ॥ तथैव सुखदुःखादीनि यम

49

आत्मानं देहेऽन्यत्र मन्वानेनेतरं ॥ अथवा यथा नैव देहे स्वभावप्राप्ते ह्लादो हर्षविवादौ न कुर्वीत किं
न्तु दासीनैवेति भावः ॥ ६ ॥ प्रसिद्धमेतज्ज्ञानेनाशृथ भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ भोगान्भोगणार्थान्नुधनादीनिव ह।
न्यभोगेन न टनन्ते कादिज्ञाराज्ञयीक्रान्त ॥ आदाने चौर्ये साधु हितं ॥ ८ ॥ असौ प्रान्तमयक्षेपयत्यास्या

श्रीप्रेमोवाच ॥ अन्यत्र भिन्नमात्मानं नरस्यानन्तं ततः ॥ तानि नान्यत्र वर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च।
नि च ॥ १ ॥ ये ना मन्यन्ते यज्ञेषु ये देवा उपपद्यते ॥ न दृश्यते न तु नाम्ना पुरुहरन्त्य भिन्नवा निलः ६
अभिज्ञानाभिमानसिद्धास्मि नास्मि केवलमानवः ॥ इत्येभिर्हि नाभिलक्ष्यत्रिभिश्चिह्नैः प्रसच्य
ते ॥ २ ॥ मय्यसक्तमना भोगान्निःस्पृहापि स्पृशन्ति तान् ॥ परिहीणः परस्वानामादाने साधुसम
न्यते ॥ ३ ॥ न स्मृतिं कांक्ष न मर्यादं स्मादद्दानमसांप्रतं ॥ प्रतिषेधं निराज्ञानास्वभ्यामगमि वेषु
भिः ॥ ४ ॥ ये च विंशतिवर्षाणि त्रिसहस्राणि मानवाः ॥ ये रागाते वर्षमात्रान्त्र भविष्यति पार्थि
व ॥ ५ ॥ तेषां परमदुःखानां बाध्यामेष समासतः ॥ सर्वप्राणाभृदन्तानां प्रेमामानात्त ततः ॥

तथात्मभिः प्रतिषेधं निष्क्रान्त्यर्थेः लुब्धाः स्वाधा ॥ ये चात्मानं परे गोविंदशान्त्यादिलक्षोहर्षं न वेष
तान् प्रान्तवर्षपर्यन्तेन भविष्यन्ति न जीविष्यन्ति चोपशमसक्ताः मत्स्वरूपमाधिनामन्यत्र ॥ १० ॥ तेषां दारै
र्मोक्ष्याभिषन्धप्रतीकारे ॥ तमेवाहं सर्वं वेत्ति ॥ दुःखेदुःस्वाधिकान्यस्पान्हाविपसे पन्हाविपकान
आत्मानं हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नार्पयेदिति भावः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

म टी
गी रा
५०

उपास्थिताः सेविताः कालः मृत्युः ॥३८॥ पथि मार्गे अन्ये विहङ्गादादिभिः संगतं स्थेयं ॥३९॥ स्वापपेतविचा
रे इति शेषः ॥४०॥ एवमिष्टवियोगे शोको न कार्य इत्याह ॥ नष्टं दृष्टपूर्वमित्यादि द्विना ॥ आगमे कागमः पर

नो यथा नित्यमेवाभ्युनह्नो मानवेश्वराः ॥ आपं ते मृत्युनोपेतं जरया चापि मानवं ॥४४॥ यथा
काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥४५॥ यथैव
पुरुषः स्त्रीभिर्गीतवादोहपस्थिताः ॥ पंचान्त्राण्यः परान्नादः कालस्तेषु समक्रियः ॥४६॥
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ मेमारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ॥४७
नैवास्य कश्चिद्भविता नायं भवति कस्यचित् ॥ पथि संगतमेवेदं दाराबन्धुसुहृज्जनैः ॥४८॥
क्वासं क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापये
न्मनः ॥४९॥ अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता
सखा ॥५०॥ न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभू
षता ॥५१॥ कुर्वीत पित्र्यं दैवं च धर्म्याणि च समाचरेत् ॥ यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं वा समा
चरेत् ॥५३॥ सन्निमज्जज्जगदिदं गंभीरे कालसागरे ॥ जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्य
ते ॥५५॥
लोकः आगमे च यत्कृदेशात्तु याति निनामनन्तरमपनीति रश्मनोहृष्यैवं शोकः इत्यर्थः ॥५२ पर्या
णि पमावहानि ॥५४॥ ॥ राम ॥ ॥

150

५०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आत्मा तेहेहेन्द्रियमनस्त्र नेन नरं ॥ अप्यवश्यानेनैव देहे सम्भाव्य प्राणेन्द्रियवाहोहर्षविषादेन कुर्वीत किं
न्तदासीतेव निमाव: ॥४॥ प्रोषितश्चैतेन्द्रियेषु स्थैर्यमभवतीत्यर्थ: ॥७॥ भोगान्भोग्यार्थानुपभुञ्जीत विषय:
न्यभोगेन न दन्तनेकोद्विग्नाशश्रयीक्तत्य । आदानेचौर्ये साधुहिन ॥८॥ प्रसंग्रन्थग्रन्थकेपण्यास्या

श्रीशैवोवाच ॥ अन्यत्र मिममात्मानं नरस्यानेन लौकित: ॥ तानि तान्यनुवर्तन्ते दु:खानि च सुखानि च
नि च ॥२॥ तेषामनन्ततरागद्वेषपरिदेवापपद्यते ॥ तदस्य चेतनानामासुहृदस्त्वमुमिवानिल: ६
अभिजातो नाम्निसिद्धो भिन्नान्निभेकवत्स मानव: ॥ इत्येभिर्हेतुभिस्तस्यविविधिर्तेप्रसच्य
ते ॥७॥ सम्प्रसक्तमनाभोगानिसृज्यापि न्हे विताल ॥ परिक्षीण: परक्षान्नामादाने साधुम
न्यते ॥८॥ न सर्वानिन्द्रियान्यर्थाद्भ्यादद्भ्यानमसांप्रते ॥ प्रतिषेधपतिरानाज्ञानालुभान्तराभिवेषु
भि: ॥९॥ येचविषातिवर्षावानिवृद्धसाध्यमानवा: ॥ परेणात्तवषयातात्रभावि ध्यानिपार्थि
व ॥१॥ तेषांपरमदु:खेनानास्मात्मेषजन्यमाचोरन ॥ सर्वप्राणाम्हंतास्तु नप्रेत्तमाणालतलतं: ॥

तथा श्रुतिभि: प्रतिषेधं निर्दिष्टोऽनर्थ: लुब्धा: आपा ॥ येचारास्तेपरेणाविस्मान्यादिस्वर्षाहर्षेवषेण
तानत्राप्तवर्षपर्येते न भविष्यति न जीविष्यति चोपसस्का: स्वरूपत्वमायेन दस्यसेः ॥१॥ तेषादा चे:
न्द्रोणन्याभेषज्यमतीकारे ॥ नमेवाहृतवेति ॥ दु:खेदु:खाधिकान्यत्यन्तवेपणेयन्त्रदिकापिकान
आत्मानहर्षेशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिवनाप्येदिति भाव: ॥ १ ॥ ॥॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. टी.
शां. रा.
८०

उपस्थिताः सेविताः कालः स्मृत्तु ॥३०॥ पथि मार्गे ऽध्वरि वहद्वानादिभिः संगतं तेषे ॥ ३३ ॥ स्यापयेतविचा
रेऽतिशोच ॥ ३४ ॥ एवमिष्टवियोगे शोको न कार्य इत्याह ॥ न दृष्टपूर्वमित्यादिना ॥ आगमेन कागमः पर

नौ यथा नित्तमं त्राष्यन्तर्त्तो मानवेय्याः ॥ आपतंते समृत्तुलो पेतं जरया चापि मानवं ॥ ३५ ॥ यथा
काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ ३६ ॥ एवमेव
पुरुषः स्त्रीभिर्गीनवादोहपस्थिताः ॥ ये चान्ये ज्ञातयः परान्नादाः कालेन पुरुषं क्षिपः ॥ ३७ ॥
मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ॥ ३८ ॥
नैवास्ति कश्चिद्वितानार्यं भवति कस्यचित् ॥ पथि संगतमेवेदं दाराबंधुसुहृज्जनैः ॥ ३९ ॥
क्वासं क्व च गमिष्यामि को न्वहं किमिहास्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेत्
मनः ॥ ४० ॥ अनित्ये प्रियसंवासे संसारे चक्रवद्गतौ ॥ पथि संगतमेवैतद्भ्राता माता पिता
सखा ॥ ४१ ॥ न दृष्टपूर्वं प्रत्यक्षं परलोकं विदुर्बुधाः ॥ आगमांस्त्वनतिक्रम्य श्रद्धातव्यं बुभू
षता ॥ ४२ ॥ कुर्वीत पितृदैवत्यं धर्माणि च समाचरेत् ॥ यजेच्च विद्वान्विधिवत्त्रिवर्गं वा समा
चरेत ॥ ४३ ॥ संनिमज्जज्जगदिदं गंभीरे कालसागरे ॥ जरामृत्युमहाग्राहे न कश्चिद्वबुध्य
ते ॥ ४४ ॥

लोकः आगमे च यथेच्छात्रयाणां नानमनपणीतिर दृश्यमतो दृष्टैवनेशोक इत्यर्थः ॥ ४२ पर्म्या
गाथमोवहानि ॥ ४४ ॥ ॥ राम ॥ ॥

50

५९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वृभुक्ताः स्नान्यस्तनयः ॥२५॥ निर्मोक्षे ग्रहे हेमसतना कर्मसयोदया अतिकामनस्यातियो प्रीणनिक्रान्ते
न दृश्यते किं न पापेन संख्यावध्यानपवक श्विन्ना निग्रहो न भवतीन्यपि दृश्यते ॥२६॥ प्रसंगाद्धृ वि
कृत्ते जन्मनयाश्रौपेमारोग्यं रूपमेव च ॥ सौभाग्यमुपयोगास्वभावितश्चैन लभ्यते ॥२७॥ ते
तिपुत्राः स्वव हृवाद दिशाणामनिकृत्ता ॥ नातिपुत्रः सन्दृष्टो विविते विधिवेष्टिते ॥२८॥
आधिराग्निजन्लेशा हृद्भुक्तापदो विषं ॥ नरसम राजजेता हस्वाङ्गपतनेयाः ॥२९॥ निर्मोक्षे
यस्य यदृष्टतेनगर्हे तिसन्तता ॥ दृश्यते नाप्रीतिकामन निक्रान्तेऽथवा पुनः ॥३०॥ दृश्य
ते हि फले वेहृ विनश्यपन्न समाचरः ॥३१॥ दृश्यस्मृयोक्तिश्च शतवर्षाणि रात्रिन ॥ यकि
चनाश्च दृश्यते पुरुषाश्रिरजीविनः ॥३२॥ समस्तं च कलेज्ञाना विनश्यतिपतङ्गवत् ॥
प्रापेन श्रीमतां लोके भोक्तव्य त्रिने विद्यते ॥ काष्ठान्यपि हि नीयन्ते दिवादा रणं वसध्येषाः
ग्रहेमन करोमीतिमन्यते कालचोदितः ॥ पश्चाद्दृश्यमनेनो पाडगन्त्वा पापमाचरेत ॥३३॥
स्वगपाहृताः स्त्रियः प्राणप्रसमानि दिनात्रये ॥ दृश्यते पुरुषाश्रान्तसप्रसज्ञा वहूस्नाः
इतिकालेन स दोषान्नी पितामी श्रितानिह ॥ स्पृश्यन्ति सर्वे भक्ता निर्निमित्तेनापलं
भ्यते ॥३४॥ वायमाकाणमग्निच चन्द्रादित्या वहुःस्थं ॥ ज्योतीषिसविताः शेला करोति
विमतिच ॥३५॥ पीनमुक्तनथा वर्षकालेन परिवर्तते ॥ एवमेव मन्त्रध्याः स्तवड्ः
वादादयः समन्त्रगपादौ ॥३६॥ उहृ निमित्तेनोपलभामहे किंत्वग्रहर्शनिमितमेवन्तदिव्यर्थः ॥३७॥

प्रजनेप्रजोऽन्माद्देनेहृदयस्थमलीकं हृन्नस्यस्य प्रियं शोकं अन्तेवै ममत्वाद्यथ्यासमेक्षास्वर्गं च इमं च लोकं
परंपरमात्मानेवाराधयेत ॥२८॥ ममेवाग्निद्वेषवर्जे यथास्यात्तथायमेंचरत: ॥२९॥ हृत्प्रच्युतेतितस्यधर्मोऽक्ष
मयत्नशील: प्रजनेनिविष्णगावप्रच्छानीवविविक्तवन्न: ॥ आराधयेत्स्वर्गमिमं च लोकंप
रं च मुक्ता हृदयमलीकं ॥३०॥ ममेहिधर्मे चरतोऽन्यसत्स्यस्य आर्गाचाध्यात्हतोमथावते
प्रवर्तधर्मेस्थयशोऽभिवर्द्धनेसर्वेषुलोकेषुचराचरेषु ॥३१॥ अन्येवमात्माथविदेहराजोवा
क्यंसमग्रंपरिपूर्णहेतु ॥ अप्रमादनमामंत्रविति गृह्यवाह्यंयोगतृहृसप्रतिपन्नशोक: ॥३२॥
नथातमृगयच्युतमुच्यशोकमनिहृत्यकोपमहृषमेहे ॥ ताचेगधर्मेणमहीजितानेः
नाभेन्द्यजेतीसतनमावमेस्या: ॥३३॥ इतिश्रीमहाभारतेराजधर्मेशांतिपर्वणिव्यासवाक्यं ॥२८
वैशंपायनउवाच ॥ अत्याहरंतिराजेंद्रं धर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ गुडाकेशोहृषीकेशमभ्यभाष ॥
तपांडव: ॥ अर्जुनउवाच ॥ ज्ञातिशोकाभिसंतप्तोधर्मपुत्र: परंतप: ॥ एषशोकार्णवेमग्नस्तमा
श्वासयमाधव ॥२॥ सर्वेस्मतेसंशयिता: पुनेरवजनार्दने ॥ अस्यशोकंमहाबाहोप्रणा
शयितुमर्हसि ॥३॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुगोविंदोविजयेनमहात्मना ॥ पर्यव
र्ततराजानंपुंडरीकेक्षणोऽच्युत: ॥४॥ अनतिक्रमणीयोहिधर्मराजस्यकेशव: ॥ बाल्या
च्युतोऽभीष्ट: पार्थै:तेनवया ॥५॥ अष्टविंश: अध्याहरंति ॥ हेतुभावेपिशोकोवापश्यतिविस्मयानमोनम ५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नागागजाः अजमेः वलिष्ठैः ॥ ४९ ॥ अप्रधानेन संसारमार्गे प्रवृत्तस्य इति च्छेदः अम्येति आविर्भवति ॥ २ ॥ निन्यानमपदेत्तीवा

ग्रा फलैर्वेद्मथीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ॥ द्वयेनैव हृदा वै ध्यात्वापि भिः समभिज्ञताः ॥ ५४ ॥ ते दिवं
नः कथा याज्ञम ध्यो विविविधानि च ॥ नमन्तुमनिवर्तनेवलामिवमहोदधि ॥ ५५ ॥ रसायनविद
श्चैव तपफलरसायनाः ॥ द्व्यंतेनवधाभग्रानयानानाशेरिवोनमेः ॥ ५६ ॥ तथैव नपेदाधताः स्वा
ध्यायाभ्यसनेरताः ॥ ज्ञानानां सर्वभूतानां नपत्ताणपुत्र तथा ॥ ५७ ॥ सोपि विपुलमध्यानेन का
लेन फलवमफलच ॥ नरोवशः समभ्येति सर्वभूतनिषेवितं ॥ ५० ॥ देहो वा जीव तोन्येति जीवो
वान्येति देहिनः ॥ पश्चिसंगतमेवेदं द्वौ रन्मेष्वेवं पुभिः ॥ ५१ ॥ नायशंमनसंवासो लभ्यते जातके
नचित ॥ अविस्तनपारीरेणकिमृतान्येनकेनचित ॥ ५२ ॥ क्वनते यपिनाराननक्वनते यपि
नामहाः ॥ ननंपरपसितानघनत्वापधंपतेनह ॥ ५३ ॥ न चैव पुरुषोऽद्वासर्गे
स्वनरकस्य च ॥ आगमत्तमत्तो चरतन्नैपनेतभिहाचरे ॥ ५४ ॥ चरि
तव्रस्मचर्यो हि प्रजाध्येनपनेनच ॥ पितृदेवमनुष्याणां ॥
मानृणापाप्नस्तृथकः ॥ ५५ ॥ " राम

देहोन्यति ॥ अनित्यात्म पतेदेहात्जीवोन्यति वो भवत सर्वथा दारादिसंगमः पांथसंगमतल्पराचे
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ संवासः सहावस्थानं ॥ ५४ ॥ प्रज्ञानेन प्रजादीन त्यादपेत ॥ आनृण्यात ह तो नोः ॥ ५५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
द्रो.
५२

उपस्थाने उपादातं श्रोतुं योगिनं ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकुः प्रनष्टमागतं वै तत् ॥ २० ॥ यागं समाजं विंतिप्रत्याच श्रुत्या आसवान् ॥ २१
मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे ॥ आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासदः इति श्रुतेरर्थं दर्शयति स्म

मरुत्तावथानन्तपतेनतेतोदुःखं विप्रलापमुखं सि ॥ एतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् ॥ १६ ॥
शममानय संतापं शृणु एव विस्तरेण मे ॥ क्रुद्धोऽभिशाय नमापकर्वैर्हं नमत्तं मे ॥ १७ ॥ अग्निमाण
हितिमुत्रामयादानमनोहरं ॥ आविक्षितं मरुत्तं वै मृतं सृञ्जय शुश्रुम ॥ १८ ॥ यस्य सेन्द्राः सवरु
णा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ देवा विश्वसृजो राज्ञो यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १९ ॥ यः स्पर्द्धयाजत्पक्षं शं
देवराजं पुरन्दरं ॥ शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ॥ २० ॥ संवर्तो याजयामास यवीया
न्स बृहस्पतेः ॥ यस्मिन्प्रशासति महीं नृपतौ राजसत्तम ॥ २१ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चै
त्यमालिनी ॥ आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २२ ॥ मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्म
हात्मनः ॥ २३ ॥ मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोमं मपिबन्त ते ॥ देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥
स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मापुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सुहोत्रं चै
वातिथिं तं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ॥ यस्मिन्हिरण्यं ववृषे मघवा परिवत्सरे ॥ २५ ॥ ॥ ॥ राम ॥

विदितस्येति ॥ २३ ॥ अत्यरिच्यन्त ॥ येभ्यो यादृहिणाः दत्तास्तासै वेदंदमणकयाजातं इत्यर्थः ॥ २४ ॥ चतुर्भ
द्रतरः चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानि भद्राणि यस्मिन्स चतुर्भद्रः त्वया वधिमत्तेन त्वयाः वधिभ
तेनत्वत्तो तिशयेन चतुर्भद्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ५२

52

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नागा गजाः अनेके चलिष्टैः ॥४२॥ अथानेन संसारमार्गप्रवेशात् इतिच्छेदः अभ्येति आविर्भवति ॥२॥ नित्यानित्यपदे तज्जीवा

आपत्कालेषु मधीयानाः केवलं सपरिग्रहाः ॥ दृश्यन्ते च बहवो वेषधारिभिः समभिद्रुताः ॥४४॥ तेषां वि
नः कषायाम्बुसंप्रोक्षि विविधानि च ॥ न स्वनुमतिवर्तन्ते चलामिव महोदधिं ॥४५॥ स्वाध्यायनिवद
श्रुवस्तपः क्रतुसाधना ॥ दृश्यन्ते च यथा भग्नानगानागेरिवोत्तमैः ॥४८॥ न शोचन्न पेशायताः स्वा
ध्यायाभ्यसनेरता ॥ जातं नांसवे भूतानां न पतालापुनक्तया ॥४९॥ सोपविप्रलम्भधानेन का
लेन फलवमफलं च ॥ नरो वशाः समभ्येति सर्वे भूतनिषेविते ॥५०॥ देहो वा जीवतो नित्यं जीवो
वान्यो निदेहिनः ॥ पथि संगतमेवेदं स्रोतस्येव प्लवं पुभिः ॥५१॥ नापमत्यन संवासो लभ्यते जातु के
न चित् ॥ अपि स्वेन शरीरेण किमुतान्येन केनचित् ॥५२॥ क्षणं नेष्यापि ताराजन न कानने चापि
नाम हाः ॥ न त्वं पश्यसि तानेन धनं तापं शंपेतेन तत् ॥५३॥ न चैव पुरुषोद्दिष्टा स्वर्गे
स्मन रकस्य च ॥ आगमं तत्र संतोषं च तन्न दूषयेत् न मिहाचरे ॥५४॥ चरि
तत्र स्वचर्यो हि प्रजाप्यतपतेन च ॥ पितृदेवमनुष्याणां ॥
मान्यपापानसूयकः ॥५५॥ ॥ राम

देहोन्य इति ॥ अनित्यात्मपदे देहाज्जीवोन्य इति यो भवतः सर्वथा दारादिसंगमः पांथसंगमवत्स्वप्नवत् वे
त्यर्थः ॥५१॥ संवासः सहावस्थानं ॥५२॥ प्रज्ञानेन प्रज्ञादीन त्यादपेत ॥ मान्यपापानहेतोः ॥५५॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
द्रो
५२

उपस्थानं उपादानं स्तोत्रं तपोऽपि ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकुः प्रभवत्समागतवेतनः ॥ २० ॥ यागे समाकृविंतिश्च न्याचष्ट प्रत्याख्यातवान् ॥ २१ ॥
मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन्गृहे ॥ आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति श्रुतेरर्थं दर्शयति ॥ आ

मच्छ्रावयानं त्वपेते ततो दुःखं प्रहास्यसि ॥ एतान्महानुभावांस्त्वं श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् ॥ १६ ॥
शममानय संतापं शृणु विस्तरशश्च मे ॥ क्रूरग्रहाभिशमनमायुर्वर्धनमुत्तमं ॥ १७ ॥ अग्रिमाणां
क्षितिभुजामुपाख्यानं मनोहरं ॥ आविक्षितं मरुत्तं वै मृतं संजय शुश्रुम ॥ १८ ॥ यस्य सेन्द्राः सुरग
णा बृहस्पतिपुरोगमाः ॥ देवा विश्वसृजो राजन्यज्ञमीयुर्महात्मनः ॥ १९ ॥ यः स्पर्धयाजयच्छक्रं
देवराजं पुरंदरं ॥ शक्रप्रियैषी यं विद्वान्प्रत्याचष्ट बृहस्पतिः ॥ २० ॥ संवर्तो याजयामास यवीया
न्स बृहस्पतेः ॥ यस्मिन्प्रशासति महीं नृपतौ राजसत्तम ॥ २१ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी विबभौ चै
त्यमालिनी ॥ आविक्षितस्य वै सत्रे विश्वेदेवाः सभासदः ॥ २२ ॥ मरुतः परिवेष्टारः साध्याश्चासन्म
हात्मनः ॥ २३ ॥ मरुद्गणा मरुत्तस्य यत्सोममपिबन्त ते ॥ देवान्मनुष्यान्गन्धर्वानत्यरिच्यन्त दक्षिणाः ॥
स चेन्ममार संजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ २४ ॥ सुहोत्रं चै
वैतिथिनं मृतं शुश्रुम संजय ॥ यस्मिन्हिरण्यं ववृषे मघवा परिवत्सरं ॥ २५ ॥ ॥ राम ॥

विक्षितस्येति ॥ २३ ॥ अत्यरिच्यंत ॥ येभ्यो यावद्दक्षिणाः दत्तास्ततोऽप्यधिकं दत्तमस्मात्कृपणा जाता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ चतुर्भ
द्रतरः चत्वारि धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यानि भद्राणि यस्मिंस्तच्चतुर्भद्रं त्वया ऽपि तेन त्वया ऽपि
तेन त्वत्तो ऽतिशयेन चतुर्भद्र इत्यर्थः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ५२

भुजे राज्ञः संप्रगृह्य हस्ते धृत्वा ॥६॥ व्याकोशं विकसितं ॥७॥ हताः अस्मिन्नपि रणे ॥८॥ लाभा अर्थाः ॥९॥ हतान्महात्म
भावान् श्रुत्वा नानुशोचितुं नार्हसीति संबंधः ॥१३॥ तत्र यथायं पुत्रः सदेहे वः तस्य शोकेनाभिसहवापसा

तं प्रगृह्य महाबाहुर्भुजे चंदनभूषिते ॥ शैलस्तंभोपमे शौरिरुवाचाभिविनोदयन् ॥६॥ शुशुभे च
वदनं तस्य सुदंष्ट्रं चारुलोचनं ॥ व्याकोशमिव विस्पष्टं पद्मं सूर्यविबोधितं ॥७॥ वासुदेव उवाच ॥ मा कृ
थाः पुरुषव्याघ्र शोकं त्वं गात्रशोषणं ॥ न हि ते सुलभा भूयो ये हतास्मिन् रणाजिरे ॥८॥ स्वप्नल
ब्धा यथा लाभा वितथाः प्रतिबोधने ॥ एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणे ॥९॥ सर्वे ह्यभि
मुखाः शूरा विजिता रणशोभिनः ॥ नैषां कश्चित्पृष्ठतो वा पलायन्वापि पातितः ॥१०॥ सर्वे त्यक्त्वा
त्मनः प्राणान्युद्ध्वा वीरा महाहवे ॥ शस्त्रपूता दिवं प्राप्ता न ताञ्छोचितुमर्हसि ॥११॥ क्षत्रधर्मरताः
शूराः वेदवेदांगपारगाः ॥ प्राप्ता वीरगतिं पुण्यां तान्न शोचितुमर्हसि ॥१२॥ मृतान्महानुभावांस्त्वं
श्रुत्वैव पृथिवीपतीन् ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥१३॥ सृंजयं पुत्रशोकार्तं यथा
यं नारदोऽब्रवीत् ॥ सुखदुःखैरहं त्वं च प्रजाः सर्वाश्च सृंजय ॥१४॥ अविमुक्ता मरिष्यामस्तत्र का
परिदेवना ॥ महाभाग्यं पुरा राज्ञां कीर्त्यमानं मया शृणु ॥१५॥

नयापेति ब्राह्मणान् ॥१४॥ अविमुक्ता अतिमरणेऽपि सुखदुःखैर्वियोगो नास्तीति प्राये अवशानेऽव्यर्थं मितिभा
वः ॥ महाभाग्यं महात्म्यं ॥१५॥ ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सप्तस्तुप्रस्त्रिंशतोमित्रस्त्रिंशतोमखवद्यः सोऽश्वमेधी वाजपेयी तिरात्रोग्निष्टोमः तिसृभ्रुसोमसंस्थानाह॥४९॥महाक
यदेंगः श्रद्दधौ वित्तं सोमसंस्थास्तु सप्तसु॥२१॥ स चेन्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया॥ पुत्रात्पुण्यतर
स्तवमापुत्रमनुतप्यथाः॥४०॥ शिबिमौशीनरं चैव मृतं सृंजय शुश्रुम॥ यइमां पृथिवीं सर्वां च
र्मवत्समवेष्टयत्॥४१॥ महता रथघोषेण पृथिवीमनुनादयन्॥ एकछत्रां महीं चक्रे जैत्रे
णैकरथेन यः॥४२॥ यावदद्य गवाश्वं स्यादारण्यैः पशुभिः सह॥ तावतीः प्रददौ गाः स शिबि
रौशीनरोऽध्वरे॥४३॥ नवोढारं धुरं तस्य कंचिन्मेने प्रजापतिः॥ न भूतं न भविष्यं च सर्वराज
सु सृंजय॥४४॥ अन्यत्रौशीनराच्छैब्याद्राजर्षेरिंद्रविक्रमात्॥ अदक्षिणमयज्वानमापुत्रः
मनुतप्यथाः॥४५॥ स चेन्ममार सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्रमनु
तप्यथाः॥४६॥ भरतं चैव दौष्यंतिं मृतं शुश्रुम सृंजय॥ शाकुंतलं महात्मानं भूरिद्रविणसं
चयं॥४७॥ यो बद्ध्वा त्रिशतं चाश्वान्देवेभ्यो यमुनामनु॥ सरस्वतीं विंशतिं च गंगामनु चतुर्द
श॥४८॥ अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च॥ इष्टवान्स महातेजा दौष्यं
तिर्भरतः पुरा॥४९॥ भरतस्य महत्कर्म सर्वे राजन्पार्थिवाः
खं मर्त्या इव बाहुभ्यां नानुगंतुमशक्नुवन्
राम ॥५०॥ राम॥ ।।।। भरतस्येति॥५०॥
मे भरतस्य नभूर्वेनापरेजनाः दिवं मर्त्य इव हस्ताभ्यां नोदाफः पेचमानः इति प्रतीते रंथे संग्रह्णाति ५३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चेन्यचेतनतावानभवज्ञानीहीत्यर्थः॥ संशाम्यज्ञानावायोन्तेभवेत्यर्थः॥२५॥ आवाहजन्तपर्यायैः। अन्यहवान
९१

मत्पुनाभावसुमतीयेमाप्यासीज्ञ्नापिपे॥ हिरण्यमवहद्वल्लकिनमपुदेष्यरे॥२७॥ कूर्मो
कटेककाज्ञकान्मकरांकुंभकोनपि॥ नदीश्ववातयज्ञजंभराघवालोकपूजित॥२८॥ हिरण्य
न्यातिनानंदश्रमत्स्यान्मकेरकठ्ठघान॥ सहस्त्रशोर्द्धपानशान्तोसमर्दनोतिथि॥२९॥ त
द्विरण्यपर्यंतमायुतेजरुजागले॥ इज्जानोवितनेयत्तेव्रासलोण्य्यः समभ्यपान॥३०॥ सूचेन्न
मारसंजयुचनुभेदनरत्नया॥ पुत्रयाम्युण्यनहंस्रेवमापुचतमनुनप्प्याः॥३१॥ प्रदक्षिण
मयाज्ञानेसरसेशाम्यमासुच॥ अंगेनहृदय्थंचेवनेतेरजपशुक्रम॥३२॥ यःसहस्रसहस्त्रो
एंसोलानम्यानवाहजन॥ सहस्रचसहस्त्राणांकन्याहेमपरिष्कृता॥३३॥ इज्जानोवितने
येत्तद्दक्षिणामन्यकालयत॥ यःसहस्त्रसहस्त्राणांराजानामतिपार्थिनो॥३४॥ इज्जानोवित
नेयत्तेदक्षिणामन्यकालयत॥ यातेशतसहस्त्राणांत्रयाणांहेममालिनो॥३५॥ गवांसह
स्त्रानचरेद्दक्षिणामन्यकालयत॥ अंगस्यपजमानस्यतत्रविलपदेगिरो॥३६॥ अमाद्य।
दिंद्रःसोमेनदक्षिणाभिर्द्विजानय॥ यस्याराजेषुराजेन्द्रशतसेख्यपुवेपुरा॥३७॥ देवान्न
वध्यानापर्वानक्षतिरिः कृतदक्षिणाः॥ नजातोजनिताचान्यःपुमान्सनस्यदास्यति॥३८॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा रा
शां टी
५५

वतपुत्र: चतस्रधा: ॥६५॥ उपकूले रसमीपे ॥ अंगोऽरौ निषसादभ्रमसंसाचके ॥ तस्मात्तरोगात्स्याउर्वेधी ॥ करोत्रतयस्या:

दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥६३॥ सचेत्
समारुह्य जयचत्वभिंइतरत्वया ॥ पुत्रसूनरश्चैवमापुत्रमवत्तनप्यथा: ॥६४॥ भगीरथश्च राजान
म्हतं पुष्कमसंजय ॥ यसेद्ध्रोवितनेयज्ञेसोमपीतामदोत्कटः ॥६५॥ अश्वराणां सहस्राणि बहू
नि स्वर्ससनम: ॥ अनयद्दाकुवीर्यस्तभगवान्याकपासनः ॥६६॥ यः सहस्त्वसहस्राणि कन्याहे
मविभूषिता: ॥ इ जानोवितनेयज्ञे दक्षिणामत्यकालयत् ॥६७॥ सर्वारथगताः कन्यारथाः स
र्वेचतत्थन: ॥ शतंशतेरथनागा: पद्मिनो हेममालिन: ॥६८॥ सहस्त्वमश्वाएकैकंहस्तिमेप्पृ
तोनपुः ॥ गवांसहस्रमश्वेभ्य सहस्रंगवजाविकं ॥६९॥ उपहुरे निवसतो यस्याके निषसादह
गंगा भगीरथी तस्मादुर्वशी भवत्पुरा ॥७०॥ भूरिदक्षिणैस्त्वाज्ञं पजमानं भगीरथ ॥ त्रिलो
कपथगा गंगा दुहितृत्वमुपेयुषी ॥७१॥ सचेन्ममार स्तंजय चतत्भिंइतरत्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतत्
रश्चैवमापुत्रमवत्तनप्यथा ॥७२॥ दिलीपं च महात्मानं म्हतं पुष्कमसंजय ॥ यस्यकर्माणिभू
रीणि कथ्यंते विजानय: ॥७३॥ यस्मांवस्तेतथुणांवस्तथांवस्तथाधिप: ॥
ददीत स्मिन्महायज्ञेत्रास्तणेभ्य: समाहित: ॥७४॥

सेतियोगाहर्वसीन्यपेक्षितेहृत्सनंवर्णाविपर्यस्तपृष्ठादराद्दिवानतेतेपं ॥७०॥ ७१॥७२॥७३॥७४॥ ५५

54

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ब्रह्महत्यानि निपादः वर्द्धसंख्याविशेषः प्रबुद्धपर्यायः यस्मिन्न सहस्रं वर्षसहस्राणां वर्द्धयोगा विनिर्जितानि
क्रोनेः ॥ ५४ ॥ वर्षासहस्राण्येषः त्रियः वर्षसहस्रिकाः प्रजाः ॥ ५५ ॥ द्रोणद्वाद्रोणपरिमितेत्रीहयस्तदा
पंचसहस्राब्दोवत्स्यान्नहृयान्नेदीवितन्यच ॥ सहस्रंयवयन्नानांकाव्यायमन्नेदरौ ॥ ५७ ॥ सचे
नसमारसंजयचनर्भेद्रनरस्था ॥ पुत्रान्पुत्राप्तनरविवमाप्रवमन्वृतच्यथाः ॥ ५८ ॥ रामेराज्यं
स्थितेवृन्मनपुष्पमस्तजय ॥ योन्वकंपत्नवैनित्यंप्रजा पुत्रा पुत्रान्निर्वीरसान् ॥ ५९ ॥ विषयाय
स्यविषयन्नानाभ्याः कास्तनाभवन् ॥ सदैवासीत्पितृसमोरामेराज्यंपदन्नशान् ॥ ६० ॥ का
लवर्षीचपर्जन्यः सस्यानिसमुपादयत् ॥ नित्यंसुभिक्षमेवासीद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ६१ ॥ प्रा
णिनोनपरमसुनिनान्यथापापवकोदहन् ॥ हजाभयंनतत्रासीद्रामेराज्यंप्रशासति ॥ ६२
॥ समन्वर्षसहस्रायुर्वृद्धत्वस्त्रसहस्रिकाः ॥ अरोगाः सर्वसिद्धार्था रामेराज्यंप्रशासति ॥ ६३ ॥
नान्योन्यंनविवादोभूत्स्त्रीणामपिकुतोन्नृणाम् ॥ धर्मनित्याः प्रजास्त्वासन्रामेराज्यंप्रशा
सति ॥ ६४ ॥ संतुष्टाः सर्वसिद्धार्थो निर्भयाः स्वैरचारिणः ॥ नराः सत्यव्रताह्यासन्रामेराज्यं
प्रशासति ॥ ६५ ॥ नित्यपुष्पफलाश्चैवपादपानिरुपद्रवाः ॥ सर्वाद्रोणदुघागावोरामेराज्यं
प्रशासति ॥ ६६ ॥ नचतद्दैववर्षाणिवनेप्राप्यमहातपाः ॥ दृष्ट्वास्वमेधानंजाह्नव्यातीरजंहा
रनिरोलानं ॥ ककावाप्रणमालोहितानोमानेनगरंवरूथप ॥ आनन्दवाद्यैः स्नानवः सिद्धस्त
द्रोणः कलशायमेके ॥ ६७ ॥ जाहृव्यानलल्यानरिवमणाद्विणनित्यमन्य ॥ निरर्गलानस्रवायितद्धा

[illegible] ॥ ५६ ॥

राम ॥ ५६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
रा षं
९९

अङ्गाराकेन शतं पलानि अवर्द्धत द्वादशसमि द्वादशवर्षतल्पः द्वादशशतं पलं तत्तिनो वाः भवतरानो

यं दृष्ट्वा पितुरुत्संगे शयानं देवरूपिणं ॥ अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ ७८ ॥ मा
मेव धास्यतीत्येवं सिद्धो ह्यभ्युपपद्यत ॥ मांधातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ७९ ॥ ततस्तु
पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ॥ तस्यास्ये यौवनाश्वस्य पाणिरिंद्रस्य चास्रवत् ॥ ८० ॥ ते
पिबन्पाणिमिंद्रस्य शतमह्नामवर्द्धत ॥ स आसीद्द्वादशसमो द्वादशाहेन पार्थिवः ॥ ८१
तमिमं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ॥ धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिंद्रसमं युधि ॥ ८२
य आंगारं नरपतिं मरुत्तमसितं गयं ॥ अंगं बृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत् ॥ ८३ ॥ यौवना
श्वो यदांगारं समरे प्रत्ययुध्यत ॥ विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ ८४ ॥ यत्र सूर्य उदे
ति स्म यत्र च प्रतितिष्ठति ॥ सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ८५ ॥ अश्वमेधशतेने
ष्ट्वा राजसूयशतेन च ॥ अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो विशांपते ॥ ८६ ॥ हैरण्यान्योजनो
त्सेधानायतान्दशयोजने ॥ अतिरिक्तान्द्विजातिभ्यो विभजंत्यपरे जनाः ॥ ८७ ॥ स चेन्ममा
र सृंजय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥ ८८ ॥ ययातिं नाहुषं चै
व मृतं सृंजय शुश्रुम ॥ य इमां पृथिवीं कृत्स्नां विजित्य सह सागरां ॥ ८९ ॥

व्रानेव प्रायेण पक्वस्य
पुरुषस्य भारो भवति ॥ ९० ॥ आंभेदिभिन्ना ९२ मत्स्यान् हैरण्यानिति सेवेथः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६

५९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सग्रथासग्रस्वरान सारेण वादयदिति संवेद्य: ॥ ७७ ॥ ममपुत्रत्वर इति घोष: मौलस्यीकृतेत्यर्थ: ॥ ७८ ॥ सातपन्ना
नेपालेश्वरेनेतान्तहृत्तेनथनपस्यत गातयन्नानेमथममपद्लोपीसमास: ॥ ७९ ॥ हृष्टदाजंदरयो मिश्रमाल्पक।

यस्य हृयजमानस्य पत्नेयस्तेपरोहित: ॥ सहस्रं वारणानां हेमानन्दद्दिणमत्यकालपत ॥ ८० ॥
यस्य यज्ञे महानासीद्भूप: श्रीमानहिंगमय ॥ तं देवा: कर्मजज्ञ वीणा: स्वर्ग्रधेनुराप्रयत ॥ ८१
चपालेयस्य सोवृणीतस्मिन्नूपेहिरण्मये ॥ नन्दन है वृगांधर्वा: षट्सहस्त्राणि सप्तधा ॥ ८२ ॥ अवा
दयतन्नवीणाम्मध्ये विस्मापचतृत्स्य ॥ सर्वेभूतान्यमन्यन्त ममवादयतीत्ययं ॥ ८३ ॥ एतद्वृत्तो
दिलीपस्य राजानो नानुचक्रिरे ॥ यस्य भाहेमसंछन्ना: पथिमत्ता: स्मधारते ॥ ८४ ॥ राजानस्प
तथ तान्नादिलं यत्तत्पचादिने ॥ येप पश्यन्त्रमहात्मानेते पि स्वर्ग जितानरा: ॥ ८५ ॥ त्रय: शब्दानन्नी
घ्रंतेदिलीपस्य निवेशने ॥ स्वाध्यायघोषोज्याघोषो दीयतामिति वैत्रय ॥ ८६ ॥ सचेन्न्मारसद
जयपचतत्वभेइनरक्षया ॥ पुत्रात्पुण्यतरस्तुभ्यं मापुत्रमनुतप्यथा: ॥ ८७ ॥ मांधातारं यौवनाश्वं
मृतंसृञ्जय शुश्रुम ॥ यंदेवामरुतोगर्भेपितु: पार्श्वादपाहरन् ॥ ८८ ॥ सम्र ॥
द्धोयुवनाश्वस्य जनेश्वरस्य महात्मन: ॥ ह्मदाज्योद्भव: श्रीमान्
त्रिलोकविजयी नृप: ॥ ८९ ॥ ॥

सचिरदर्थं पुत्रोत्पादनाय निर्मितं जलं घ्नवनाश्वन पीतं ततरेतोहृथिस्योगं विनापितृदेहेगर्भभवन
सपितु: पार्श्वं भित्वा नि:स्मारितो देवैरित्या ख्यापिकार्थो नसूचित: ॥ ९० ॥ ॥ ॥ श्रीरामायनम: ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
उ. प.
५६

शाण्डिल्द्वः शाण्डिल्योः पुत्राः ॥ १५ ॥ इत्थं तो दानं कुर्वतः अथः सर्वगुणैर्देवाचिते अल्पं समन्वर्द्धं तां मे स्त्रिय
मेति पारस्त्तनाथे ः ॥ १६

स चेन्ममात्मजं नृप वचनं मे कृतं त्वया ॥ पुत्रास्तु एप नरश्रेष्ठ वसा पुत्रमनन्तरं यथा ॥ ६ ॥ शाण्डि-
विंडे चैव रथं स्नातं स्व सुमसंस्तजय ॥ यस्य भार्या महत्स्वाणीं प्रातमासीन्महात्मनः ॥ ७ ॥ सहस्र
नमहस्ताणां यस्यामतृणां शाण्डि विद्वः ॥ हित्वा एककवचाः सेवे सर्वे चोत्तमस्य विनः ॥ ८ ॥ स्ना-
अथ तेकन्या राजपुत्रमेकैकं गत्वा पुः ॥ कन्यां कन्यां प्रातेनागा नागैः शतैरथा ॥ ९ ॥ यथेरथैः प्रा- नागं
तेचाम्भावे राजा हेममालिनः ॥ अश्वैरश्वैः प्रातेगा वा गाकान्त दृष्टना विके ॥ १० ॥ एत हेतमपपे
नमश्वमेधेम हामते ॥ शाण्डिविंडुमैं महाराजजन्म प्राणोभ्यः समर्पयत ॥ ११ ॥ स चेन्ममात्मजं नृप
वचनं मे कृतं त्वया ॥ पुत्रास्तु एप नरश्रेष्ठ वसा पुत्रमनन्तरं यथा ॥ १२ ॥ गायं चामृतं रथसंस्कृतेः
पुत्रमसंस्तजय ॥ यः सर्वर्षेशातं राजा कृतपिण्डशशनोभवत ॥ १३ ॥ प्रसैव द्विवंरं प्रादात्तो व
त्रेवरान्मयः ॥ दृष्टतो मेत्तयं वै तं पर्मे सुप्रहृष्टा चवर्त्तता ॥ १४ ॥ मनेमेत्समतां स्नेरितत्प्रसादा दुहि-
ताधानः ॥ लेभे च कामं स्ताम्त्वां न्याव का दितिनः कृते ॥ १५ ॥ दशे च शृणीमासे च चात्मा-
स्यपुनः पुनः ॥ अपजहन्तमेथेनमहस्त्वं परिवस्मरान् ॥ १६ ॥ यानेगवानसहस्त्राणि प्रातन
स्वतर्णाणि च ॥ अन्यायोन्यायवैप्रादात्सहस्त्रं परिवत्सरान् ॥ १७ ॥ तयंयामासशोमनदेवा
निते द्विजानपि ॥ पितृन्स्वधाभिः कामैस्त्व स्त्रियः सपुरुषर्षभ ॥ १८ ॥ ॥

56
५६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्राम्यास्थलवप्रःकाष्टदेंडैःसवलवत्ताहिंप्रोपावनहूंयनेनावान्देशःग्राम्याघ्रातःतावत्तांतेसग्रः
सरोमत्तेवदीकर्वीणवस्त्रदरापयगच्छन्तपरिम्भजपसमद्धीरप्राप्तात्मथः॥१४॥नमजस्तुसेभोदत्तवा
न॥१५॥थडुदयथमनत्तवेसप्तनानथडुंडुरथपुरोगमान॥१६॥याजिनायमनोराज्ञासहहवग्रासणभ्यः

ग्राम्यायेनेनाभ्यनीयादेदीभिक्षिचययमंदौ॥ध्यानःक्रतभिमेवैःपर्यगाछहसुपरो॥१७
श्लाकनसहसेणावाजंपयथोतनवा॥तपेयामासविपुंडाह्निभिःक्रोचनपवैते॥१८
कूटनामरयफंडेनहत्वादेतेयद्दानवान॥चप्रभजन्तस्थिवीक्रन्ताययातिनेकृपानमः
श्रेनपुत्राश्चितियथयडुकुफपुरोगमान॥शूंकरान्भोभिषिव्यासस्तदाःमाविशद्धेन॥१९॥
सतेममारसंजयचत्तभेदत्तरस्तया॥पुत्रान्सुएपतरथ्रुवमापुत्रमनन्तप्रथ्याः१श्रेवी
षेचनाभ्यागीस्तेसुश्रूमसंजप॥पप्राजावश्रिरेयुणपगाप्रारंन्तपसत्तम॥२॥यःसहस्त्रे
सहस्राणांराज्ञामपत्तयाजिनां॥ध्यानोवित्तेनयत्रेब्राह्मणेभ्यःस्वसंहितः॥३॥नेतत्स
वैजनाप्नुकोतेकरिष्यतिवापरे॥इत्युवरीवनाभागिमनन्मादेनदहिणा॥४॥यातेराज
सहस्राणियातेराजघानानिच॥सवैप्समेधरीजानानात्तेनयकदहिणायने२॥॥॥ग्राम

ग्रामणानामानिथ्यार्थेप्रफतेयोजितवानितमर्थः॥३॥इतिगणःदानफलं॥४॥सर्वेराजानो
वरोधयतोविप्रादास्यक्रवीणाश्वमेधपफलभागितानदाजितःसतःप्रवरीषमहात्म्यादिति
णायने॥प्रनपञ्चानप्रगेनाःजनराधणमार्गेणहिरण्यगर्भलोकप्राप्तात्मथः॥५॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री० म० शां० ५७

नाद्यमांसमुपस्थामानेपयोगस्य प्राप्यजन्मातत ॥३३॥ येबाङ्कंसत्वाङ्गवंशतं ॥३४॥ आदेशेन प्राप्तया नहि
तेस्त्वाणिप्रसादद्रूपश ॥३५॥ वे
न्यवेति ॥३६॥
नतस्य सूदः श्रोशंति स्वस्ट्रुमणांजुंकलाः ॥ नृपमुपिशमश्रीधेना
न्यमंसत यथा पुरा ॥३७॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतरश्चैव मा पु
त्रमनुतप्यथाः ॥३८॥ सगरं च महात्मानं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ॥ ऐक्ष्वाकं पुरुषव्याघ्रमतिमा
नुषविक्रमं ॥३९॥ षष्टिपुत्रसहस्राणि यं यान्तमनुजग्मिरे ॥ नक्षत्रराजं वर्षान्ते व्यभ्रे ज्यो
तिर्गणा इव ॥४०॥ एकच्छत्रा मही यस्य प्रतापादभवत्पुरा ॥ योऽश्वमेधसहस्रेण तर्पयामास दे
वताः ॥४१॥ यः प्रादात्कनकस्तम्भप्रासादं सर्वकाञ्चनं ॥ पूर्णं पद्मदलाक्षीणां स्त्री
णां शयनसंकुलं ॥४२॥ द्विजातिभ्योऽनुरूपेभ्यः कामांश्च विविधान्बहून् ॥ यस्यादेशेन तद्वि
त्तं व्यभजन्त द्विजातयः ॥४३॥ खानयामास यः कोपात्पृथिवीं सागराङ्कितां ॥ यस्य नाम्नो
समुद्रश्च सागरत्वमुपागतः ॥४४॥ स चेन्ममार सृञ्जय चतुर्भद्रतरस्त्वया ॥ पुत्रात्पुण्यतर
श्चैव मा पुत्रमनुतप्यथाः ॥४५॥ राजानं च पृथुं वैन्यं मृतं शुश्रुम सृञ्जय ॥ यमभ्यषिञ्चन्सं
भूय महारण्ये महर्षयः ॥४६॥ प्रथयिष्यति वै लोकान्पृथुरित्येव शब्दितः ॥ क्षताद्यो वै
त्रायतीति स तस्मात्क्षत्रियः स्मृतः ॥४७॥ पृथुं वैन्यं प्रजा दृष्ट्वा रक्ताः स्मेति यदब्रुवन् ॥ ततो
राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥४८॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

57

५७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मात्रं व्यायतं हस्तप्रमाणं च हस्तोन्मितं ॥ दशव्यामं पंच शाहस्तविस्तारेण तं हस्तदीर्घं ॥ १६ ॥ उपातिष्ठत
पितृकार्ये सोमं निधापयेति ॥ १७ ॥ तेषां मारितानां पंचशूनां चर्मराशेः उत्क्लेदात्सुस्रवे इवात ॥ १८ ॥ तुभ्यमि

सेवं तां पृथिवीं कृत्वा दशव्यामां द्विजायनं ॥ दक्षिणामददद्राजा वाजिमेधे महाक्रतौ ॥ १९
यावत्यः सिकता राजन् गाव्याः प्रवर्षति ॥ तावतीरेव गा प्रादाद्दामूर्तरयसो गयः ॥ २०
सैव नामास्य तत्र यज्ञे चाभूत्सत्यया ॥ प्रजानां पतये ब्रह्मा वमायुश्च मनन्तमथाः ॥ २१ ॥ येन
देवं च सोमकृत्यस्य तेश्रुश्रुमस्तजय ॥ समयगारायप्य: शक्रार्द्धं लेभे महातपाः ॥ २२ ॥
अन्नं च नो बहु भवेदतिथींश्च लभेमहि ॥ श्रद्धा च नो मा व्यगमन्मा च याचिष्म कंचन ॥ २३
उपातिष्ठत्प्रपशावः स्वयं तं संशितव्रतं ॥ ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनं ॥ २४
महानदी चर्मराशेरुत्क्लेदात्सुस्रवे यतः ॥ ततश्चर्मण्वतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥ २५
ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान्सदसि प्रतते नृप ॥ तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशंति वै द्विजाः ॥
सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान्स्म प्रपद्यते ॥ अन्वाहार्योपकरणं द्रव्योपकरणं च यत्
घटाः पात्र्यः कटाहानि स्थाल्यश्च पिठराणि च ॥ नासीत्किंचिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धी
मतः ॥ २८ ॥ सांकृते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन्गृहे ॥ आलभ्यन्त तदा गावः सहस्राणि च

ति ॥ निष्किं निष्कं शतं तुभ्यमिति तत्र स्म च मतामपतीति मंत्र वर्णात ॥ तुभ्यं निष्कशतं दद्मि इति ।
क्रोशंत्येव द्विजाः न तत्र कश्चिद्गृह्णाति ॥ २९ ॥ सहस्रं तुभ्यमित्युक्ताः ते ब्राह्मणा न प्रतिगृह्णीन्त न

विंचर्ति ॥ २६ ॥

प्रपद्यंते स्म ग्रामोनि ॥ २७ ॥ पिबन्ति विलतमुखानि दाघरूपा
ग्रामीणा ॥ २८ ॥ २६ ॥

हविः पवित्रभोज्येन शालेनेन देवभोज्येन हुतेन ताभ्यां विहर्तुं कामाविति संबंधः ॥ २ ॥ प्रगुणीभव अनुकूलोभव ॥

कपिल उवाच ॥ पुरा कथं कांचनष्ठीवी संजयस्य सुतोभवत् ॥ पर्वतेन किमर्थं वा दत्तस्तेन नारद ॥ १ ॥ यदा वर्षसहस्रायुस्तदा भवति मानवः ॥ कथमप्राप्तकौमारः संजयस्य सुतो मृतः ॥ २ ॥ उताहो नाममात्रेण सुवर्णष्ठीविनोभवत् ॥ कथं वा कांचनष्ठीवीत्येतदिच्छामि मे वदितुं ॥ ३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि यथावृत्तं जनेश्वर ॥ नारदः पर्वतश्चैव ब्रह्मर्षी लोकसत्तमौ ॥ ४ ॥ मातुलो भागिनेयश्च देवलोकादिहागतौ ॥ विहर्तुकामौ संप्रीत्या मानुषेषु पुरा विभो ॥ ५ ॥ हविः पवित्रभोज्येन देवभोज्येन चैव हि ॥ नारदो मातुलस्तत्र भागिनेयश्च पर्वतः ॥ ६ ॥ तावुभौ तपसोपेताववनीतलचारिणौ ॥ भुंजानौ मानुषान्भोगान्यथावत्पर्यधावतां ॥ ७ ॥ प्रीतिमंतौ मुदायुक्तौ समयं चैव चक्रतुः ॥ यो भवेद्धृदि संकल्पः शुभो वा यदि वाशुभः ॥ ८ ॥ अन्योन्यस्य स आख्येयो मृषा शापोन्यथा भवेत् ॥ तौ तथेति प्रतिज्ञाय महर्षी लोकपूजितौ ॥ ९ ॥ सृंजयं श्वैत्यमभ्येत्य राजानमिदमूचतुः ॥ आवां भवति वत्स्यामः कंचित्कालं हिताय ते ॥ १० ॥ यथावत्पृथिवीपाल आवयोः प्रगुणी भव ॥ तथेति कृत्वा राजा तौ सत्कृत्योपचचार ह ॥ ११ ॥ ततः कदाचित्तौ राजा महात्मानौ तपोधनौ ॥ अब्रवीत्परमप्रीतः सुतेयं वरवर्णिनी ॥ १२ ॥

50

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुटकेमत्र्येपद्येश्रुतिश्वाचः॥ ५१॥ त्रिनलात्मेथानन्नलः किक्षचत्तः शान्तमितितिपादेप्रकल्प्या आत्मा

प्रकृष्टपच्चापृथिवीपुटकेपुटकेमधु॥ सर्वोद्रोणाडयागाचोवैन्यस्यासन्नप्रासतः॥ ५२॥
भरोगाः सर्वेसिद्धायामनन्यप्रकृतोभयाः॥ यथाभिकाममवसन्नत्रेषुचरहपुच॥ ५३॥
आपलतेभिरेवास्पसमनुरूमभिपास्यतः॥ सतिनस्मान्नदीयेतेध्वजभंगस्यनाभवत्॥ ५४॥
हेरण्यत्रिनलोलोलोपान्यतानेकविंशतिः॥ ज्ञातानाभ्यादरौराजायोऽश्वमेधमहान्। ५५
ते॥ ५६॥ सचन्नमारसर्जनपचन्द्रभेदनरस्तथा॥ पुत्रात्सूरणपनरश्रुवमापुत्रमवत्नप्यथाः
किंवानृसीपायसैस्तनघनेननरराजन्नाचमिमोक्षणाधि॥ नचेन्नोच्चेविपुलश्चमते
दयमेममनुर्शोतिवसमपके॥ ६०॥ देवदूतउवाच॥ श्रुतोमेनेनारदवाचमूनोविविचार्थो
स्मनसिवपुण्यन्यथा॥ राजर्षीणांपुण्यकृतांमहात्मनांकीर्त्यायकतांशोकविना
शनार्थं॥ ६१॥ नतेमोच्चेविपुलश्चमहर्षेदृष्टावाहंनारदतोविशोकः॥ शुश्रूषनेवचनेस्व
स्त्वादितन्नेतत्यमस्मनृतस्यवपानात्॥ ६२॥ असोच्यदर्शनात्मसचेत्यसादहतापटगाः
स्पविमोपमर्जयाः॥ हतस्पमेजीवनसम्बमेस्यानवप्रसादान्मतसंगमश्च॥ ६०॥ नारद
उवाच॥ यत्तेलपुत्रंवागमितायविज्ञातः स्वर्गस्थीबीपमदान्यचनसे॥ पुनस्तत्तेपुत्रमहं
ददामिहिरण्यनाभंवर्षसहस्रिणंच॥ ६१॥ इतिश्रीराजधर्मेशांतिपर्वणिएकोनविंशोध्यायः॥

यतेः॥ ६९॥ विमलश्चैविमलपितेः॥ ७४॥ विशोकोऽन्यतरतिशोषः॥ ७५॥ गाभितः स्मृतः विज्ञातः सुत्रवा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री. म. भा. शां. टी. ५५

52

संहृष्टं तेन राज्ञा नेयं सद्रूपेण विनाकृतं ॥ मनसा कृत्वा तु विज्ञाय नारदः पर्वतस्तथा ॥१९॥ अथानयम
पि क्रोधाच्छापितौ नेयं ससमानतः ॥ तपसा ज्ञानसंचारौ पुण्येन स्वेन च देवानेव ॥२०॥ पुत्रकं स्वपर्वे वि
ज्ञाय तु नैव स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ तौ तथान्योन्यशापाभ्यां क्रुद्धौ परस्परमभर्षणौ ॥ प्रतिजग्मतुरन्योन्यं
क्रुद्धाविव गजोत्तमौ ॥ पर्वतः पृथिवीं कृत्स्नां विचचार महामतिः ॥२१॥ पूज्यमानो यथा
न्यायं तेजसा स्वेन भारत ॥ अथ तामलभत्कन्यां नारदः संजयात्मजां ॥२२॥ धर्मेण विप्र
प्रवरः सुकुमारीमनिन्दितां ॥ सा तु कन्या यथा शापं नारदं तं ददर्श ह ॥२३॥ पाणिग्रहणमं
त्राणां नियोगादेव नारदं ॥ सुकुमारी च देवर्षिं वानरं प्रतिमानतः ॥२४॥ नैवावमन्य
तत्तदा प्रीतिमत्येव चाभवत् ॥ उपतस्थे च भर्तारं न चान्यं मनसाप्यगात् ॥२५॥ देवं मु
निं वा यक्षं वा पतित्वे पतिवत्सला ॥ ततः कदाचिद्भगवान्पर्वतोऽनुचचार ह ॥२६॥ वने
विरहिते किंचित्तत्रापश्यत्स नारदं ॥ ततोऽभिवाद्य प्रोवाच नारदं पर्वतस्तदा ॥२७॥ भ
वान्प्रसादं कुरुतां स्वर्गादेशाय मे प्रभो ॥ तमुवाच ततो दृष्ट्वा पर्वतं नारदस्तथा ॥२८॥ कृ
तांजलिमुपासीनं दीनं दीनतरः स्वयं ॥ त्वयाहं प्रथमं शप्तो वानरस्त्वं भविष्यसि ॥२९॥
इत्युक्तेन मया पश्चाच्छप्तस्त्वमपि मत्सरात् ॥ अद्य प्रभृति नैव त्वं स्वर्गं नावाप्स्यसीति ह ॥३०

५५

सुकुमारीनाम्ना सोम्भूत्संमे ॥२१॥ प्रवर्तितं प्रवर्तमानं ॥२२॥ ते त्वा ॥२३ ॥ २४ ॥ २५॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

एकैव मम कन्यैषा यत्वां परिचरिष्यति ॥ इत्थं नीयानवद्याङ्गी सीता लक्ष्मणसमाहिता ॥३
सुकुमारी कुमारी च पद्मकिंजल्कसप्रभा ॥ परमे सोम्यमित्युक्त्वा ताभ्यां राजा पराशम
ता ॥४॥ कन्ये विप्रावुपचरेदेवव त्यतन्द्रिता ॥ सा तु कन्या [illegible] पितरं प्रमे चारि
णी ॥५॥ यथा [illegible] सत्कृत्योपचचार ह ॥ तस्मा तेनोपचारेण रूपेण [illegible] ति
मेन च ॥६॥ [illegible] वाभ्यपद्यत ॥ [illegible] दिकामोम
हात्मन ॥१०॥ यथा [illegible] ॥ [illegible] पर्वता
समहात्मने ॥११॥ [illegible] मानः [illegible] ॥ [illegible] वपर्वतो
थ [illegible] ते ॥१२॥ [illegible] ॥ [illegible]
वानैसहितो मया ॥१३॥ यो मे [illegible] संकल्पः शुभो वा यदि वाऽशुभः ॥ [illegible]
[illegible] ॥१४॥ भवता वचनेन [illegible] ॥ नहि कामे
प्रवर्तितं भवानाचष्ट मे पुरा ॥१५॥ सुकुमार्या कुमार्यो तेन [illegible] ॥ ब्रह्मचा
री [illegible] ॥१६॥ [illegible] ॥
स्थः ॥ [illegible] ॥१७॥ सुकुमारी च [illegible] विष्यति न
संशयः ॥ [illegible] प्रभा ॥१८॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada,Peetham

भा॰ रा॰
शां॰ टी॰
६॰

सांप्रतं कल्याणं ॥ ४ ॥ देवानामिति येन देवर्षी गमनं व्यवसायं बेन भवति तन्नारदस्य श्रेयस्कर ह्याणेति भावः ॥ ५

स्थितं कांता सर्वथा त्वसमयेगमनस्य च ॥ पर्वतो मामनुज्ञाय देहि काले वचनमर्थवत् ॥ ६ ॥ आवा
भ्यामंतरेहस्य गेहं परं समाजितो ॥ उचितो समये यत्र स्मृतं हि चिंतय सांप्रतं ॥ ७ ॥ ततो हि मनु
देवराजन्य पृच्छत शुभं दर्शनं ॥ मत्वैमत्तं नृपतिर्विश्रामा भागिनेयाय पर्यंत ॥ ८ ॥ देवर्षि ऋषिं द्यतं
राजालभता पद्य दिल्हृति ॥ आवयोस्तपसा सिद्धिस्त्रीणां त्वय दितिमन्यसे ॥ ९ ॥ ततस्त्वां हृ
यराजानं स्तजयं स्नपतो वरं ॥ पर्वतो न मनं वाक्यमेवाचक्कृत्पुंगव ॥ १० ॥ प्रीतोस्मिन्
पसन्नौ भवतो नैव संस्थैते ॥ आवाभ्यामभ्य नुज्ञातो वरं नृपश्चिंतय ॥ ११ ॥ देवानाम
विहिंसायां नमवेत्मानुपस्तयं ॥ नरहा एवमहाराज पूजा हीनोऽमतो भवान् ॥ १२ ॥
संजय उवाच ॥ प्रीतो भवतो यदिस्मकृतमतावृनामम ॥ एषएव परोलाभो निवृत्तोस महा
फलः ॥ नमेवं वादिनं भूयः पर्वतः प्रत्यभाषित ॥ सृणीष्व राजन्संकल्पयतेस्हृदि चिर
स्थितं ॥ ४ संजय उवाच ॥ अभीप्सामि सुतं वीरं वीर्यवंतं दृढव्रतं ॥ आफ[illegible] महाभाग दे
वराज समद्युतिं ॥ १५ पर्वत उवाच ॥ भविष्यत्येष ते कामो न त्वायुष्मान्भविष्यति ॥ देवराजा
भिभवार्थं से कल्पोह्यषते हृदि ॥ १६ ॥ ख्यातः सुवर्णष्ठीवीति पुत्रस्तव भविष्यति ॥ रक्ष्य
स्त्वदेवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ १७ ॥ १ ॥

६॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इति त्रिंशोध्यायः॥ ततो राजा ॥१॥२॥३॥४॥ ५॥

तु वनेतद्दुष्टमहर्षेपश्चात्तेनहिमेभवान॥ निवर्तयेतांतोयस्यावन्योन्यनतदातृतौ॥३३॥
श्रीमद्भंततदाहृष्टानारददेवर्षिणा॥ सुकुमारीप्रदृष्ट्वापर्वताभिशंकया॥३४॥ तापर्वतस्य
नोदृष्टाप्रवर्ततीमनोदिता॥ अब्रवीत्तवभर्तैषनात्रकार्याविचारणा॥३५॥ ऋषिपरमधर्मा
त्मानारदोभगवान्प्रभुः॥ तवैवाभेद्यहृदयोमातुलभूत्तनसंशयः॥३६॥ मातुलोनाववृद्धविप्र
पर्वतेनमहात्मना॥ शापावेदोपचतंभतेः॥ क्रूनात्रहृतिमागता॥३७॥ पर्वतोनारदश्चैवस्वर्गं
नारदोप्यागमत्सहात॥ वासुदेवउवाच॥ प्रत्यक्षकतोमर्वेस्यनारदोभगवानृषिः॥३८॥ पृ
वक्ष्यतितेयष्टायथावृत्तंनरोत्तम॥३९॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेत्रिंशोध्यायः
वैशंपायनउवाच॥ ततोराजापांडुसुतोनारदंप्रत्यभाषत॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिसुव
र्णष्ठीविसंभवं॥१॥ एवमुक्तस्ततसमुनिर्धर्मराजेननारदः॥ आचचक्षेयथावृत्तंसुव
र्णष्ठीविनंप्रति॥२॥ नारदउवाच॥ एवमेतन्महाबाहोयथायंकेशवोब्रवीत॥ कार्यस्या
स्यतुयच्छेषंतत्तेवक्ष्यामिपृच्छतः॥३॥ अहंचपर्वतश्चैवस्वस्रीयोमेमहामुनिः॥ व
स्तुकामावभिगतौसृंजयंजयतांवरं॥४॥ तत्रसंपूजितौतेनविधिदृष्टेनकर्मणा
सर्वकामैःसुविहितौनिवसावोस्यवेश्मनि॥५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रा श्रीं
म रो
६१

सबालस्तेन निक्षिप्तो वेपमानोन्तपालजः ॥ अतः प्रभाते मैदिन्यां नतेवाद्यौ विचुक्रु
शे ॥३३॥ हत्वान्नराजपुत्रं सततं चैवानरं यौवनं ॥ शार्दूलो देवराजस्य सभायां पार्श्वे हितं मल
दा ॥ पापात्मा निन्दं पूज्यो नांदत्याः परमानंदवत् ॥ अम्भस्ता वनेनैतेर्दृष्टांस्तपमेव महो
पतिः ॥३४॥ सदृशं दर्शनपानेनैतेराततानं पीतशोणितं ॥ कुमारं विगतं तेनेदं निशाकर
मिवच्युतं ॥३५॥ हतमन्नं तं गमारी पघ्य परिपीडमानमः ॥ पुत्रेर्हपितरं समिक्तं प्रपेदे वस्य
रातरः ॥३६॥ ततस्ता मातरस्तस्य हर्दैन्यः शोककर्षिताः ॥ अभ्यधावंततेदृष्टा यत्र
राजासुतं जयः ॥३७॥ ततः स राजा सस्मार मार्गवगमानसः ॥ तदा हि विततेः स्ताबाग
तवाल्लस्यदर्शने ॥ मयैतानि च वाक्यानि सः शोकः लालसः ॥ यानि तेन घड्वीरे ए
कथितानि महीपते ॥४०॥ तेनाभिविततस्त्रापि पुत्रं वीसवाजमेन तदा ॥ भविता च यथा
तद्वत्तनक्तंकमतो न्यथा ॥४१॥ ततः तद्दृष्टं जन्मास्य स्वगांग्दीवी महायशाः ॥ चिंते
प्रसादयामास पितरं मातरं च धर्मवान् ॥४२॥ कारयामास राज्यं च पितरौ स्वर्गते नृ
प ॥ वर्षाणां शतमेकं च सहस्रं भीमविक्रमः ॥४३॥

62

६२

तच्छ्रुत्वा संजयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः। प्रसादयामास तदा नैनं देवं भवेदिति ॥१८॥ आपृष्ट्वा नैमिभवे
स्तत्राभवत्तत्तपसा मन्ने। न चैनं पर्वतः किंचिद्वाचं इत्यपृच्छया ॥१९॥ तमहेन्द्रपतिं दीनं संजयं पुनरे
व च॥ स्मर्तव्यास्मि महाराज दर्शयिष्यामि ते सुतं ॥२०॥ प्रहृष्टे दर्शितं पुत्रं प्रेतराजवशं गतं॥ पुनर्दास्या
मि तद्रूपमाप्नुवः पृथिवीपते ॥२१॥ एवमुक्त्वा तु नृपतिं प्रयातो यो यथेप्सितं॥ संजयश्च पुत्रकाम
प्रविवेश तदा मंदिरं ॥२२॥ संजयस्याथ राजर्षेः कस्मिंश्चित्कालपर्यये॥ जज्ञे पुत्रो महावीर्यस्तेजसा प्र
ज्वलन्निव ॥२३॥ ववृधे स यथाकालं सरसीव महोत्पलं॥ बभूव कांचनष्ठीवी यथार्थनामतस्त
तन् ॥२४॥ तदद्भुततमं लोके पप्रथे कुरुसत्तम॥ बुबुधे तच्च देवेन्द्रो वरदानं महर्षितः ॥२५॥ ततः स्वा
भिभवाद्भीतो बृहस्पतिमते स्थितः॥ कुमारस्यान्तरप्रेक्षी बभूव बलवृत्रहा ॥२६॥ चोदयामास तद्वज्रं
दिव्यास्त्रं मूर्तिमत्स्थितं॥ व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमिति प्रभो ॥२७॥ प्रवृद्धः किल वीर्येण
मामेषोऽभिभविष्यति॥ संजयस्य सुतो वज्र यथैनं पर्वतोऽब्रवीत् ॥२८॥ एवमुक्तस्तु शक्रेण वज्रः
परपुरंजयः॥ कुमारस्यान्तरप्रेक्षी नित्यमेवान्वपद्यत ॥२९॥ संजयोऽपि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युति
हृष्टः सान्तःपुरो राजा वननित्योऽभवत्तदा ॥३०॥ ततो भागीरथीतीरे कदाचिन्निर्जने वने॥ धात्री
द्वितीयो बालः स क्रीडार्थं पर्यधावत ॥३१॥ पंचवर्षकदेशीयो बालो नागेन्द्रविक्रमः॥ सह
सोत्पतितं व्याघ्रमाससाद महाबलः ॥३२॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० शां० ८२

मेमां देहं ति तद्दपं ॥ पचंति ॥ शारीरं रोगं बधंति ॥ २ ॥ मयावद्धवो ह्यानि नाशमत्रुं ॥ न किं हनन क्रियायां न
वश्यान्य कर्तृत्वं श्येन ककर्तृत्वे वाव धस्य च कर्मफलभोक्तृत्वं वर्तति विकल्पाई स्मराइति ॥ ३
नाय इन्याह ईश्वरेणेति ॥ परशोरिव परप्रयोजनस्य न वर्तृत्वं नाप्तोत्यर्थः ॥ ४ ॥ परप्रयोज्यस्य हंप

पर्श्वं विनाश मानं हि पोरुतेन्य पर्मेहा ॥ तेन यापमेहं ता रोनिहताः सपदानुगाः ॥ १
स्वधर्मं वर्तमानस्य किं नु शोचसि पार्थिव ॥ राजा हि हन्यात् दद्याच्च प्रजा रक्षेच्च धर्मतः ॥ १
युधिष्ठिर उवाच ॥ न ते ऽभिशंके वचनं यद् ब्रवीषि तपोधन ॥ अपरोक्षो हि ते धर्मः सर्वधर्मवि
दांवर ॥ १ ॥ मया त्ववध्या बहवो घातिता राज्यकारणात् ॥ तानि कर्माणि मे ब्रह्मन्
दहन्ति च पचन्ति च ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥ ईश्वरो वा भवेत् कर्ता पुरुषो वापि भारत ॥ हठो वा व
र्तते लोके कर्मजं वा फलं स्मृतं ॥ २ ॥ ईश्वरेण नियुक्ता हि साध्वसाधु च भारत ॥ कुर्वते
पुरुषः कर्म फलमीश्वरगामि तत् ॥ ३ ॥ यथा हि पुरुषश्छिन्द्याद् वृक्षं परशुना वने ॥ छे
त्तुरेव भवेत् पापं परशोर्न कथंचन ॥ ४ ॥ अथवा तदुपादानात् प्राप्नुयात् कर्मणः फलं
दण्डशस्त्रकृतं पापं पुरुषे तन्न विद्यते ॥ ५ ॥

परशोः प्रयोक्तास्मि तत्र परस्त्व वदेच्चेतनोऽस्मीति
मम पापसंबंधोऽस्त्वेवेत्याशंक्याह अथवेति ॥ प्राप्नुयात्करणोपादानात् एवं तर्हि यत्न परशोर्दण्डः शस्त्रं प
रशुस्तत्कृतः तमेव पापकर्तृत्वं प्राप्नुयात् ॥ तस्य प्रयोक्तृत्वमप्येयोज्यत्वात् ॥ पुरुषे उपादानविना नविद्यते

62

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकत्रिंशोध्यायः ॥ ततोभीमसुते ॥३॥ धर्मज्ञमनतिक्रम्य पालयति च संवेद्यः ॥४॥ शान्तपीनमारवेत ॥७॥

ततस्तेन महायज्ञैर्बहुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ तर्पयामास देवांश्च पितॄंश्चैव महाद्युतिः ॥४४॥
उत्पाद्य च बहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः ॥ कालेन महता राजन्कालधर्ममुपेयिवा
न् ॥४५॥ स त्वं राजेन्द्र संजातं शोकमेनं निवर्तय ॥ यथा त्वां केशवः प्राह व्यासश्च समहात
पाः ॥४६॥ पितृपैतामहं राज्यमास्थाय धुरमुद्वह ॥ इष्ट्वा पुण्यैर्महायज्ञैरिष्टं लोकमवाप्स्य
सि ॥४७॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे सुवर्णष्ठीविसंभवे एकत्रिंशोध्यायः ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ ततो भीमं ततो राजानं शोचमानं युधिष्ठिरं ॥ तपस्वी धर्मतत्त्वज्ञः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवी
त् ॥१॥ व्यास उवाच ॥ प्रजानां पालनं धर्मो राजधर्मानुवर्तिनः ॥२॥ अनुतिष्ठस्व तद्राजन्पितृपैतामहं
पदं ॥ ब्राह्मणेषु च यो धर्मः स नित्यो वेदनिश्चितः ॥३॥ तत्प्रमाणं ब्राह्मणानां शाश्वतं भरत
र्षभ ॥ तस्य धर्मस्य कृत्स्नस्य क्षत्रियः परिरक्षिता ॥४॥ तथा यः प्रतिहंति स्म शासनं विषय
स्थितः ॥ स बाहुभ्यां विनिग्राह्यो लोकयात्राविघातकः ॥५॥ प्रमाणमप्रमाणं यः कुर्या
न्मोहवशंगतः ॥ भृत्यो वा यदि वा पुत्रस्तपस्वी वापि कश्चन ॥६॥ पापान्सर्वैरुपायैस्ता
न्नियच्छेद्घातयीत वा ॥ अतोन्यथा वर्तमानो राजा प्राप्नोति किल्बिषं ॥७॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
शां
६३

श्रेयस्कं तेन तथापीति ॥ यद्यप्येवं तथापि लोके शास्त्रमाने कर्माणि शुभान्यशुभानि च समापतंति
अवश्यं ग्राघाति फलं च प्रयच्छंति अतो मम प्रायश्चित्तेन भवितव्यमिति भावः ॥२०॥ समापतेत् ॥ यस्मात्कर्म

तथापि लोके कर्माणि समावर्तंति भारत ॥ शुभाशुभफलं चैते प्राप्नुवंतीति मे मतिः ॥२१
एवमप्यशुभं कर्म कर्मणस्तत्फलात्मकं ॥ त्यज त्वं राजशार्दूल मैवं शोके मनः कृथाः ॥२२
स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेपि भारत ॥ एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शोभनः ॥२३
विहितानि हि कौंतेय प्रायश्चित्तानि कर्मणां ॥ शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवे
ते ॥२४॥ तद्राजन्जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि ॥ प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्ता
सि भारत ॥२५॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे प्रायश्चित्तविधिः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हताः
पुत्राश्च पौत्राश्च भ्रातरः पितरस्तथा ॥ श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाश्च पितामहाः ॥१॥ क्ष
63
त्रियाश्च महात्मानः संबंधिसुहृदस्तथा ॥ वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह ॥२
४ बहवश्च मनुष्येंद्रा नानादेशसमागताः ॥ घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह ॥३॥
तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः ॥ असकृत्सोमपान्वीरान् किं प्राप्स्यामि त
पोधन ॥४॥ ॥

णः पापात्मशुभफलात्मकं पापं प्रवृत्तिरूपं कर्म भवति तत्पापमूलं
कर्म त्यज ॥२२॥ सापवादे निंद्येपि स्वधर्मे स्थितस्य ते आत्मत्यागो नोचित इत्यर्थः ॥२३॥ ननु तथा ६३
पि निंद्यात्कर्मणः पापं भवेत्तन्नाशः कथमित्याह विहितानीति २५ ॥ द्वात्रिंशः ॥ हताः पुत्राश्च ॥ १ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नचेति। यदि च एतन्न चेष्टं॥ एतान्किं न प्रशंसनप्रदृतो कृतेन पापेन स्य फलं शास्त्रकर्तॄ आस्तृष्ट्यादिति नादेजन्तः
न्यप्रेयोन्येन पुंपिपापाभावादीश्वरेणनिर्वाय॥ ८९॥ यथा पौति॥ यदि पुरुषव्यवकर्ता परं अघेतोना
न्तितस्माद्यपि इतान्न पापं तत्कुभमेव शुतं॥ ९०॥ यतः कश्चिद्दपि दिष्टं शक्तिस्वरूपस्य प्रतिष्ठा ले भवतः व
वंयभाविन: कर्मणः सकाशाद्गतिवर्तते॥ देवस्य इत्ते व्याताहिति भाव:॥ ननु दिष्टस्य पि जन्मानरीयः
स्वस्य वापराधस्यास्याकाहट्शेन शुवं शुवापराधस्य उनरानरदेत्तत्वमित्यनादित्वादि चानीनमस्य कः

नचैतदिष्टं कौनेयपयद्रन्येन कृते फलं॥ आसृष्ट्यादितस्माद्दुहं स्वरेतमिदेश्वराय॥ ८९॥ यथा
पितृरूपः कर्ता कर्मणां शुभपापयोः॥ नयतो विद्यतेतस्मादेवमेतच्छुभं कृतं॥ ९०॥ न हि
कश्चित्क्वचिद्दिष्टं दिष्टाद्यतिनिवर्तते॥ दृश्यादृष्ट्कृतं पापं पुरुषेण न विद्यते॥ ९१॥ यदि
वाऽन्यस्मात्तद्दृष्टमेकमतिष्ठितं॥ एवमप्यशुभं कर्म न भूतेन भविष्यति॥ ९२॥ यथा
पितृपतिर्लोकस्य कर्ता शुभपापयोः॥ अभिपद्यमिदं लोकान्तामश्नुत इदं तत॥ ९३॥ राम

तेनोयतापोक्षिग्रतःप्राचीनकर्मेदिनष्ट्रमकृदिवननपर्यनयानुतिभावः॥ ८९॥ तत्तीयं पतेस
वर्गतियदिवेति॥ प्रतिष्ठितेनिष्ठितयथास्यानयथादिष्टरूपंइतेनइमनक्रियाःकर्मीभूतमे
वमन्येनहिस्वभाववादिनलभतभाव्यशुभाभ्याहृशेवशाकरात्मघः॥ ९०॥ चतवयंपदुमाह
यथेति॥ पुरुषपापयोः॥ अभिपतेति॥ उपपतिःकर्तव्यामात्रधर्माधर्मावेतरेणानचदेतेनोचयथा
लैकगम्याविनिचेनराज्ञोगृघतदेश्चनेउद्भनेस्मनेलोकेधर्मस्येचोपपन्नतरमित्यर्थः॥ ९०॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां.
५५

हेतुमात्रं इति मितमात्रे श्रद्धेयं इदं गृहीतेन स्वतेन ग्रस्मिनस्मिणे सर्वतः नियन्त्रणं ॥ ९ ॥ कर्मैव समुत्थं यथानन्तवालकं न
त्यागतोऽत्रागतिकर्मान्तसारेण फलदः ॥ ९ ॥ जीवेषम्यैवेह तत्पद्भोगो भवतीत्यर्थः कालकर्मापि ।
कालएवेत्यर्थः ॥ १० ॥ आत्मन इति शान्तस्याप्रिततवैहितेन कर्मणा प्रहृतिरिति कालस्यैवेत्यर्थः ।

न तस्य माता पितरौ न चान्यः सौहृदिकश्चन ॥ कर्मभिः सातीप्रजानां च मेलेन कालेन संहृताः
हेतुमात्रमिदं तस्य विहितं भरतर्षभ ॥ एतद्धि तिमने भिन्ना तितन्द्रसे हृदमे स्वरं ॥ १९ ॥ कर्मसू
त्रात्मकं विहितं सादिताः शुभपापयोः ॥ स्वस्थ्यं ददुःखं दद्यां कालेकाल फलप्रदं १६
तेषामपि महाबाहो कर्मणां परिचिन्तय ॥ विनाशहेतुकानि स्युः कालवशंगताः
आत्मनश्च विजानीहि निधनं ध्रुवशासनं ॥ एतान्मीदृशं कर्म विधिना क्रमकारितः २१
तदेवं विहितं ध्रुवं तथा चेष्टापि तन्वेशा ॥ कर्मणा कालयुक्तेन तथेदं चेष्टितं जगत् ॥ पुरु
षस्य हि दृष्टमानस्य तिमतिर्मितः ॥ सर्वपापं विनाशं च शोकं हर्षं च नत्ये कौ ॥ २२
अलीकमौपपत्त्यं च चिन्तवेनेमिकं तव ॥ तदर्थं मिथ्यते राजन् प्रायश्चित्तं तदाचर ॥ २४
इदं तच्छ्रुयते पार्थ युद्धे देवासुरे पुरा ॥ असुरा भ्रातरो ज्येष्ठा देवाश्चापि यवीय
सः ॥ २५ ॥ ॥॥ राम ॥ ॥॥ राम ॥॥॥

हान्स्यमित्यर्थः पुरुषस्येति जन्तुस्तिवहिना शोपियाहैक्तिक एवेतिभावः ॥ २३ ॥ अलीकं अनृतं ।
चिन्तवेनेमिकं चिन्तयतः ॥ नदर्थं तन्निमित्तं यत्रैषाभूत न मपि हेत्वादिकं यदि सत्यमिति निमन्यसे
तर्हि प्रायश्चित्तं कुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥ यवीयसः यवीयासः ॥ २५ ॥ ॥॥ राम ॥ ॥॥ ५५

84

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनेन केशपाशाग्रे तेऽप्यविनाशं च ॥ १ ॥ शरीराण्यतीति ॥ ममत्वपरत्व प्रज्ञाता स्मि नि निश्चयो लिन यापिष्टा
प्रमाणेन यो विशेषस्मृष्टके दोषनिवर्तनेन हमेयाच तत्त्वार्थः ॥ ४ ॥ कृतान्तविधिः परप्राणहरा त
दृष्टान्य निवमत्यापि चिंतयानः पुनः पुनः ॥ हीनां पार्थिवमिहैकैः श्रीमद्भिः पृथिवी
क्षिता ॥ दृष्टान्तानि वधे वोरुं हतानां प्रशान्तपाः पतनं ॥ कौरवाणां नराणां न्यायपरेण पिता
मह ॥ ८ ॥ कानना सो वरस्त्री णामवस्था प्रभविष्यति ॥ विहीनानां नराणां नयैः पतिभिर्भ्रा
तृभिस्तथा ॥ अस्मान नरकानशोरान्नपाण्डवान्त्रोलिसंहतान ॥ प्राकोरोन्पः कृपादीना
प्रपतिष्यति भूतले ॥ ६ ॥ अपपुष्पेन्यः पिन्नन भ्रान्तान्यतीत्पुत्रोस्थये पितः ॥ त्वकृपाणान
तिपः सर्वा गमिष्यति धमन्तय ॥ ७ ॥ वनमल नाहिन्ज प्रहतश्वमेना हित्तमेशाय ॥ अकंसो
स्यात्तुयमेसपाणमष्टो वर्ष वर्ष ॥ ८ ॥ यद्वपमद्देहत्वा कृतागपमनेन के ॥ नरके
तिपतिष्यामि शयपः पोरम एव ह ॥ ९ ॥ शरीराणां विमोक्ष्यामि तपमोग्रेण सत्तम ॥ आश्रमा
णां विशेषांस्त्वमथाचक्ष्व पितामह ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युधिष्ठिरस्यतद्वाक्यं श्रुत्वा
द्वैपायनस्तदा ॥ निरीक्ष्य निपुणं बुध्या ऋषिः प्रोवाच पाण्डवं ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ मा विषा
दं कृथा राजन्क्षत्रधर्ममनुस्मरन ॥ स्वधर्मेण हता ह्येते क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ कांक्ष
माणाः श्रियं कृत्स्नां पृथ्वी चमहद्यशः ॥ कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन निधनं गताः
न त्वं हन्ता न भीमोपि नार्जुनो न यमावपि ॥ कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्ते देहिनां ॥ १४
तेन संयुक्ताः स्वापराधैर्वहवो नरर्षभाः ॥ १५ ॥ न चास्ति त्वस्येनापि माता नेयं न बान्धवः न मितं

तस्मिन्निर्गते तस्य च पश्चात्तापितो निर्लज्जस्य प्रायश्चित्तं चानेन पापघ्नो मे वा नास्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ परदोषे-
णदुर्योधनदोषेण ॥ ३५ ॥ महीयन्तं महीयमानं ॥ ३६ ॥ हतनाथानां स्त्रीणां शोकेन मम मे दोषः नेतत्सुक्तं

तस्मिन्नल्पकल्मषं मन्ये समाप्नुमिति निश्चितं ॥ प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति ह्रासो वा पापकर्मणः ॥ ३६
तेन शुक्लाभिजातीयः परदोषेण कारितः ॥ अनिच्छमानः कर्मेदं कृत्वा च परितप्यते ॥ ३७
अश्वमेधो महायज्ञः प्रायश्चित्तमुदाहृतं ॥ तमाहर महाराज विपाप्मैवं भविष्यसि ॥ ३८
मरुद्भिः सह जित्वारीन्मघवान्पाकशासनः ॥ एकैकं क्रतुमाहृत्य शतकृत्वः शतक्रतुः ॥ ३९
पूतपाप्मा जितस्वर्गो लोकान्प्राप्य सुखोदयान् ॥ मरुद्गणैर्वृतः शक्रः शुशुभे भासयन्
दिशः ॥ ४० ॥ स्वर्गलोके महीयन्तमप्सरोभिः शचीपतिं ॥ ऋषयः पर्युपासन्ते देवाश्च विबु-
धेश्वरं ॥ ४१ ॥ सेयं त्वामनुसंप्राप्ता विक्रमेण वसुंधरा ॥ निर्जिताश्च महीपाला विक्रमेण त-
यानघ ॥ ४२ ॥ तेषां पुराणि राष्ट्राणि गत्वा राजन्सुहृद्वृतः ॥ भ्रातॄन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च स्वे स्वे राज्ये-
ऽभिषेचय ॥ ४३ ॥ बालानपि च गर्भस्थान्सांत्वेन समुदाचरन् ॥ रंजयन्प्रकृतीः सर्वाः परि-
पाहि वसुंधरां ॥ ४४ ॥ कुमारो नास्ति येषां च कन्यास्तत्राभिषेचय ॥ कामाशयो हि स्त्री-
वर्गः शोकमेवं प्रहास्यति ॥ ४५ ॥ एवमाश्वासनं कृत्वा सर्वराष्ट्रेषु भारत ॥ यजस्व वाजि-
मेधेन यथेंद्रो विजयी पुरा ॥ ४६ ॥ अशोच्यास्ते महात्मानः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ स्वकर्मभि- ॥ ४६
र्गता नाशं कृतांतबलमोहिताः ॥ ४७ ॥

तच्चाहृतेषामिति ॥ ४४ ॥ कामाः आसेवते स्मिन्नृणां कामशयोर्थः

65

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सम्यक्त्वयोविरो---ध: ॥२५॥ संश्रिताः मक्कद्दास्तसाथैस्तहापार्थ ॥२६॥ प्रथमेस्येतिहेहः ॥२७॥ नाहुःनाम
यस्मात्तएकस्यजलस्यवाहनेनह्रुतोयधनकंपमनामाकेनभवति ॥२८॥ अथमंरूपोःपमेवह्राति
नेषामपिश्रीतिमितंमहानासीसमङ्कूय: ॥ यहंवर्षेमहस्राणिहान्निपादभवत्किल ॥२९॥
एकाणंवामहींकृत्वाहोयेरणापरिह्णुतो ॥ जन्तुर्दैत्यालयादेवोस्तिदेवंचामिलोमिरे ॥३०॥
नथैवरथ्यिवीलक्ष्याग्रासंणावेदपारगाः ॥ संश्रिताःदानवानोवैसरस्याथंदर्पमा
हिताः ॥३१॥ शालाहृकाइतिख्यातास्त्रिषुलोकेषुभारत ॥ प्रसह्यशोतिमहस्राणितेवा
पिविवृधैर्हताः ॥३२॥ धर्मस्मुक्तिमिहंजोपेःपमेस्यप्रवर्तकाः ॥ हंतव्यास्तेदुरात्मा
नोदैवेर्दैत्याइवोल्वणाः ॥३३॥ एकेहत्वापटिकंलोशिष्टानोस्यादनामधं ॥ कुलेहत्वाच
गोष्ट्रचनतद्दंतापयानके ॥३४॥ अथमंरूपापमेंनाहिकहिंदालिनरोपय ॥ पमेस्थापमेर
योत्तितनःजेषुविपश्चिता ॥३५॥ तस्मात्तंतलेमयात्मानंप्रक्तवान्सिपोरव ॥ देवेशस्वंगते
मागेमन्वपातोभारत ॥३६॥ नहीदृशागमिष्यंतिनरकंपाढवर्षभ ॥ भ्रान्तनास्थासंथेनां
त्वंस्तदंदयमुपरंतप ॥३७॥ योहिपापसमारंभकार्येतद्भावभावितः ॥ कर्वन्नपितंथे
वस्मात्तकृत्वाचनिरयंब्रजः ॥३८॥
पर्मीयथाशालाहृकाख्यातंस्तणवपःपमेस्थापर्मःयथा
कर्णपवोतकवादिनःचोरेभ्यःकार्पाटिकमार्गेप्रदिशतः ॥३९॥ तद्भावभावित ॥ पापभावानोगनः

ति

कूर्मपुराणपिलकैमी ॥ ६४ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
रा टी
६६

ग्रामघातीसमुद्दहेता॥ याजोनिषादोनरं॥ मांसश्येनिन्दपश्वादेः अपविद्धेनन्पजेन॥ यस्यविक्रयीस्त्र
नकाध्यायकः राजविक्रयीतिपाठेसोमविक्रयीराजानमण्यायनीत्यादौसोमेराजशब्दप्रयोगात॥ २

ग्रामघातेचकौलेमांसस्यपरिविक्रयी॥ यस्त्रापीन्पारिमृत्स्येतैलश्चैवरसविक्रयी॥ ६॥
गृहस्त्रीवधकोयस्तुपूर्वैःपूर्वैस्तुगर्हितः॥ तथापशुसमालम्भीगृहदाहस्यकारकः॥
अन्तेतेनोपवतीचप्रतिराड्गुरुतस्तथा॥ एतान्येनाभिसर्वाणिकुर्कानसमन्वयः॥ ८
आकार्याणितत्ववस्याभिधानितानिनिबोधमे॥ लोकवेदविरुद्धानितान्येकाग्रमनाः
शृणु॥ ९॥ स्वधर्मस्यपरित्यागःपरधर्मस्यचक्रिया॥ अयाज्ययाजनंचैवतथाभक्ष्यस
भक्षणं॥ १०॥ शरणागतसंत्यागोभृत्यस्याभरणंतथा॥ रसानांविक्रयश्चापितिर्यग्यो
निवधस्तथा॥ ११॥ आधानादीनिकर्माणिशक्तिमान्नकरोतियः॥ अप्रयच्छंश्चसर्वाणिनि
त्यदेयानिभारत॥ १२॥ दक्षिणानामदानंचब्राह्मणस्वाभिमर्षणं॥ सर्वाण्येतान्यका
र्याणिप्राहुर्धर्मविदोजनाः॥ १३॥ पित्राविवदतेपुत्रःपञ्चस्याकुरुतेल्पगः॥ अप्रजापत्न
रण्यादत्रभवन्पधार्मिकोनरः॥ उक्तानितानिकार्याणिविस्तरेणेतरेणच॥ १४॥

अभक्ष्यस्यलशुनादेः॥ १०॥ रसानांलवणगुडादीनां॥ ११॥ नित्यदेयानिगोग्रासादीनि॥ १२॥ दक्षिणानां
प्रतिश्रुतानां॥ १३॥ विवदतेपलायथैपित्रासहकलहंकरोति अप्रजापत्नधर्मपत्न्याकालेमैथु
नमकुर्वन्॥ १४॥ इतरेणसंक्षेपण॥ १५॥॥ गमायनमः॥॥॥ ६६

66

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अध्यायः॥ कानि कृत्वा॥ प्रायश्चित्तीयते प्रायश्चित्ते ऽधिक्रियते मिथ्यानुवर्तयन् कार्यमाचरन्॥२ सूर्येणाभ्युदितः॥ यस्मिन् शयाने सति सूर्योऽभ्युदेति तथैव निर्मुक्तः शयाने सति सूर्योऽस्तं गच्छति सः अप्रायश्चित्तीयते अभ्युदितादिनादिष्टं प्रायश्चित्तं ... कुनखी श्यावदन्तौ च स्वभावतो ... श्यावदन्तकः कुनखी कर्मविपाके ... ज्ञानतो ...

अवाग्रः तत्र धर्मे तेराजन्प्राप्नुमकंटकं॥ तत्र धर्मे कौन्तेय श्रूयतां मे भारत॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे प्रायश्चित्तीये॥ ३३॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कानि कृत्वेह
कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः॥ किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह॥१॥ व्यास
उवाच॥ अकुर्वन् विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचरन्॥ प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्यानु-
वर्तयन्॥२॥ सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत॥ तथा सूर्याभिनिर्मुक्तः कुनखी
श्यावदन्नपि॥३॥ परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्झो यश्च कुत्सकः॥ दिधिषूपतिस्तथा य-
स्यादग्रेदिधिषुरेव च॥४॥ अवकीर्णी भवेद्यश्च द्विजातिवधकस्तथा॥ अतीर्थे ब्रह्म-
णस्त्यागी तीर्थे चाप्रतिपादकः॥५॥

... प्रायश्चित्ते कर्मनिमित्तकं॥ ३॥ अनूढे ज्येष्ठे ऊढवान्॥ कनिष्ठः परिवेत्ता परिवित्तिः एवं च ज्येष्ठायामनूढायां कनिष्ठामूढवान् स दिधिषूपतिः दिधिषूपतिस्तु कनिष्ठा विवाहिता येन ज्येष्ठामूढवान्॥५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म. रा. शां. टी. ९७

वर्तेनाऽवर्तेने पुनर्यत्नेन कर्तव्यमित्यर्थः॥ ग्रंथ्यहोमः पुनर्मामैत्विंद्रियमिति मंत्रेण॥२६॥ पतितेभ्य॰
स्त्यक्तानि भिक्षितेऽथ मांसं मधु प्रतिः सिंचति श्रिया प्रायश्चित्ते सति॥ ब्रूयाद्ब्राह्मणादीन्निमित्तं संस्कार॰
पाविक्रयेषोपजानास्वमेथनं मामिमामिति मंत्रमाः मा ममति च न त्वां देवनद्भ्य मेतन्नमम यः दत्तमि

नावर्तते व्रतं तस्य प्रेष्यक्रमो हैकश्चन॥ ग्राम्यहोमं समिद्भिर्वा प्रायश्चित्तं विधीयते॥२६॥
पारिवित्यं तु पतिते तानि प्रव्रजितेन तथा॥ भिक्षितेऽपारदाप्य च तत्क्षम्यं स्यान्न दूषकं॥२७॥
कृत्वा पश्चात्समालभ्य नैव कर्पाम्रकारेण॥ अनुग्रह पशूनां हि संस्कारो विधिनाहि
तः॥२८॥ अनर्हे ब्राह्मणे दत्तमज्ञानान्न दूषकं॥ सत्कारेण तथा तीर्थे नित्यं वा प्रति
पादनं॥२९॥ स्त्रियास्तथापचारिण्या निष्कृतिः स्याददूषिका॥ अपि सा पूयते तेन न तु
भर्त्तामुदुष्यति॥३०॥ तत्त्वं ज्ञात्वा तु सोमस्य विक्रयः स्याददोषवान्॥ असमर्थं स्वभ
त्यस्य विसर्गः स्याददोषवान्॥ असमर्थं स्वभृत्यस्य विसर्गः स्याददोषवान्॥३१॥ वनेऽदा
हो गवामर्थे तत्क्रियमाणे न दूषकः॥ उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्न दुष्यति प्रा
यश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेणैव भारत॥३२॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे शांतिपर्वणि प्रा
यश्चित्तीये॥

निहस्ते॥२८॥ तीर्थे सत्कारेणाज्ञानादप्रतिपादनमपि न दूषकं॥२९॥ अप
चारिण्याः अभिचारिण्याः निष्कृतिः पिंडदानं दासीवत् अन्नाच्छादनमात्रेणाहरणं स्थापनं॥ त
था रतियाजनादि वर्जनं च न्यथा॥३०॥ सोमस्य तत्त्वं ज्ञात्वा नान्नदानार्थे विक्रयोऽपि न दोषः।

67

एतानि तु प्रथमं स्वधर्मेत्यादीनि कर्माणि क्रियमाणानि येनानवा ॥ उपजीवेत्तत् इति शेषः ॥ २९ ॥
निन्द्यो सौ हन्त मिक्षावानिन्द्रियान्तरात्मने ॥ ३ ॥ मंत्रौ मन्मुखक पौत्रयान यस्यात्यादि मन्ये वेस्वाहेत्य

एतान्येव तत्कर्माणि क्रियमाणानि मानवा ॥ येषु येषु निमित्तेषु नस्तिष्यं तेथ तानन्य
णु ॥ ५ ॥ अरहस्यमस्त्रमायातमपि वेदान्तगं यणा ॥ जिज्ञासते जिज्ञासया न्नतेन ब्रह्म हा भ
य वेत ॥ ६ ॥ इति चापि प्रकीर्तितं मंत्रो वेदपुण्यठान्ते ॥ वेदप्रमाणं विशिष्टं धर्मं च प्रब्रवीमि ते ॥ ९
अपनेत्राम सगणहन्तायोहन्यादानताप्यते ॥ नतेनव्रसस्य हा मस्यान्म नुस्तन्मन्युम
स्ते इति ॥ १ ॥ आगणान्यपतत्था वा नन्दाचरन्मर्हिमर्हि ॥ प्रादेशिनं तपमेपरैः पुनः सं
स्कारमर्हति ॥ २ ॥ एतनेन सर्वमाख्यातं कीर्तनं याभक्ष्यभक्ष्यणं ॥ प्रायश्चित्तविधानेन स
दमेतेन नश्यते ॥ ३ ॥ गुह्न तल्पं हि गवेश्यन हूय यानमानवे ॥ उद्धाल कः श्वेतकेतुं जन
यामास शिष्यन ॥ ४ ॥ तेयं ज्ञ वेग्नगवेष्ठमा यत्कत्तन्ति पिग्रेन ॥ वकुशः कामं
कारेणनवैश्यः संप्रवर्तते ॥ ५ ॥ मृन्मयं वेस्रगणेमभ्यःप्रादद्दानो न तड्यति ॥ स्वयंप्रा
प्रवापितापश्चनसपापेन लिप्यते ॥ २४ ॥ प्राणाय्राणेन तेवाच्यमानमनोवापरस्य
च ॥ गुर्वर्थे स्त्रीषु चैव स्याद्विवाहकरणेषु च ॥ २५ ॥ ॥
तः ॥ ९ ॥ मन्युः क्रोधः तन्नान्युश
ोः क्रोधे शक्तिगच्छति क्रोधएव तं शक्तो भिभवपरस्याहं तो नृपर्थे ॥ १ ॥ अमावस्यागा हि नाप्रा
णान्तेयउपास्थितनी वनाश्रमपितामपिश्राचरन्तिपयनृपमेपरैः स्विकिन्तकेः प्रादेशिनंतप

विद्यः ॥ धर्मवंशीयस्या ॥ ३५ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मासमाशातिमासं समाचंमासंप्राप्तमीसमपावित्मासमब्धुपासमतिंक्रमेणश्चैवानपेन॥मासातदापिवेनत्व
स्येनापिकालेनउपवसन्नजलमाचरणवनेपनमस्यते॥१॥ह्वयापानानरतिव्रह्महत्यायाम्बामेथे
संवत्सरेणमासाशीभृष्टेनेनात्रसंशयः॥नथैवोपवसन्नाजन्नवस्येनापिप्रभूपते॥२॥क
नकालाश्वमेधेनश्रूयतेनात्रसंशयः॥पचाप्यवाम्हृष्टानाः केचिद्देवविधानराः ६
तेसंवेधूनापापानोभवंतीतिपराश्रुतिः॥व्राह्मणार्थेहतोयुद्धेमुच्यतेव्रह्महत्यया
गोवाशानसहस्रेनवयात्रेभ्यःप्रतिपादयेत॥व्रस्तव्याविप्रमुच्येतसर्वपापप्रमुच्यते॥७
कपिलानांसहस्राणियोदद्यात्पंचविंशति॥दोग्ध्रीणांसचपापेभ्यःसर्वेभ्योविप्र
मुच्यते॥८॥गोसहस्रंससवत्सानांदोग्ध्रीणांप्राणसंशये॥साधुभ्योवेदविद्भ्यश्चदत्तान्य
सेनकेत्तिषान॥९॥शातंचेपतलकाविषानन्नास्मयोभ्यःप्रपद्धति॥नियतेभ्योमः
हीपालसचपापात्प्रमुच्यते॥१०॥मनोरथंतस्तोरदद्यादेकस्याःपिभारत॥नकोनेयेत
दत्तायःसचपापात्प्रमुच्यते॥११॥सुरापानेसुकृत्कृत्वायोग्निवर्णांसुरांपिवेत॥पवित्र
यत्यथात्मानमिहलोकेपरत्रच॥१२॥मरुप्रपातेप्रपतन्ज्वलनेवासमाविशन॥मह
प्रस्थानमातिष्ठन्मुच्यतेसर्वकिल्विषैः॥१३॥यजतस्येतिश्रुतिः॥१४॥कांचोजान्जान्य
श्वान॥कवुयेश्यजानन॥१५॥मनोरथंवांछितंगद्दहस्तेदद्यादि॥१६॥मरुप्रपतनेनिजलेदेशपवनाग्रान्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साधारणानि प्रायश्चित्तानि तान्याह ॥ तपेति ॥ तपसा कृच्छ्चान्द्रायणादिना । कर्मणा यज्ञादिना । अध्या-
नेन वेदादीनां पुनाति शोधयति सत्कर्मकृत् दानादिभिर्द्विजः ॥ ३ ॥ तद्दर्शयति कामकारविषये विशेषो प्रा-
यश्चित्तोपदेशेनात्मनो वारक्षया वेद्ध्यमिति अकामतस्त्वाह त्रिरित्यादिना ॥ ४ ॥ अवाक्शिर-
आसत्वा च ॥ तपस्वी कर्मभिश्चैव प्रदानेन तु च भारत ॥ पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चेन्न प्रवर्त-
ते ॥ एककालं तु भुञ्जीत चरन्भैक्षं स्वकर्म कृत ॥ कपालपाणिः खट्वाङ्गी ब्रह्मचारी स-
दोत्थितः ॥ ५ ॥ अनसूयः पापं कर्म लोके प्रकाशयन् ॥ ऋतौ द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्मह-
विप्रमुच्यते ॥ ६ ॥ तत्पुरःशल्यमेतावाप्य हितं श्यामिकृच्यात्मनः ॥ प्रास्यदात्मानमग्नौ
वा समिद्धे त्रिरवाक्शिराः ॥ ७ ॥ जपन्वान्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ॥ सर्वस्वं वा
वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ८ ॥ धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदं ॥ मध्य
नेत्रस्य हृत्या यो यागो ब्राह्मणस्य च ॥ ९ ॥ ब्राह्मणे वधैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा श्यनेनरः ॥ मा-
सेमासे समश्नन्तु त्रिभिर्वर्षैः प्रमुच्यते ॥ १० ॥
एकं विदे देवं जपेन्योजनानां शतं व्रजेत् ॥ यानत्रपयो-
जनगमने पादचारेण तीर्थयात्रां वेदं जपन्मुच्यते इत्यर्थः ॥ कृच्छ्रभोजी कृच्छ्रैर्गम्यास्तान्येन अ-
ज्ञातः । अहःप्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितं त्र्यहं परं च नाश्नीयादिति विधानानि एकैकः कृ-
च्छ्रो द्वादशदिनात्मको ज्ञेयः मासेमासे इति तत्संख्यातिदेशः समाह प्रातः समाह सायं समश्नामया ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेतराभोजनं पारंपारनवतेन मासचतन्नष्ठेयकृतेन सुद्धं तिमहापापयोगे ॥२१॥ अन्यच्च तन्न कृतं त्वभि
चारमात्रमानसेके वाग्राह्णस्त्रियइति ॥२॥ प्रसंगाद्राजेन शुद्धमाह ॥ पादं जेति शूद्रस्य उच्छिष्टकांस्य

भोजने राजन्यशुद्धं चान्द्रमासं विधीयते ॥ स्त्रियेत्नन प्रण ध्यंति इतिधर्माविदो विदुः ॥२६॥
स्त्रियस्ताशंकिताः पापा नोपगम्या विजानता ॥ रजसाना विशुद्धंते भस्मना भाजनं न ।
था ॥२०॥ पादं जोच्छिष्टकांस्य पतंगवाघ्रानमथापि वा ॥ गंडूषोच्छिष्टमपि वा विशुद्ध्ये
द्दशभिस्तनं ॥२१॥ चनव्यात्मकलोपमो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ पादावकृच्छ्रो राजन्ये
नथापमो विधीयते ॥२२॥ नथावैश्यचशूद्रे च पादपादो विधीयते ॥ विद्योरवं विधेनै
षोरहत्ला ग्रवनिश्चयं ॥२३॥ तिर्यग्योनिवधं कृत्वा दुर्मोच्छिनेदानं वहून ॥ त्रिरात्रं
वाग्रुभद्रीस्या कर्मच प्रथपन्न रः ॥२४॥ अगम्यागमने राजन प्रायश्चित्तं विधीयते
ग्राइवत्सेलावएमासन विहार्यं भस्मशायिना ॥२५॥

पात्रेतथानदेवगवाघ्रानंतथागंडूषमुत्रं ब्राह्मणस्यापिशत्तानिवशाभिः घोषधेनैः शुद्धंतेतानिच
पैवगंधन सुता येभस्मनाम्लेनवाह्नितेति ॥२०॥ विधीयतेपादः पादोपह कृच्छ्रस्त्वर्थः ॥२३॥ वैश्यस्य
द्विपादः शूद्रस्यपादपाद्यः पर्मेशाचादि आप्रायश्चित्तादेराधिकस्य विधानात ॥२२॥ २४॥ २५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समितिना कृच्छ्रादि तिस्रो निषाप्य सन्ध्या स्नानसम्भामा रोदं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ शोधवितिश्च ॥ २० ॥ पतनीय
कानां महाविहारा कृच्छ्रवधाय पुसन्त्य मवचने ॥ महापातकं मासमात्रं जलस्थापित्वा गः ॥ २१ ॥ कृच्छ्रादि
ब्रह्महत्यातिसेवनेन शुद्धगपोन्नासत्तणाः पुनः ॥ समितिं ब्रह्मणो गङ्के दिवि वेग्रसणाः कृति ॥ २
भूमिप्रदानेन जपौपघः स्वर्णपोत्नावि मत्सरः ॥ पुननं चापि वेद्गजनं संस्कृतः सम्पुष्पति ॥ ७
गकन्त्योपि लोतग्रामापसोमभिसंविशेन ॥ प्रवकृन्यालनः शोधयेज्जेन हृदये दशी
न ॥ १२ ॥ पारीरस्यां विमोहाणमनुच्यते कर्मणा शुभानन ॥ कर्मण्यो विप्रमनुच्येत पतः सेवनं
रेत्न यः ॥ २१ ॥ महाव्रतं चरेधस्तदयात्त्वत्र समवत ॥ गर्वत्र्थं वाहनो पुहे समनुच्यात कर्म
णा शुभान ॥ २२ ॥ अन्यतेनोप चलो चन प्रतिरोहाग्यरोमत्स्या ॥ उपाहत्य प्रियपत्न समेतस्या
त्यापात्यमनुच्येत ॥ २३ ॥ प्रवकीर्णनि मितेन वस्त्रमात्र तं चरेत ॥ गो च मेवासाः षण्मा
सा लस्यामनुच्येत किल्बिषान ॥ २४ ॥ परदाराप चारीतु परस्या परहन्तन ॥ संवत्सरं व्रती
मुक्तात्यामनुच्येत किल्बिषान ॥ २५ ॥ यं नेत्य पस्याय हतं स्नेहद्यात्समं वस ॥ विविप
नाभ्युणापेन ततदामनुच्यत किल्बिषान ॥ २६ ॥ कृच्छ्रात्द्वादश रात्रेण सपत्तात्मा व्रतेस्थिनः
परिवेत्ता भवेत्स्त्तः परिवित्तिस्तथैव च ॥ २७ ॥ निर्वेशं पुनस्त्वं तदा तारपत्नापिन्दनन.
तएनत्त्वमेस्यापिदारामिहोत्रक रणानं तत्र्देहं ॥ तेन कनिष्ठेन निर्वेशंप विवाहं दानेरेकनेन्द्र श्र

तद्विपाकेहृगोन्नवकालालिप्याते ॥ २८ ॥

स्याप्रकृतिर्गतिसर्पः ॥ २८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
शां टी
८

व्रतादिष्टं प्रायश्चित्तं महापातकवर्जितेषु ॥ ४१ ॥ इति भारते चाध्याये पंचत्रिंशः ॥ ॥ राम ॥

कार्योकुशलानि कर्माणि निवर्तेत् न्यापकर्मणः ॥ दृष्ट्वा निष्पं च विज्ञानं निनयामनुचेन किल्बिषा
त् ॥ ४२ ॥ अनर्हते हि यो यस्य प्रायश्चित्तमदाहृते ॥ महापातकवर्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४३ ॥
भक्ष्याभक्ष्येषु चान्येषु वाच्यावाच्ये तथैव च ॥ अज्ञानज्ञानयो राजन् विहितान्यनुजानतः
जानता तु कृतं पापं गुरु सर्वं भवत्युत ॥ अज्ञानात् स्वल्पको दोषः प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ४५ ॥
शक्यते विधिना पापं यथोक्तेन व्यपोहितुं ॥ आस्तिके श्रद्दधाने च विधिरेष विधीयते
नास्तिकाश्रद्दधानेषु पुरुषेषु कदाचन ॥ दंभद्वेषप्रधानेषु विधिरेष न दृश्यते ॥ ४६ ॥ शिष्टा
चारश्च शिष्टश्च धर्मो धर्मभृतां वर ॥ सेवितव्यो नरव्याघ्र प्रेत्य चेह च सुखेप्सुना ॥ ४७ ॥ स राज
न् मोक्ष्यसे पापात्तेन पूर्वेण हेतुना ॥ त्राणार्थं वा वधेनैषामथवा नृपकर्मणा ॥ ४८ ॥ अथ
वा ते घृणा काचित् प्रायश्चित्तं चरिष्यसि ॥ मा त्वेवानार्यजुष्टेन कर्मणा निधनं गमः ॥ ५० ॥ वै
शंपायन उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं तु प्रोवाच तपो
धनं ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे प्रायश्चित्तीये ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं भक्ष्यं चाप्य
भक्ष्यं च किं च देयं प्रशस्यते ॥ किं च पात्रमपात्रं वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ राम ॥

70

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवं शांतिभस्ममाहूच यो कृतनिर्दिष्यजनेष्यग्रहः स्वसः एवं दाहहृद्धशांतानयस्मंछ्यीलागरुदारंमुगतांके
यकृत्वा अहिंसाहत्या च कृत्वा भस्मछंद्र आभस्म शाप्या शायानारुद्ध्याप्याधीमुच्यते सर्वपापेभ्यो तिपापानं भोखिवला
शवानमारेणदी लासे वन्सरंय एमासंत्रिमासंषमासंद्वादशाद्भिर्तिय थ्या यां पत्नेया नत्रशथा कृष्याऽ।
हामेया॰ योनोरूत॰ सिंचती लिपारदाये प्रकृत्यवर्षोमासुचर्नांविशानिराहेयकृषरात्रयहाशकः॥ या
देनो दीलानयेतीति च पापानसारितं दीलापात्रंकेनरष्टे नेनसवंवाध्य। दृष्टां नमहेतो पश्पाणमेन।

एषएवंतु सर्वेषां मकार्पाणं विधिर्भवेत् ॥ ब्रह्मणोन विधिना रहस्यं तामसेदनुभिः ॥२४॥ सावि
त्रीमप्यधीयीन सुचौ देशे मिताशन ॥ अहिंसामस्कोनस्नेयं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥२५॥ ब्रह्मः
स्मनंतंति हृदभ्याकार्पं निशांतलपन ॥ त्रिरह्न त्रिर्निशायां च सवासा जलमाविशन् ॥२६॥
स्त्री शूद्रपतितं वापि नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥ पापान्यतातः कृत्वा मुच्यते दैवमतो द्विज ॥ शुभा
शुभफलं प्रेत्य लभतेभूतसाक्षिके ॥२७॥ अतिरिच्यततयोपश्चात्कर्ता लभते फलं ॥ तस्मा॰
तज्ञानेन तपसा कर्मणा च फलं शुभं ॥ ॥ वर्द्धयेद्रुशुभकृत्वा पथा स्यादनिरंकवान् ॥ ॥

अलोकेहेतुभिर्याचदेन शत्या हेः ॥२८॥ मंदपूर्वमेदक॰ रागद्वेषमानात्समान पूर्व्यप्रजल्पइतिछेदः
तिष्टदितुर्वेशनादेवाहृतिः अभ्याकाणनिरतरयोस्मा रिलादे ॥ अहः स्मृतिवहुवचनादिना।
विपापानसारेण अवगाम महनाणानाकलनाकल्पनीया ॥ ॥ पवपुण्यपापवातिरिच्यनयो पि
को भवति स इनिस इनरेणानरष्टेभिभूयातितिकस्वफलं भुंक्ते इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम
राम ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. री.
भा. टी.
७१

आदानं स्तेयं परावस्थिकः अवस्थाविशेषे भवः आगान्तपारोक्षधर्मस्यायितत्परिदेये मंत्रं धर्मस्याप्यलेपा
देशधर्मत्वमित्यर्थः ॥ १ ॥ वादिकेोपवृत्त्यप्रवृत्तीमन्यानावाम्न तन्त्रप्रदेशौ किंवेषान्ततच्छुभं चैतत्तदशुभफलं
अशुभं वदशुभफलं तस्मादेताभ्यामाह द्विविधाविति ॥ २ ॥ एतयोर्लिङ्गकवाः फले अपि कारणान उपदेशत्येष
दैवफलं शास्त्रीयं कर्मप्रमाणाज्जीवनं एतत्ते अभावात्तेन मोचिन्ताशुद्धं प्रमाणिं चिन्तितं तत हि(?) अप्रष्टुमानां।

तत्र एवं धर्मे सोऽधर्मो देशकाले प्रतिष्ठितः ॥ आदानमनृतं हिंसा धर्मो ह्यावस्थिकः स्मृतः ॥ १ ॥
द्विविधौ चाप्युभावेतौ धर्माधर्मौ विजानतां ॥ प्रवृत्तिः प्रवृत्तिमच्छद्वैविध्यं लोकवेदयोः ॥ २ ॥
अप्रवृत्तेरमर्त्यत्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलं ॥ अशुभस्याशुभं विद्यात् शुभस्य शुभमेव च ॥ ३ ॥ एत
योः शुभयोः स्यातां शुभाशुभनयात्तथा ॥ दैवं च दैवतं फलं प्राणमप्रमाणं स्मृतं(?) ॥ ४ ॥ अपेक्षा
पूर्वकर्मणां दशुभानां शुभं फलं ॥ ५ ॥ उपेभवति मेदेहादिहेतवे दृष्टार्थमेव च । अप्रेक्षापूर्वकर-
णान्माप्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ६ ॥ क्रोधमोहकृते चैव दृष्टान्तागमहेतुभिः ॥ शरीरपीडनं पक्षे(?)
शोभनं सम्यक् प्रियाप्रिये ॥ ७ ॥॥

नीचानामपि पुंसां तस्य फलं शुभं भवति ॥ ४ ॥ ऊर्ध्वमिति सत्यपि
सन्देहे परलोकविगानपरिहारार्थं कृतं तस्मादिदं च केवलं दृष्टार्थं कृतं येन नादिनं शोभयत्राणि ५
क्रोधादिना यत्नेन नसः प्रियमप्रियं कृतं दृष्टान्तागमहेतुभिः पूर्वोक्तैर्यावदेनं इत्यादिप्रमाणैर्दृढं।
स्य शोषणोपवासादिकं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं ॥ श्रोषपदैर्हविष्याशनैः मैत्रैस्तपविरजसैः चान्य
दपि सर्वाधातन्त्रमादिभिः तत्पापं शाम्यतीति मार्कण्डेयः ॥ ६ ॥॥ राम ॥ ॥॥ ७१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रजापतिं मनुं ॥२॥ कथं केन प्रकारेण प्रमदनीयं किं कर्तव्यमित्यर्थः ॥४॥ ओमो विस्तरः ॥५॥ अनादेशेऽपि विशे
षतोः नेतव्यो यत्र देशान्तरात् प्रायः बहुशो निसोपिण्डादि वत्स्यावनः इत्यर्थः यत्रापापाः निपातेऽस्य
शोध्यः ॥६॥ तथा न पादि वनप्रएणानि एतानि बन्धमागानि परणीम्दतः पर्वताः ब्रह्मगिरि प्रभृतयः

व्यास उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ सिद्धानां चैव संवादं मनोश्चैव प्रजा
पतेः ॥१॥ ऋषयस्तु व्रतपराः समागम्य पुरा विभुम् ॥ धर्मं पप्रच्छुरासीनमादिकालं प्रजापतिम् ॥२॥
कथमन्नं कथं पात्रं दानमध्ययनं तपः ॥ कार्याकार्यं च यत्सर्वं शास्त्रं चैतत्प्रजापते ॥३॥ तैरेव
मुक्तो भगवान्मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ॥ शुश्रूषध्वं यथावृत्तं धर्मं व्याससमासतः ॥४॥ अनादेशे
जपो होम उपवासस्तथैव च ॥ आत्मज्ञानं च पुण्यं च यद्यपि च प्रातातृप्तस्य च ॥५॥ दिष्टान्येतानि
पुण्यानि पुण्याश्रयपरणीम्दतः ॥ सर्वाण्याशु नाशयन्ति पापानि सर्वाण्येव च ॥६॥ देवस्थानाभि
गमनं मान्यस्थानमेव च ॥ एतानि मेध्यं पुरुषं कुर्वन्त्याशु न संशयः ॥७॥ न गर्वेण भवेत्प्राज्ञः
कदाचिदपि मानवः ॥ दीर्घं मायामृथा तिष्ठन्ति विराजन्ते वा भवेत् ॥८॥ प्रदत्तस्यानुपा
दानं दानमध्ययनं तपः ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधमध्यायमस्य लक्षणम् ॥१०॥ ॥ राम ॥ ॥५॥

आदिपदात् तत्वर्णस्थानादिग्रनादि इष्टग्रायश्चित्तसामान्यमित्यर्थः ॥८॥ गर्वेण कृतेन भवेत् ना
वगणे पूत ग्रवगणे नत्त विराजन्ते शुभा ये भवेदिति तत्र कृच्छ्रं धर्मं यात्रा कर्मजपादित्यर्थः भवेदे
नत्रापि वेदितिपाठेऽस्य कत्वस्यारामित्यप्याहृत्य स्वरानपि वेत ॥ पानेनाशु लेपा भवेत्तरामवाक्ता॥

म रा
रा री
७२

अवीरायाः पतिपुत्रहीनायाः ॥१८॥ इंद्रियं मूत्रं गणिकादिन्नं याणमेव च ॥१९॥ दीक्षितस्य ग्रीषोमी पशुया
हेम्मान्तशान्नभोक्तव्यं कपर्दिनः यत्र मयमया बद्धो गृहीतः ॥२०॥ अहितः ग्रामपालकस्य स्त्रीमादिः हितः

गणान्नं तेन गन्धोपजीवितेन गृहान्नं ब्रह्मवर्चसे ॥ आयुः स्वर्णकारान्नमवीरायाश्च योषितः ॥२१॥ विष्ठा वार्द्धु
षिकस्यान्नं गणिकान्नमथेंद्रियं ॥ स्रवंति यशोपपतिस्त्रीजीतान्नं सर्वशः ॥२२॥ दीक्षितस्य कपर्दि
स्य कृतविक्रयकस्य च ॥ तद्वाम्यमपवकर्तेत्रपुरुंश्चल्या रजकस्य च ॥२३॥ चिकित्सकस्य पश्चान्न
मभोज्यं रजतग्णलस्या ॥ नगणग्राममभिशस्तानां रंगजीवी विनान्नस्य ॥ गणग्राममाभिशस्तानां रंगजी
वीविनां तथा ॥२४॥ परिवित्तीनां पुंसां च वेदिचूतविदां तथा ॥ वामहस्ताहृतं चान्नं भक्तं पर्युषितं
च यत् ॥२५॥ स्त्रीत्वागतमहिष्ठमभोज्यं पोषितं च यत् ॥ पिष्टस्य चन्नपाकानां विकाराः प
यसस्तथा ॥२६॥ सक्तुधानाकरंभाणां नोपभोग्याश्चिरस्थिताः ॥ पापसंक्रमसंमासमपण्णा
स्तृथा कृताः ॥२७॥ अप्यप्यास्वाद्यमभक्ष्यमन्नाद्यं ब्राह्मणो गंदेहमेपिभिः ॥ देवान्दर्षीन्मनुष्यांश्च पि
तॄन्गृह्याश्च देवताः ॥२८॥ पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थो भोक्तुमर्हति ॥ यथा प्रव्रजितो भिक्षु
स्तथैव स्वेन्गृहे वसेत् ॥२९॥ एवं हन्तः प्रियैर्दारैस्तेवसन्सममाप्नुयात् ॥ नद्ह्यायशसदानंनम
पात्रोपकारिण ॥३०॥

वा ॥३३॥ प्रोक्षितेन कृदेवाद्यादत्वाम्मार्थे हितं ॥ धानाः पृषुपवाः करंभाः दधि
शक्तवः ॥ सक्तादीनां विकाराः स्नेहाः सक्कादयः ॥३२॥ कृसरं तिलमिश्रो ओदनः तृथा कृताः देवताद्युद्दे
शं विनाकृताः ॥३४॥ चातप्रयपापी पृषादयः ॥ ॥२५॥ २६ ॥ २७॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ७२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दर्पप्रवादिभरणानिमित्तंश्राम्नवपार्थंप्रह्लनोनम्रिपतचेतत्रिशनन्मपवामंचेरेत ॥ ८ ॥ नानिक्रमणान्वादिः
श्रेणीगहस्थादौनौपंक्तिरपिवास्तः जन्मभूमिः जान्यादिधर्मानयंवर्मेयतिनेवाधर्मः आयश्चित्तादि

नदोषपैशुन्यंमैवेश्वशापश्चित्तैश्वशाम्यति ॥ ९ ॥ उपवासमेकरात्रंदेहेत्म्रगैनगंधिप ॥ विशुद्धे
दान्नम्नुर्थंत्रिरात्रंनपुरेषुहुत ॥ १० ॥ तयंषोडशकप्रकाशोनम्निपनयहानर ॥ पास्थाटेभि
रुपाविष्टात्रिरात्रेनतत्रनिर्दिशनत ॥ ११ ॥ जातिभ्रंशपिवासानांतुल्यधर्मोभ्रमस्त्वंचेतः वर्जयेत्तिचप
धर्मेनेवाधर्मंनविद्यते ॥ १२ ॥ दशवोवद्दशास्त्रनाम्नयोवाधर्मपादका ॥ पङ्क्तिफःकार्यंनन्येत्रप
मोपमेस्यापे ॥ १३ ॥ प्रनष्टान्मन्तिकाचेवनश्वात्तइर्थंपीलिका ॥ श्रेष्ठांतकस्तथाविश्रंभस्प
विषमेवच ॥ १४ ॥ प्रभदत्तात्रस्तैर्मन्त्राः शालेयंचैविवर्जिता ॥ चत्तश्याकलकुपादन्योमेडका
जलजाश्चपे ॥ १५ ॥ भासाहंसाःमपुराश्चचक्रवाकालवाचका ॥ काकोमद्गुश्चटिभश्चयेय
नोलूकस्तथैवच ॥ १६ ॥ कव्यादादंष्ट्रिणःसर्वेचतस्याम्पाहिताश्चये ॥ येवाचाभयनोदनाश्च
नदंष्ट्रासवेशः ॥ १७ ॥ एडकाश्वखरोष्ट्रीणांप्रतिकानांगवामपि ॥ मानुषीणांमृगीणांचनपि
वेद्गासनःपय ॥ १८ ॥ प्रेतान्नसूतिकान्नंचयच्चांकिंचित्तदृनिर्दिशं ॥ प्रभोन्मचाप्येपंचपनोड
न्यभानिर्देशा ॥ २० ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥॥ राम ॥ ॥॥

नुपःनविद्यते ॥ २१ ॥ पाठकाःशोपकाःविचारकाश्चनियावन ॥ कार्येप्रायश्चित्तनिमित्तयोषे ॥ २२ ॥ प्रभ
द्यानाहचतर्भिःश्रनद्दानिजि ॥ २३ ॥ एडकामेषी ॥ सूतिकानामनिर्दशाहानां ॥ २४ ॥ प्रभोज्यंपापस्ता

॥ १२० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रा शां
ध टी
७३

राजधर्मे ॥ षट्त्रिंशः श्रोतेः ॥ ॥ महात्मभक्ष्यविवर्जिताउपवासात्मिका कौतूहलेन प्रसंगेन यत्र प्रवणाप्रमितु ।

देवतानां पितॄणां च ब्रह्मकल्पविनाशकः ॥ श्रत्तुरर्थं हि योनृवैन लोकान्प्राप्तुमर्हति ॥ २ ॥ एत
ते कथितं सर्वं यथावृत्तं युधिष्ठिर । समासेन महत्तेन क्षात्रं तं धर्म राजधर्म ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शां
तिपर्वणि राजधर्मे ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्विस्तरेण महामुने । राजधर्मान्द्विजश्रे
ष्ठ चातुर्वर्ण्यस्य चाखिलान् ॥ १ ॥ आपत्सु च यथा नीतिः प्रणेतव्या द्विजोत्तम । धर्ममालक्ष्य पंथा
नं वीजयेयं कथं महीं ॥ २ ॥ प्रायश्चित्तकथा ह्येषा भक्ष्याभक्ष्यविवर्जिता । कौतूहलानुप्रवणा
हर्षं जनयतीव मे ॥ ३ ॥ धर्मचर्या च राज्यं च नित्यमेव विरुद्ध्यते । एवं मुह्यति मे चेतश्चिंतयानस्य
नित्यशः ॥ ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तमुवाच महाराज व्यासो वेदविदां वरः । नारदं समभिप्रेक्ष्य
सर्वज्ञानां पुरातनं ॥ ५ ॥ श्रोतुमिच्छसि चेद्धर्मं निखिलेन नराधिप । प्रेहि भीष्मं महाबाहो वृ
द्धं कुरुपितामहं ॥ ६ ॥ स ते धर्मरहस्येषु संशयान्मनसि स्थितान् । छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः
सर्वधर्मवित् ॥ ७ ॥ जनयामास यं देवी दिव्या त्रिपथगा नदी । साक्षाद्ददर्श यो देवान्सर्वानिंद्र
पुरोगमान् ॥ ८ ॥ बृहस्पतिपुरोगांश्च देवर्षीनसकृत्प्रभुः । तोषयित्वोपचारेण राजनीतिमधी
तवान् ॥ ९ ॥ उशना वेद यच्छास्त्रं यच्च देवगुरुर्द्विजः । तच्च धर्मं सवैयाख्यं प्राप्तवान्कुरुसत्त
मः ॥ १० ॥

त्वा ॥ ५ ॥ प्रेहि प्रयाहि ॥ ६ ॥ सवैयाख्यं व्याख्यासहितं ॥ १० राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ ७३

हासकेषु पीडाहासपरेषु मेरेषु ॥३०॥ वाग्धीने मूके मूर्खे वा ॥३१॥ स्वरनैौ शुनक चर्मसमपे कोणे । अस्नुपकः
गुणोपदेशयादिपज्ञवे । अनन्तकोशान्द्रपया ॥३४॥ आग्रा चारतः इहकामोनिवृत्तायमेवतुष्टा वा निमेव

नन्नृत्यगीतनिर्लेपहासकेषु च धार्मिकः ॥ न मत्ते चैव नोन्मत्ते न स्तेने न च कुत्सके ॥२८॥
न वागधीने विवर्णे वा नांगहीने न वामने । न दुर्जने न दोषकुले वाप्राप्ते यौवनसंस्कृतः ॥२९॥
न श्रोत्रियम्लेनदातं ग्रासमात्रसमर्जिते ॥ असम्यक चैव यद्दत्त सम्यक प्रतिग्रहः ॥ उभयस्या
दनर्थाय दातुरादातुरेव च । यथा वा हिमाले वा शिला वाप्यर्णवे नरः ॥ मज्जनमज्जनन्तद्व
दाता पात्रप्रतिग्रही ॥३१॥ काष्ठरागैर्यथावह्निरुपशांतोग्निनदीप्यते ॥ तपःस्वाध्यायचारित्रै
रेवहीनः प्रतिग्रही ॥३२॥ कपालेयद्वदापः स्युः श्वदृतौ च यथा पयः । आश्रयस्थानदोषेण
वृत्तहीने तथा श्रुतं ॥३३॥ निर्मंत्रो निर्व्रतो यः स्यादशास्त्रज्ञोनसूयकः । अनन्तकोशात्मदानं
हीनेष्वग्रतेकेषु च ॥३४॥ न वेदपमनन्तकोशात्तदीनातोनरकेपि ॥ आग्राचवितरःस्वयमेव
स्वयम्वाप्नुनः ॥३५॥ निष्कारणं स्मृतं दत्तं ग्रासमात्रस्यवर्जितं ॥ भवेदपात्रदोषेण न चाद्गत्वि
चारणा ॥३६॥ यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ ब्राह्मणश्चानधीयानस्त्रयस्ते नाम बि
भ्रति ॥३७॥ यथा षंढोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ॥ शकुनिर्वाप्यपत्रः स्यान्निर्मंत्रो ब्राह्मणस्त
था ॥३८॥ ग्राममध्ये यथा शून्यं यथा कूपश्च निर्जलः ॥ यथा हुतमनग्नौ च तथैव स्यान्निराकृतो ४६

न देयमित्याहुर्नवा इति ॥३९॥ अत्रैव हेतुमाह निष्कारणमिति निष्कारणं निष्फलं दोषणामन्नयोनिषे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ग.
शां. टी.
७४

देनिउपासतस्तुनरचायेस्य॥२६॥विश्रुश्रुवसाविलना॥२७॥हंतापंशत्रौरतापं॥२८॥आचानिवेदावपया:

हतमित्रश्च राजानः कृत्स्नं चैव समागतं॥ ताननंदंपमहाराज राष्ट्रेते कुरुसंगतं॥२३॥ प्रिया
ख्यमपि चैनेषां ब्रह्मणानां महात्मनां॥ नियोगात्तस्य च गुरोर्भ्रातुस्याभितनेजसः॥२४॥ सुहृ
दामस्वदादीनां द्वेपयाश्च परंतप॥ कुरुप्रियममित्रघ्नो लोकस्य च हितं कुरु॥२५॥ वैशंपाय
नउवाच॥ एवमुक्तः स कृष्णेन राजा राजीवलोचनः॥ हितार्थं सर्वलोकस्य समनंतस्थो मनाः॥ २५
सोवनीतोन्नरव्याघ्रो विश्रुश्रुवमास्तवं॥ द्वैपायनेन चततस्थादेवस्थानेनतनिस्तना॥२७॥
एतेश्चान्यैश्च बहुभिरन्वनीतो युधिष्ठिर॥ अजहात्मानसंदुःखं विनतापं च महायशाः॥२८
श्रुतवाक्यः श्रुतनिधिः श्रुतश्रुत्यविशारदः॥ ततः स मनसा शांतिमग
च्छत्पांडुनंदनः॥२९॥ स तेः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चंद्रमाः
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य स्वपुरं प्रविवेश ह॥३०॥ प्रविवि
क्षुः स धर्मज्ञः कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ अर्चया
मास देवांश्च ब्राह्मणांश्च सहस्रशः॥३१

निधिः॥ नदर्थविचारंयोमीमांसा॥ अन्यदपि पत्रं कुत्रं प्रवैनीनिषास्त्रादितत्रविशारदः कुरु
पीराकुशालः आवश्यकत्वमर्थानिश्चित्य॥२९॥ ३०॥ ३१॥ ॥॥ राम॥ ॥॥ ७४

74

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विमुंचति विमोहयन्निव ततः ॥ १५ ॥ वैशसे विनाशने ॥ १६ ॥ उपसंप्रेक्ष्य उपगम्य समस्य कस्य ॥ १७ ॥ नाथमानाः प्रार्थमा
नाः २२

भार्गवाच्च्यवनाच्चापि वेदानंगोपवृंहितान ॥ प्रतिपेदे महाबाहुर्वसिष्ठाच्च यतव्रतः ॥ १२ ॥ पिता
महसुतं ज्येष्ठं कुमारं दीप्ततेजसं ॥ अध्यात्मगतितत्वज्ञमुपाशिक्षत यः पुरा ॥ १३ ॥ मार्कंडेयमुखा
त्कृत्स्नं यतिधर्ममवाप्तवान ॥ रामादस्त्राणि शक्राच्च प्राप्तवान्पुरुषर्षभ ॥ १४ ॥ मृत्युरात्मेच्छ
या यस्य जातस्य मनुजेष्वपि ॥ तथानपत्यस्य सतः पुण्या लोका दिवि श्रुताः ॥ १५ ॥ यस्य ब्रह्म
र्षयः पुण्या नित्यमासन्सभासदः ॥ यस्य नाविदितं किंचिज्ज्ञानज्ञेयेषु विद्यते ॥ १६ ॥ स ते वद
ति धर्मज्ञः सूक्ष्मधर्मार्थतत्त्ववित ॥ तमभ्येहि पुरा प्राणान्स विमुंचति धर्मवित ॥ १७ ॥ एवमु
क्तस्तु कौन्तेयो दीर्घप्रज्ञो महामतिः ॥ उवाच वचनं प्रेक्ष्य ह्यासीनं समुपागतं ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ वैशसे समहत्कृत्वा ज्ञातीनां रोमहर्षणं ॥ आगस्कृत्सर्वलोकस्य पृथिवीनाशका
रकः ॥ १९ ॥ जातयित्वा तमेवाजौ छलेनानिस्त्रयोधिनं ॥ उपसंप्रेक्ष्य महीमितं महकेन हेतुना
वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तं नृपतिश्रेष्ठं चातुर्वर्ण्यहितेप्सया ॥ पुनराह महाबाहुर्यदुश्रेष्ठो
महामतिः ॥ २० ॥ वासुदेव उवाच ॥ नेदानीमतिनिर्बंधो पौकर्मेकर्तुमर्हसि ॥ यदाह भगवा
न्व्यासस्तत्कुरुष्व नृपोत्तम ॥ २१ ॥ ब्राह्मणास्त्वां महाबाहो भ्रातरश्च महौजसः ॥ पर्जन्यमिव
घर्मार्ता नाथमाना उपासते ॥ २२ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा म
रा शां
७५

75

पुष्पुत्कर्षेण राष्ट्रपुत्रः ॥ ३९ ॥ तस्यानं ॥ नरवत्तस्याश्चतिम्लेच्छभाषायां प्रसिद्धं नत्वविकिका ॥ ४२ आकु
आस्थाय तरथं शुभ्रं पुत्रं सं स्येमनोजवैः ॥ अन्वयात्पृष्ठतो राजन्युयुत्सुः पौरवाग्रजे ॥ ४३ ॥ तं
हेममयं शुभ्रं शैव्यसुग्रीवयोजितं ॥ सहसात्यकिना कृष्णः समास्थायानुयात्कुरून् ॥ ४४ ॥ नर
यानेन तु ज्येष्ठः पिता पार्थस्य भारत ॥ अग्रतो धर्मराजस्य गांधारीसहितोन्ययौ ॥ ४५ ॥ कुरुस्त्रिय
श्च ताः सर्वाः कुंती कृष्णा च सैव च ॥ यानैरुच्चावचैर्जग्मुर्विदुरेण पुरस्कृताः ॥ ४६ ॥ ततो रथाश्च
बहुला नागाश्च समलंकृताः ॥ पादाताश्च हयाश्चैव पृष्ठतः समनुव्रजन् ॥ ४७ ॥ ततो वैता
लिकैः सूतैर्मागधैश्च सुभाषितैः ॥ स्तूयमानो ययौ राजा नगरं नागसाह्वयं ॥ ४८ ॥ तत्प्रया
णं महाबाहो र्बभूवाप्रतिमं भुवि ॥ आकुलाकुलमुत्कृष्टं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ ४९ ॥
अभियाने तु पार्थस्य नरैर्नगरवासिभिः ॥ नगरं राजमार्गं च यथावत्समलंकृतं ॥ ५० ॥ पांडु
रेण च माल्येन पताकाभिश्च मेदिनी ॥ संस्कृतो राजमार्गोभूद्धूपनैश्च प्रधूपितः ॥ ५१ ॥
अथ चूर्णैश्च गंधानां नानापुष्पप्रियंगुभिः ॥ माल्यदामभिरासक्तै राजवेश्माभिसंवृतं
कुंभाश्च नगरद्वारि वारिपूर्णा नवा दृढाः ॥ कन्याः सुमनसो गौराः स्थापितास्तत्र तत्र
ह ॥ ५२ ॥ तथा स्वलंकृतं द्वारं नगरे पांडुनंदनः ॥ स्तूयमानः शुभैर्वाक्यैः प्रविवेश सु
हृद्वृतः ॥ ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे शान्तिपर्वणि सप्तविंशः ॥ लाकुलं प्रतिसंमर्दवशात् ॥ ५५
माल्येन पुष्पसमहेन मेदिनी सलंकृतेनापनवघ्नाते धूपनैः अगरुकस्तूरिभिर्धूपद्वौ ॥ ५ ॥ सिताः कुंभा

तत्र शंक । गोभिर्वलीवर्दैः । एतस्मात् लिंगात् दृश्यते यत्सुंदरं प्रयमंगात्खेन प्रवेष्टव्यमिति । मेत्र लिंगात्स्पर्शेन कृ
ष्यते । सुगोभिर्वा गिरः सानत्तमा गोभगाइवेदूर्यमणीविनाय ॥ जैनेस्मि स्त्रोन दंपतीभ्यन क्रिह्वहस्येनेवा
नयाभ्युपेवा जे । अस्यार्थः हे ह्वे हस्येनत्वाजयाभ्युपेवाजे ॥ अस्यार्थः हे हृ हस्य तिन त्वं हे प्रेरा हित
शोगिरे सा ह्व हस्यति ॥ गोभिर्वृषे ॥ स्यमन्यर्थांत समन्ने हमाणः रथस्यस नह्न नकारि व्यत्ययकारः
लोपश्चार्षः अर्थमाणं देवभगाइव षट्‌ विषमेभ्य एभिव निनाय प्रापितवान ॥ तत्र दृष्टांतः जैनेः

तनोन वेश्यं सुभंके वलाजिन संहृते ॥ सुक्रंषोड्शाभिर्गोभिः पाडैः सुभलदाते ॥ २२ ॥ मे
घैरभ्यर्चितं प्राणे सुसमानसु वाटिभिः ॥ आकरो हरथं वेद सोमोन्नत मयं पयो ॥ २३ ॥ जग्रा
ह दर्शी नैनोनयाभीमाभीमपराक्रम ॥ अन्तनपादुरक्षं यथा रथमासभान्नमन ॥ २४ ॥ चि
पमाणं चनक्कुनेपाडुरं रथमपैति ॥ सुसुभताराकार्कीर्ति मिनभिभ सुवावरो ॥ २५ ॥ चाम
रवाजने तस्यैवाराजराहनलसः ॥ चंद्र राशिप्रभ सुभ्रमाई पुञ्जावलेहन ॥ २६ ॥ नेप्र चरथ
मास्थायप्रभूनरः समलंकृताः ॥ भृताजीव समस्ता निराजनता दर्शिनिता ॥ २७ ॥ ॥ नाम

इति नु कार उपमा । यथा लोके मित्रः । सत्त्वाद् दंपतीभ्यन क्रियुक्तो न्यसंवपेस्तकोनि एवं न नगरगता
मेस्य पल्लवी परिणीय नगाराथ नन गार प्रविशत्येत्र ज्ञानात्त्रेणु रोहिते ॥ एवं न पल्लवी परिणीय
नय समरेण नगाजि प्रविशे हिम्पाइवाज यति ॥ प्राकेसु संग्रामे प्राप्स्नत प्रपस्थान रथ प्रजं न बात पगः
मपपंजमानं नयपल्लवी परिणीतां मित्र यो दत्त्वं जनीय ॥ २४ ॥ अन्तत संघदेवतामयं ॥ २५ ॥ तारक

स्याः नवल्याः कुवलयसमोऽतिकलक्ष्म्याः ॥ अर्थः यथादेवोयोऽसुरोऽपि
कल्पः पंचमेऽपि प्रियोऽनात्पचवा प्रजाः ॥ ३० ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. क. मा. श्री. ७९

प्रतिरूपान् ॥ मंगलं च प्रयाणीनं ॥ १६ ॥ किमिच्छसि किमिच्छसीति घुष्टं द्विजैर्मध्ये विविधैर्गीतवाद्यादिघोषैर्निर्गम्
शंविधय भवनं राजा देवगानं महोत्सवे ॥ आज्ञा विजयघंटं पुष्कं रथान् मन्दवानरं ॥ १७ ॥ प्रविशप्ता
प्यतरं श्रीमान् देवतानाभिरामपत्र ॥ पूजयामास रत्नैश्च गंधमाल्यैश्च सर्वशः ॥ १८ ॥ निष्क्रामन्त
तः श्रीमान् पुनरेवं महायशाः ॥ ददर्श ब्राह्मणांश्चैव सोमभूपान् वस्थितान् ॥ १९ ॥ तं तं दृष्ट्वा तस्त
दाविप्राणां शीर्षां दोवि वदतीभि ॥ प्रणमेति मलम्बैः स्नातगणाहृतोपरिष्या ॥ २० ॥ तोऽस्ववशूजपा
मास कौंतेयो विविधवद्धिमान् ॥ गौरवंगमं पुरस्कृत्यस्पष्टंपितरमेव च ॥ २१ ॥ कृतमंत्रो महाराजे
रत्नैर्दिव्यैस्तवन्नाभूरिणा ॥ गोभिर्वस्त्रैश्च राजेन्द्र विविधैश्च किमिच्छकैः ॥ २२ ॥ ततः पुण्याहघो
षो भूद्दिवं स्तब्ध्वैव भारत ॥ सुहृदां प्रीतिजननः पुण्यः श्रुतिसुखावहः ॥ २३ ॥ हंसवन्नर्दुषो
राजा द्विजानां तत्र भारती ॥ मुमुभे वेदविदुषां पुष्कलाक्षरपदाक्षरा ॥ २४ ॥ ततो दुंदुभिनिर्घो
षः शंखानां च मनोरमः ॥ जयं प्रवदतां तत्र स्वनः प्रादुरभूत्नृप ॥ निःशब्दे व्यवस्थिते तत्र ततो
विप्रजने पुनः ॥ राजानं ब्राह्मणं कश्चिच्चार्वाको राक्षसोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ तत्र दुर्योधनसखा भि
क्षुरूपेण संवृतः ॥ सांख्यः शिखी त्रिदंडी च धृष्टो विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ वृतः सर्वैस्तथा विप्रैराशी
र्वाददित्सुभि ॥ परं सहस्रै राजेन्द्र तपोनियमसंवृतैः ॥ २७ ॥ स दुष्टः पापमाशंसुः पांडवानां
महात्मनः ॥ अनामंत्र्यैव तान् विप्रानभ्युवाच महीपतिं ॥ २८ ॥ ॥ ॥

त्रयस्त्रिंशोध्यायः ॥ ३८ ॥ सत्ताआध्याय ॥ ३८

७९

प्रवेशने ॥४॥ स्त्रीणां स्त्रीभिः ॥२॥ ६ ॥५॥ ९॥ ७॥ ८॥९॥ १०॥ ११॥ १२॥ ॥

वैशंपायन उवाच ॥ प्रवेशने तु पार्थानां जनानां पुरवासिनां ॥ दिदृक्षूणां सहस्राणि समाजग्मुः
सहस्रशः ॥१॥ स राजमार्गः शुशुभे समलंकृतचत्वरः ॥ यथा चंद्रोदये राजन्वर्द्धमानो महोदधिः ॥२॥
गृहाणि राजमार्गे तु रत्नवंति महांति च ॥ प्राकंपंतीव भारेण स्त्रीणां पूर्णानि भारत ॥३॥ ततः शा
नैर्विवस्त्रीडं प्रभाषंत स्वयं युधिष्ठिरं ॥ भीमसेनार्जुनौ चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥४॥ धन्या त्वमसि
पांचालि या त्वं पुरुषसत्तमान ॥ उपतिष्ठसि कल्याणि महर्षीनिव गौतमी ॥५॥ तव कर्माण्य
मोघानि व्रतचर्या च भामिनी ॥ इति कृष्णां महाराज प्रशशंसुस्तदा स्त्रियः ॥६॥ प्रशंसावच
नैस्तासां मिथः शब्दैश्च भारत ॥ प्रीतिजैश्च तदा शब्दैः पुरमासीत्समाकुलं ॥७॥ तमतीत्य यथा
युक्तं राजमार्गं युधिष्ठिरः ॥ अलंकृतं शोभमानमुपयाद्राजवेश्म ह ॥८॥ ततः प्रकृतयः सर्वाः
पौरजानपदास्तदा ॥ ऊचुः कर्णसुखा वाचः समुपेत्य ततस्ततः ॥९॥ दिष्ट्या जयसि राजें
द्र शत्रूंछत्रुनिषूदन ॥ दिष्ट्या राज्यं पुनः प्राप्तं धर्मेण च बलेन च ॥१०॥ भव नस्त्वं महाराज राजे
ह शरदां शतं ॥ प्रजाः पालय धर्मेण यथेंद्रस्त्रिदिवं तथा ॥११॥ एवं राजकुले द्वारि मंगलैरभिपू
जितः ॥ आशीर्वादान्द्विजैरुक्तान्प्रतिगृह्य समंततः ॥१२॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रा॰ धो॰ म॰ टी॰ ३

सर्वदेवाः॥ब्राह्मणाः॥ ॥विहितः मया ब्राह्मणाः॥८॥ ६॥ ९॥ ११॥

इति ताम्रपयपूर्वं विप्रा राजानमभिनंद्य तं॥ राजानहर्षमापेदे पांडवः सह सज्जनः॥३९॥ इति श्रीमहा
भारते शांतिपर्वणि राजधर्मे चार्वाकवधे॥ वैशंपायन उवाच॥ ततस्तत्र तु राजानं तिष्ठंतं भ्रातृभिः स
ह॥ उवाच देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः॥१॥ वासुदेव उवाच॥ ब्राह्मणास्तात लोकेस्मिन्नर्च
नीयाः सदा मम॥ एते भूमिचरा देवा वाग्विषाः सुप्रसादकाः॥२॥ पुरा कृते युगे राजन् चार्वा
को नाम राक्षसः॥ तपस्तेपे महाबाहो बदर्यां बहुवार्षिकं॥३॥ छंद्यमानो वरेणाथ ब्रह्मणा
च पुनः पुनः॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो वरयामास भारत॥४॥ द्विजावमानादन्यत्र प्रादाद्वरम
नुत्तमं॥ अभयं सर्वभूतेभ्यस्ततस्तस्मै जगत्पतिः॥५॥ ततो देवाः समेतास्तु ब्रह्माणमिदमब्रु
वन्॥ वधाय रक्षसस्तस्य बलविप्रकृतास्तदा॥७॥ तानुवाचाव्ययो देवो विहितस्तत्र वै म
या॥ यथास्य भविता मृत्युरचिरेणेति भारत॥ राजा दुर्योधनो नाम सखास्य भविता नृ
तस्य स्नेहावबद्धोसौ ब्राह्मणानवमंस्यते॥८॥ तत्रैनं रुषिता विप्रा विप्रकारप्रधर्षिताः
धक्ष्यंति वाग्बलाः पापं ततो नाशं गमिष्यति॥९॥ स एष निहतः शेते ब्रह्मदंडेन राक्षसः
चार्वाको नृपतिश्रेष्ठ मा शुचो भरतर्षभ॥११॥ स तु लब्धवरः पापो देवानमितवि
क्रमः॥ राक्षसस्तापयामास तीव्रकर्मा महाबलः॥६॥

७७

६६

प्रत्यासन्नः समीपस्थाः व्यसनिनः चिरङ्गीतनो भ्रातृं इष्टः त्वपोहितार्थं समेत्य ज्ञात्वा कशंग्लिन नस्वार्थं

चार्वाक उवाच॥ इयं प्राहुर्द्विजाः सर्वे समारोप्य वचो मयि॥ धिग्भवंतं कुनृपतिं ज्ञातिघातिनमस्तु वै॥ किं तेन स्याद्धि कौंतेय कृत्वेमं ज्ञातिसंक्षयं॥२६॥ घातयित्वा गुरूंश्चैव मृतं श्रेयो न जीवितं॥ इति ते वै द्विजाः श्रुत्वा तस्य घोरस्य रक्षसः॥२७॥ विव्यथुश्चुक्रुशुश्चैव तस्य वाक्यप्रधर्षिताः॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे स च राजा युधिष्ठिरः॥ व्रीडिताः परमोद्विग्नास्तूष्णीमासन्विशांपते॥२८॥

युधिष्ठिर उवाच॥ प्रसीदंतु भवंतो मे प्रणतस्याभियाचतः॥ प्रत्यासन्नव्यसनिनं न मां धिक्कर्तुमर्हथ॥२९॥ वैशंपायन उवाच॥ ततो राजन्ब्राह्मणास्ते सर्व एव विशांपते॥ ऊचुर्नैतद्वचोऽस्माकं श्रीरस्तु तव पार्थिव॥३०॥ जज्ञुश्चैव महात्मानस्ततस्तं ज्ञानचक्षुषा॥ ब्राह्मणा वेदविद्वांसस्तपोभिर्विमलीकृताः॥३१॥ ब्राह्मणा ऊचुः॥ एष दुर्योधनसखा चार्वाको नाम राक्षसः॥ परिव्राजकरूपेण हितं तस्य चिकीर्षति॥३२॥ न वयं ब्रूम धर्मात्मन्व्येतु ते भयमीदृशं॥ उपतिष्ठतु कल्याणं भवंतं भ्रातृभिः सह॥३३॥ वैशंपायन उवाच॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हुंकारैः क्रोधमूर्छिताः॥ निर्भर्त्सयंतः शुचयो निजघ्नुः पापराक्षसं॥३४॥ स पपात विनिर्दग्धस्तेजसा ब्रह्मवादिनां॥ महेंद्राशनिनिर्दग्धः पादपोंकुरवानिव॥३५॥

स्वर्थः॥२१॥ जज्ञुः ज्ञातवंतः ॥ २२ ॥ २७ ॥ २९ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम

स. प.
श्री.
७८

श्रेयोऽहं वराल्लाभममयाः ॥१०॥ ऊर्ध्वं वरकाम्दमवः स्तुवः ॥११॥ अमन्दत महवेः श्रीतीतेदर्शनीयः ॥१२॥ ताम

कांचनोऽहं वरात्तत्र राजनताः पृथिवी मम याः ॥ शूर्पांः कुंभाः स्वमनतेला लाजताव ह्यी षिगोर

से ॥१०॥ प्राप्तिस्तच्छलपालाशास मिधामपुमर्षिधो ॥ स्त्रुव श्रेयोऽहं वरः शाबलस्याहमवि

भूषितः ॥११॥ दाशार्हेनाभ्यत्र जानलत्रयोमयः पुरोहितः ॥ प्रागुदक्प्रवणो वेदीलक्षि

णेनापलिखेच ॥१२॥ व्याघ्रचर्माणे भुक्तंमसर्वतो भद्रयासने ॥ द्वष्टपादप्रतिष्ठानेकृत्वा

गानसमतिस्थि ॥१३॥ उपवेश्यमहात्मानंकृतांजलिपदात्मनः ॥ तद्दावपावकेधीमान

विधिमंत्रपुरस्कृतं ॥१४॥ ततस्त्वायद्यशार्हः शंखमादाय पूजितं ॥ अभ्यषिंचन्नाति

पृथ्याः कुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥१५॥ ततश्चाभ्यषिंचन् राजर्षिः सर्वाः प्रकृतयस्तथा ॥ अनुज्ञाता

श्चकृतेनभ्रातृभिः सहयोरवः ॥१६॥ पांचजन्याभिषिक्तस्य राजाराजन्नमस्तदाभवत् ॥ त

तोनवादयामासुः पानवानकडिंडिभीन ॥१७॥ धर्मराजोपि तत्सर्वं प्रतिजग्राहधर्मतः

पूजयामासतांश्चापि विविधैर्बहुरिदक्षिणैः ॥१८॥ ततो निष्क्रम्य सहदेवेन ब्राह्मणानन्तरोलि

वाचयन् ॥ वेदाध्ययनसंपन्नानृतशीलसमन्विता ॥१९॥ ते प्रीता ब्राह्मणा राजन्स्व

स्त्यूचुर्जयेमवच ॥ हंसाइवचवनंदतःप्रयाणप्रांसुर्युधिष्ठिरं ॥२०॥ युधिष्ठिर महाबाहो दिष्ट्या

जयसिपांडव ॥ दिष्ट्या स्वधर्मेप्राप्तोऽसि विक्रमेण महाद्युते ॥२१॥ दिष्ट्या गांडीवधन्वा च भी

५ ... सहदेवश्च पांडवः ॥ ...

७८

78

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नवत्रिंशः।। ततः कुंतीगतमन्युः वीतदैन्यः गतज्वरः वीतशोकः।।४।। निषीदत्तशितिषदत्तमित्यर्थे प्रार्थं।।५

हतास्ते तत्र धर्मेण तात नप्तारस्तव पार्थिव।। स्वर्गताश्च महात्मानो वीराः क्षत्रियपुंगवाः।।२२।।
स त्वमातिष्ठ कार्याणि मा ते भूद्ग्लानिरच्युत।। शत्रून् जहि प्रजा रक्ष द्विजांश्च प्रतिपूजय।।
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे चार्वाकवधः।। वैशंपायन उवाच।। ततः कुंतीसुतो राजा
गतमन्युर्गतज्वरः।। कांचने प्राङ्मुखो हृष्टो न्यषीदत्परमासने।। तमेवाभिमुखौ पीठे प्र-
दीप्ते कांचने शुभे।। सात्यकिवासुदेवश्च निषीदतुररिंदमौ।।२।। मध्ये कृत्वा तु राजानं
भीमसेनार्जुनावुभौ।। निषीदतुर्महात्मानौ श्लक्ष्णयोर्मणिपीठयोः।।३।। दांते सिंहास-
ने शुभ्रे जांबूनदविभूषिते।। पृथापि सहदेवेन सहासीना नकुलेन च।।४।। सुधर्मा विदुरो
धौम्यो धृतराष्ट्रश्च कौरवः।। निषेदुर्ज्वलनाकारेष्वासनेषु पृथक् पृथक्।।५।। युयुत्सुः
संजयश्चैव गांधारी च यशस्विनी।। धृतराष्ट्रो यतो राजा ततः सर्वाः समाविशन्।।६।। तत्रो-
पविष्टो धर्मात्मा श्वेताः सुमनसोऽस्पृशत्।। स्वस्तिकानक्षतान्भूमिं सुवर्णं रजतं मणिं
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितं।। ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहुमंगलं।।८।। पृथि-
वीं च सुवर्णं च रत्नानि विविधानि च।। आभिषेचनिकं भांडं सर्वसंभारसंभृतं।।९।।।।

दांते गजदंतमये।। स्वधर्मांडवेषोपनपुरोहितः।।८।। स्वस्तिकान्त्वर्वेणोभद्रांशेकितानिदेवतापीठनि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ग॰ शां॰टी॰ ७५

79

यतश्चास्य कार्यं न देवमम कार्यं न त्वं भवद्भिः कर्तव्यमित्यथो ॥१०॥ राजानेऽपुन राष्ट्रे न तत्राप्यनानि कार्या-
कृताकृतपरिज्ञाने तथायव्ययचिंतने ॥ संजयं योजयामास षड्गुणे सर्वगुणोपबृंते ॥११॥ बलस्य परि-
माणे च भक्तवेतनयोस्तथा ॥ नकुलं व्यादिशद्राजा कर्मणां चान्ववेक्षणे ॥१२॥ परचक्रो-
परोधे च दृप्तानां चावमर्दने ॥ युधिष्ठिरो महाराज फाल्गुनं व्यादिदेश ह ॥१३॥ द्विजानां
देवकार्येषु कार्येष्वन्येषु चैव ह ॥ धौम्यं पुरोधसां श्रेष्ठं नित्यमेव समादिशत ॥१४॥ सह-
देवं समीपस्थं नित्यमेव समादिशत ॥ तेन गोप्यो हि नृपतिः सर्वावस्थो विशांपते ॥१५॥
यान्यान्मन्यत योग्यांश्च येषु येष्विह कर्मसु ॥ तांस्तांस्तेष्वेव युयुजे प्रीयमाणो महीपतिः ॥१६॥
विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिः ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥१७॥ उ-
त्थायोत्थाय यत्कार्यमस्य राज्ञः पितुर्मम ॥ सर्वं भवद्भिः कर्तव्यमप्रमत्तैर्यथायथं ॥१८॥
पौरजानपदानां च यानि कार्याणि सर्वशः ॥ राजानं समनुज्ञाप्य तानि कार्याणि भा-
गशः ॥१९॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे राज्याभिषेकः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो यु-
धिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता युधि ॥ श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः ॥१॥ धृत-
राष्ट्रो ददौ राजा पुत्राणामौर्ध्वदेहिकं ॥ सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च ॥२॥
रत्नानि च विचित्राणि महार्हाणि महायशाः ॥ युधिष्ठिरस्तु द्रोणस्य कर्णस्य च म-
हात्मनः ॥३॥ ॥
णकर्तआनीत्यर्थः ॥४१॥ एकचत्वारिंशः ॥ ॥ ततो यु ॥२

७५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

युधिष्ठिराभिषेकश्चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः॥ प्रकृतीनां तद्वाक्ये हिस्त्रान यशस्वी त्यादि ॥ अनंतरं पश्यात ॥ ४१ ॥

श्रुत्वा वीरस्तु यातस्मात्तं ग्रामं हि जितद्विषः ॥ विप्रमुखरव्यायोगि कुरुसत्तमोऽभिभारत ॥ ४३ ॥
ततः प्रत्यर्चितः सद्भिः धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ प्रतिवचे मसुहृद्भ्रातृंपसुहृद्भिः सह भारत ॥ ४४ ॥
इति श्रीमहाभारते राजधर्मे युधिष्ठिराभिषेकः ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रकृतीनां च तद्वाक्यं देश
कालोपबृंहितं ॥ श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १ ॥ धन्याः पांडुसुता नूनं ये
षां ब्राह्मणपुंगवाः ॥ तथ्यान्वाप्यथवातथ्यान्गुणानाहुः समागताः ॥ २ ॥ अनुग्राह्या
वयं नूनं भवतामिति मे मतिः ॥ यदेवं गुणसंपन्नानस्मान्ब्रूथ विमत्सराः ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रो
महाराजः पिता मे दैवतं परं ॥ शासनेस्य प्रिये चैव स्थेयं मत्प्रियकांक्षिभिः ॥ ४ ॥ एतदर्थं
हि जीवामि कृत्वा ज्ञातिवधं महत् ॥ अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतंद्रिणा ॥ ५ ॥ यदि चा
हमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां तथा ॥ धृतराष्ट्रे यथापूर्वं वृत्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ ६ ॥ एष नाथो
हि जगतो भवतां च मया सह ॥ अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पांडवाः सर्व एव च ॥ ७ ॥ एतन्मन
सि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ अनुज्ञाप्याथ तान्राजा यथेष्टं गम्यतामिति ॥ ८ ॥ पौर
जानपदान्सर्वान्विसृज्य कुरुनंदनः ॥ यौवराज्येन कौंतेयं भीमसेनमयोजयत् ॥ ९ ॥
मंत्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिंतने ॥ विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्समादिशत्
॥ १० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग. गो.
टी. ८.

पुरुषं सर्वेशरीरशायिनं ॥ सानन्तं गणमकानां पतिं पालकं ॥ ४ ॥ विश्वस्य संभवो यो ऽतिः ॥ ५ ॥ न
प्रणौति विष्णुमव्ययमादित्यं वामनं श्रुतिस्तथा आदित्यामवतनं तं ॥ ततो आदितेः पुत्रो भूतो ऽपि
रूपेण स्तुतं मातरं हिरण्यगर्भः परशुरामः दाशरथिरामः यादवो रामश्च कल्की चेति ॥ सर्वेषु गर्भेषु
एकरूपत्वेनावतरति गर्भे भिन्नः ॥ त्रिभुवनं मानयति यस्मात् सर्वेषु युगेषु भवति त्रियुगः ॥ अनन्तरूपः

पुनः आश्रमिदं ज्ञात्वा पितृत्वेन महं मम ॥ नमस्ते पुंडरीकाक्ष पुनः पुनररिंदम ॥ ३ ॥ ना
मैकमाहुः पुरुषं नामाहुः सानन्तं गतिं ॥ नाम भिन्नं बहुविधं प्रवदन्ति प्रयता द्विजाः ॥ ४
विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मा विश्वसंभव ॥ त्रिलोकीलोकहर्त्रे कमलकेतवे पुरुषोत्त
म ॥ ५ ॥ आदित्याः सप्तयानेन पुत्र श्रेणि गर्भे ज्ञानगतः ॥ हिरण्यगर्भस्त्वमेवैकः त्रियुगेनावर्तं
त्वापि ॥ ६ ॥ शुचिश्रवा हृषीकेश गोविन्द त्वां विदुः सर्वात्मने ॥ त्रिचक्षुः शंभो कलेविभुर्दामोद
रोऽपि च ॥ ७ ॥ वराहो नृसिंहो वामनो भृगुनन्दनो रामः बलराम कल्किः ॥ अनीकसाहः पुरुषः शिपि
विष्टः उरुक्रमः ॥ ८ ॥ ॥ नाम
तानेवैराग्यैश्वर्यं श्रीयशस्त्वं इति त्रीणि युग्मानि तद्गुणमित्या
हु ॥ ४ ॥ शुचिश्रवाः पुण्यकीर्तिः स्तुता चिः प्रजेश्वरः हंसः ब्रह्मणो विग्रहः त्रीणि चक्षूंषि द
र्शनसाधनानि ज्ञानमनुमानमप्तवाणि यस्मिन् ॥ ५ ॥ वराहः सूर्यः वृषभोपमः तास्मल
त्रयोऽगरहः ध्वजः अनीकसाहः ॥ शत्रुसेनावमर्दी शिपिविष्टः सर्वेशरीराणि प्रविष्टः पुरुषः

80

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उद्दिश्य पांडवान् । सभाः प्रपाः तडागानि तथा नाना विधानि च ॥ गोधनानि सहस्राणि समस्तं स सभाजयत् ॥

शुभ्रं युधिष्ठिरमनुज्ञाप्य हृद्देव स्य च तापनः ॥ विराट द्रुपदौ चापि ह्यस्य ददौ स प्रभु कोटिसंख्यकम् ॥ ५
दुर्योधनं महीपाल पुत्राणां ह्यात्मना दिशो ॥ ब्राह्मणानां महात्मानं स पूजयित्वा कृत्वा
न ॥ ६ ॥ पत्नी रत्नानि गोभिस्तु वस्त्रैश्च संपन्नप्रायत ॥ ये चान्ये पृथिवीपाला ये च बान्धवा
इतं नन्दः ॥ ७ ॥ उद्दिश्य पांडव्यो पर्णतेषां च चक्रे राजा महाराजो देहिकं ॥ सभाः प्रपाश्च विविधा तडागा
निवेशनं च ॥ ८ ॥ सहस्रा कारयामास सर्वेषां मात्रै देहिकं ॥ स तेषां मन्त्रिणां भूताभूतानां
लोके सुवाचमंतं ॥ ९ ॥ कृतं कृत्वा महात्मा राजा तत्र तथा पालयन् ॥ पुत्रं राजं पृथा पृथ्वे
गांधारी विदुरं तथा ॥ १० ॥ सर्वं चक्रे कौरवाणां मंत्रिणां स समीक्ष्य जनपत ॥ यावद्दानं ददौ
पः कांश्चिद्दत्तं दीर्घं हर्ता मुक्ताः ॥ ११ ॥ स वांछ्यः कौरवो राजा दशशतानि पालयन् धर्मतः ॥ नी
चां पर्कम पुणानां चरं दत्त्वा स्नातकानां धनं ॥ १२ ॥ प्रान्ते शास्य पौरो राजा च कालं तं त्रयोदशं
मः ॥ स विजित्य महीं कृत्स्नां मान्य गण्य पर्वान्तं ॥ निःसपत्नः स वीरो राजा विजहार
कुरुषु हि ॥ १३ ॥ इति श्री आश्रमवासिके राजधर्मे श्राद्धक्रिया ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अभिषिक्तो महा
मोहो राजेंद्रेण पृथ्वी हि ॥ ब्राह्मणैः पुरुषैः कालं सवाचमंत्रे निवेशिनः ॥ १ ॥ नव कृतं

मे निर्गतेन सभा दिक्राणां तेन तानपलेलभ्यतरनिगम्यते ॥ २ ॥ द्विजवनाविशः ॥ ३ ॥ प्रभि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
रा शां
म टी
८९

त्रिचत्वारिंशः ॥ ततो विसर्जयामास ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ॥

एवंस्तुतोधर्मराजेनकृष्णःसभामध्येप्रीतिमान्पुष्कराक्षः ॥ तमभ्यनंदद्भारतंपुष्कलाभि
र्वाग्भिर्ज्येष्ठंपांडवंयादवाग्र्यः ॥ ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेवासुदेवस्तुतिः
वैशंपायनउवाच ॥ ततोविसर्जयामाससर्वाःप्रकृतयोनृप ॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता
यथास्वानिगृहाणिते ॥ १ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमंभीमपराक्रमं ॥ सांत्वयन्नब्रवीद्धीमा
नर्जुनंयमजौतथा ॥ २ ॥ शत्रुभिर्विविधैःशस्त्रैःक्षतदेहामहारणे ॥ श्रांताभवंतःसुभृशं
तापिताःशोकमन्युभिः ॥ ३ ॥ अरण्येदुःखवसतीर्मत्कृतेभरतर्षभाः ॥ भवद्भिरनुभूता
हियथाकापुरुषैस्तथा ॥ ४ ॥ यथासुखंयथाजोषंजयोयमनुभूयतां ॥ विश्रांताँल्लब्ध
विज्ञानान्श्वःसमेतास्मिवःपुनः ॥ ५ ॥ ततोदुर्योधनगृहंप्रासादैरुपशोभितं ॥ बहुर
त्नसमाकीर्णंदासीदाससमाकुलं ॥ ६ ॥ धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातंभ्रात्रादत्तंवृकोदरः ॥ प्र
तिपेदेमहाबाहुर्मंदिरंमघवानिव ॥ ७ ॥ यथादुर्योधनगृहंतथादुःशासनस्यतु ॥ प्र
सादमालासंयुक्तंहेमतोरणभूषितं ॥ ८ ॥ दासीदाससुसंपूर्णंप्रभूतधनधान्यवत् ॥ प्र
तिपेदेमहाबाहुरर्जुनोराजशासनात् ॥ ९ ॥ दुर्मर्षणस्यभवनंदुःशासनगृहाद्वरं ॥ कुबेर
भवनप्रख्यंमणिहेमविभूषितं ॥ १० ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

८९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चरित्रः शान्तनः वातसनिः अग्रपुत्रः गुहः देवसेनानीः सहस्रनोविशाहिरूपः विकृतिः सन्तलोमन्तवि
लोपन्नादित्यश्च ॥ हवः श्रुष्टः पोत्यानादिरूप ॥ ३ ॥ हालपनः पन्नपमोदिरूपः । हवाः इस्तह्माति
भ्रान्तो निर्वृषदर्भः ईश्वरदर्पह्नतनाहृषाकपिः हरिहरश्चन्दी सिंधुः समुद्रः विषमेः निर्गुणः त्रिकक्रतुक

चरित्रश्च ग्रसेनानीः सत्योयाजमत्रनिर्गुहः ॥ अच्युतस्थावनोरीणांमेसकृतिर्विकृतिरूपः ॥ ९ ॥
ऋग्वेदमात्रेस्वादिरूपदर्भोहृषाकपिः ॥ सिंधुर्विषमेस्त्रिककुत्त्रिधामात्रिदिवाग्रजः ॥
मगृहविराट्स्वराट्चैवस्तारानेभ्योऽद्भवः ॥ विष्णुर्भूर्भुवः कालः हालवर्मानमेवच
लिष्टकृद्विपन्नावर्तेः कपिलस्तेचवामनः ॥ घनोफलः पतेगश्च घन्नमेनस्वच्यते ॥ १ ॥
शिवकीनहृषोवधूर्दिवमूर्त्तेपुनर्वसुः ॥ स्वकर्मकृत्कामधनश्च मणेशाडंडमिति तथा ॥ २ ॥
गर्भलिनमिः श्रीपदः पुष्करः पुण्यदारणः ॥ कृतान्तविभुः सर्वमृत्तस्थारिश्चैव पद्मेशः ॥ ३ ॥
श्वेतोनिपिलस्तेजस्थानं पवित्रं धाममथामवित ॥ हिरण्यगर्भस्त्वामाहुः सपालात्ता चकेशा ॥
वः ॥ ४ ॥ योनत्लमस्यमलपद्म्ह्कालनमेवेदहज्जासिविस्थमशे ॥ विश्वं चेदंततवद्धेनोवे

मेयोगण्यागुह्येणानहिरूप ॥ त्रिधामासूपंचंक्षाग्निधूमः शिविद्वानच्युतोऽवतीर्णः ॥ ५ ॥ भूः स
नाहनः । अनिम्नः शरीरः ॥ ६ ॥ विज्ञावर्तः अभिमज्ञोमस्थितोभावतेतत्स्याचनोहलयोः पिनामूर्धः
पतेशः गहत्वावधूः महेश्वरः पुनर्वसुः ततत्त्वभेदः ॥ ७ ॥ सवधूः सततोपिंगलवर्णः ॥ गर्भति
रक्तोनेतिः ॥ यशिपिपिपस्पमत्कालरूपः ॥ ८ ॥ कृतान्तविनिमाहिः ॥ ९९ ॥ ॥ ॥ रामः ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री मा. शां. टी. ८२

स्तवप्रणामनं ॥ तत्वमस्यपनोदे ॥ यशोवितंताननः पोत्रममर्पणेन मंगलितिकं ॥ ९ ॥ १६ ॥ ॥

पुरोहिताय धौम्याय प्रसादपुत्रजनाः समाः ॥ यत्रे महं वर्णेमत्रे बाणो सि विविधान्यपि ॥ २ ॥ कृपया
च महाराजगुरुरुतिम वनेन ॥ विदुराय चरा जाम्भोप्रजां चक्रे पतुनन: ॥ ३ ॥ मत्वा नृपोत्रे विवि
धैर्वा विधिभिः शापनाशनैः ॥ सर्वान्संतोषयामास महर्षिन्नानदक्षिणावर ॥ ४ ॥ तत्व प्रणामनं कृ
ता महाराजा राजसत्तम ॥ पुपुत्रे सोपांनेरापृष्ठस्पृशेनाव चक्रे महायशाः ॥ ५ ॥ पूजनं हाज्जापनं द्रव्यं मा
धायै विदुराय च ॥ निवेषनत्वस्थ वहंजाते तवेमातस्तपोपिष्ठेः ॥ ६ ॥ नयाम संवेम्मनगो प्रसा
घमनघभ ॥ वासुदेवं महात्मानं सम्यगभ्यक्र्रतांजलिः ॥ ७ ॥ ततो महर्षेनपर्यंके मणि
कांचनभूषिते ॥ ददर्श कमलमासीनं नीलमेघसमप्रभं ॥ ८ ॥ जानुस्पमानं वपुषा दि
व्याभरणभूषितं ॥ पीतकौशेयवसनं हेमवोपगनमणि ॥ ९ ॥ कौस्तुभेनाशस्थेन
मणिनाभिविराजितं ॥ उद्योतेवाद्यं पेशोलं मूर्धाणाभिवराजितं ॥ ११ ॥ वोपम्यं विद्यते त्वस्य
त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ सोभिगम्य महात्मानं विष्णुं प्रभविष्णुविग्रहं ॥ १२ ॥ उवाच मधुरं राजा स्मि
तपूर्वमिदं वचः ॥ सुखेन ते निशा कच्चित्सुखा बुद्धिमतां वर ॥ १३ ॥ कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि
प्रसन्नानि तवाच्युत ॥ तवैवोपश्रिता देवी बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ॥ १४ ॥ वयं त्वममनुप्राप्य पृ
थिवी च वशे स्थिता ॥ तव प्रसादाद्भगवं त्रिलोकगतिविक्रमः ॥ १६ ॥

८२

82

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चतुश्चत्वारिंशः अध्यायः ॥ १

नकुलाय वराहाय एकर्षिस्त्वय महावने ॥ ददौ प्रीतो महाराज धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ ११ ॥ दुर्मर्षण-
स्य च वेश्म यत्तच्छ्रीमत्कनकभूषितम् ॥ प्राप्तं पद्मदलाक्षीणां स्त्रीणां शयनसंकुलं ॥ १३ ॥ प्रददौ
सहदेवाय सततं प्रियकारिणे ॥ मुमुदे तच्च लब्ध्वा स कैलासं धनदो यथा ॥ १४ ॥ युयुत्सुं विदु-
रं चैव संजयं च विशांपते ॥ सुधर्माणं चैव धौम्यं च यथा स्वान्प्रययौ गृहान् ॥ १५ ॥ सह सात्यकिना
शौरिरर्जुनस्य निवेशनं ॥ विवेश पुरुषव्याघ्रो सिंहो गुहामिव ॥ १६ ॥ तत्र भक्ष्यान्नपानैस्तैर्मु-
दिताः सुखमुवास ते ॥ सुखं प्रबुद्धा राजानमुपतस्थुर्युधिष्ठिरं ॥ १७ ॥ इति श्रीराजधर्मे पंचचत्वारिंशो
जनमेजय उवाच ॥ प्राप्य राज्यं महाबाहुर्धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ यदन्यदकरोद्विप्र तन्मे वक्तुमिहा-
र्हसि ॥ १ ॥ भगवान्वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यस्य परो गुरुः ॥ ऋषे यदकरोद्वीरस्तच्च व्याख्यातुमर्ह-
सि ॥ २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शृणु राजेन्द्र तत्त्वेन कीर्त्यमानं मयानघ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पाण्डवाः ॥ ३ ॥ प्राप्य राज्यं महाराज कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्वे स्वे
स्थाने न्यवेशयत ॥ ४ ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां महात्मनां ॥ सहस्रं निष्कमेकैकं
दापयामास पांडवः ॥ ५ ॥ तथानुजीविनो भृत्यान्संश्रितानतिथीनपि ॥ कामैः संतर्पया-
मास कृपणांस्तार्किकानपि ॥ ६ ॥ ॥ राम ॥

म॰ रा॰
शा॰ ०
९३

…व्यापति ॥२१॥ चतस्रो विद्या: धर्मार्थकाममोक्षविद्या: ॥ सर्ववर्णसाधारणा: चातुर्होत्रं चैव वर्णिका

वासुदेव उवाच ॥ शरतल्पगतो भीष्म: शाम्यन्निव हुताशन: ॥ मां ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे।
तद्गतं मन: ॥११॥ यस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशने: ॥ न सेहे देवराजोऽपि तमस्मि मन
सागत: ॥१२॥ येनाभिजित्य तरसा समस्तं राजमंडलं ॥ ऊढास्तिस्र: कन्यास्तमस्मि मन
सागत: ॥१३॥ त्रयोविंशतिरात्रं यो योधयामास भार्गवं ॥ न च रामेण निस्तीर्णस्तमस्मि मनसा
गत: ॥१४॥ एकीकृत्येन्द्रियग्रामं मन: संयम्य मेधया ॥ शरणं मामुपागच्छत्ततो मे तद्गतं मन: १५
यं गंगा गर्भविधिना धारयामास पार्थिव: ॥ वसिष्ठशिष्यं तं तात तमस्मि मनसागत: ॥१६॥
दिव्यास्त्राणि महातेजा यो धारयति बुद्धिमान् ॥ सांगांश्च चतुरो वेदांस्तमस्मि मनसागत: ॥१७
रामस्य दयितं शिष्यं जामदग्न्यस्य पाण्डव ॥ आधारं सर्वविद्यानां तमस्मि मनसागत: ॥१८॥ स
हि भूतं भविष्यच्च भवच्च भरतर्षभ ॥ वेत्ति धर्मविदां श्रेष्ठस्तमस्मि शरणं गत: ॥१९॥ तस्मिन्हि
पुरुषव्याघ्रे कर्मभि: स्वैर्दिवं गते ॥ भविष्यति मही पार्थ नष्टचंद्रेव शर्वरी ॥२०॥ तद्युधिष्ठिर
गांगेयं भीष्मं भीमपराक्रमं ॥ अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतं ॥२१॥ चातुर्विद्यं चातुर्हो
त्रं चातुराश्रम्यमेव च ॥ राजधर्मांश्च निखिलान्पृच्छैनं पृथिवीपते ॥२२॥
नां विशेषधर्मो यज्ञादि ॥ २३॥ ९३

83

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंचचत्वारिंशः ॥ किमिदं ॥ १ ॥ चतुर्थं ध्यानं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिभ्यः परं ब्रह्मालंब्य अपक्रांतः देहत्रयात् ॥ २ ॥ पंचकर्मा प्रा-
णानादीकारी ॥ ३ ॥ सत्वे मनः वाक् उपलक्षितानींद्रियाणि च बुद्धौ महत्तत्वे गणाः शब्दादिगणाभोजादेः

नये प्राणप्राणयाम्याशं नच यथर्मे चुल्लावये । तेन तथा भाषमाणं तं धर्मराजमरिंदमं । नोवाच भग-
वान्किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कि-
मिदं परमाश्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ॥ कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ १ ॥ चतु-
र्थं ध्यानमार्गं त्वमालंब्य पुरुषर्षभ । अपक्रांतो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ २ ॥ निगृ-
हीतो हि वायुस्ते पंचकर्मा शरीरगः ॥ इंद्रियाणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ॥ ३ ॥
वाक्सत्वे च गोविंद बुद्धौ संवेशितानि ते ॥ सर्वे चैव गणा देवाः क्षेत्रज्ञे निवेशिताः ४
नेंगंति तव रोमाणि स्थिरा बुद्धिस्तथा मनः ॥ काष्ठकुड्यशिलाभूतो निरीहश्चासि मा-
धव ॥ ५ ॥ यथा दीपो निवातस्थो निरिंगो ज्वलते पुनः ॥ तथासि भगवन्देव पाषाण इव नि-
श्चलः ॥ ६ ॥ यदि श्रोतुमिहार्हामि न रहस्यं च ते यदि ॥ छिंधि मे संशयं देव प्रपन्नायाभिया-
चते ॥ ७ ॥ त्वं हि कर्ता विकर्ता च त्वं क्षरं चाक्षरं च हि ॥ अनादिनिधनश्चाद्यस्त्वमेव पुरुषोत्तम
त्वत्प्रपन्नाय भक्ताय शिरसा प्रणताय च ॥ ध्यानस्यास्य यथातत्त्वं ब्रूहि धर्मभृतां वर ॥ ९ ॥ त-

वाः श्रोत्रादीनींद्रियाणि ॥ ४ ॥ नेंगंति न कंपंते निरीहो निश्चेष्टः ॥ ५ ॥ निरिंगः अचलः ॥ ६ ॥ स्वे गोचरे

दिवाकराग्निप्रभमात्मगामिनं विचित्रनानामणिभूषितं ततः॥नवो पितॄर्ध्वसि वप्रतापि
नैर्विचित्रनानाविधयुजिनेयताकिनं॥२६॥स्त्रीवशीव्याघ्रमनोविवंराश्वैर्मनोजवैः कांचनभू
षितांगैः सप्तक्रमावेदयदच्युताय कृतांजलिर्दारुकोराजसिंह॥२७॥इति श्रीमहाभारते
शांतौ राजधर्मे महापुरुषस्तवः॥ जनमेजय उवाच॥शरतल्पे शयानस्तु भारतानां पितामह
हः॥कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत्॥१॥वैशंपायन उवाच॥शृणुष्वावहितो राज
न् शुचिर्भूत्वा समाहितः॥भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः॥२॥विवर्तमाणे
त्वयने उत्तरे वै दिवाकरे॥समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः॥३॥विकीर्णां
शुरिवादित्यो भीष्मः शरशतैश्चितः॥शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः॥४॥व्यासेन
वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा॥देवस्थानेन वात्स्येन तथाश्मकसुमंतुना॥५॥तथा
जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना॥शांडिल्यदेवराताभ्यां मैत्रेयेण च धीमता॥६॥
असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना॥हारीतलोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धी
मता॥७॥बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः॥सनत्कुमारः कपिलो वाल्मी
किस्तुंबुरुः कुरुः॥८॥ ॥ राम॥

८५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनभिध्येयं अविचारणीयं ॥ १३ ॥ सप्तति । मसारगल्लकमयैर्विटंकैः ॥ मसारो मरकतमणिः गल्लर्क इ

तस्मिन्नलमिते भीके कौरवाणां धुरंधरे ॥ ज्ञात्वा त्वं तं महाभिर्व्यं तितस्मात्वोचोस्याम्यहं ॥ १३

तच्छ्रुत्वा वासुदेवस्य तत्त्वेषु वचनमानसं । सा प्रकेदः स धर्मेजो जनार्दनमुवाच ह ॥ १४

यद्वाता भीमस्य सम्भावयति माधव ॥ तथा तत्राज्ञसंदेहो विद्यते मम माधव ॥ १५ ॥ म

हाभागं च भीमस्य प्रभावम् महाद्युते ॥ अकृतं मया कर्णयता ज्ञातं ततो नाम महात्मनो

भवोद्भवकर्ता लोकानां यद्गत्वा त्वं रिसूदन ॥ तथा तदनभिध्येयं वाच्यं यादवनन्दन ॥ १६

यदि तं तु शक्नुतां बुद्धिलेमपि माधव ॥ न मया तं पुरुष्कृत्य भीमं यास्याम देवयं ॥ १७ ॥ भ्रा

श्चात्र नम गवत्यर्थे सद्धिलोकान् गमिष्यति ॥ तद्दर्शनेन महावाहो न स्मा हृष्टेति कौर

वः ॥ १८ ॥ तवचा घस्य देवस्य त्वरस्यैवा तस्य च ॥ दर्शनेन तस्य त्वाभः स्यान्तं हि अस्मयो

निधि ॥ १९ । वैशंपायन उवाच ॥ अकृते वंयमे राजस्य वचनं मधुसूदनः ॥ पार्थं ... स्थसान्त

किं प्राहरयो मे पुज्यतामिति ॥ २० ॥ स्नात्वा कितवाभ्युनिः कम्पकेशवस्य समीपतः ॥ २१ ॥ स

सात्यकेरान्धु वचोतिशाम्यरम्येतां मेको चनम भूषितांगो ॥ मसारगल्लकमयैर्विटंकैः

विभूषितेहेमनिवद्धचक्रे ॥ २२ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम

कोनः तन्मयैः विमंगो विस्तरैः विटंकैरिति ॥ पढे पद्दुपवेशनस्थानैः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ना रा
पं·
९५

सदसत्कार्यकारणं च ताभ्यां ग्रथितं तथा विश्वांगे ग्रथितं ॥ विश्वं गोपि प्रधानमनेन यस्य तस्मिन् विश्वकर्म
यस्मात्तेकोट्यवान्या दृश्यंते ॥ २१ ॥ वाकेषु मंत्रेषु सामान्यतः कर्मप्रकाशकेषु ॥ अनुवाकेषु मं
त्रार्थविवरणभूतेषु ब्राह्मणवाक्येषु ॥ निषत्सु कर्मांगाख्यवद्देवतादिज्ञानवाक्येषु उपनि·

नारायणाद्रुद्रगणाल्लयाः सिद्धमहोरगाः ॥ देवाश्च ऋषयश्चैव यं विदुः परमव्ययं ॥ १९
देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः । यं न जानंति को ह्येष कुतो वा भगवानिति ॥ ·
यस्मिन्निश्चलानि भूतानि तिष्ठंति च विशंति च ॥ गुणभूतानि भूतेश सूत्रे मणिगणा इ
व ॥ २१ ॥ यस्मिन्नित्ये तते तंतौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ॥ सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वांगे विश्व
कर्मणि ॥ २२ ॥ हरिं सहस्रशिरसं सहस्रचरणेक्षणं ॥ सहस्रबाहुमुकुटं सहस्रवदनो
ज्वलं ॥ २३ ॥ प्राहुर्नारायणं देवं यं विश्वस्य परायणं ॥ अणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवि
ष्ठवस्तु वीयसां ॥ २४ ॥ गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ २५ ॥ यं वाकेष्वनुवाकेषु निष
त्सूपनिषत्सु च ॥ गृणंति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥ २६ ॥ चतुर्भिश्चतुरात्मानं
सत्वस्थं सात्वतांपति ॥ यं दिव्यैर्देवमर्चंति गुह्यैः परमनामभिः ॥ २७ ॥

षत्सु केवलात्मज्ञापकवाक्येषु
गृणंति ध्यायंति सत्यं ब्रवापि तं सत्येषु ब्रवापि तार्थेषु सामसु श्रेष्ठसामादिषु ॥ २६ ॥ चतुर्भिर्नाम
भिः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपैः क्रमात् चतुरात्मानं ब्रह्म जीवमनोऽहंकाररूपं ॥ सत्वस्थ ९५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऋषितापयिष्णुः वसतन्नतनावधाणाणप्रवृद्धे प्यानेभ्रायाशंगतत्कर्तमिकुः जिगदिषामिवक्तमिच्छामिव्यास
समासिन्याविततरसेदोषवन्ना ॥ ५ ॥ शुचिमिति ॥ शुचिस्तः परोतावादोषहीनो । शुचिपदेनात्रशौचपदं

मौद्गल्योभार्गवोरामस्तण्डिर्देवोमहामुनिः ॥ पिप्पलादोथवायुश्चसंवर्तःपुलहःकचः ॥ ६ ॥
काश्यपश्चपुलस्त्यश्चकृतदेहःपराशरः ॥ मरीचिरंगिराकाश्यपोगौतमोगालवोमुनिः ॥ ७ ॥
धौम्योविभांडमांडव्योधौम्रः कृष्णानुभौतिकः ॥ उलूकः परमोविप्रोमार्कंडेयोमहामुनिः ॥ ८ ॥
भास्करिःपूरणःकृष्णःसूतःपरमधार्मिकः ॥ एतेचान्येमुनिगणामहाभागामहात्मभिः ॥ ९ ॥
श्रद्धादमशमोपेतैर्वृतश्चंद्रइवग्रहैः ॥ भीष्मः सपुरुषव्याघ्रः कर्मणामनसागिरा ॥ १० ॥ शार
तल्पगतः कृष्णंप्रदध्यौप्रांजलिःशुचिः ॥ स्वरेणहृष्टपुष्टेनतुष्टावमधुसूदनं ॥ ११ ॥ योगेश्व
रंपद्मनाभंविष्णुंजिष्णुंजगत्पतिं ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वावाग्विदांप्रवरःप्रभुः ॥ भीष्मःप
रमधर्मात्मावासुदेवमथास्तुवत् ॥ भीष्मउवाच ॥ आरिराधयिषुःकृष्णंवाचंजिगदिषामि
या ॥ तयाव्याससमासिन्याप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ १ ॥ शुचिःशुचिपदंहंसंतत्पदंपरमेष्ठिनं
युक्त्वासर्वात्मनात्मानंतंप्रपद्येप्रजापतिं ॥ २ ॥ अनाद्यंतंपरंब्रह्मनदेवानर्षयोविदुः
एकोयंवेदभगवान्धातानारायणोहरिः ॥ ३ ॥

शास्त्रिमार्गोयोगोयस्यतं ॥ हंसंसर्वात्मिनं ॥ तत्पदंतत्त्वमसीतिवाक्येतत्पदस्यार्थभूतंईश्वरंपरमे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ गा॰
श्री टी॰
८५

नेतेजनन्यामम॥१९॥प्रतितेनमं सत्वं यन्मो षिंतेयात्मने तेनत्तरपास्थात्मने॥१०॥उवेथेवह्यचाः प्रणोः
चुते॰पर्यंव॥११॥यस्यपञ्चः सामान्यवधामानियस्यन्तेदृश्यार्थोनिपंचधानाः कर्मरंभः परिवापः
प्रोक्षणाः परोक्षनिपंहृवीषितदात्मकं समग्नेनतवरं वथाजनीयाः मायज्ञादयोपासिनंतस्मने

अनादिमध्यपर्यंतंनदेवानर्षयोविदुः॥येतमाराधयंपर्वाः सिद्धाक्रषिमहोरगाः॥१५॥अप
तानित्यमर्चंतिपरमेष्ठुरेभिषजं॥अनादिनिधनंदेवमात्मयोनिंसनातनं॥१६॥अप्रेरयम
नभिज्ञेयंहरिंनारायणंप्रभुं॥येवैविष्वस्यकर्तारंजगतस्तस्थुषांपतिं॥वदंतिजगतोध्यक्ष
मक्षरंपरमंपदं॥१७॥हिरण्यवर्णंयंगर्भमदितेर्दैत्यनाशनं॥एकंद्वादशधाजज्ञेतस्मै
सूर्यात्मनेनमः॥१८॥शुक्लेदेवान्पितॄन्कृष्णेतर्पयत्यमृतेनयः॥यश्चराजाद्विजातीनांतस्मै
सोमात्मनेनमः॥१९॥महतस्तमसःपारेपुरुषंह्यतितेजसं॥यंज्ञात्वामृत्युमत्येतितस्मै
ज्ञेयात्मनेनमः॥२०॥यंबृहंतंबृहत्युक्थेयमग्नौयंमहाध्वरे॥यंविप्रसंघागायंतितस्मैवेदा
त्मनेनमः॥२१॥यस्यपञ्चःसामधामानंदशार्द्धाहविरात्मकं॥यंसप्ततंतुंतन्वंतितस्मैयज्ञा
त्मनेनमः॥२२॥चतुर्भिश्चचतुर्भिश्चद्वाभ्यांपंचभिरेवच॥हूयतेचपुनर्द्वाभ्यांतस्मैहोमा

त्म॥२३॥चतुर्भिरिति॥आश्रावयेतिचतुरक्षरंअस्तुश्रौषडितिचतुरक्षरंयजेतिद्व्यक्षरंयेयजामहइतिपं॰
चाक्षरंद्व्यक्षरोवषट्कारःइतिसप्तदशभिरक्षरैर्योहूयतेतस्मैहोमात्मनेनमः॥२३॥ ॥ ॥राम॥

८५

86

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नित्यं तपः स्वधर्मैः तत् यस्मिन् पद्मीत्यर्थं तन्मे सततं यत् ॥ यस्मात् संगे गुणमनु तिष्ठति ॥ उपनिषदि निपद्मस
वात्मानमपश्यति ॥ सर्वेषां पङ्कजहृत्सु ब्रह्मा नाम्ना प्रथमेन नाम ॥ स्वरार्थमनन्तं हितोपमेः सविनष्टहिंसा
रात्मागुणवन्तभवतीत्यासायमिति भावः ॥ २८ ॥ भोमेत्रस्य वेदाः ब्रह्माणमपतन्त्र ॥ २९ ॥ अनन्यहृत्पक्षभेदः
आत्मानमप्यंबमेव आत्मानमवेषरे आत्मानि हृद्रीकाशोहंशात्तत्त्वमनुज्ञा इति पाठे योगेनय

यस्मिन्नित्यं तपो ज्ञानं यज्ञो गुह्यं नित्यं स्थितिः ॥ सर्वात्मा सर्वविन्सर्वः सर्वेशः सर्वभावनः ॥ २८ ॥ ये
देवदेवं ब्रह्माणं स्रष्टारं जगतां ततः ॥ भोमस्यब्रह्मणो मूर्तौ ब्रह्मर्षिभिचारिणः ॥ २९ ॥ यमनन्य
न्यधिया लोका नरत्वान्नवीनकल्मषाः ॥ दृष्ट्वानन्याधयोगेन विदुः परमात्मानमात्मनि ॥ ३० ॥
मनिवाणीकृष्णमोणमतिसूर्याग्नितेजसः ॥ प्रतिबुद्धी हृदयात्मानं नेमप्रणवेश्वप्रजापतिं ॥ ३१ ॥
पुराणपुरुषं प्राज्ञं ब्रह्मशोकं पुराविदः ॥ त्वयेमं कर्मणा प्राज्ञं तन्मुपास्यमुपासहे ॥ ३२ ॥
यमेकं बहुधात्मानं प्राहुर्भक्तमयोत्तमं ॥ नान्यभक्ताः क्रियावन्तो यजन्ते सर्वकामदं ॥ ३३ ॥
यस्माद्धि जगतः कोऽपि यस्मिन्नात्मन्निहिताः प्रजाः ॥ यस्मिन्लोकाः स्फुरन्तीमे जले शकुनयो ॥

यथेति ॥ आत्मनेत्यमोदाय ॥ ३१ ॥ पुराणे अतीतकल्पादि विषये पुरुषं पूर्णं सर्वं यस्मिन् । अतीतमस्
त्येवेति योगात् पुरुषं इति नाम पुराणादिषु पुराणं भेषुं हृत्कत्वात् हृदये वेश्मस्मात्कुम् ॥ त्वयेमं सर्वस्यस
र्वस्य कर्मणा स्वयं कर्मणाद्युमुक्तः ॥ ३२ ॥ बहुधा अंशादिदेवतारूपेण नान्यभक्ता ॥ अनन्यभक्ताः

व्यासमस्थं देहान्तःस्थं तं देवं बुद्धे ॥४९॥ आत्मानं चेतनं आत्मस्थं नित्यं स्वरूपस्थितमायिषोडशभिर्गुणैः
गुणकार्यैरेकादशभिरिन्द्रियैः ॥ पञ्चभिर्मेतैस्त्रिविधात्मतन्त्वम्रमनवष्ट्रित्रिंशदातत्त्वमतत्त्वरूपैर्हर्तैः ॥५०

पञ्चभिः किं स्थमस्पष्टं विचिन्त्यति मरूपधरं ॥ ते ग्रेते ब्रह्मनाशीनं तस्मै वेदात्मने नमः ॥५२॥ यं त्रि
धात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः ॥ प्राहुः सप्तदशं सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः ॥५३॥ यं
विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः
अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः ॥ शान्ताः संन्यासिनो यान्ति तस्मै मोक्षात्मने नमः ॥५५
युगे युगसहस्रान्ते प्रदीप्तार्चिर्विभावसुः ॥ संभक्षयति भूतानि तस्मै घोरात्मने नमः ॥५६॥
संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं जगत् ॥ बलः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै प्राणात्मने नमः ।५७
अजस्य नाभौ संभूतं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितं ॥ पुष्करं पुष्कराक्षस्य तस्मै पद्मात्मने नमः ॥५८
सहस्रशिरसे चैव पुरुषायामितात्मने ॥ चतुःसमुद्रपर्याययोगनिद्रात्मने नमः ॥५९॥ यस्य
केशेषु जीमूता नद्यः सर्वाङ्गसंधिषु ॥ कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥६०॥ य
स्मात्सर्वाः प्रसूयन्ते सर्गप्रलयविक्रियाः ॥ यस्मिंश्चैव प्रलीयन्ते तस्मै हेत्वात्मने नमः ॥६१॥

तत्पुष्करं यस्य नाभ्यां संभूतं यस्मिन्विश्वं प्रतिष्ठितं ॥५८॥ वर्णानां प्रवृत्तत्त्वविच्छिन्नादागाणां कामा
नां पर्यायः सर्वात्मना निर्गमनं यस्याः सा योगनिद्रा तद्रूपात्मने कामसमुद्रमा विशतीमं चत्वर्णात्मनु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वपर्णः वेदपुरुषः यन्नोऽविनियम्य स्वनामच्छन्दोभिर्गायत्र्यादीनियम्य गायत्र्यादिहूतादीनि त्रिभिः कृप्य-
न्तः सामभिर्वन्त इति योगात्मयत्नः सप्तर्षिगणस्य ॥ ब्रह्मरथन्तरबृहज्ज्येष्ठकास्थिकसामप्रीतिवाक्यं ॥ ४३
मद्दस्तसमेसद्दस्तसवन्नेरमञ्जनन्तगाविवभूव ॥ ४४ ॥ पादाच्छादनः पदसमूहः वाक्यानि ताङ्गा

यः सप्तर्षीणां पूर्वेषां महच्छन्दोगायत्रीत्रिष्टुष्टिरा ॥ स्थन्तरं बृहत्साम तस्मै सामात्मने नमः ॥ ४४ ॥
यः सहस्रसमेमस्तुत्वविंसृत्यजनन्तपि ॥ हिरण्यपत्तः शक्तिनिलस्मै हंसात्मने नमः ॥ ४५ ॥
पादाङ्गमेपिपर्वाणां सस्कन्तनभूपणां ॥ यमाहुरनन्तं दिव्यमलस्मै वागात्मने नमः ॥ ४६ ॥
यन्नाम्नो वराहो वैभूतमागमजन्हारद्द ॥ लोकत्रयहितार्थायतस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ ४७ ॥
यः शेते योगमास्थाय पर्यङ्के नागभूषिते ॥ फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः ॥ ४८ ॥
यस्तनोति मतां सेतुमृतेनामृतयोनिना ॥ धर्मार्थव्यवहाराङ्गैस्तस्मै सत्यात्मने नमः ॥ ४९ ॥
यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः ॥ पृथग्धर्मैः समर्चन्ति तस्मै धर्मात्मने नमः ॥ ५० ॥ यतः
सर्वे प्रसूयन्ते ह्यनङ्गात्मा ङ्गदेहिनः ॥ उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः ॥ ५१ ॥ याम

निहस्तादीनियम्यतेयादेश ॥ संघयश्चाहिकप्रसिद्धः पर्वाणिप्रमृत्यादिकानि स्वराः स्वराः च
अजनानि हल्लः ॥ ४९ ॥ सतेनरणोपायं योगयमेसृतेनवेदोक्तेनउपायेन तत्प्रसूतयोनिनामोक्तहेतुना
यमोऽर्थएवननवर्धे ॥ व्यवहारो वाणगादिपरिसंपद ॥ तदर्थानि यङ्गानि तैः ॥ त्रितेविदिपेतेनयं स्वर्थं यः ॥ ४९ ॥ पर्मे
पात्स्युपलपाचरवाहितेयोके ॥ ५० ॥ अनेनात्मानिकाममयानिसृष्टानिपसमः अनेनात्मनः सवासे ।

ऐकामा

श्रीशिवसहस्रनामः ॥ ७२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. गी.
टी. २९

अंतर्भूतायांतःप्रविष्टः ॥ ११ ॥ दृष्टात्मनेनरसिंहाय ॥ १४ ॥ आत्मेति गाह्याद्विविषयकोपदेशो यः स विषय
मननेन भावमग्रात्म तत्स्वरूपमनन्तमेव ज्ञाने ॥ घेयात्मने ॥ परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन सम्मता ॥ संवित्ते

अन्नपानेन्धनमयो रसप्राणविवर्धनः ॥ यो धारयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः ॥ २१ ॥ प्रा
णात्मा धारणाद्यो यं येनात्मनेकेचनविद्यु ॥ अंतर्भूतः पचत्यन्नं तस्मै पाकात्मने नमः ॥ २२
पिंगलाणमूर्तये यस्य रूपं दृष्टान्त बोधरूपं ॥ दानवेन्द्रानकर्णति तस्मै दृष्टात्मने नमः ॥ २३ ॥ येन दे
वा न गन्धर्वा न दैत्या न च दानवाः ॥ तत्वतो हि विज्ञानं जिन तस्मै सूक्ष्मात्मने नमः ॥ २४ ॥ सा
नल गतः श्रीमाननन्तो भगवान्विभुः ॥ नराद्धारयते क्रान्त तस्मै वीर्यात्मने नमः ॥ २५ ॥ यो
मोहयति भूतानि स्नेहपाशानुबन्धनैः ॥ सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः ॥ २६
आत्मज्ञानमिदं ज्ञानं ज्ञानावाय च सत्वस्थितं ॥ यत्ज्ञानात्मनिगृह्णीत तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ २७
अप्रमेयशरीराय सर्वतो बुद्धिचक्षुषे ॥ अनन्तपरिमाणाय तस्मै दिव्यात्मने नमः ॥ २८ ॥ जटि
ने दण्डिने नित्यं लम्बोदरशरीरिणे ॥ कमण्डलुनिषङ्गाय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २९ ॥ शूलिने त्रि
दशेशाय त्र्यम्बकाय महात्मने ॥ भस्मदिग्धाङ्गलिङ्गाय तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥ ३० ॥ ॥

वेदान्तिपाथो वेदाकान्तिप्रमाणान् शिरिश्वरमेव एक ज्ञानेन न साधनेन न का केन ॥ ३१ ॥ अप्रमेयं अगोच
रं शरीरे स्वरूपयस्य अनेन प्रत्यगात्मा विषयज्ञानं यत्र तस्मै ॥ ३२ ॥ कमण्डलुनिषङ्गायेत्यादेर्देवा
णां [illegible] इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

२९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गतेऽपि सुषुप्तौ निर्गुणं स्वतः सत्त्वं साक्षी स्यात् ॥ दिवानाग्नुत्तमयो विहितः कार्ये रूपेण नादिपरमेश्वरेण स्थि-
तः स्वतन्त्रतया इष्टानन्त कर्ता ॥ ८५ ॥ अहंकृतस्य नित्यं ह्नुते ॥ ८६ ॥ पंचधा प्राणरूपेण ॥ ८७ ॥ सुषुप्तौ सुप्तज्ञानादि सुषुप्ता-
वस्थादिरूपेण किं कर्मेव प्रयोजनेन्याह ॥ योगी नित्य योगमापाद्य लेनकालकस्थ्यवहिरर्थः ॥ ८८ ॥

यो नित्यलोकमध्ये ब्रह्माण्डो दिवाभवति विहितः ॥ ब्रह्मा नित्यमस्य च इष्टानन्तस्मै इष्टात्मनेनमः ॥ ८९ ॥
अहंकृतस्य सर्वकार्येषु परमां कार्यं धर्मग्रन्ते ॥ अहंकृतस्य चयदुःखपं तस्मै कार्यात्मनेनमः ॥ ९०
त्रिमयस्तु तो यः स्वयं परमं ब्रह्म कालान्तगोचरं ॥ कूटस्थो नित्य अक्षरमनेन तस्मै कोशात्मनेनमः ॥ ९१ ॥
अस्यावद्भूम जातं ब्रह्मानन्दमूलं हृदि विशा ॥ यादोपयस्या श्रिताः सुद्धाब्तस्मै वर्णात्मनेन
मः ॥ ९२ ॥ यस्या श्रितास्य यो मेऽज्ञा देवता भिस्सुरैणार्तिनि ॥ सूर्यो सुत्त दिशाः प्रोत्तं तस्मै लो-
कात्मनेनमः ॥ ९३ ॥ परः कालान्तरे घनान्यरान्तरं तस्य स्थिरं ॥ सूत्रा दिशा दिविष्यस्तत-
स्मै विश्वात्मनेनमः ॥ ९४ ॥ विषयेषु वर्तमानानां यत्तेषां वेशधिके गुणो ॥ प्राहुर्विषयमाभ्या-
न्तस्मै विश्वात्मनेनमः ॥ ९५ ॥

गतहिरण्यगर्भो य एवासां वोपनतत्वं सुहृद् ॥ ९६ ॥ विषये-
ष्वाज्ञादिगोचरे वर्तमानानां मनादेषु षष्ठीनां ॥ अनादितत्त्वे वेशविशेषवैकेन गुणः विशेषणै रागद्वे-
षैः ये विषयाणां माहुः सूत्र रागरुप्तमेवार्थवासनारूपेण मनस्थिरत्वेन तस्मै संसरति नत्वसर्वे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
टी ८५

भीष्मायतानेदत्वा पुनः स्वदेहं प्रतिशयनस्थाने ययौ आगतवान॥ नदा युधिष्ठिरेण प्रबोधितः सन्नुत्थित

कौस्तुभेन कृष्णमनस्कां तिरात्रौ चक्रं सपुनः स्त्यितनाय॥ ते भिन्नदेहाः प्रविशंति कृष्णमात्मं

यथाग्नेः हुतं हुताशे॥९१॥ नमो नरकसंत्रासरक्षामंडलकारिणे॥ संसारनिम्नगावर्ततरिका

ष्ठाय विष्णवे॥९२॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च॥ जगद्धिताय कृष्णाय गोविंदा

य नमो नमः॥९३॥ प्राणकांतारपाथेयं संसारोच्छेदभेषजं॥ दुःखशोकपरित्राणं हरिरित्य

क्षरद्वयं॥९४॥ यथा विष्णुमयं सत्यं यथा विष्णुमयं जगत्॥ यथा विष्णुमयं सर्वं पाप्मा मे न

श्यतां तथा॥९५॥ त्वां प्रपन्नाय भक्ताय गतिमिष्टां जिगीषवे॥ यच्छ्रेयः पुंडरीकाक्ष तद्ध्याय

स्व सुरोत्तम॥९६॥ इति विद्यातपो योनिरयोनिर्विष्णुरीडितः॥ वाग्यज्ञेनार्चितो देवः प्रीयतां मे ज

नार्दनः॥९७॥ नारायणः परं ब्रह्म नारायणः परं तपः॥ नारायणः परो देवः सर्वं नारायणः

सदा॥९८॥ वैशंपायन उवाच॥ एतावदुक्त्वा वचनं भीष्मस्तद्गतमानसः॥ नम इत्येव कृष्णाय प्र

णाममकरोत्तदा॥९९॥ अभिगम्य तु योगेन भक्तिं भीष्मस्य माधवः॥ त्रैकाल्यदर्शनं ज्ञानं दि

व्यं दत्वा ययौ हरिः॥१००॥ तस्मिन्नुपरते शब्दे ततस्ते ब्रह्मवादिनः॥ भीष्मं वाग्भिर्बाष्पकंठास्तमा

नर्चुर्महामतिं॥१॥ ते स्तुवंतश्च विप्राग्र्याः केशवं पुरुषोत्तमं॥ भीष्मं च शनकैः सर्वे प्रशशंसुः

पुनः पुनः॥ विदित्वा भक्तियोगं तु भीष्मस्य पुरुषोत्तमः॥२॥

नरव्याघ्रः॥१०॥ विदित्वा योगबलेन तत्त्वा॥२ ८५

99

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भूतादेरहंकारस्य निधने मरणं तनसे ॥७८॥ अपवर्गस्थितिर्न्नमस्कारः यतः भक्तेभ्यः परः ॥७९॥ त्रिषु लोकेषु तेभ्यः परस्

वैशद्वं हन्तशेषाय यज्ञोपवीतिने ॥ पिनाकशूलहस्ताय तस्मै उग्रात्मने नमः ॥८०॥ सर्वभूता
त्मभूताय भूतादिनिधनाय च ॥ अक्रोधद्रोहमोहाय तस्मै शान्तात्मने नमः ॥८१॥ यस्मिन् सर्वं यतः
सर्वं यः सर्वं सर्वतश्च यः ॥ यश्च सर्वमयो नित्यं तस्मै सर्वात्मने नमः ॥८२॥ विश्वकर्मन्नमस्ते वि
श्वात्मन् विश्वसंभव ॥ अपवर्गस्थ भूतानां पञ्चानां परतः स्थितः ॥८३॥ नमस्ते त्रिषु लोकेषु नम
स्ते परतस्त्रिषु ॥ नमस्ते दिक्षु सर्वासु त्वं हि सर्वमयो निधिः ॥८४॥ नमस्ते भगवन् विष्णो लोका
नां प्रभवाप्यय ॥ त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजित ॥८५॥ न हि पश्यामि ते भावं दिव्यं
हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ त्वां तु पश्यामि तत्त्वेन यत्ते रूपं सनातनम् ॥८६॥ दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी
वसुंधरा ॥ विक्रमेण त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ॥८७॥ दिशो भुजा रविश्चक्षुर्वीर्ये शुक्रः
प्रजापतिः ॥ सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥८८॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवासस
मच्युतं ॥ ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयं ॥८९॥ एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो द
शाश्वमेधावभृथेन तुल्यः ॥ दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय ॥९०॥

अविद्यमानापते त्रिषु कालेषु नमः ॥८७॥ वर्त्मसु वर्तमाना दिक्षु ॥८६॥ दिवं यो ॥८०॥ सप्त प्रवर्तिताः
नि क्लिष्टानि मवहादयो याम सर्वं तत्पदं व्याप्तमित्यर्थः ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संतर्पयामासरामस्तथौतपेतनशाङ्कृत्लयथनाश्राविलेमाभृद्दिनदृशिते ॥ ४ ॥ आगमोवेदः ततः तद्दचना
गद्देनैवमहाबाहुः सर्वेयादवनंदन ॥ युधिष्ठिरायप्रोवाचजामदग्न्यस्यविक्रमं ॥ ३ ॥ अमीराम
ह्रदापंचदृश्यंतेपार्थदूरतः ॥ तेषुसंतर्पयामासपितॄन्क्षत्रियशोणितैः ॥ ४ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो
वसुधांकृत्वानिःक्षत्रियांप्रभुः ॥ इहेदानींततोरामः कर्मणोविरराम ह ॥ ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच
त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीकृतानिःक्षत्रियापुरा ॥ रामेणेतियदात्थत्वमत्रमेसंशयोमहान्
क्षत्रबीजंयदादग्धंरामेणयदुपुंगव ॥ कथंभूयः समुत्पत्तिः क्षत्रस्यामितविक्रम ॥ ७ ॥
महात्मनाभगवतारामेणयदुपुंगव ॥ कथमुत्सादितंक्षत्रंकथंवृद्धिमुपागतं ॥ ८ ॥ मह
तोरथयुद्धेनकोटिशः क्षत्रियाहताः ॥ तथाभूच्चमहीकीर्णाक्षत्रियैर्वदतांवर ॥ ९ ॥ कि
मर्थंभार्गवेणेदंक्षत्रमुत्सादितंपुरा ॥ रामेणयदुशार्दूलकुरुक्षेत्रेमहात्मना ॥ १० ॥
एतन्मेछिंधिवार्ष्णेयसंशयंतार्क्ष्यकेतन ॥ आगमोहिपरः कृष्णत्वत्तोनोवासवानुज ॥ ११
वैशंपायनउवाच ॥ ततोयथावत्सगदाग्रजः प्रभुः शशंसतस्मैनिखिलेनतत्त्वतः ॥ युधि
ष्ठिरायाप्रतिमौजसेतदायथाभवत्क्षत्रियसंकुलामही ॥ १२ ॥ इतिश्रीशांतिपर्वणिराज
धर्मे ॥ वासुदेवउवाच ॥ शृणुकौंतेयरामस्यप्रभावोयोमयाश्रुतः ॥ महर्षीणांकथयतांवि
क्रमंतस्यजन्मच ॥ १ ॥
ततोपरःनाधिकः ॥ ४८ ॥ अष्टचत्वारिंशः ॥ शृणुभारतेभारतसंग्रामे ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मनाभ्यनंदंतेतिसंपिरार्थः॥१०॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरि

सहस्रैस्त्याज्यसंहृष्टो यानमेवान्वपद्यत॥ केशवः सात्यकिश्चापि रथेनैकेन जग्मतुः॥२॥ अप
रेण महात्मानौ युधिष्ठिरधनंजयौ॥ भीमसेनो यमौ चोभौ रथमेकं समास्थिताः॥३॥ कृपो
युयुत्सुः सूतश्च संजयश्च परंतपः॥ ते रथैर्नगराकारैः प्रयाताः पुरुषर्षभाः॥ नेमिघोषेण
महता कंपयंतो वसुंधराम्॥४॥ ततो गिरः पुरुषवरः स वाग्मिनां द्विजेरिताः पथि सुमनाः स
शुश्रुवे॥ कृतांजलिं प्रणतमथापरं जनं स केशिहा मुदितमनाभ्यनंदत॥१०॥ इति श्रीम
हाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे भीष्मस्तवराजः सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥ वैशंपायन उवाच॥
ततः स च हृषीकेशो यश्च राजा युधिष्ठिरः॥ कृपादयश्च ते सर्वे चत्वारः पांडवाश्च ते॥१॥
रथैस्ते नगराकारैः पताकाध्वजशोभितैः॥ ययुराशु कुरुक्षेत्रं वाजिभिः शीघ्रगामिभिः॥२
ते वतीर्य कुरुक्षेत्रं केशमज्जास्थिसंकुलं॥ देहन्यासः कृतो यत्र क्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः॥३॥
गजाश्वदेहास्थिचयैः पर्वतैरिव संचितं॥ नरशीर्षकपालैश्च शंखैरिव च सर्वशः॥४॥
चितासहस्रैर्निचितं वर्मशस्त्रसमाकुलं॥ आपानभूमिं कालस्य तदा भुक्तोज्झितामि
व॥५॥ भूतसंघानुचरितं रक्षोगणनिषेवितं॥ पश्यंतस्ते कुरुक्षेत्रं ययुराशु महारथाः॥६॥

तोनीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेशांतिपर्वणिराजधर्मेषुभीष्मस्तवराजोंतर्गतश्रीयोगप्रकाशः सप्तचत्वारिंशः॥

म भा
वं
९१

अंशिना वे विना ॥ १८ ॥ २० ॥ २१ ॥

माता तत्तस्याः कौन्तेय पुत्रहितेप्सया चरुं ददौ ॥ तस्याश्चरुमथान्यानां दाम्पत्यस्नेहकारणं ॥ १७ ॥
अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनं ॥ १८ ॥ तामृ
चीकस्तदा दृष्ट्वा तस्या गर्भगतं हितं ॥ अब्रवीद्भृगुशार्दूलः स्वां भार्यां देववर्णिनीं ॥ १९ ॥ मा
त्रासि व्यंसिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ॥ भविष्यति हि ते पुत्रः क्रूरकर्मात्यमर्षणः ॥ २० ॥ उत्पत्
स्यते च ते भ्राता ब्रह्मभूतस्तपोधनः ॥ विश्वं हि ब्रह्म सुमहच्चरौ तव समाहितं ॥ २१ ॥ अब्र
वीर्यं च समुत्कलं तव मात्रे समर्पितं ॥ विपर्ययेण ते भद्रे नैतद्देवि भविष्यति ॥ २२ ॥ मात
ते ब्राह्मणो भाव्यं क्षत्रवृत्तिश्च यः सुतः ॥ सैवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ॥ २३
पपात शिरसा तस्मै वेपन्ती चाब्रवीदिदं ॥ नार्होसि भगवन्नद्य वक्तुमेवंविधं वचः ॥ २४ ॥
ब्राह्मणापसदं पुत्रं प्राप्स्यसीति हि मां प्रभो ॥ ऋचीक उवाच ॥ नैष संकल्पितः कामो मम
या भद्रे तथा त्वयि ॥ उग्रकर्मा भवेत्पुत्रश्चरुव्यत्यासहेतुना ॥ २५ ॥ सत्यवत्युवाच ॥ इच्छँल्लोका
नपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतं ॥ शमात्मकमृजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो ॥ २६ ॥ ऋचीक उवा
च ॥ नोक्तपूर्वानृतं भद्रे स्वैरेष्वपि कदाचन ॥ किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने ॥ २७ ॥
दृष्टमेतत्पुरा भद्रे ज्ञानेन तपसा मया ॥ ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत् ॥ २८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गाधेः पुत्रार्थेन तस्याः पुत्रार्थं चरुं च हृद्यं ॥२॥ उपयोज्यः भोज्यः भोक्तव्यः ॥३॥ अग्राह्यैर्वर्षैश्च ॥४॥
शस्यावज्ञामद्रोणेन कोटिशः क्षत्रिया हताः ॥५॥ तत्र राजवंशेषु येभ्यो भारते हताः ॥६॥ ज
ह्नोः राजस्य तनयो गाधिर्लोकाधिपतिर्नृपः ॥७॥ कौशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महायशाः ॥८॥ स
महत्तपः समास्थाय सहस्राब्दं समो भुवि ॥ पुत्रलाभाय मतिमान् त्रिलोकस्येश्वरं सुत ॥९॥
तमेतत्तपसा तुष्टः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ तमसं सेव पुत्रत्वं गतवान् स्वयमेव च पश्यत ॥१०॥ पुत्रत्व
मगाद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः ॥ गाधिर्नामाभवत्पुत्रः कौशिकः पाकशासनः ॥११॥ तस्य क
न्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो ॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय सोऽचीकाय ददौ प्रभुः ॥१२॥ तस्याः
प्रीतः स शौचेन भार्गवः कुरुनन्दन ॥ पुत्रार्थं श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥१३॥ आहूया
वाच तां भार्यामृचीको भार्गवस्तदा ॥ उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्राप्ययं तव ॥१४॥ तस्यां ज
निष्यते पुत्रो दीप्तिमान् क्षत्रियर्षभः ॥ अजय्यः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः ॥१५॥ त
वापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं शमात्मकं ॥ तपोन्वितं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति ॥१६॥
इत्येवमुक्त्वा तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ॥ तपस्यभिरतः श्रीमान् जगामारण्यमेव
हि ॥१७॥ एतस्मिन्नेव काले तु तीर्थयात्रापरो नृप ॥ गाधिः सदारः संप्राप्तः ऋचीक
स्याश्रमं प्रति ॥१८॥ चरुद्वयं गृहीत्वा च राजन् सत्यवती तदा ॥ भर्तुर्वचनं तथा व्यग्रा मात्रे हृष्टा
न्यवेदयत् ॥१९॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
९२

92

बाणाग्रान्निःसृत इति शेषः ॥ ३५ ॥ आपवस्य च विप्रस्य ॥ ३६ ॥ ददर्शाश्रममाश्रमे ॥ ३७ ॥ पितृवधएवयन्निमित्तं

ग्रामान्पुराणि राष्ट्राणि घोषांश्चैव तु वीर्यवान् ॥ जज्वाल तस्य बाणाग्निश्चित्रभानु
र्दिधक्षया ॥ ३८ ॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महौजसः ॥ ददाह कार्तवीर्यस्य शैलानथ
वनस्पतीन् ॥ ३९ ॥ सशून्यमाश्रमं रम्यमापवस्य महात्मनः ॥ ददाह पवनेनेद्धश्चित्रभानुः
सहैहयः ॥ ४० ॥ आपवस्तु ततो रोषाच्छशापार्जुनमच्युत ॥ दग्धमाश्रममालक्ष्य कार्तवी
र्येण वीर्यवान् ॥ ४१ ॥ न वर्जितस्त्वया यस्मान्ममेदं हि महद्वनम् ॥ दग्धं तस्माद्रणे रामो बा
हूंस्ते छेत्स्यतेऽर्जुन ॥ ४२ ॥ अर्जुनस्तु महातेजा बली नित्यं शमात्मकः ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्य
श्च दाता शूरश्च भारत ॥ ४३ ॥ नाचिन्तयत्तदा शापं तेन दत्तं महात्मना ॥ तस्य पुत्रास्तु बलि
नः शापेनासन्पितुर्वधे ॥ ४४ ॥ निमित्ताद्धवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा ॥ जमदग्निधेन्वा
स्ते वत्समानिन्युर्भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ अज्ञातं कार्तवीर्येण हैहयेन्द्रेण धीमता ॥ तन्निमित्त
मभूद्युद्धं जामदग्नेर्महात्मनः ॥ ४६ ॥ ततोऽर्जुनस्य बाहूंस्तान्छित्वा रामो रुषान्वितः ॥ तं भ्र
मन्तं ततो वत्सं जामदग्न्यः स्वमाश्रमम् ॥ ४७ ॥ प्रत्यानयत राजेन्द्र तेषामन्तःपुरात्प्रभुः ॥ अर्जु
नस्य सुतास्ते तु संभूयाबुद्धयस्तदा ॥ ४८ ॥ गत्वाश्रममसंबुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः ॥
अपातयन्त भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप ॥ ४९ ॥ समित्कुशार्थं रामस्य निर्यातस्य यश
स्विनः ॥ ततः पितृवधामर्षाद्रामः परममन्युमान् ॥ ५० ॥ आमन ॥ ५१ ॥ निमित्तात् शापादेव

टी. ९२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३२ चित्रभानुनाऽग्निना ॥ ३१ ॥ राम ॥ ॥

सत्यवत्युवाच ॥ काममेवं भवेत्पौत्रो ममैव न तु पुत्रको ॥ शमात्मकमहं पुत्रं लभेयं जप
तां वर ॥ २० ॥ ऋचीक उवाच ॥ पुत्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥ यथा त्वयोक्तं
वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ २१ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवं
तपस्यभिरतं शान्तं जमदग्निं यतिव्रतं ॥ २२ ॥ विश्वामित्रं च दायादं गाधिः कौशिकनन्दनः
प्राप्य ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मणो गुणैः ॥ २३ ॥ ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिं
सोपि पुत्रं ह्यजनयत् जमदग्निः सुदारुणं ॥ २४ ॥ सर्वविद्यान्तगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगं ॥ रामं
क्षत्रियहन्तारं प्रदीप्तमिव पावकं ॥ तोषयित्वा महादेवं पर्वते गन्धमादने ॥ अस्त्रा
णि वरयामास परशुं चातितेजसं ॥ २५ ॥ स तेनाकुण्ठधारेण ज्वलितानलवर्चसा
कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमोऽभवत् ॥ २६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतवीर्यात्म
जो बली ॥ अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः ॥ २७ ॥ दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बा
हुसहस्रवान् ॥ चक्रवर्ती महातेजा विप्राणामश्वमेधिके ॥ २८ ॥ ददौ स पृथिवीं स
र्वां सप्तद्वीपां सपर्वतां ॥ स्वबाहुस्त्रबलेनाजौ जित्वा परमधर्मवित् ॥ २९ ॥ तृषितेन च कौ
न्तेय भिक्षितश्चित्रभानुना ॥ सहस्रबाहुर्विक्रान्तः प्रादाद्भिक्षामथाग्नये ॥ ३० ॥ ॥

म. पु.
शां. टी.
८६

सकृत्प्रसूद्रवताकोरोपितकल्पपयेः स्रष्टुः सन्तर्मौनरणवसायं दिनमवनेद्धिणकालेश्वग्रहीदितिस्मृ
श्रूयते

स त्रिणामेशेषार्थे करेणोद्धि स्य कल्पपयः ॥ सकृत्प्रह्ववतारांजलं तत्तोवा कामसावज्ञवीत
गच्छतीरसमुद्रस्य ट्टिणास्य महामने ॥ नेतमाद्वि घयेरामवनजमिहकद्विचित ॥ ११
ततः सूर्यांरके देशे सागरस्त स्यान्तिमेमे ॥ सहसा जानद्गास्य सोयपरीनमहीनले ॥ ६ ॥ कस्य
मस्तामहाराजप्रतिरसवसंपयं ॥ कृताव्रास्यणमेस्याविप्रविष्टः समहद्देन ॥ ६ ॥ ततः शृ
ङ्गं दृढं वरगाञ्यापासेरप्रवारिणा ॥ प्रवर्तते न हि नाविणासदाशुभरतधम ॥ ६ ॥ अराज
केजीवलोकेऽवेलावलवतेरः ॥ पीडितेन हि विने शुभमवंकस्यवितद्रा ॥ ७ ॥ ततः
कालेन पृथिवीं पीसमानाद्रुगणैर्भिः ॥ विपर्ययेण तेन शुभ्रविवस्त्रसातले ॥ ७
अरक्षमानाविधिवत्तत्रियैर्थमेरक्षिभिः ॥ तांहृशुद्ववर्तीत्र सेंव्राभाताम महामनाः
ऊरुणा धारयामास कल्पपः पृथिवीं ततः ॥ धृतात्तेनोरुणायेन ननेनोर्वीतिमहीस्मृता
रक्षणार्थं समुद्दिश्य पपाच पृथिवी तदा ॥ प्रसाद्य कल्पपं देवी वरयामास भूमिपं ॥ ८
पृथिव्युवाच ॥ संति ब्रह्मन्मयागुप्ताः स्त्रीषु क्षत्रियपुंगवाः ॥ हैहयानां कुले जातास्तेसं
रक्षंतु मां मुने ॥ अस्ति पौरवदायादो विदूरथसुतः प्रभो ॥ ऋक्षैः संवर्धितो विप्रऋक्षवं
त्यथ पर्वते ॥ ९ ॥ तथानुकंपमानेन यज्वनामितौजसा ॥ पराशरेण दायादः सौदास

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sargvagya Sharada Peetham

तेयं निद्रा । अथार्कोयाम इति ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः सर्वेषां क्षत्रियाणां वधाकरणात् ॥ २२ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः
निःक्षत्रियामिमां कृत्स्नां महीं पाल्य महद्भुता ॥ ततः सम्प्रगणामूर्त्त्व कार्तवीर्यस्य वीर्यवान्
विक्रम्य निजघानाशु पुत्रान्यो रामसंवेगः ॥ सहैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ॥ २३ ॥
चकार भार्गवो राजन्महीं शोणितकर्दमां ॥ स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीं
कृपया परया विष्टो वनमेव जगाम ह ॥ ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ॥ २४ ॥ दे
प संप्राप्तवान् प्रकृत्यापनः प्रभुः ॥ विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपा ॥ २५ ॥ प
रावसुर्महाराज क्षिप्राह जनसंसदि ॥ ये ते यथातिपतने यज्ञे सन्तः समागता ॥ प्रतर्दनप्र
भृतयो राम किं क्षत्रियानते ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो राम त्वं कथ्यसे जनसंसदि ॥ भयात्क्षत्रि
यवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ २६ ॥ स पुनः क्षत्रियशतैः पृथिवी संवृता त्वता ॥ परावसोः
स वचः श्रुत्वा शस्त्रं जग्राह भार्गव ॥ २७ ॥ ततो ये क्षत्रिया राजन्शतशस्तेन वर्जिताः
ते विवृद्धा महावीर्याः पृथिवीपतयो भवन् ॥ २८ ॥ स पुनस्ताञ्जघानाशु बालानपि
पितराधिप ॥ गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्तदा ॥ जातं जातं स गर्भं तु पुनरेव जघा
न ह ॥ अरक्षंश्च सुतान्कांश्चित्तदा क्षत्रिययोषितः ॥ २९ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा
निःक्षत्रियां प्रभुः दक्षिणामश्वमेधान्ते कश्यपायाददत्ततः ॥ ३० ॥
संजग्राह ततः कार्यं क्षत्रियाणामनेन कृतवान्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० रा० शां० ४६

प्रकाशनप्रकाशयन॥५॥ ऊनपंचाशः॥ ततौ तथाह तौ नारदकोऽपि परौ॥८॥ अवस्कंद्य प्रवहत्यवा
हेभ्यः वाहनेभ्यः

वैशंपायनउवाच॥ एवमवेक्षंवचयज्ञप्रवीरोयुधिष्ठिरंपमेश्वरंनावरिष्ठं॥ रथेनतेनाश्रुपयौ
महात्माद्विषः प्रकाशात्मगवानिवार्कः॥२॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेरा
मोपाख्यानं॥ वैशंपायनउवाच॥ ततोरामस्यतत्कर्मश्रुत्वाराजायुधिष्ठिरः॥ विस्मयंपरमं
गत्वाप्रत्युवाचजनार्दनं॥१॥ अहोरामस्यवार्ष्णेयशक्रस्येवमहात्मनः॥ विक्रमोवसु
धायेनक्रोधान्निःक्षत्रियाकृता॥२॥ गोभिःसमुद्रैर्गुप्तश्चगोलांगूलर्क्षवानरैः॥ गुप्ता
भयोद्विग्नाःक्षत्रियाणांकुलोद्वहाः॥३॥ अहोधन्योहिलोकोयंसभाग्याश्चनराभुवि
यत्रकर्मेदृशंधर्म्यंद्विजेनकृतमित्युत॥४॥ कथयंतौकथांतातांतावच्युतयुधिष्ठिरौ
तत्रगत्वायतोगांगेयःशरतल्पगतःप्रभुः॥५॥ ततस्तेददृशुर्भीष्मंशरप्रस्तरशायिनं॥ स्व
रश्मिजालसंवीतंसायंसूर्यमिवप्रभं॥६॥ उपास्यमानंमुनिभिर्देवैरिवशतक्रतुं॥ देशेप
रमपुण्येचनदीमोघवतीमनु॥७॥ दूरादेवतमालोक्यकृष्णोराजाचधर्मजः॥ चत्वारःपां
डवाश्चैवतेचशारद्वतादयः॥८॥ अवस्कंद्याथवाहेभ्यःसंयम्यप्रचलंमनः॥ एकीकृत्ये
द्रियग्राममुपतस्थुर्महामुनीन्॥९॥ अभिवाद्यचगोविंदःसात्यकिस्तेचपार्थिवाः

९५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्विजः तो श्रेयोपि ॥ ७५ ॥ योन त्स्या निचित्र प्रासादादीन् कोवेत्तिनेचोकाया: विस्त्विनः न्याकोरेतियादं
सर्वेकर्माणि क्रुह्लेतेसु इव न स्पस्ह द्विजः ॥ सर्वेकर्मेत्पभिव्योनः समानवन्तन यर्थिव ॥ ७८ ॥
शिविप्रु चोमहात्तेनगाणतिनोमन्नामतः ॥ वनेसर्वैद्विंतागाभिः सोभिरतानुमान्नते ॥ ७९ ॥
प्रतर्पनस्य पुत्र लव स्तोना ममहावलाः ॥ वनेसर्वद्विंतागोपम मारतु पार्थिव ॥ ८० ॥
द्रोपवाहनेपात्रत्तपुत्रादिविरथस्य च ॥ गपुत्रः सगात मनामो रुगाकुलेभिरक्षितः ॥
सुहद्द्योमहातेजा भृरिभत्तिपरिक्षितः ॥ गोलागलेमहाभागोमदप्रकोदिभिरक्षित ॥ ८१ ॥
सहतस्यान्वचायेचरावितनाः तत्रियासमा ॥ महत्यानिसमावीर्येसमद्दनाभिरक्षिता ॥ ८२ ॥
एतत्त्रियदायादा लत्रान त्रपरिक्षिताः ॥ त्रोकाद्देहमकारादिजार्थनित्यंसमाश्रिताः ॥ ८३ ॥
यदिमामभिरक्षतितनः स्यास्मास्मिनिश्चला ॥ एनेषांपितराश्रवतस्थैववपितामहा ॥ ८४ ॥
मद्यनिहतापुद्भरामेणक्लिष्टकर्मणा ॥ तेषामपचितिश्चैवमयाकार्यामहामुने ॥ ८५ ॥
नद्यहंकामयेनित्यंमतिक्रान्तेनरक्षणं ॥ वर्तमानेनवर्तेयंतत्त्विप्रसंविधीयतां ॥ ८६ ॥
वासुदेव उवाच ॥ ततः पृथिव्याः निर्दिष्टांस्तान् समानीय सकश्यपः ॥ अभ्यषिंचन्महीपालान् क्ष
त्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ ८७ ॥ तेषांपुत्राश्चपौत्राश्चयेषांवंशाः प्रतिष्ठिताः ॥ एवमेतत्पुराव
त्तयन्मांपृच्छसिपांडव ॥ ८८ ॥ ॥ तरेस्पत्श्रेयो ॥ ८९ ॥ अपचिति ॥ अनृण्यार्थमर्जा ॥ ९० ॥ नित्यमर्थान्

वसतामसुनांप्रशेषेर्हितोनवमः गुणैरनवमस्तु॥२९॥ ३४॥

सत्यमार्यं तपसा शस्तं स्वरणापिनः॥ निसर्गप्रभवं किंचिन्न वत्तानान्तमुष्ट्रम॥२२॥स
त्येतनपसि राते च पत्नाद्रिक्करणेन वा॥पत्नवैदेवकंदेवतीर्थाचैवानुरंजणे॥२३॥प्रत्र
णां संपूचिराते सर्वभूतहितारत॥महाराथनत्सहशानकाविदन्मुष्ट्रम॥२४॥नेहिद्द
वान्संगपर्वान स्वरास्वतारस्तेमा॥प्राकृतलेकरुयनेव विनेतेनाचसंशयः॥२५॥सनेभि
षमहावाहो वसूनां सर्वोपमः॥नित्यविप्रैः समाख्यातान वर्णानवर्णा गुणा॥२६
श्रद्धचन्नाभिन्नानामिपत्नं पुरुषसत्तम॥त्रिदशस्यापि विख्यान मंत्रशास्त्रापुरुषोत्तमः
मनुष्येषु मनुष्येन्द्र नहशानचमेश्रुतः॥भवतावागुणेपुक्तः पृथिव्यां पुरुषःकथं
त॥२७॥नहि सर्वगुणोराजन्दृश्यान्तितिविश्वसः॥तपसा हि भवानशान्तः स्वर्गलोकेः
श्रुगाचरान॥२८॥किंपुनस्थानतेलोकावनमानतमेगणः॥नदश्यतपमानस्यन्ना
तोनामहदयनवे॥२९॥जेपस्पपाडुपुत्रस्पयोकंभीमस्मृपानुट॥योहि धर्मः समाख्या
तास्त्रानवर्णस्यभारत॥३०॥चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्वेते विहितास्तव॥चातुर्विद्यच
यो प्रोक्ताः स्थानहीनेवभारत॥३१॥योगसांख्यचनियतास्येचधर्माःसनातनाः॥चा
तुर्वर्ण्यस्य यस्याप्रोक्तो धर्मो नसम विरुध्यते॥३२॥सप्तमानः सर्वेष्याख्यातागणविहि
तास्तव॥प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानां वैवयः स्मृतः॥३४॥॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नियतामस्य प्रोक्तोच्य ॥ ४ ॥ कोऽद्य स्मरतु ः ३ कुशमरणाः पन कोऽद्य स्मरतु नायाः कारणं पिस्तो षु तोममा
पिनं किमननस्य यामित्यर्थः ॥ ८ ॥ कामं शत्तनु पुत्र कमिति शेषः । मत्तस्यापित्त वो पदेशान पुत्र कास्य
नेपाक्ष्टेइनयाह शूणा मेयं पङ्कोमवा ॥ पाविवा येनतः सर्वे निषेङः पुरुषर्षभा ॥ ९ ॥
न तो निश्मस्य गांगेयेशाम्य मानमिवानले ॥ किं चिद्वेन मनाभोप्यामि तिहाचाच कोपा
त ॥ ९ ॥ कश्चित्तान्नानिस्म वोविाश्र मन्नानियथापुरा ॥ कश्चित्र व्याक्तला चैव बुद्धिस्तव ब
लाव ॥ ३ ॥ शाराभियानदुः खानेक श्चिन्मान्न नह्यते ॥ मानसाद्पिङः खाङ्गणशरीरव
लवतं ॥ ४ ॥ वरदानाति ने ः कामं कोऽद्य स्मरतु रोक्षप्रभो ॥ शेनतनापमानित्यस्यनतेतन्न
सकारणं ॥ ५ ॥ सुदुर्लभा पितुर्देहे वैशल्पोजनपते रुजे ॥ किंपुनः शारसेजाते श्विवस्य
नवपाथिव ॥ ६ ॥ कामं नैवन्तन्वा व्याङ्ग प्राणिनां प्रभवाप्यया ॥ उपदेष्टुं भवान्नस्कोऽ
देवानामपि भारत ॥ ७ ॥ यद्भूतं भविष्यं च भवच्चं पुरुषर्षभ ॥ सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव
पाणाविवाहितं ॥ ८ ॥ संहारश्चैव भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ॥ विदितस्तेमहाप्राज्ञ
त्वं हि धर्ममयो निधिः ॥ ९ ॥ त्वां हि राज्ये स्थितं स्फीते समग्रांगमरोगिणं ॥ स्त्रीसहस्रैः परि
वृतं पश्यामीवाद्ध्वरेतसं ॥ १० ॥ ऋते शान्तनवाद्भीष्मात्त्रिषु लोकेषु पार्थिव ॥ न त्वपमोऽन्त्यः
ह्लाद्वीर्यो कश्चरोद्धमेकतन्यरातः ॥ ११ ॥ श्री ॥ १ ॥ प्रतिहितंवुद्धि विनितिशेषवः ॥ २ पश्यामीवेनी
वराह्यातप्रमित्तनः पूर्वेऽर्द्धे रनलंनलामी दितिभावः ॥ २ ॥ ओप्यद्दते स्दस्मावार्यस्थितं किमपि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
शां. टी.
९९

पंचाशतं षट् च दिनानि तव जीवितमस्ति। एवं पितामहेन पितामहोक्तमेव दिनानां शेषं। पंच षट् च पंच वा रमावतिनः षष्ठितरी न्याविंशद्दि
नानि पंताव देव। आपातं शातं त्वं पितामह इत्यर्थः दिनानां शतेन न कर्तव्यं तत्रिंशत्ता एकतेराकामिप पुः अष्ट पं
चाशत्तेराज्ञः शय्यानस्यास्य मगता इति भीष्मा वत्स्यति। तत्र त्रिंशद्दक्षपरिशिष्टाः। अष्टाविंशति दिनैः

दिशा भजेरवि स्वदक्षिणे शाकः प्रतिष्ठितः। अतसी पुष्पसंकाशं पीतवाससमच्युतं। वपुष्येव
मिमोमत्ते महेव सविग्रुतः। तस्य पश्चाय भक्ता यगातिमिष्टां निगोपवे। यद्वे पुः पुंडरीकात्
नद्वापद्म सरोनम। १। वासुदेव उवाच। यतः खलु परा भक्तिर्मयि ते पुरुषर्षभ। ततो मयावपुर्दि
व्यं तव पिराजन प्रदर्शितं। १। न ह्यभक्ताय राजेन्द्र भक्ताया नृजवे न च। दर्शयाम्यहमात्मानं
न चाशांतायभारत। २। भवांस्तु मम भक्तश्च नित्यं चार्जवमास्थितः। दमे तपसि सत्ये च दाने
च निरतः शुचिः। ३। अर्हस्त्वं भीष्म मां द्रष्टुं तपसा स्वेन पार्थिव। तव ह्युपस्थिता लोका येभ्यो
नावर्तते पुनः। ४। पंचाशतं षट् च कुरुप्रवीर शेषं दिनानां तव जीवितस्य। ततः शु
भैः कर्मफलोदयैस्त्वं समेष्यसे भीष्म विमुच्य देहं। ५। ॥॥

पूर्वं व्यतीतान्यत्रा हि भीष्मस्य शरत
ल्पशायिनामनंतरं। अष्टौ दिनानि युद्धे। ततो दुर्योधनाशौचे युधिष्ठिरस्य षोडश दिनानि। तेन सह युधिष्ठिरस्य वि
शतापोद्वाना मपिता वीत दिनानि गतानि पंचविंशमवे षां श्राद्धदाने। षड्विंशे पुरप्रवेशः सप्तविं
शे राज्याभिषेकः। अष्टाविंशे प्रकृतिसांत्वनेनाभ्युदयिकदानेन च। ऊनत्रिंशे भीष्मप्रत्यागमनं तद्दि
नमारभ्य त्रिंशद्दिनानि शिष्टानीति शेषं ॥ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ९९

९६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

३० पंचायतनम ॥ कृष्ण ॥ १ ॥ नमस्तेऽस्त्वादिदेवायेष्टो लोकास्तवराजेन आत्मा: ॥ २ ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

देवाजानिकृष्णानां च जानीषे परमं ततः ॥ वेदोक्तो पुण्यशिष्टाः सदैव विदितस्तव ॥ १८
शं तत्र सापुराणायोः कालेऽस्मिन्नविदितास्तव ॥ धर्मशास्त्रं च सकलं निर्मममनसि ते स्थितं ॥ १९
यच्चके च लोकेऽस्मिन्नथ संशयकारकाः ॥ तेषां छेत्ता नान्योऽस्ति लोकानंदनः पुरुषर्षभ ॥ २०
मयोऽद्यैव प्रसन्नमनः स्मृतिस्थितं तव देशो को व्यपकर्षमेव या ॥ भवद्बुद्धिधारायुक्तमत्र बुद्धि विलं
दा विमुह्यमानस्य नरस्य प्राणनाय ॥ २१ ॥ इति श्री शांतिपर्वणि भीष्मस्तवराजे पंचायतनम: ॥ वैशं
पायन उवाच ॥ कृष्णस्य वचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ॥ किंचिदुन्नाम्य वदनं प्रांज
लिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ नमस्ते भगवन् कृष्ण लोकानां प्रभवाप्यय ॥ त्वं हि
कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ २ ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तु विश्वात्मन् विश्वसंभव
अपवर्गोऽसि भूतानां पंचानां परतः स्थितः नमस्ते त्रिषु लोकेषु नमस्ते परतस्त्रिषु ॥ योगीश्व
र नमस्तेऽस्तु त्वं हि सर्वपरायणः ॥ ३ ॥ मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ॥ तेन पश्यामि
ते भावान् दिव्यान् हि त्रिषु वर्त्मसु ॥ ४ ॥ तच्च पश्यामि गोविंद यत्ते रूपं सनातनं ॥ सप्त मार्गा नि
रुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ ५ ॥ दिवं ते शिरसा व्याप्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ॥ ७ ॥ ॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न च मे प्रतिभा काचिदस्ति किंचित्प्रभाषितुं॥ पीड्यमानस्य गोविंद विषानलसमैः शरैः॥ ७॥ ब
लं मे प्रजहातीव प्राणाः संत्वरयंति च॥ मर्माणि परितप्यंति भ्रांतं चित्तं तथा प्रभो॥ ८॥ दौर्ब
ल्यात्सज्जते वाङ्मे स कथं वक्तुमुत्सहे॥ साधु मे त्वं प्रसीदस्व दाशार्हकुलवर्धन॥ ९॥ तत्क्षम
स्व महाबाहो न ब्रूयां किंचिदच्युत॥ त्वत्सन्निधौ च सीदेद्धि वाचस्पतिरपि ब्रुवन्॥ न दिशः
संप्रजानामि नाकाशं न च मेदिनीं॥ केवलं तव वीर्येण तिष्ठामि मधुसूदन॥ १०॥ स्वयमेव
भवांस्तस्माद्धर्मराजस्य यद्धितं॥ तद्ब्रवीत्वाशु सर्वेषामागमानां त्वमागमः॥ ११॥ कथं त्व
यि स्थिते कृष्णे शाश्वते लोककर्तरि॥ प्रब्रूयान्मद्विधः कश्चिद्गुरौ शिष्य इव स्थिते॥ १२॥
वासुदेव उवाच॥ उपपन्नमिदं वाक्यं कौरवाणां धुरंधरे॥ महावीर्ये महासत्वे स्थिरे सर्वार्थद
र्शिनि॥ यच्च मामात्थ गांगेय बाणघातरुजं प्रति॥ गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं प्र
भो॥ न ते ग्लानिर्न ते मूर्च्छा न दाहो न च ते रुजा॥ प्रभविष्यंति गांगेय क्षुत्पिपासे न चाप्यु
त॥ १३॥ ज्ञानानि च समग्राणि प्रतिभास्यंति तेऽनघ॥ न च ते क्वचिदासक्तिर्बुद्धेः प्रादुर्भवि
ष्यति॥ १४॥ सत्वस्थं च मनो नित्यं तव भीष्म भविष्यति॥ रजस्तमोभ्यां रहितं घनैर्मुक्त इवोडुरा
ट्॥ १५॥ यद्यच्च धर्मसंयुक्तमर्थयुक्तमथापि च॥ चिंतयिष्यसि तत्राग्र्या बुद्धिस्तव भविष्यति॥ १६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रतिपालयंति प्रतीहंते ॥ पतंगसूर्यं ॥ ७ ॥ कालच योजनगम्यपन्नेशश्चेतन्नामितिशोषः ॥ ८ ॥ पंचाशानि
एते हि देवावसथो विमानान्यास्यापसेवैनन्लिताग्निकल्पाः ॥ अंतर्हिंजानां प्रतिपालयंति
का ह्यात्रपण्यानमवाकुतो ॥ ९ ॥ आवर्तमाने भगवत्युदीचीं तु पंचगकालव शश्रपन्ने गता
नाभिलोकान्नुहृषश्च वीरनावर्तते पानपलभ्य विद्वान् ॥ १० ॥ अग्नेश्च लोकान्नधिभीषस
याने नानानिन्नंस्त्र्यविलेलनवीर ॥ अतन्नसवेनोयिसन्निकर्षसमागतधर्मविचिंत
नाय ॥ ११ ॥ न स्थानि शाकोपद्रुत स्त्रतायसन्याभिसंधायमुपविहिराप ॥ अत्र हि पमोर्थ
समापिप्रजंत सत्वेव ज्ञाप्यापत्त दामुशोकं ॥ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वे ॥ वैशंपायनः
ततः कृत्स्नस्य तद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं ॥ श्रुत्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृतांजलिः १
लोकनाथ महाबाहो शिव नारायणाच्युत ॥ तव वाक्यमुपश्रुत्य हर्षेणास्मि परिप्लुतः २
किं चाहमभिधास्यामि वाक्यं ते तव संनिधौ ॥ यदि वाचो गतं सर्वं तव वाचि समाहितं ॥ ३
यच्च किंचित्क्वचिल्लोके कर्तव्यं क्रियते च यत् ॥ त्वत्तस्तन्निःसृतं देव लोके बुद्धिमतो हि ते ४
कथयेद्देवलोकं यो देवराजसमीपतः ॥ धर्मकामार्थमोक्षाणां सोर्थं ब्रूयात्ततो ग्रतः ॥ ५ ॥
शराभितापाद्व्यथितं मनो मम मधुसूदन ॥ गात्राणि चावसीदंति न च बुद्धिः प्रसीदति ॥ ६ ॥
मः ॥ ततः ॥ भा तेन चैव वचाकांत न वसन्निधौ वाचोगतं वाचां विषयः सर्वोपि न वचा विवेद ॥ ७ ॥ प्रभो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ययौ रथानां पुरतो हि सा चमूस्तथैव पश्चादतिमात्रसारिणी॥ पुरश्च पश्चाच्च यथा महा
नदी तमृक्षवन्तं गिरिमेत्य नर्मदा॥३४॥ ततः पुरस्ताद्भगवान्निशाकरः समुत्थितस्तामभि
हर्षयंश्चमूम्॥ दिवाकरापीतरसास्तमौषधीः पुनः स्वकेनैव गुणेन योजयन्॥ ततः पुरं
सुरपुरसंमितद्युति प्रविश्य ते यदुवृषपाण्डवास्तदा॥ यथोचितान्भवनवरान्समा
विशन्श्रमान्विता मृगपतयो गुहा इव॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ वैशं
पायन उवाच॥ ततः प्रविश्य भवनं प्रसुप्तो मधुसूदनः॥ यामर्धमात्रशेषायां यामिन्यां प्र
त्यबुध्यत॥१॥ स ध्यानपथमाविश्य सर्वज्ञानानि माधवः॥ अवलोक्य ततः पश्चाद्दध्यौ ब्र
ह्म सनातनं॥२॥ ततः स्तुतिपुराणज्ञा रक्तकंठाः सुशिक्षिताः॥ अस्तुवन्विश्वकर्माणं
वासुदेवं प्रजापतिं॥३॥ पठंति पाणिस्वनिकास्तथा गायंति गायनाः॥ शंखानकमृदं
गांश्च प्रवाद्यंति सहस्रशः॥४॥ वीणापणववेणूनां स्वनश्चातिमनोरमः॥ प्रहास इव
विस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः॥५॥ ततो युधिष्ठिरस्यापि राज्ञो मंगलसंहिताः॥ उच्चेरु
र्मधुरा वाचो गीतवादित्रसंहिताः॥६॥ तत उपस्य यद्धार्यं स्नातः प्रांजलिरच्युतः॥
जप्त्वा गुह्यं महाबाहुरग्नीनाश्रित्य तस्थिवान्॥७॥ ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदां
तथा॥ गवां सहस्रेणैकैकं वाचयामास माधवः॥८॥ ५२

सैस्तंतेसैसरवत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ ३१ ॥

इमं च राजशार्दूलमन्तरामं च तत्र विभुं ॥ चचार देवो समरमास्थितस्त्वद्भुतस्त्वमितविक्रमं ॥ २० ॥ संसरं
तप्रजज्वाल संप्रक्षोभान चत्रयत् ॥ भीष्म इव त्वमितनेन जत्नो मीनाम्बामते ॥ वैशंपायन उवा
च ॥ ततो लज्जा समहिताः सर्वे तु समहेषयः ॥ अव्यंजनः सामसहितैर्वाद्यैभिः कोलाहलमधीत
ततः स्वाननैर्वेदैर्दिव्यपुष्पवर्षेन भलत्स्वात ॥ पयानयत्रवास्तेपः सगोगयः सुपाइपांडवः
वादित्राणि सर्वाणि नरकाग्रापरांगणाः ॥ नवाहिनमातश्च चक्रिविततचशरपणेन ॥ २४ ॥ या
योधावः स्वोबायुः सर्वेगंधवहः शुचि ॥ शांता याचादिशा सर्वाः प्रसादान्नापहिता ॥ २५
ततो महात्मा भगवानसहस्रांशुर्दिवाकरः ॥ ददहन्नतमिदं कालेषसी व्याप्तं हुधपतः ॥ २६
ततो महर्षयः सर्वे सम्भ्रान्त्या पजनादेन ॥ भीष्म मानेत्र या चक्र राजानं चतुर्थी पहिंर ॥ २७ ॥
ततः प्रणाममकरोत्केशवः सहपांडवः ॥ तान्स्वकिः समनपश्च सर्वसम्च पुण्यवहुतः ॥ २८
ततोऽपमेनिरताः सम्यकैरभिपूजितः ॥ स्थः समय पामस्य लुकाप्रयेथेहनतितापपुः ॥ २९
तथैवामेन्द्रगांगेयं केशवः पाण्डवस्तथा ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य रथाना हह रूः सुभानव
ततो रथैः कांचनचित्रकूवरैर्महोपरामैः समदेष्वदंतिभि ॥ हयैः सुपर्णैरिव चाशुगामिभि ॥
भिः पदातिभिस्त्वानशरासनाहिभिः ॥ ३१ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

बलाहकं मेघपुष्पं शैब्यं सुग्रीवमेव च ॥ दारुकश्चोदयामास वासुदेवस्य वाजिनः ॥ २१ ॥ ते हया वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ॥ गां खुराग्रैस्तदा राजन्लिखंतः प्रययुस्तदा ॥ २२ ॥ ते ग्रसंत इवाकाशं वेगवंतो महाबलाः ॥ क्षेत्रं धर्मस्य कृत्स्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरन् ॥ २३ ॥ ततो ययुर्यत्र भीष्मः शरतल्पगतः प्रभुः ॥ आस्ते ब्रह्मर्षिभिः सार्धं ब्रह्मा देवगणैर्यथा ॥ २४ ॥ ततोऽवतीर्य गोविंदो रथात्स च युधिष्ठिरः ॥ भीमो गांडीवधन्वा च यमौ सात्यकिरेव च ॥ २५ ॥ ऋषीनभ्यर्चयामासुः करानुद्यम्य दक्षिणान् ॥ स तैः परिवृतो राजा नक्षत्रैरिव चंद्रमाः ॥ २६ ॥ अभ्याजगाम गांगेयं ब्रह्माणमिव वासवः ॥ शरतल्पे शयानं तमादित्यं पतितं यथा ॥ २७ ॥ स ददर्श महाबाहुर्भयाच्चागतसाध्वसः ॥ २८ ॥ इति श्रीशांतौ राजधर्मे भीष्माभिगमने ॥ जनमेजय उवाच ॥ धर्मात्मनि महावीर्ये सत्यसंधे जितात्मनि ॥ देवव्रते महाभागे शरतल्पगतेऽच्युते ॥ १ ॥ शयाने वीरशयने भीष्मे शांतनुनंदने ॥ गांगेये पुरुषव्याघ्रे पांडवैः पर्युपासिते ॥ २ ॥ काः कथाः समवर्तंत तस्मिन्वीरसमागमे ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु तन्मे शंस महामुने ॥ ३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ शरतल्पगते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे ॥ आजग्मुरृषयः सिद्धा नारदप्रमुखा नृप ॥ ४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मंगल्यानोगवादीनामालंभनस्पर्शो॥२॥ ९० ॥९९॥ २०॥

मंगलालंभनंकृत्वाआत्मानमवलोक्यच॥आदर्शेविमलेकृष्णस्ततःसात्यकमब्रवीत॥९
गच्छशैनेयजानीहिगत्वाराजनिवेशनं॥अपिस्नातोमहातेजाभीमकर्मायुधिष्ठिरः॥१०॥ततः
कृष्णस्यवचनात्सात्यकिस्त्वरितोययौ॥उपगम्यचराजानंयुधिष्ठिरमभाषत॥११॥युक्तोर
थोवरोराजन्वासुदेवस्यधीमतः॥समेयमानोयोद्धस्यप्रयास्यतिजनार्दनः॥१२॥भवत्प्रती
क्षःकृष्णोसौयथमेवमहाद्युते॥यदत्रानंतरंकृत्यंतद्भवान्कर्तुमर्हति॥१३॥युधिष्ठिरउवा
च॥युज्यतांमेरथश्रेष्ठःफाल्गुनाप्रतिमद्युते॥नसैनिकैश्चयातव्यंयास्यामोवयमेवहि॥१४
नचपीडयितव्योमेभीभत्सुःपरमेश्वरः॥अतःपरःसराश्चापिनिवर्तंत्वथनंजय॥१५॥अद्य
प्रभृतिगांगेयपरंब्रह्मप्रवक्ष्यति॥ततोनेकुत्रमिकौंतेयपथ्यकजनमागमे॥१६॥वैशं
पायनउवाच॥सतदाकामयथाराजाप्रकृतोपुत्रोधनंजयः॥युक्तंरथवरंतस्मैआचचक्षेतन
रर्षभः॥१७॥ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमोभीमार्जुनावपि॥भूतानिवसमस्तानिययुःकृ
ष्णनिवेशने॥१८॥आगच्छत्स्वथकृष्णोपिपांडवानांमहात्मना॥शैनेयसहितोभीमावाहन
मयास्त॥१९॥रथस्थानसविष्टकृत्वासर्वेहप्राचशार्वरी॥मेघघोषैर्वथयावैःप्रययौनरर्ष
भाः॥२०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰
शा॰ मो॰
१००

वेदोक्ताः अग्निहोत्रादयः वेदान्ताधिगताः शमदमसंन्यासादयः ॥१॥ मे मम मनः कर्मबुद्धिविशेषा ॥१३
मेमया ॥१४

भीष्मउवाच ॥ दाहो मोहः श्रमश्चैव क्लमो ग्लानिस्तथा रुजा ॥ तव प्रसादाद्गोविंद सद्यः प्रतिगता मम ॥ यच्च भूतं भविष्यच्च भवच्च परमद्युते ॥ तत्सर्वमनुपश्यामि पाणौ फलमिवार्पितं ॥१५॥ वेदोक्ताश्चैव ये धर्मा वेदान्ताधिगताश्च ये ॥ तान्सर्वान्संप्रपश्यामि वरदानात्तवाच्युत ॥१६॥ शिष्टैश्च धर्मो यः प्रोक्तः स च मे हृदि वर्तते ॥ देशजातिकुलानां च धर्मज्ञोस्मि जनार्दन ॥१७॥ चतुर्ष्वाश्रमधर्मेषु योर्थः स च हृदि स्थितः ॥ राजधर्मांश्च सकलानवगच्छामि केशव ॥१८॥ यत्र यत्र च वक्तव्यं तद्वक्ष्यामि जनार्दन ॥ तव प्रसादाद्धि शुभा मनो मे बुद्धिराविशत् ॥१९॥ युवेवास्मि समावृत्तस्त्वदनुध्यानबृंहितः ॥ वक्तुं श्रेयः समर्थोस्मि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥२०॥ स्वयं किमर्थं तु भवान्श्रेयो न प्राह पांडवं ॥ किं ते विवक्षितं चात्र तदाशु वद माधव ॥२१॥ वासुदेवउवाच ॥ यशसः श्रेयसश्चैव मूलं मां विद्धि कौरव ॥ मत्तः सर्वेभिनिर्वृत्ता भावाः सदसदात्मकाः ॥२२॥ शीतांशुश्चन्द्र इत्युक्ते लोके को विस्मयिष्यति ॥ तथैव यशसा पूर्णं मयि को विस्मयिष्यति ॥२३॥ आधेयं तु मया भूयो यशस्तव महाद्युते ॥ ततो मे विपुला बुद्धिस्त्वयि भीष्म समर्पिता ॥२४॥ यावद्धि पृथिवीपाल पृथ्वीयं स्थास्यते ध्रुवा ॥ तावत्तवाक्षया कीर्तिर्लोकाननुचरिष्यति ॥२५॥ यच्च त्वं वक्ष्यसे भीष्म पांडवायानुपृच्छते ॥ वेदप्रवादा इव ते स्थास्यन्ति वसुधातले ॥२६॥

१००

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

समाचष्टेऽब्रवीत्किं अनुयुज्यमानः कृष्णतो ॥१॥ ततः संवाचे तितिक्षेदः ॥२॥ अथ आहारयन्त अश्ववायवन् ॥३॥
हतशिष्टाश्च राजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ धृतराष्ट्रश्च कृष्णश्च भीमार्जुनयमास्तथा ॥४॥ तेऽभि
गम्य महात्मानो भरतानां पितामहं ॥ अन्वशोचन्त गाङ्गेयमादित्यं पतितं यथा ॥५॥ मुहूर्त
मिव च ध्यात्वा नारदो देवदर्शनः ॥ उवाच पाण्डवान्सर्वान्हतशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥६॥ प्रा
प्तकालं समाचक्षे भीष्मोऽयमनुयुज्यतां ॥ अस्तमेति हि गाङ्गेयो भानुमानिव भारत ॥७॥
अयं प्राणानुत्सिसृक्षुस्तं सर्वेऽभ्यनुपृच्छत ॥ कृत्स्नान्हि विविधान्धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य वे
त्त्ययं ॥८॥ एष वृद्धः परांल्लोकान्संप्राप्नोति तनुं त्यजन् ॥ तं शीघ्रमनुयुञ्जीध्वं संशयान्म
नसि स्थितान् ॥९॥ एवमुक्ता नारदेन भीष्ममीयुर्नराधिपाः ॥ प्रष्टुं चाशक्नुवन्तस्ते वी
क्षांचक्रुः परस्परं ॥१०॥ अथोवाच हृषीकेशं पाण्डुपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नान्यस्त्वद्देवकीपुत्र
शक्तः प्रष्टुं पितामहं ॥११॥ प्रव्याहर यदुश्रेष्ठ त्वमग्रे मधुसूदन ॥ त्वं हि नस्तात सर्वेषां
सर्वधर्मविदुत्तमः ॥१२॥ एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा ॥ अभिगम्य दुराधर्षं
प्रव्याहारयदच्युतः ॥१३॥ वासुदेव उवाच ॥ कच्चित्सुखेन रजनी व्युष्टा ते राजसत्तम
विस्पष्टलक्षणा बुद्धिः कच्चिच्चोपस्थिता तव ॥१४॥ कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रतिभा
न्ति च तेऽनघ ॥ न ग्लायते च हृदयं न च ते व्याकुलं मनः ॥१५॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म ना
शां टी
१०१

भक्तात्मा प्राणिनां मत्तः तस्मात् सिद्धेन मम साभिप्रायं वेत्सीति भावः ॥ ४ ॥ प्रसंगाद्धर्ममप्रवणोऽपि कारणं निरूपयन्निपुणैः

नवप्रसादाद्देविदं भक्तात्मा सम्यगास्थितः ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा मां पप्रच्छ नसंहृतः ॥ एवं प्रोक्तो भवि

ष्यामि सर्वान्त्वयामि चाविलानि ॥ यस्मिन्त्राजर्षभे जाते धर्मात्मन्निमहात्मनि ॥ प्रहृष्यन्त प्रजाः सर्वाः स

र्वे समोऽपह्नुत पाण्डवः ॥ ३ ॥ सर्वेषां दीप्रयशसां कुरूणां धर्मचारिणां यस्य नास्ति समः कश्चित्त

मोऽपह्नुत पाण्डवः ॥ ४ ॥ शृनिर्देशो ब्रह्मचर्यं तु माधपस्य नित्यदा ॥ यस्मिन्त्राजश्रुतं तस्य समोऽपह्नु

त पाण्डव ॥ ५ ॥ सं बधीन तिर्थी न स्मान संश्रितां श्रेवयो म्हंष्ठा ॥ सं मानयति सत्कृत्य समोऽपह्नु

त पाण्डवः ॥ ६ ॥ सत्यं दानं तपः शौचं शान्तिर्दाक्ष्यमसंभ्रमः ॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणि समोऽपह्नुत पाण्डवः

योन कामान्न संरंभान्न भयान्नार्थकारणात् ॥ कुर्याद्धर्मं धर्मात्मा स समोऽपह्नुत पाण्डवः ॥ ८ ॥ सत्यनित्यः

क्षमानित्यो ज्ञाननित्योऽतिथिप्रियः ॥ यो ददाति सतां नित्यं समोऽपह्नुत पाण्डवः ॥ ९ ॥ यज्ञाध्ययननि स्य

त्यधर्मे चानिरतः सदा ॥ शान्तः श्रुतरहस्यश्च समोऽपह्नुत पाण्डवः ॥ १० ॥ वासुदेव उवाच ॥ नुमया

तत्तु पापरो योऽपेतो धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अभिशापभयाद्भीतो भवंतं नोपसर्पति ॥

लोकस्य कदनं कृत्वा लोकनाथो विशांपते ॥ अभिशापभयाद्भीतो

भवंतं नोपसर्पति ॥ १२ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

१०।

क्षिप्रस्तु तिथ्याजेनयस्मिन्निश्चितः ॥ २ ॥ संवधीन्सर्वधीनः ॥ ५ ॥ अभिशापो लोकगर्हितः ॥ ११ ॥ १२ राम १०१

॥ राम ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श ॥ अन्वयुप्रवृत्तः प्रष्टुमिच्छतः ॥ ५५ ॥ त्रिपंचाशः अध्या ॥ १ ॥ ॥ ॥ १ ॥

पश्चैतेन प्रमाणेन योद्धस्यास्यति मानवः ॥ स फलं सर्वपुण्यानां प्रेत्य चानुभविष्यति ॥ २० ॥ एतस्मात्का
रणाद्भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ॥ दत्ता यशो विप्रथयेत्कथं भूयस्तवेति ह ॥ २१ ॥ यावद्धि प्रथते लोके
पुरुषस्य यशो भुवि ॥ तावत्तस्याक्षया कीर्तिर्भवतीति विनिश्चिता ॥ २२ ॥ राजानो हतशिष्टास्त्वां राजन्न
भित आसते ॥ धर्मानुप्रवृत्तं त्वं तेभ्यः प्रब्रूहि भारत ॥ २३ ॥ भवान्हि वयसा वृद्धः श्रुतवाचारसमन्वि
तः ॥ कुशलो राजधर्माणां सर्वेषामपरात्मये ॥ २४ ॥ जन्मप्रभृति ते कश्चिद्वृजिनं न ददर्श ह ॥ ज्ञातारं
सर्वधर्माणां त्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥ २५ ॥ तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यो राजन्ब्रूहि परं नयं ॥ ऋषयश्चैव दे
वाश्च त्वया नित्यमुपासिताः ॥ २६ ॥ तस्माद्वक्तव्यमेवेदं त्वयावश्यमशेषतः ॥ धर्मं शुश्रूषमाणेभ्यः
पृष्टेन च सता पुनः ॥ २७ ॥ वक्तव्यं विदुषा चेति धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ अप्रतिब्रुवतः कष्टो दोषो हि
भविता प्रभो ॥ तस्मात्पुत्रैश्च पौत्रैश्च धर्मान्पृष्टः सनातनान् ॥ विद्वाञ्जिज्ञासमानस्त्वं प्रब्रूहि
भरतर्षभ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति॰ राजधर्मेषु ५५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथाब्रवीन्महातेजा वाक्यं
कौरवनंदनः ॥ हंत धर्मान्प्रवक्ष्यामि दृढे वाङ्मनसी मम ॥ १ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धर्मः प्रजापालनात्मकः परमः सर्वधर्मेषु श्रेष्ठः एतं धर्मं भारं देवैर्हं मन्ये ॥ ३ ॥ परायणं आश्रयः ॥ ३ ॥ त्रिवर्गः धर्मार्थ
कामात्मकः राजधर्मेषु दृढं नौरिव समासक्तः ॥ ४ ॥ प्रग्रहणं नियन्त्रणं ॥ ५ ॥ संस्था मर्यादा व्यवस्था ॥ ६ ॥ अलौ
किकाः प्रकाशात्मिकाः अशुभां गतिं नरकं निःश्रीयानिह्रीजवेति तथा च स्मृतिः ॥ राजभिः कृतदण्डास्तु

युधिष्ठिर उवाच ॥ राज्ञां वै परमो धर्म इति धर्मविदो विदुः ॥ महान्तमेतं भारं च मन्ये तद्ब्रूहि पार्थिव ॥ १
राजधर्मान्विशेषेण कथयस्व पितामह ॥ सर्वस्य जीवलोकस्य राजधर्माः परायणं ॥ २ ॥ त्रिवर्गो
हि समासक्तो राजधर्मेषु कौरव ॥ मोक्षधर्मश्च विस्पष्टः सकलोऽत्र समाहितः ॥ ३ ॥ यथा हि रश्म
योऽश्वस्य द्विरदस्याङ्कुशो यथा ॥ नरेन्द्र धर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतं ॥ ४ ॥ तत्र चेत्संप्रमुह्येत
धर्मे राजर्षिसेविते ॥ लोकस्य संस्था न भवेत्सर्वं च व्याकुलं भवेत् ॥ ५ ॥ उदयन्हि यथा सूर्यो
नाशयत्यशुभं तमः ॥ राजधर्मास्तथालोक्यां प्रतिघ्नन्त्यशुभां गतिं ॥ ६ ॥ तदग्रे राजधर्मान्हि मह्यं
त्वं पितामह ॥ प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि धर्मभृतां वरः ॥ ७ ॥ आगमश्च परस्त्वत्तः सर्वेषां नः परंतप
भवन्तं हि परं बुद्धौ वासुदेवोऽभिमन्यते ॥ ८ ॥ भीष्म उवाच ॥ नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय
वेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ ९ ॥ ॥ १ ॥

ह्यन्तिमलिनाजनाः ॥ कृतार्थास्तु ततो यान्ति स्वर्गं स्वकृतिनो यथा ॥ ४ ॥ एभ्य एतेभ्यो धर्मेभ्यः एवं ॥ ५ ॥ परमागम
मः परमं रहस्यं नः अस्माकं त्वत्त एव विदितमस्तु ॥ ८ ॥ शाश्वतान् वेदपरंपरागतान् ॥ ९ ॥ ॥ २१ ॥ राम ॥ ॥

102

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गोत्रवधजं ज्ञातिधर्मराजस्थापनेष्यन् ॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानामिति ॥१९॥ तेलोभिते ॥२२॥ वनस्पर्शनमः ॥

पितॄन्भ्रातॄन्पौत्रान्भ्रातॄन्गुरून्संबंधिबांधवान् ॥ अर्घ्यार्हानिषुभिर्भित्त्वा भवंतं नोपसर्पति ॥२॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मणानां यथा धर्मो दानमध्ययनं तपः ॥ क्षत्रियाणां तथा कृष्ण समरे देहपातनं ॥३॥ पितॄन्पितामहान्भ्रातॄन्गुरून्संबंधिबांधवान् ॥ मिथ्याप्रवृत्तान्यः संख्ये निहन्याद्धर्म एव सः ॥४॥ समयत्यागिनो लुब्धान्गुरूनपि च केशव ॥ निहंति समरे पापान्क्षत्रियः स हि धर्मवित् ॥५॥ यो लोभान्न समीक्षेत धर्मसेतुं सनातनं ॥ निहंति यस्तं समरे क्षत्रियो वै स धर्मवित् ॥६॥ लोहितोदां केशतृणां गजशैलां ध्वजद्रुमां ॥ महीं करोति युद्धेषु क्षत्रियो यः स धर्मवित् ॥७॥ आहूतेन रणे नित्यं योद्धव्यं क्षत्रबंधुना ॥ धर्म्यं स्वर्ग्यं च लोक्यं च युद्धं हि मनुरब्रवीत् ॥८॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ विनीतवदुपागम्य तस्थौ संदृश्यतां गतः ॥ अथास्य पादौ जग्राह भीष्मश्चाभिननंद तं ॥ मूर्ध्नि चैवमुपाघ्राय निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥१०॥ तमुवाचाथ गांगेयो वृषभः सर्वधन्विनां ॥ मां पृच्छ तात विस्रब्धं मा भैस्त्वं कुरुसत्तम ॥११॥ इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ५४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रणिपत्य हृषीकेशमभिवाद्य पितामहं ॥ अनुमान्य गुरून्सर्वान्पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥१॥ ॥ राम ॥ ॥

प्रणिपत्येति गुरून्कृपव्यासादीन् पर्यपृच्छत्तदुपदेशान्निति शेषः ॥१॥ ॥ श्रीरामकृष्णाय नमः ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० भा० गुणाः शौर्यौदार्यगांभीर्यादयस्तद्वान् शीलं सदाचारस्तद्वान् दांतः । अचपलः मृदुर्दयावान् धर्म्यो धर्मादनपे
शां० टी० तः जितेंद्रियः जितचित्तः सुदर्शः प्रसन्नवक्त्रः स्थूललक्ष्यः बहुप्रदः ॥ १९ ॥ आर्जवं प्रवक्रतानेयानीतिः स्वरे
९८ प्रयोगायेन परं प्राप्नोत्यर्थं स्येन क्रियमाणस्य परोऽभ्योगापनं चेत्यादिः नयफेनैन विचारेणऊहापोहेन साध

गुणवान् शीलवान् दांतो मृदुर्धर्म्यो जितेंद्रियः ॥ सुदर्शः स्थूललक्ष्यश्च न भ्रंश्येत सदा श्रियः ॥ १९
आर्जवं सर्वकार्येषु श्रयेथाः कुरुनंदन ॥ पुनर्नयविचारेण त्रयीसंवरणेन च ॥ २० ॥ मृदुर्हि राजा
सततं लंघ्यो भवति सर्वशः ॥ तीक्ष्णाच्चोद्विजते लोकस्तस्मादुभयमाचर ॥ २१ ॥ अदंड्याश्चैव ते पुत्र
विप्राश्च ददतां वर ॥ भूतमेतत्परं लोके ब्राह्मणा नाम पांडव ॥ २२ ॥ मनुना चैव राजेंद्र गीतौ श्लो
कौ महात्मना ॥ धर्मेषु स्वेषु कौरव्य हृदि तौ कर्तुमर्हसि ॥ २३ ॥ अद्भ्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो
लोहमुत्थितं ॥ तेषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ २४ ॥ अयो हंति यदाश्मानमग्निनाभिह
न्यते ॥ ब्रह्म च क्षत्रियो द्वेष्टि तदा सीदंति ते त्रयः ॥ २५ ॥ एवं कृत्वा महाराज नमस्या एव ते द्विजाः
भौमं ब्रह्म द्विजश्रेष्ठा धारयंति समर्चिताः ॥ २६ ॥ एवं चैव नरव्याघ्र लोकत्रयवि
घातकाः ॥ निग्राह्या एव सततं बाहुभ्यां ये स्युरीदृशाः ॥ २६ ॥ ।१५

कर्त्वा यथकोपन्यासेन क्रियमाणेन त्रयीसंवरणेनउक्तविधनीतिरूपेणआर्जवं यथार्थभाषित्वं च श्रयेथाः
उभयं मृदुत्वतीक्ष्णत्वे च समञ्चितं श्रय ॥ २१ ॥ तत्रापि तेषामभावाच्चार्मारूपं ॥ अदंड्याइति ॥ २४ ॥ भौमं ब्रह्म वेदान् ९८
यतोऽस्य ॥ २५ ॥ मार्दवापवादमाह एवमिति ॥ २६ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम

103

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

र्थेन न कामयेत्। यः कश्चिद्दत्त्विरोधिप्रजापालनार्थे कृतः तस्य राज्ञः धर्मः यत्नदेवद्विजादिपूजया विधिमनुग्रह·
स्यावनिन आशिति ॥ ९ ॥ यद्धर्मतो याइग्भूत्तरत्नं भवति तत् देवता येन न न स्पृशतीत्याह ॥ देवतानां ति ॥ लोके च नतत्पव
स्वन्यो भवतीति संयोगान्तरं ॥ २ ॥ उत्थानेन पुरुषकारेण प्रयतेथाः तथा ह्यर्थे यत्नस्य दैवं प्रागभवीयकर्म देवता एव
नाधिकं वाके वउत्थानं विना न राज्ञाऽरक्षमर्थं साधयेत् ॥ ४ ॥ साधारणं द्वयं चकवत्तस्मान्नतत्र आपि पौरुषं परं श्रे

स्मृणकान्स्येर्धेनमनल्लराजधर्मोनुशिष्यते ॥ तिहन्यमानान्निपतो यत्नान्दर्पवांश्च शि ॥ ९ ॥ मादृ·
देवकरुणेश्वरानांजनकाम्यया ॥ देवतानां द्विजानां च वर्त्तितव्यं यथाविधि ॥ ३ ॥ देवतान्यर्चयित्वा हि
ब्राह्मणांश्च करुद्वह ॥ आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च समन्वितः ॥ ३ ॥ उत्थानेन सदा पुत्र प्रयतेथा
युधिष्ठिर ॥ नह्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ॥ ४ ॥ साधारणं द्वयं ह्येतद्दैवमुत्थानमेव च ॥ पौरु
षं हि परं मन्ये दैवं निश्चित्य मुच्यते ॥ विपन्ने च समारंभे संतापं मा स्म वै कृथाः ॥ घटस्वैव सदात्मा
नं राज्ञामेष परो नयः ॥ ५ ॥ न हि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिकारकं ॥ सत्ये हि राजा निरतः प्रेत्य
चेह च नंदति ॥ ६ ॥ ऋषीणामपि राजेन्द्र सत्यमेव परं धनं ॥ तथा राज्ञः परं सत्यान्नान्यद्विश्वासका
रणं ॥ ७ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

इष्टद्वारत्वात् ॥ दैवं तु फला फलद्वारा निश्चित्य मुच्यते प्रक
रणदोषात्फलासिद्धौ ॥ फलासिद्धौ तो दुःखान्मुच्यते ॥ ५ ॥ विपन्नेति ॥ घटस्व ॥ कर्मैकं यत्नश्च यत्नवैक·
ल्ये विपन्ने स्वकार्यार्थः ॥ ५ ॥ न हीति सत्यात्सत्यमेनाप्रविश्वासभवनं अन्यथा विश्वासाभावात् लोका अप्रवृत्तिं नेती·
णाः प्रयोपरणापेनानापि जिगीषन्त एवेति श्लोकद्वयार्थः ॥ ७ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म ग
का टी
९४

105

पुनर्दर्पापवादमाह ॥ नचेति ॥ समं तेन सर्वजनीयेषु अपमौ यमे विरोधी ॥ १८ ॥ गजनस्य तत्समकालस्य ॥ ४२ ॥
ग्रमस्तेषाम् उपकारापकारादिना ॥ ग्रन्थमानेन तेन वक्रविकारादिना यथा केनेन वक्रविकारेण ज्ञाप
ते न तगौ तेमनं इति ॥ औपम्यं उपमानेन अन्यच कार्ये दर्शनेन ॥ आगमः शास्त्रादिना सामुद्रिकलक्षणेन तेषु
रूपाः परीक्ष्याः ॥ ५ ॥ असत्तानि प्रष्टाक्षरापथ्याहमनः स्नगपात्रादिवास्तुग्रः स्नगपरिवादः स्त्रियामदः

नचत्तांतेनन्ते नित्यंभाक्षंपुत्रसमं तेन नः ॥ अथमौ हि नरो राजा तमावानिवक्रेज
रः ॥ २ ॥ तमामामाणान्त्यनित्यंच परिभवेत्तु नः ॥ हस्तिपनागजस्येव धीरैर्वाह
रुत्तिति ॥ ३ ॥ तस्मान्नैवमृदुनित्यंतीक्ष्णो नैवभवेत्पः ॥ वसंतार्कइवश्रीमान्
नशीतो नचघर्मदः ॥ ४ ॥ प्रत्यहे लोणानमानेनतथोपम्यागमैरपि ॥ परीक्ष्याः स्नेम
हाराजस्वपरेचैव नित्यशः ॥ ५ ॥ असत्तानि च सर्वाणि त्यजेद्याम्भविदिहिता ॥ न
चैव न प्रयुंजीत संगं तत्पविवर्जयेत ॥ ४८ ॥ ॥ राम ॥ ॥

तोर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः ॥ तोर्यत्रिकं वाद्यगीतनृत्यानि पौस्तूर्त्यं साहसं द्रोहोर्ष्याः
सूयार्थदूषणं ॥ वाग्दंडजं च पारुष्यं क्रोधजोपि गणोष्टकः इति ॥ तत्र चैतस्त्रकष्टतमानियमाह ॥ पान
मक्षाः स्त्रियश्च मृगया च यथाक्रमं ॥ एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुष्कं कामजेगणे ॥ दंडस्य पातनं चैव वा
क्पारुष्यार्थदूषणे ॥ क्रोधजेपि गणेविद्यात्कष्टमेतत्त्रिकं सदा इति ॥ नप्रयुंजीत निम्नप्रविस्सवेदा ॥ ४९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्वधर्मेण शास्त्रोक्तमनेन ॥ निगृह्णीयाद्बन्धनं न हन्यात ॥२१॥ विनश्यमानं आततायिदोषात् ॥ तेन आततायिनिग्रहेण
अनिग्रहेण ॥ अनिग्रहे तु धर्महा स्यादेवजीवनोऽस्य निग्रहेऽतुः शाकल्येनत्राह मन्युस्तन्मन्युमृच्छतीति यथाहश्रुतौ
यत्नः स्फटिकस्तलपिंडमदीप्यनइरूपराणास्त्वयं नयंयंति एवं आततायिकोपो न्यमदीप्यनत्सारा तत्पि

क्षमा को चेशान् समर्थौ तौ पुराणानां महर्षिणा ॥ तौ निबोध महाराज त्वमेकाग्रमनानृप ॥२०॥ उद्य-
म्य शस्त्रमायान्तमपि वेदान्तगं रणे ॥ निगृह्णीयात्स्वधर्मेण धर्मापेक्षी नराधिपः ॥२१॥ विनश्यमा-
नं धर्मं हि यो ऽभिरक्षेत्स धर्मवित् ॥ न तेन धर्महा स स्यान्मन्युस्तन्मन्युमृच्छति ॥२२॥ एवं चैव नरश्रे-
ष्ठ रक्षणीया द्विजातयः ॥ सापराधानपि हि तान्विषयान्ते समुत्सृजेत् ॥२३॥ अभिशस्तमपि ह्येषां कृ-
पायेत विशांपते ॥ ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पे च भ्रूणहत्ये तथैव च ॥२४॥ राजद्विष्टे च विप्रस्य विषयान्ते वि-
सर्जनं ॥ विधीयते न शारीरं भयमेषां कदाचन ॥२५॥ दयितास्ते नरास्तस्य भक्तिमन्तो द्विजेषु ये ॥ न
कोशः परमो ह्यन्यो राज्ञां पुरुषसंचयात् ॥२६॥ दुर्गेषु च महाराज षट्सु ये शास्त्रनिश्चिताः ॥ स-
र्वदुर्गेषु मन्यन्ते नरदुर्गं सुदुस्तरं ॥२७॥ तस्मान्नित्यं दया कार्या चातुर्वर्ण्ये विपश्चिता ॥ धर्मात्मा
सत्यवाक्चैव राजा रंजयति प्रजाः ॥२८॥ ॥

न मे वाग्घ्ययदा हे न दह्यति नाच हे न दोषः इत्यर्थः ॥२२॥ एवं
चेति पदत्रयेण वेदान्तपापि हि ज्ञानयो ब्राह्मणाः रक्ष्या एव ॥२३॥ अभिशस्तमपि ताः स्वतः वा दोषेण युक्तं तथा
कृपायेत ॥२४॥ शारीरं कशाघातादि हस्तच्छेदादि वा मा भूत् ॥२५॥ पुरुषसंचयात् ब्राह्मणभक्तादि इति शेषो-
क्तः ॥२६॥ षड्दुर्गाः महजलष्टभौवनपर्वतनरमयेषु ॥२७॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
रा शां
१०५

वातने स्नानादिन्ना निष्ठीवनी शकारे ॥ तद्वच ॥ राजवाक्यं गुरुस्समपि लोके ख्यापयेति ॥ ४७ ॥ हस्ते लेपरिहासवीने ५५
विक्रमयंतिमेदयंति ॥ ४८ ॥ हेलनानिकूर्वती तिशेष: उपभ्रुएवं नमनाहन्यस्तस्याः निर्भया ॥ ४९ ॥ राजदंष

चांते निष्ठीवनं चैव वक्रं वेते चास्यसन्निधौ ॥ निर्लज्जत्वराजशाहूलख्याहरेतिच तद्वच: ॥ ५० ॥ ह
र्येवादेतिने वापि एवान्तयमें मंत्रं ॥ अभिरोहणनाहन्यस्य हस्ते लेपार्थं वेसदौ ॥ ५१ ॥ दंतोडध्रव
राजन्निर्दिष्टे तेडडचेष्टितं ॥ कुत्स्यवमहद्दोषाचं वदंतेयरिषद्गतः ॥ ५२ ॥ क्रुद्धे चास्मिन्नहसेत्स वनेच
स्तुयंति शुजिता: ॥ मंहहर्षशीलास्नुतदाम वेत्यन्योन्यकारणात ॥ ५३ ॥ विस्मयंतिमंत्रेच विस
एवंतिचडकृतं ॥ लीलयावै वक्रं वेतिमा वराहतस्यप्रणाम्रनं ॥ ५४ ॥ अलंकारं च भोज्यं च न
ख्यात्स्नातात्न लेपनं ॥ क्लियमाणेन राज्ञा स्वस्थानस्योपमुपवन ॥ ५५ ॥ निदंते स्नानधी का
रानसंत्यजेतेचभारत ॥ न नृत्यापरित स्पराजा प्रदेषद्हेतिच ॥ ५६ ॥ क्रीडितं तेन चेष्टं निमस्त्र
णेवपलिणा ॥ अस्वस्थ्यो यो राजेति लोकास्त्वैवंवदंस्तत ॥ ५७ ॥ पनेचैवा
परेचैवदोषाः प्राडर्भवंतुत ॥ न्दपतौ माईवोपेतहस्ते लेच
शुधिष्ठिर ॥ ५८ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतौ राजधर्मेषु ॥

राजभागं ॥ ५९ ॥ क्रीडितं राज्ञा सह हस्तगयादिक्रीडां कर्तं न समूहे एव वहेन पहिला एप्रेतेन ॥ राज्ञो निरोधका
मस्यर्थः प्रयोजनः पास्य: ॥ ५९ ॥ अपरेदोषा पहारादय: ॥ ५८ ॥ इति श्री राजधर्मे पंच पंचाशन्मोऽध्याय: ॥ १०५

105

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यासनीस्मणपात्ताः स्त्रियः पानेचतत्कृत॥ प्रतिहेषोप्रमादोहयरः॥ ४८॥ विप्रियेस्मिन्॥ ४९॥ तेनयासहः प्रव्याजंसे
दुःगुहरत्यहस्तिपुरुषादिसमहोयस्यतस्यप्रदृष्टंदस्य॥ ५०॥ संग्रहीतान॥ प्रतिसंप्रेषात॥ ५१॥ विकल्पनेकार्ये
संप्राप्यदर्शयंति॥ तस्यमोप्यमपाछिंदंप्रत्नपुजनेप्रकटयंतिभोज्यानिरात्त॥ आहारयंतिमेवयंति॥ ५३॥

लोकस्यव्यसनीनित्यंपरिभूतोभवत्युत॥ उद्वेजयतिलोकंचयोतिद्वेषीमहीपतिः॥ ५४॥ भवितव्यसदाराज्ञागर्भिणीसहधर्मिणा॥ कारणंचमहाराजश्रूयतेयेनेदमीप्सितं॥ ५५॥ यथाहिगर्भिणीहित्वास्वंप्रियंमनसोनुगं॥ गर्भस्यहितमाधत्तेतथाराज्ञाप्यसंशयं॥ ५६॥ वर्तितव्यंकुरुश्रेष्ठसदाधर्मानुवर्तिना॥ स्वंप्रियंतत्परित्यज्ययद्यल्लोकहितंभवेत्॥ ५७॥ नसंत्याज्यंचतेधैर्यंकदाचिदपिपाण्डव॥ धीरस्यस्पष्टदण्डस्यनभयंविद्यतेक्वचित्॥ ५८॥ परिहासश्चभृत्यैस्तेनात्यर्थंवदतांवर॥ कर्तव्योराजशार्दूलदोषमत्रहिमेशृणु॥ ५९॥ अवमन्यंतिभर्तारंसंघर्षादुपजीविनः॥ स्वेस्थानेनचतिष्ठंतिलंघयंतिचतद्वचः॥ ६०॥ प्रेष्यमाणाविकल्पेनगुह्यंचाप्यनुयुंजते॥ याच्यंचैवयाचंतेभोज्यान्याहारयंतिच॥ ६१॥ क्रुध्यंतिपरिदीप्यंतिभूमिपायाधितिष्ठते॥ उत्कोचैर्वंचनाभिश्चकार्याण्यनुविहंतिच॥ ६२॥ जर्जरंचास्यविषयंकुर्वंतिप्रतिरूपकैः॥ स्त्रीरक्षिभिश्चसज्जंतेतुल्यवेषाभवंतिच॥ ६३॥

क्ष्वेडितंचैवलीलाभिर्वचनाश्चलोकगुणदोषादिप्रदर्शने प्रत्नविहृति विनिघ्नंति॥ ६४॥ प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः विषयं देशं जर्जरं तिः सारं स्त्रीरक्षिभिः सज्जंते प्रीतिं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स रा
यो टी
९९

हिंस्यात्कदाचिदपितेषुपापान्यानिहन्याद्दृष्ट्वादीनाननाथान्वेतदैवंभ्यन्तानेवेतनं। विक्रान्तःपराक्रमीदान्तःक्षम
वान्पथ्यःप्रसमार्गेण॥२॥आत्मवान्जितचित्तःशास्त्रार्थेकृतनिश्चयःनिःसंदेहःसततंनित्यंपूर्वोक्तधर्मे
मध्याह्नेऽर्थेअपराह्णेकामेअपररात्रेयोगेचेतिनित्यंसङ्गेनविशेषेण॥३॥वृजिनेसंकटेअरक्षणात
मेतस्यागोपनादन्यन्नास्ति॥४॥धर्माणांसंकरोऽन्यथात्वःतस्मात्प्रजानांरक्षाधर्मसंकररक्षा॥५॥
नविस्मयेत॥चात॥विस्मयेदपिआश्रेषु॥तेषुपिप्रत्ययेनविस्मयेतन्त्वषाड्गुण्यानांभावः॥षाड्

लोकेऽर्जनमेवात्रगान्तोधर्मःसनातनः॥सत्यस्यारक्षणंचैवव्यवहारस्यचार्जने॥१॥नहि
स्यात्परंवित्तान्निदेयकालेचदापयेत्॥विक्रान्तःसत्यवाक्शान्तोनान्यपोनचलतेपथः॥२॥
आत्मवाञ्जितक्रोधःशास्त्रानुगतनिश्चयः॥धर्मेचार्थेचकामेचमोक्षेचसततंरतः॥३॥
उपासितव्यमेवमस्ग्राजाभवितुमर्हति॥वृजिनेचनरेन्द्राणांनान्यत्कारणमात्मनः॥४॥वात
वेणयस्यधर्मस्यरहितमाप्नहीहिता॥धर्मसंकरहाचराज्ञाधर्मस्यसनातनः॥५॥नविस्मये
ज्ञेन्दपतिनवान्येषुचविस्मयेत॥षाड्गुण्यगुणदोषांश्चनित्यंबुद्ध्यावलोकयेत॥६॥

ण्यंतेचबलवतिस्यापिनिपापिनःसंधिःसमबलेविग्रहोयुद्धादिः॥द्वैधेपातेतनदीपर्वगोचा
क्रमणं॥बलस्यापिनःबलवतिपापिनिआसनंदुर्गादावस्थानं॥मध्यमेद्वैधीभावःअर्द्धेनदुर्ग
नदुर्गाश्रयणंअर्द्धेनपरेषांयान्यादिनिरोधनेद्वैधसमाश्रयःमित्रोनमाश्रित्यतेनसहयुद्धकरणं
॥एतेषुकर्तव्येषुगुणानजयावहाननिदोषानपराजयावहोत्पापानि॥कोषादेरपिकोषकलादी

106

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यसनीम्मृगयाख्याः स्त्रियः पानं च तद्वत् ॥ प्रतिद्वेषोऽप्रमादो हर्षः ॥ ४७ ॥ विप्रियं मितं ॥ ४९ ॥ तेन यास्य दुःप्रव्याघातो दुः
दुःगुहरथहस्तिपुरुषादिसमूहो यस्य तस्य प्रख्यष्टं दर्श्य ॥ ४० ॥ संग्रहीतं ॥ प्रतिसंक्षेपात ॥ ४८ ॥ विकल्पेनेकार्थे
संशयं दर्शयंति ॥ मसंमोप्यमप्याक्षिद्रमप्रत्तं पूजनं प्रकटयंति भोज्यानि राज्ञः ॥ आहारयंति मेदयंति ॥ ४९ ॥

लोकस्य व्यसनीनित्यं परिभूतो भवत्युत ॥ उद्वेजयति लोकं च योतिद्वेषी महीपतिः ॥ ५२ ॥ भविलः
व्यसदा राज्ञा गर्भिणी सहस्रभिः ॥ कारणं च महाराजन्मन्यते येनेदमित्युते ॥ ५३ ॥ यथा हि गर्भि
णी हित्वा स्वं प्रियं मनसानुगं ॥ गर्भस्य हितमाधत्ते तथा राज्ञाप्यसंशयं ॥ ५४ ॥ वर्तितव्यं कुरुश्रेष्ठ
सदा धर्मानुवर्तिना ॥ स्वं प्रियं तत्परित्यज्य यद्यल्लोकहितं भवेत् ॥ ५५ ॥ न संत्याज्यं च ते धैर्यं क
दाचिदपि पाण्डव ॥ धीरस्य स्पष्टदण्डस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ ५६ ॥ परिहासश्च भृत्यैस्ते नात्यर्थं
वदतांवर ॥ कर्तव्यो राजशार्दूल दोषमत्रापि मे शृणु ॥ ५७ ॥ अवमन्यंति भर्तारं संघर्षाद् उपजीविनः
स्वे स्थाने न च तिष्ठंति लंघयंति च तद्वचः ॥ ५८ ॥ प्रेष्यमाणा विकल्पेन गुह्यं चाप्यनुयुञ्जते ॥ याच
न्ते चैव यांचंते भोज्यान्याहारयंति च ॥ ५९ ॥ क्रुद्ध्यंति परिदीप्यंति भूमिपायाधितिष्ठते ॥ उत्कोचैः
वंचनाभिश्च कार्याण्यनुविहंति च ॥ ६० ॥ जर्जरं चास्य विषयं कुर्वंति प्रतिरूपकैः ॥ स्त्रीरक्षिभि
श्च सक्तैर्न तस्य विशाम्भवति च ॥ ६१ ॥

कैश्चैवेलैर्वाभिः वंचनाश्च लोकगुणदोषादिप्रदर्शनेन अनुविहं
तिचिनिर्हन्ति ॥ ६० ॥ प्रतिरूपकैः कृत्रिमैः शासनपत्रैः विषयं देशं जर्जरं ति। स्त्रीरक्षिभिः सक्तैः स्त्रीभिः

म. भा.
शां. टी.
९८

हिंस्यात करार्थे तेषु धान्यानि हृत्स्या हृष्टा दिनानुनाशपेन देयं भृत्यानां वेतनं ॥ विक्रान्तः पराक्रमी दान्तः क्षमा
वान्पथः शुभमार्गेण ॥ २ ॥ आत्मवान् जितचित्तः शास्त्रार्थे कृतनिश्चयः निःसंदेहः सततं नित्यपूर्वा हि धर्म
मध्याह्ने ऽर्थं अपराह्ने कामं अपररात्रे योगं चेति नित्यं सर्वान् विभवेन ॥ ३ ॥ वृजिनं संकटं अरक्षणात्
मंत्रस्यागोपनात् त्रय्यां नीति ॥ ४ ॥ धर्मेण संकरो ऽन्यस्य पः तस्मात् प्रजानां रक्षा धर्मसंकररक्षा ॥ ५ ॥
न विश्वसेत ॥ चात ॥ विश्वसेदपि शास्त्रेषु ॥ तेषु विश्वस्य यंन विश्वसेत्तस्य गुणदोषान् भावः ॥ षाड्गु

लोकरंजनमेवात्र राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ सत्यस्य रक्षणं चैव व्यवहारस्य चार्जवं ॥ ७ ॥ नहि
स्यात्परविक्रान्तो देयकाले च दापयेत् ॥ विक्रान्तः सत्यवाक् दान्तो नृपो न चलते पथः ॥ २ ॥
आत्मवांश्च जितक्रोधः शास्त्रार्थकृतनिश्चयः ॥ धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च सततं रतः ॥ ३ ॥
त्रय्यां संवृतमंत्रश्च राजा भवितुमर्हति ॥ बृजिनं च नरेन्द्राणां नान्यच्चारक्षणात्परं ॥ ४ ॥ चातु
र्वर्ण्यस्य धर्मश्च रक्षितव्यो महीक्षिता ॥ धर्मसंकररक्षा च राज्ञां धर्मः सनातनः ॥ ५ ॥ न विश्वसे
च्च नृपतिर्न चात्यर्थं च विश्वसेत् ॥ षाड्गुण्यगुणदोषांश्च नित्यं बुद्ध्यावलोकयेत् ॥ ६ ॥

ण्यं ते च बलवति स्यापि तिरापिनः संधिः समबले विग्रहः पुनः हीने ॥ द्वैधे वा पार्ष्णिग्राहः यानं नदी
क्रमणं ॥ एवं स्थापिनः बलवति स्यापि ति आसनं दुर्गादौ अवस्थानं ॥ मध्यमे द्वैधीभावः अर्द्धेन दंडे
न दुर्गाश्रयणं अर्द्धेन परेषां यात्रादिनिरोधनेन द्वैधं समाश्रयः मित्रांतरमाश्रित्य तेन सह युद्धेकर्तृ
त्वं ॥ एतेषु कर्तव्येषु गुणाः तज्जया वहाः तद्दोषान् पराजयावहाः सापायाः ॥ कोपाद्वैदिष्टोपकृत्यादौ

न्वयं स्यात्तपसैव निश्चिनुयात् ॥ ५९ ॥
९८

106

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्यैवाध्यायस्य मूलभूतस्य नगेंद्रे योगाद्रितिरूपः तत्र अध्यायेनेनरूपनेयाऽस्यैकेन हिंदूश्लोकैर्निरूपितं ॥१॥ पन्नश्लोकं ।
आहतत्र । तस्मान्तश्लोकेनिबोध ॥२॥ अप्रवासितं वेदाध्ययनाद्यैश्वर्यं यदपतिवा ॥३॥ विरोधपर्यवसानादीनवाऽऽ

श्रीभगवानुवाच ॥ निबोधकेकेन यौवनाभावितं पुष्पितः ॥ प्रश्नस्येनेन राजा हिताय रीयोप्रभवासितः ॥१॥
भगवान् पानाचास्त्रश्लोकमर्थविशेषापते । नाऽहं हेकमनारास्मतगदत्तः सनिबोधमे ॥२॥ हेविमा
पसनमेतः सर्पो वितत्पापानिव ॥ राजानेचाविरोद्धारं ज्ञासर्प एवाप्रवासिनं । तदेतत्रवपादेल
हृदिदं कर्तेमहेमि ॥ संपद्यानभिसंपन्नाविरोधांश्च विरोधपर ॥४॥ सज्ञोगस्यचराज्यस्य विपरी
तेचप्राचेरन ॥ गृहवोधद्विवामित्र प्रतिहंतव्यं चवम ॥५॥ मरहनेन हिराज्ञावे गीतः श्लोकःपु
रातन ॥ राजापिकारे राजेंद्र हूस्यानि मतेपुरा ॥६॥ गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजा
नतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य दंडोभवति शाश्वतः ॥७॥ बाह्यः पुत्रेणराज्ञाचमगेणचधीमता
असमेतःस्वतोऽप्यहत्यकः पौरहितैषिणा ॥८॥ असमंजा मरप्रासपौराणांवाल
कान्नृप ॥ न्यमज्जयदतः पित्रा निर्मस्यसविवासितः ॥९॥ ऋषिणोद
लकेनापिश्वेतकेतुर्महातपाः ॥ मिथ्याविप्रानचरनसंत्य
क्तो दयितः सुतः ॥१०॥
शेषणातेर्थंज्ञह ॥११॥ सप्तस्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि प्रकृतयस्ताससप्तांगस्य विपरीतं
यस्यकस्यचिदप्यंगस्य प्रतिकूलं ॥१२॥ शाम्यतः अप्रतिसमाधेयः पर्वतारोहणादिरूपः अन्यस्तु तव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ग.
मं. टी.
९०

मृगानसहायानजयीदितिन्दतोयानानपः श्रमेहार्योनपरेरप्रताप्योन । पिशुमिसंवधानशिष्टपरिचारान
श्रनवमानिनः अवमानः परस्याकुर्वेत ॥ २३ ॥ अचलानस्थिरान ॥ अचलानिवपर्वतानिव ॥ २४ ॥ छत्रम
ग्रेण सहिताषप्रात्ता ॥ उदमिंयकुरुदेनेतितपाधिकः श्रन्यतंवेभूरे समानेभंजीन ॥ २५ ॥ पंचमूरंग्रा

नवादंदीनविनानिसतेहलात्कदावन ॥ प्रसप्रसुसमाहत्यातसप्रलप्रतिपादयेत ॥ २१ ॥
स्वयंप्रहर्तादाताचवरणात्मारम्भसाधनः ॥ कालेदाताचभोक्ताचभृत्यानाचाश्रतथैवच ॥ २२
मृगान्मोक्तानसहायानजलेजातानरोगिणः ॥ शिष्टानशिष्टाभिसंवधान्मानिनोनवमा
निनः ॥ २३ ॥ विद्याविदोलोकविदः परलोकवेदकान ॥ धर्मेचनिरतान्साधूनचलानच
लानिव ॥ २४ ॥ महायानसनतंकर्याचराज्ञाभूतिपरिकृतः ॥ नेस्वनत्पोभवेद्रोगस्तुच्छमाद
नपाधिकः ॥ २५ ॥ प्रश्नलाचपरोताचावाहूतिस्वामस्यभवेत्सदा ॥ एवंकुर्वन्नरेंद्रोपिनविदंमिदं
विंदति ॥ २६ ॥ सर्वाभिशंकीनृपतिर्यश्चसर्वहरोभवेत ॥ सक्षिप्रमनृतोलुब्धः स्वजनेनैववध्य
ते ॥ २७ ॥ शुचिस्तुपृथिवीपालोलोकचित्तग्रहेरतः ॥ नपतत्यरिभिर्ग्रस्तः पतितश्चावतिष्ठते
अक्रोधनोप्यव्यसनीमृदुदंडोजितेंद्रियः राजाभवतिभूतानांविश्वास्योहिमवानिव ॥ २८

कोमृतिः प्रश्नतापरोताचभवेत्सन्निहितेषुसन्निहितेषुवातत्स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥ सर्वाभिशंकीस
र्वत्राकृतविश्वासः सर्वहरः सर्वस्वापहारी ॥ अनृतः अनृतापरोवक्तात यतोलुब्धः ॥ २९ ॥ २८ ॥ ।

107

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्विषः शत्रोः सधर्मसमानयोगेषु स्वप्रवेशद्वारशोधित्वं तत्र वृद्धिक्षयं ॥ एवं स्वस्य समानयोगेषु परस्य प्रवेशद्वारशोधित्वं तत्र परिक्षयं ॥ वृद्धिक्षयदर्शी स्थानं पत्रं च स्वक्षिकृतं गोपनस्थाप्य उपत्तत्त्वं त्रिवर्गोपमो हि विदितार्थः ॥ स्नानतत्त्वः प्रकृचारेणाधिः परिकीर्यानं समान्यादीनां महीक्षोच दानादिभेदं नचये न सप्रकृचारेणाधिः तत्र चारनियोजनं तत्स्थानान्युक्तानि नीतिशास्त्रे ॥ मंत्री पुरोहितश्चैव युवराजश्च भूपतिः पचमो द्वारपालश्च षष्ठोन्तर्वंशिकस्तथा ॥ कारागाराधिकारी च द्रव्यसंचयकृत्तथा ॥ कृत्याकृत्येषु

वृद्धिक्षयदर्शी नृपतिर्नित्यमेव प्रशस्यते ॥ त्रिवर्गविदितार्थः सुप्रकृचारोपधिस्थुपः ॥ १० ॥ को
शेनापार्जनरतिर्यमवेद्व्यवणोपमः ॥ चेताचारानदोषस्य स्थानवृद्धिक्षयात्मनः ॥ ११ ॥ प्रस्तानां
मवक्ष्यंतां भूतानामन्ववेतकः ॥ नृपतिरुन्नमवेस्य स्थानस्थितप्रोत्साभिभावना ॥ १२ ॥ उपास्थिताः
चतुर्हातां वितते द्विर्लोलपः ॥ सतां तेन स्थितमतिः सनोपः चारदर्शनः ॥ २० ॥ ॥ ॥

तार्थानां तत्क्रमो विनियोजकः प्रदेशान्तरागम्यत्तः कार्यानिर्माणकृत्तथा पर्मार्थकृत्तः समाप्यत्तोदंडपालस्त्रिपंचमः ॥ षोडशो दुर्गपालश्च तथा राष्ट्रान्तपालकः अटवीपालकोन्तानि तीर्थान्यष्टादशैव च तु ॥ चारान्विचारयेतीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च ॥ पाखंडादीननिविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि मंत्रिणं युवराजं च हित्वा तेषु पुरोहितमिति ॥ १० ॥ कृष्णवर्गः अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पंचमः इति प्रकृतिपंचकं स्वपक्षपरपक्षचेतिदशको वर्गः ॥ स च उभयोः साम्ये स्थानं स्थितं तत्र ततो वस्यापि कोश द

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रक्ष्यः वराकः कर्मन्ता भक्ष्यवेतनराजात्यायस्य न्यायदृष्टा चीर्णस्मृतिः॥५७॥ षट्पंचाशतमोध्यायः॥ एतत्ते राज
णां। नवनीतवत्सारभूतं धर्मसारं। न्याय्यन्यायादनपेतं॥३॥ प्रवरेत्तणे साधनं शृणु॥४॥ चारो गूढपुरुषः प्र

नरक्षन्ते राजकामा नैतान्योधर्मः सनातनः॥ क्षतेरक्षेत विस्पष्टं रक्षा लोकस्य धारिणी॥४२
प्रचेतसेन मनुना श्लोकौ चेमावुदाहृतौ॥ राजधर्मेषु राजेन्द्र ताविहैकमनाः शृणु॥४३॥ षडे
तान्पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं॥४४॥
अरक्षितारं राजानं भार्यां चाप्रियवादिनीं॥ ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितं॥४५
इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ५६ भीष्म उवाच॥ एतत्ते राजधर्माणां नवनीतं युधिष्ठिर
बृहस्पतिर्हि भगवान्नान्यं धर्मं प्रशंसति॥ विशालाक्षश्च भगवान्काव्यश्चैव महातपाः
सहस्राक्षो महेन्द्रश्च तथा प्राचेतसो मनुः॥१॥ भरद्वाजश्च भगवांस्तथा गौरशिरा मुनिः
राजशास्त्रप्रणेतारो ब्रह्मण्या ब्रह्मवादिनः॥२ रक्षामेव प्रशंसन्ति धर्मं धर्मभृतां वर॥ राज्ञां रा
जीवताम्राक्ष साधनं चात्र मे शृणु॥३॥ चारश्च प्रणिधिश्चैव काले दानममत्सरात्॥ युक्त्या
दानं न चादानमयोगेन युधिष्ठिर॥४॥ सतां संग्रहणं शौर्यं दाक्ष्यं सत्यं प्रजाहितं॥ अनार्जवै
रार्जवैश्च शत्रुपक्षस्य भेदनं॥५॥ राम॥ राम॥ च॥५

णिधिः प्रकटस्पशः दानं भक्तवेतनयोः पुक्तैः आदानं अप्रयोगे अनुपायेन आदानं करग्रहणं न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

असंघातरता: सद्याते शरीरे प्रीतिर्भवति किं तु तन्मायो धर्मेण वर्त्यते॥२४॥ नेया: विलयो स्या: स्वयंवर: परा
भिभवतल्लोलिनो वा॥२५॥ कूटं दंभ: कपटं अनृतं मत्सर: परोत्कर्षासहिष्णुं॥२०॥ ज्ञानानि ज्ञानम्

प्रानत्यागगुणोपेत: परेषु उत्तरा॥ स्वदर्शी: सर्ववर्णोत्तं तान् पापपतन विन्नथा॥२०॥ क्षिप्र
कारी जितक्रोध: सुप्रसादो महामना:॥ अरोषप्रकृतिर्युक्त: क्रियावान् विकत्थन:॥२१॥
आरब्धान्येव कार्याणि न पर्यवसितानि च॥ यस्य राज्ञ: प्रदृश्यन्ते स राजा राजसत्तम:॥२२॥
पुत्रा इव पितुर्गेहे विषये यस्य मानवा:॥ निर्भया विचरिष्यन्ति स राजा राजसत्तम:॥२३॥
अगूढविभवा यस्य पौरा राष्ट्रनिवासिन:॥ नयापनयवेत्तार: स राजा राजसत्तम:॥२४॥
स्वकर्मनिरता यस्य जना विषयवासिन:॥ असंघातरता दान्ता: पाल्यमाना यथाविधि॥२५॥
वश्यानेया विधेयाश्च न च संघर्षशीलिन:॥ विषये दाननिरुचयो नरा यस्य स पार्थिव:॥२६॥
न यस्य कूटं कपटं न माया न च मत्सर:॥ विषये भूमिपालस्य तस्य धर्म: सनातन:॥२७॥ य:
सत्करोति ज्ञानानि ज्ञेये पौरहिते रत:॥ सतां वर्त्मानुगस्त्यागी स राज्यमर्हति॥२८॥ यस्य चा
राश्च मन्त्राश्च नित्यं चैव कृताकृता:॥ न ज्ञायन्ते हि रिपुभि: स राज्यमर्हति॥२९॥ श्लोक
श्चायं पुरा गीतो भार्गवेण महात्मना॥ आख्याते रामचरिते नृपतिं प्रति भारत॥३०॥ राजानं
प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां ततो धनं॥ राजन्यसति लोकस्य कुतो भार्या कुतो धनं॥३१॥ ॥ ॥ राम॥
कानं परिज्ञान॥ लेपे पापा ह्यार्थे परस्य हितावहेरत:। नान्तहि सम्भ्यं योगी दान्तो॥३२॥ कृतान्यप्यकृता

एकांगेन हस्त्यश्वरथपादातानामन्यतमेनापि संभृतः संपन्नः समृद्धिमतः ॥१८॥ सोयं न ग्राम्येण नरा
ज्ञायतः हस्यवा कोपयेदाजयार्थे लोकसंग्रहः । यज्ञास्यकारणेन शत्रुजयादिहेतुना निःसंकप

एकांगेनापि चोद्भूतः शत्रुर्दुर्गमुपाश्रितः ॥ सर्वं तापयते देशमपि राज्ञः समृद्धिनः ॥१९॥ नाक्तो
रहस्यं तन्ह्याकोप्य कार्यार्थं लोकसंग्रहः ॥ इहैव यज्ञास्यजिह्यस्यात्कारणेन च सद्भवेत् ॥ यज्ञास्य
कार्ये वृजिनं मार्जवेनेह निर्जयेत ॥ दंभनार्थं च लोकस्य धर्मिष्ठामाचरेत्क्रियाम् ॥२०॥ राजन्हि
महत त्रथा येनेनाक्रन्ताभिभि ॥ न शक्यं मृदुना वोढुमायासस्थानमुत्तमं ॥२१॥ राजन्ये सर्वा
श्रियं नित्यमार्जवेने ह्युपायेते ॥ न सात्विश्रेणसततेन वर्तितं संप्रुपिष्टिर ॥२२॥ पथ्यप्यसर्वे
पतिः स्यादृढं समानस्यैव प्रजाः ॥ सोप्यस्य विपुलाधर्म एवं हतो हि भूमिपाः ॥२३॥ एवं तेन
जयधर्मोणलेशः समनुवर्तितः ॥ भूयस्तेषु च संदेहस्तद्धि कुरु सत्तम ॥२४॥ वैशंपायन उ॰
ततोऽथ सत्प्रभगवान्देवस्थाने स एव च ॥ वासुदेवः कृपः श्रीवस्सान्यविः संजयस्तथा ॥२५॥
साधुसाध्विति संहृष्टाः पुष्पमाणैरिवानने ॥ अस्तुवंस्ते नरव्याघ्रं भीष्मं धर्मभृतां वरं ॥२६॥
ततो दीनमना भीष्ममुवाच कुरुसत्तम ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां पादौ तस्य शनैः स्पृशन् ॥
स्वद्य दानी त्व संदेहं प्रक्ष्यामि त्वां पितामह ॥ उपैति सविता ह्यस्तं रसमापीय पार्थिवं ॥२७॥

दंभस्वब्रह्मजितेनेहीनेकार्ये तत्सर्वं समीक्ष्य यो दित्याहृद्वाभ्यां राजन्निति ॥ १९ ॥ दंभनार्थं संघ्यातार्थं २०

199

केतनानां गृहादीनां हि विषस्पर्शो रक्षणः षट्‌कुर्वन्ति भेदनं ॥ ॥ निवेयानां संग्रहाणां पानादीनां निच
यः संग्रहः ॥ ॥ अविश्वासो मायामिकादीनामपि पादानामेवानुरूपेण रोगाद्याहिकृतेन च पीडितं
केतनानां च जीर्णानामवेक्षा चैव संस्कृतं ॥ हि विषस्य च दंडस्य प्रयोगः कालचोदितः ॥
साधूनामपरित्यागः कुलीनानां च धारणं ॥ निचयस्य निचेयानां सेवा बुद्धिमतामपि ॥ ॥
बलानां हर्षणं नित्यं प्रजानामनवेक्षणं ॥ कार्येष्वविदः कोषस्य लक्ष्ये च विवर्द्धनं ॥ ॥
पुरस्य गुप्तिर्विश्वासः पौरसंघावभेदनं ॥ अरिमध्यस्थमित्राणां यथावत्त्वेक्षणं ॥ ॥ उप
जापश्च भृत्यानामात्मनः पुरदर्शनं । अविश्वासः स्वयं चैव परस्याश्वासनं तथा ॥ ॥ नीतिप
मानुगानां नित्यमुत्थानमेव च ॥ रिपूणामनवेक्षा च नित्यं चानार्यवर्जनं ॥ ॥ उत्थानं हि
नरेन्द्राणां वृहस्पतिरभाषत ॥ राजधर्मस्य तन्मूलं श्लोकांश्चात्र निबोध मे ॥ ॥ उत्थानेनामृतं
लब्धमुत्थानेनासुरा हताः । उत्थानेन महेन्द्रेण श्रैष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ ॥ उत्थानवीरः
पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति ॥ उत्थानवीरान्वाग्वीरा रमयन्त उपासते ॥ ॥ उत्थानहीनो
राजा हि बुद्धिमानपि नित्यशः । प्रधर्षणीयः शत्रूणां भुजङ्ग इव निर्विषः ॥ ॥ न च शत्रुरव
ज्ञेयो दुर्बलोऽपि बलीयसा ॥ अल्पोऽपि हि दहत्यग्निर्विषमल्पं हिनस्ति च ॥ ॥ ॥ ॥ एकाश्व
स्याभेदनं विघटनं ॥ ॥ उपजापः परैः सम्भृत्यानां भेदनं ॥ अविश्वासः भृत्यानामेव ॥ ॥ उत्थानं उद्योगः
अनार्यैः हीनकर्मकदर्यैर्नादिभिर्दुर्जनैः ॥ ॥ वाग्वीरान्परिनाम उत्थानमेव मन्दत्वादित्यर्थः

म० गी० टी० ९९

हेतुः दमनं दारिद्र्यकोद्वेगप्रोगता ॥ ६ ॥ यथैव नतु मातृवत्त्वेन हेतुना स्पष्टमेव हेतुनैतेन बाधितैः स्त्रमेमोहः वैवि
त्य ॥ ७ ॥ प्रतिपत्तिविमोहात् ज्ञानलोपात् ॥ ८ ॥ प्रथमं ज्ञानलोपः ततो मोहः ततो लोभः लोभाद्विषया
कथमेवेतमहीं कृत्स्नां शूरवीरा यमेकत्ता ॥ रद्यन्त्यपि च लोकस्य प्रसादमभिवांछति ॥ ९
एकस्य तत्प्रसादेन कृत्स्नो लोकः प्रसीदति ॥ आकुले चाकुलास्सर्वे भवन्तीति विनिश्चयः
एतद्दिष्टाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ कृत्स्नं तन्मे यथातत्त्वं प्रब्रूहि वदतां वर ॥ ११ नैतत्
कारणमत्यंहिमविष्यति विशांपते ॥ एकस्मिन्जगत्सर्वं देववत्यातिसन्नति ॥ १२ ॥ भीष्म
उवाच ॥ नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः ॥ यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत्
नैव राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ॥ धर्मेणैव प्रजास्सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परं ॥ १४ ॥ पा
ल्यमानास्तथान्योन्यं नरा धर्मेण भारत ॥ खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत् ॥ १५
ते मोहवशमापन्ना मनुजा मनुजर्षभ ॥ प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्मस्तेषामनीनशत् ॥ १६
नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तथा ॥ लोभस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम ॥ १७ ॥ अ
प्राप्तस्याभिमर्षं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः ॥ कामो नामापरस्तत्र प्रतिपद्यत वै प्रभो ॥ १८ ॥ ता
स्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नामाभिसंस्पृशत् ॥ रक्तास्तु नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठि

मिलापः अभिलषितमेषां यो रागो द्विविधो प्रीत्यात्मा आः कामः ततस्तद्विषये रागः रागात्कर्तव्याकर्तव्य
प्रतिपत्तिभ्रंशस्ततः पुनर्मोहः इत्यादि चक्रमाह नष्टायामिति त्रिभिः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

·110

१०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सप्तचत्वारिंशत्तमोध्यायः ॥ ततः कल्यमित्यध्यायो ऽयं इती निशास्त्वस्याततस्त्वसत्यनिवर्तं प्रवर्तते कल्य
ततो विजातीनभिवाद्य केशवः कृपयान्ते चैव युधिष्ठिरस्य । प्रदक्षिणं कृत्वा महानदी
समेत ततो रथानारुह्य दुर्योधना लिता ॥ दृष्ट्वा हती चाप्यवगाह्य सरस्तु ततः कृतोदकार्याः कृतज
प्यमंगलाः ॥ ३ पाश्चसन्ध्यां विधिवत्यत्नतया ततः पुरे ते विविशुर्गजाह्वयं ॥ ४ ॥ इति श्रीराम
एमेश्वं तानियने षष्ठ ः वैशंपायन उवाच ॥ ततः कल्यं समुत्थाय कृतशौचाह्निकक्रियाः य
पुलनगरा कौरवेंद्राः पाद्व वयादवा ॥ १ ॥ प्रतिपद्य कुरुनृपं भीष्मं मासाद्य चोन्नवा ॥ सुवा
चयन्तीप्रष्ठगांगेयं स्थिताववे ॥ २ ॥ आसादीन भिवाद्य धौम्यं वै स्निग्धा मित्र दिना ॥ निष
दुर्भीते भीकं परिवार्य समन्ततः ॥ ३ ॥ ततो राजा महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीत
प्रांजलिर्भीष्मं प्रति शुश्रूषया विधि ॥ ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यच्च राजन नराजेनिशाह्वस्य रतिभार
कथमेवस्त मुत्पन्न स्तन्मे ब्रूहि परंतप ॥ ५ ॥ तस्य पाणिभिः जग्रीवलस्य बुद्धी ह्रियात्मकः ॥ त
स्य दुःखं त्वहं त्वात्मा वतस्य पश्चहस्य बोदर ॥ ६ ॥ तस्य शुक्रास्थि मज्जा चर्म तस्य मांसासृगेव च
निष्ठा सा च्छ्रा सत तस्य श्रुतस्य प्राणाश्शरीरं चान ॥ ७ ॥ समानजन्ममरणाः समः सर्वेगेषां
स्तेषां ॥ विशिष्ट बुद्धिनश्चरास्य कथमेकोपि तिष्ठति ॥ ८ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम

ना ६

प्रातः ॥ १ ॥ मान्धातेन समानेपि किं निमित्तं ॥ एक स्मिन्विग्रहे ह्यनुग्रह सा किंचिलिरुद्ध निषध्रुव्यादि

म भा
रा शां
१११

मोक्षस्य त्रिवर्गो धर्मो हिरण्यो निष्कामः धर्मो हि मे दंडस्य सत्त्वादिगुणत्रयात्म्यलिमित्तं तस्यार्थः दंडस्तत्स्थाने स
म्यवतिष्ठते वृद्धिस्तपस्विनो ऌयश्चोराणां च समवर्तीत्यादौ दंडेन स्थानमिति ॥३०॥ नीतिजान्षड्गुणाना
हात्मेति आत्मविजितेनीतिबलात्प्रजानामवितेति स्थितमपि स्वस्थितं भवति देशोऽपि स्वदेशो भ
वति कलिरपि कृतं भवति ॥ उपायाः सामादयः कृत्यं कृतिः निवर्त्यं प्रधानं तत्सहायाः सुहृदाद
यः एते सर्वे विविकलाश्चापि सकला भवंतीति तत्कारणं नीतिजः षड्वर्गो नीतिप्रातिभितस्थिता

मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः स्थानं वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दंडजः ॥३१॥
आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च ॥ सहायाः कारणं चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः
त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ ॥ दंडनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः ॥३२॥
अमात्यरक्षाप्रणिधी राजपुत्रस्य लक्षणम् ॥ चारश्च विविधोपायः प्रणिधिः पृथग्विधः ॥३४॥
साम भेदः प्रदानं च ततो दंडश्च पार्थिव ॥ उपेक्षा पंचमी चात्र कार्त्स्न्येन विविधा स्मृता ॥३५॥
मंत्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च ॥ विभ्रमश्चैव मंत्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत्फलं ॥३६॥

हितार्थे ॥३२॥ त्रयी कर्मकांडः आन्वीक्षिकी ज्ञानकांडः वार्ता कृषिवाणिज्यादिर्जीविकाकांडः
दंडनीतिः पालनविद्या एते धर्मो दयालं तत्रस्तकृतशतसहस्राध्याये दर्शिता ॥३३॥ भेदशोकया
अमात्यानामपि रक्षाकर्तृ आत्मरक्षार्थं प्रणिधिः गुप्तचाराः चारश्चारो विविधोपायः ब्रह्मचर्यादिवे
षधारी प्रणिधयः पृथग्विधः एकैकस्मिन्स्थाने पृथक्पृथगेव शास्त्रव्यः इति ॥३४॥ सामादिचतुष्टयं

शांतिपर्वणि राजधर्मे ५८ श्रीः
१११

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नात्यन्तं दुष्टमदुष्टं च समवेतौ च कृताऽत्ययौ ॥ २ ॥ ब्रह्मवेदः परमो यस्तः ॥ २४ ॥ ततस्ते स्वं समनापाताः स्वहा
स्वाध्यायभावना दीनाः स्वस्त्यर्थं ॥ २५ ॥ नराः प्रजमानाः हविर्योयाभिरुद्धे प्रवर्षिणः ततस्त्वामा
अयनागमनं चैव तु तां कृषिं वाप्यन्तश्चैव च ॥ भक्ष्याभक्ष्यं च राजेन्द्र दोषादोषं च तात्यनन्
विस्मृतेन नरलोके वेदस्मे चैव न नाशाहः ॥ नाशाध्वं ब्रह्मणो राजन् परमो नाशमथागमत् ॥ २६
नेष्ट्रा समितिपरमं च देवा स्वामः समाविशन् ॥ तेन लोका न शार्दूल तत्र स्नानं गन्धसंग्रहः ॥ २७ ॥
प्रसाद्य भगवांस्तेन देवलोकपितामहः ॥ ऊचुः श्रान्तलयः सर्वे द्वेवेगसमाहृताः ॥ २८ ॥ भग
वन्नरलोकस्थ गतं ब्रह्म सनातनं ॥ लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशन् ॥ २९ ॥
ब्रह्मणस्तु प्रणाशेन परमो विनयादीश्वरः ॥ ततः समसमन्तापात्तामस्यै त्रिभुवनेश्वर ॥ ३०
अधोवर्षा महीं वयं नरा त्वृद्धे प्रवर्षिणः ॥ क्रियाभ्युपरमात्ते याता तोगकामसंशयं ॥ ३१ ॥
अत्रैतिः श्रेयसं पञ्चलक्ष्यास्त्वपि पितामहः ॥ तत्स्वभावसमुत्थो सौ स्वभावो नो विलप्यति ॥ ३२ ॥
तान्नवाच महानर्थान् स्वयंभूर्भगवांस्तत ॥ श्रेयो हं चिन्तयिष्यामि संतुष्टोऽभीः सुरर्षभ ॥ ३३ ॥
ततोऽध्यायमसहस्त्राणि धाते चक्रे स्वबुद्धिजं ॥ यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः ॥ ३४ ॥
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयंभुवा ॥ चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः ॥ ३५ ॥
वाक्यपानमद्यन्त्यर्थं ॥ ३६ ॥ तोऽस्माकं स्वभावाएष्वर्थं स्वस्य संकल्पनादिकं ॥ ३७ ॥ पृथगर्थः त्रिवर्गफ
लापीत्यादि विपरीतफलैः पृथग्गुणाः त्रिवर्गसाधनापेक्षया विपरीतसाधकः ॥ ३८ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कल्पनाः बलपुष्टिकराः योगाः विविधाभिख्याः चक्रव्यूहक्रौंचव्यूहादिनानानामानः ॥ ४४ ॥ स्थाना ग्रह
गुहादयो भूमयः केनारयश्च निपाताः उत्खाता नभूमिकं पादपः शस्त्राणां पालनं निर्हरणं वारणं ॥ ४५ ॥ पौ
रुच प्रापदां च समन्हस्य अपदं तस्य कालः आपत्कालः ॥ ४६ ॥ आख्यातं अभिमंत्रितं दुंदुभिभूतिना प्रया
णादिकथने योगः प्रतापकादि मंत्रणादि तयोः संचारः प्रवणदर्शनेन परमोहनं ॥ एतत्सर्वं तत्र उ

कल्पना विविधास्त्रापि तेषां समयुवाजितां ॥ व्यूहांश्च विविधान् सिद्ध्यति विचित्रपुहकौ
शालं ॥ उत्पातांश्च निपातांश्च सपुष्टं सप्तलापितं ॥ शस्त्राणां पालनं तज्ज्ञानं तथैव भरतर्ष
भ ॥ ४८ ॥ बलवासनमन्त्रं चलत्थे वबलहर्षणं ॥ पीडास्त्रापयकालस्य प्रतिज्ञानं च पाण्डव
नथाख्यातं विधानं च योगसंचारमेव च ॥ चौरैराटविकश्चाग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनं ॥ ४९ ॥ अ
ग्निदैगैरैश्च वप्रतिरूपककारकैः ॥ श्रेणिमुख्योपजापेन वीरुधच्छेदनेन च ॥ ५० ॥ दूषणे
न च नागानामातंकजननेन च ॥ आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्जनेन च ॥ ५१ ॥ सप्तांगस्य
च राजस्य ह्रासवृद्धिसमंजसं ॥ कृतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य चाभिवर्धनं ॥ ५२ ॥ ॥ ॥

क्तमिति सर्वं ज्ञेयाज्ञं ॥ ४७ ॥ चौरैः विषदैः प्रतिरूपकं प्रतिमा तत्कारकैस्तत्र द्वारा कामेणकारिभिः कै
लिकैः श्रेणीमुख्याः बलाध्यक्षाः यस्ते स्वास्तूपजापो भेदनं तेन वीरुधच्छेदनं तेन वीरुधच्छेदनेन
धान्याच्छेदनं ॥ ४९ ॥ नागानां हस्तीनां मंत्रतंत्रौषधादिना तत ॥ प्रत्ययोपार्जनेन विश्वासोत्पादने
न च पद ॥ राष्ट्रस्य पीडनं सत्कर्मिति मिति प्रश्नं वाणसंबंधः ॥ ५० ॥ समंजसं सममत्व ॥ ५२ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भयेन संपिहितः सत्कारेण मध्यमः वित्तग्रहणेनोत्तमः तत्रायं संधिकारः संवर्णितः ॥ ३० ॥ चत्वारः मित्र
हृदिः कोणसंवयस्य ॥ मित्रनाशः कोपाद्दा निश्चयः परस्येति ॥ ३१ ॥ अन्तरो विज्ञेयः सोपि केवलः पंचवर्गे
ग्रमाति राष्ट्र दुर्गाणि बलं कोशश्च पंचमः त्रिविधः उत्तममध्यमाधमभेदेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सेना ॥ ३४ ॥ विहि

तोपि स्यात् त्रिविधा मित्रलाभहीनोमध्यलाभोत्तमः ॥ अपसत्कारविना खिकान्येन परिवर्णि
तं ॥ यात्राकालास्तु चत्वारः त्रिवर्गस्य च विस्तरः ॥ वित्तुर्नायपमेधुनकस्तत्पार्थ विजयस्य द
आरस्यैव विजननथा कालस्येन वर्णितः ॥ लक्षणं पंचवर्गस्य त्रिविधं चात्र वर्णितं ॥ ३६ ॥
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च द्वेधा युधपरिशासितः ॥ प्रकाशो पूर्वि धर्मलच्छगु स्वच महाविस्तरः ॥ ३७ ॥
त्यानां गाहुपश्चैव पादातास्तु सर्वश्च ॥ विद्विर्नावस्यां राष्ट्रहदेशिका इति चोदितं ॥ ३८ ॥
प्रगानेपतानि कारद्वप्रकाशानि बलस्य तु ॥ जंगमाजंगमास्तोका सूर्णयोगा विशा
दयः ॥ ३९ ॥ स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशु विविधः स्मृतः ॥ आभिमदासीनश्चैतेष
न वर्णितः ॥ ४० ॥ कृत्स्नो मार्गगुणश्चैव तत्राभूमिगुणाश्च ह ॥ आत्मरक्षणमाश्चा

विहितरक्षीतः भारवाः चराद्देशिकाः उपदेशारः गुरवः जंगमामहानृष्टिकादिनाः अजंगमाः स्त्र
मूर्तिकादयः ॥ ४१ ॥ स्पर्शे वस्त्रादौ अभ्यवहारे भोजनादौ उपांशुः अभिचारादि इति त्रिविधो विषयोगः उप
देश ॥ ४२ ॥ मार्गगुणान् गृहणनत्सवादिमार्गगुणाः भूमिगुणाः चतुरशीति भवत्यान नियामतोक्तानिश्च

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. प्र.
पा. टी.
११३

कर्मान्तः कृष्यादिः फलं तत्र जातं समा रोपः प्रपञ्च उपकरणानि। वस्त्रं कवचादिकं उपायास्त्वित्रिभिर्यः प्रक्रमः जा-
नि दृष्यानि वद्धमणयः। पट्टावः पृथ्वीवासोदादिकां चनमिति ॥९४॥ मङ्गलस्वर्णादितस्यालम्भनं स्पर्शः प्रतिक्रि-
या ग्रलंकारणं ॥९६॥ एकस्या गुल्यानप्रकारः केतनजाः गृहजाः क्रिया द्वजारोहणाद्याः ॥९७॥ अपि कर्म॰

वैनतु मावमर्द्दस्तरोपः कर्मान्तशासनं ॥ अवस्करो यागमनं तथोपायाश्च वर्णितं ॥९३॥ पनवानक
शंखानां भेरीणां च प्रपीडितं ॥ उपार्जनं जद्रव्याणां परिमर्दं खतानि च ॥९४॥ लम्भस्य च प्रणाम
नं सतां चैवाभिपूजनं ॥ विद्धाद्रिरकौ भावप्रदानं होमविद्रिजतां ॥९५॥ मङ्गलालम्भनं चैव शा
रीरस्य प्रतिक्रिया ॥ आहारयोजनं चैव नित्यमालिकमेव च ॥९६॥ एकानं च यथा स्थैर्यं समं-
तं मधुरागिरः ॥ उक्ता वार्ता समाजानां क्रिया केतनजास्तथा ॥९७॥ प्रत्यन्ताश्च परान्ताश्च सर्व
कर्माणि वधाः ॥ दूतेभेरवन्यार्हलनिःसं चैव नवेक्षणं ॥९८॥ अहर्षं सन्तं च विप्राणां प्रमादं द्वेति
पातनं ॥ अनुजीवि सजातिभ्यो गुणेभ्यः पृथगेव च ॥९९॥ लक्षणं चैव पुराणानां राष्ट्रस्य च वि
वर्द्धनं ॥ मण्डलस्याथवापि चिन्ता राजन्द्वादशराजिका ॥१००॥ वासप्रतिविधाचैव पर्भोरस्य
प्रतिक्रिया ॥ देशाज्ञानि कुलानां च पर्माः समन्वर्णिता ॥१०१॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

पुर्जनोपवेशनस्थाने पुरचत्वरादिषु ॥९४॥ जातितो गुणतश्च समृद्रो वो मान्यत्वं द्वादशानां राज्ञां समू-
हो द्वादशराजिका मण्डलस्य विज्ञेयं स्वतादिस्व चत्वारो स्युः तेभ्यः परो चत्वारो मित्राणि तेभ्यः परे चत्वा-
रउदासीना इति ॥१००॥ वासप्रतिविधा। वेश्यकर्मान्तप्रसिद्धा प्रतिक्रिया संस्कारः शोभाभ्यङ्गादिः ॥१०१॥ ११३

113

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कंटकशोधनं बलानामनुपालनं ॥ अमी मण्डलजो गः ॥ आपामयोगः आयुप्रयोगाख्यातः स्यगो दानं ॥ ५३
अप्रसंगिता ॥ अप्रसंबंधः ॥ ५४ ॥ राजगुणाः उत्थानादयः सेनापतेर्गुणाः मौलतादयः ॥ ५५ ॥ पात्रेदानेप्रया

अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपंचनं ॥ अवमर्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसा ॥ ५६ ॥
व्यवहारः समस्तमात्तथा कंटकशोधनं ॥ अभ्यायामयोगस्तथा योग द्रव्यस्य संग्रहः ॥ ५७
अभ्यस्तानां च भरणं भक्तानां चान्ववेक्षणं ॥ अर्थस्य काले दाने च व्यसने चाप्रसंगिता ॥ ५८ ॥
तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणास्तथा ॥ कारणं च त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च ॥ ५९
दुष्टस्मितं च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्तिनां ॥ शंकितत्वं च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्जनं ॥ ६० ॥
अलब्धलाभो लब्धस्य तथैव च विवर्धनं ॥ प्रदानं च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः ॥ ६१
विसर्गोऽर्थस्य धर्मार्थं कामहेतुकमच्यते ॥ चतुर्थं व्यसनापाते तथैवात्रानुवर्णितं ॥ ६२
क्रोधजानि तथाष्टानि कामजानि तथैव च ॥ दश प्रोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनान्यत्र चैव
हि ॥ ६३ ॥ मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ॥ कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्ता
नीह स्वयंभुवा ॥ ६४ ॥ वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च ॥ निग्रहात्यात्मनस्त्याग
मर्थदूषणमेव च ॥ ६५ ॥ यंत्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषां च वर्णिताः ॥ अवमर्दः प्रत्यग्रो

मे ॥ ५८ ॥ विसर्गो दानं धर्मार्थं यज्ञार्थं द्वितीयं दानं कामं तृतीयं व्यसनार्थं चतुर्थं ॥ ५९ ॥ परिशेषात्

म. भा.
शां. टी.
११४

एवं पाद्मोत्पत्तिमज्ञानान्यपि उत्पत्तिमाह ॥ अथोत्पत्तिं द्विजा ॥ ८३ ॥ पंचातिगः विषयातिगः स्मृतः ॥ ९ ॥ अनेन गुरुयन्तं
गस्यैव नामांतरं ॥ ८६
अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः ॥ न चिन्तयेत्परो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं य
दुच्यते ॥ ८७ ॥ अध्यायानां सहस्राणि काव्यः संक्षेपमब्रवीत् ॥ तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्यो
महायशाः ॥ ८८ ॥ एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः ॥ संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्यानां ह्रा
समेव च ॥ ८९ ॥ अथ देवाः समागम्य विष्णुमूचुः प्रजापतिं ॥ एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं वै तं स
मादिश ॥ ९० ॥ ततः संचिंत्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः ॥ तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सु
तं ॥ ९१ ॥ विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नेच्छत ॥ न्यासायैवाभवद्बुद्धिः प्रणीतानस्य पांडव ११
कीर्तिमांस्तस्य पुत्रोऽभूत्सोपि पंचातिगोऽभवत् ॥ कर्दमस्तस्य तु सुतः सोऽप्यतप्यन्महत्तपः ॥ ९
प्रजापतेः कर्दमस्य त्वनंगो नाम वै सुतः ॥ प्रजारक्षयिता साधुर्दंडनीतिविशारदः ॥ ९३ ॥ अनंगपु
त्रोऽतिबलो नीतिमानधिगम्य वै ॥ प्रतिपेदे महाराज्यमथेंद्रियवशोऽभवत् ॥ ९४ ॥ मृत्योस्तु दुहिता
राजन् सुनीथा नाम मानसी ॥ प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत् ॥ ९५ ॥ तं प्रजास्तु वि
धर्माणं रागद्वेषवशानुगं ॥ मंत्रपूतैः कुशैर्जघ्नुर्ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९६ ॥ ममंथुर्दक्षिणं चो
रुं ऋषयस्तस्य मंत्रतः ॥ ततोऽस्य विकृतो जज्ञे ह्रस्वांगः पुरुषो भुवि ॥ ९७ ॥ दग्धस्थाणुप्रतीकाशो
रक्ताक्षः कृष्णमूर्धजः ॥ निषीदेत्येवमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः ॥ ९८ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

114

११४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हेमंतिर्दलिला ॥७७॥ मूलकर्माणि कोशाद्वृद्धिकराणि कृष्यादीनि तेषां क्रियाकरणप्रकारः ॥७८॥ नीय ८१
ते पुरुषार्थफलाय इदं जगत् ॥ दंडेन नयति प्रणयति ग्रन्थेन यावो वर्तिनो ॥७९॥ संचितो यः सर्वसिद्धान्तवान्
पर्मर्थार्थश्च कामश्च मोक्षश्चापि वर्णिता ॥ उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणः
मूलकर्मक्रिया चात्र माया योगश्च वर्णितः ॥ हेयमानस्थानसंचैव च वर्णितं च स्थिरा भवेता ॥८२
येयेह परापेल्लोक लनेन चलेदा प्यवर्तन ॥ तस्मिन् वै राजशार्दूल नीतिशास्त्रे भिवर्णितं
एतत्कृत्वा शुभं शास्त्रं ततस्स भगवान्प्रभुः ॥ देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान्
उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापना य च ॥ नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता ॥८६
दंडेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका ॥ निग्रहानुग्रहरता लोकाननु चरिष्यति
दंडेन नीयते चेदं दंडं नयति वा पुनः ॥ दंडनीतिरिति ख्याता त्रीन् लोकानभिवर्तते ॥८८
षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु ॥ धर्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दि
ता ॥८९॥ ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शंकरः ॥ बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणु
रुमापतिः ॥९०॥ प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवाञ्छिवः ॥ संचिक्षेप ततः शास्त्रं म
हार्थं ब्रह्मणा कृतं ॥९१॥ वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिन्द्रः प्रत्यपद्यत ॥ दशाध्यायसहस्रा
णि सुब्रह्मण्यो महातपाः ॥९२॥ भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरंदरः ॥ सहस्रैः पंच
विशालाक्षं वाहुदंतकं बाहस्पत्यमित्युत्तरोत्तरसंक्षिप्तं दंडनीतिग्रंथनामानि ॥ ८१॥८२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संवत्सरोन्योतिविभो ॥१॥ आत्मना स्वशरीरेण महाष्टमः पृथुर्विभोः सकाशाद्दिव्यर्थं तथा हि विष्णुः प्रथमः
एवमस्त्विति वैन्यस्तु तैरुक्तो ब्रह्मवादिभिः ॥ पुरोधाश्चाभवत्तस्य शुक्रो ब्रह्ममयो निधिः ॥१॥ मंत्रि
णो वालखिल्याश्च सारस्वत्योगणस्तथा ॥ महर्षिर्भगवान्गर्गस्तस्य सांवत्सरोभवत् ॥२॥ आत्म
नाष्टमः स्वयं वक्ष्यति येषां परान्द्विषु ॥ उत्पन्नौ वदिनौ चास्य तत्पूर्वौ सूतमागधौ ॥३॥ तयोः प्रीतो ददौ
राजा पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ अनूपदेशं सूताय मगधं मागधाय च ॥४॥ समत्वं च तदा पार्थ तस्य
ष्यणुपपादयत् ॥ वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतं ॥५॥ मन्वंतरेषु सर्वेषु विषमा जायते म
ही ॥ उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् समंततः ॥६॥ धनुःकोट्या महाराज तेन शैला विवर्द्धि
ता ॥ स विष्णुना च देवेन शक्रेण विबुधैः सह ॥७॥ ऋषिभिश्च प्रजापालैर्ब्राह्मणैश्चाभिषेचि
त ॥ तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पांडव ॥८॥ सागरः सरितां भर्ता हिमवांश्चाचलोत्त
मः ॥ शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ॥९॥ रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥ यक्ष
राक्षसभर्ता च भगवान्नरवाहनः ॥१०॥ धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनं ॥ हया रथाश्च
नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ॥११॥ प्रादुर्बभूवुर्वैन्यस्य चिंतनादेव पांडव ॥ न जरा न च दुर्भिक्षं
नाधयो व्याधयस्तथा ॥२१॥ ॥ ॥ रामः ॥

विराजद्वितीयः कीर्तिमांस्तृतीयः कर्दमश्चतुर्थः अनंगः पं
चमः अतिबलः षष्ठः वेनः सप्तमः पृथुरष्टम इति ॥१२॥१३॥१४॥ १५॥१६॥१७॥ १८ ॥१९ ॥२०॥ २१॥॥ ११५

स्ववशः स्वानींद्रियाणि तद्वशाः न कदाचन भविष्यमीति शेषः स्वेति सत्क्रः ॥ ७ ॥ ८ ॥ २ ॥ ॥ राम ॥ ॥

तस्मात्त्रिपादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः ॥ ये चान्ये विंध्यनिलया म्लेच्छ्यानस्महस्तयाः ॥ ६७ ॥
भूयांस्य दीलाणं पाणिं ममंत्मुत्ते महर्षयः ॥ ततः पुरुषव्याघ्रो रूपेणेंद्र इवाचरः ॥ ६८ ॥ कवचीब
द्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ॥ वेदवेदांगविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥ ६९ ॥ तं दंडनीतिः सकला
श्रिता राजन्नरोत्तमं ॥ ततस्तु प्रांजलिर्वैन्यो महर्षीस्तानुवाच ह ॥ ७० ॥ सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बु
द्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ॥ अनया किं मया कार्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥ १ ॥ यन्मां भवंतो वक्ष्यंति कार्य
मर्थसमन्वितं ॥ तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्या विचारणा ॥ २ ॥ तमूचुस्तत्र देवास्ते तेचैव परम
र्षयः ॥ नियतो यत्र धर्मो वै तमशंकः समाचर ॥ ३ ॥ प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जंतुषु ॥
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ ४ ॥ यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः
निग्राह्यस्ते स्वबाहुभ्यां शश्वद्धर्ममवेक्षता ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञां चाधिरोहस्व मनसा कर्मेति व्यपाश्रयः
तमशंकः करिष्यामि स्ववशो न कदाचनो णागिरा ॥ पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥ ६
यश्चात्र धर्मो नीत्युक्तो दंडनीतिव्यपाश्रयः ॥ तमशंकः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ॥ ७ ॥ अ
दंड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो ॥ लोकं च संकरात्कृत्स्नं त्रातास्मीति परंतप ॥ ८ ॥ वैन्य
स्ततस्तानुवाचेदं वान्दृषिपुरोगमान ॥ ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ॥ ९ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्थापितेऽभिषिक्ते ॥ एकस्य राज्ञो वशे इदं तिष्ठति ॥ तं चेदं दलतो कृत्स्नेन विधीयते इदं जगद् द्विधा न समर्थं न भव-
ति ॥ ३५ ॥ तस्य स्यहस्तय ध्वजय वेसमस्य ॥ ३६ ॥ प्रस्य राज्ञः यः सोम्य मनुं प्रस्द्रहोत स्तभगा दिरूपं चेनपष्प॰

अर्थो दुर्मेलत्रैवार्थः श्रोत्रराज्य प्रतिष्ठिताः ॥ मूक्त्नस्य तपाश्चैव स्वर्लोकादूप्रमेदिनी ॥ ३३ ॥
पार्थिवो राजा यत्ते तानं दुरनीति विशारद ॥ महत्वेन च संयुक्तो वैसविनं नरोभवि ॥ ३४ ॥ महत्वे-
न च संयुक्तो माहात्म्यं चापि गच्छति ॥ ३५ ॥ स्थापिते च ततो देवेन कश्चिद् इति वर्तते ॥ तिष्ठत्येकस्य
च वशे तं चेदं न विधीयते ॥ ३६ ॥ शुभं हि कर्म राजेन्द्र शुभत्वायोपकल्प्यते ॥ तस्यैकस्य वशस्या-
यं लोको वचस्यितिष्ठति ॥ ३७ ॥ यो स्य यो स्य सतां विपक्षेप स्तो सम्यक् सोऽस्य वशानुगः ॥ ह भगेच थैवंते च
रूप वंतं च पश्यति ॥ ३८ ॥ महत्वात्तस्य दण्डस्य नीतिर्विस्पष्टलक्षणा ॥ नय चारश्च विपुलो येन
सर्वमिदं ततं ॥ ३९ ॥ आगमश्च पुराणानां महर्षीणां च संभवः ॥ तीर्थवंशश्च वंशश्च नक्षत्राणां
युधिष्ठिर ॥ ४० ॥ सकलं चातुराश्रम्यं चातुर्होत्रं तथैव च ॥ चातुर्वर्ण्यं तथैवात्र चातुर्विद्यं च की-
र्तितं ॥ ४१ ॥ इतिहासाश्च वेदाश्च न्यायः कृत्स्नस्य वर्णितः ॥ तपोज्ञानमहिंसा च सत्यासत्ये नृत॰ ४२
यः परः ॥ ४३ ॥ वृद्धोपसेवा दानं च शौचमुत्थानमेव च ॥ सर्वभूतानुकंपा च सर्वं तत्रोपवर्णितं

तिरस्य दृष्टः स राजा वशानुगः आज्ञाकरो तितेयं ॥ २० ॥ महत्वादिति दंडस्य सामर्थ्या देवलोके नीत्यादि-
के दृष्टपतत्वदुष्टं ॥ २१ ॥ आगमादिके ॥ चात्वर्य्यथे कीर्तितं ॥ ४२ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥

226

११९

प्रथितावनतांचेति विशेष्ये वर्णलोप विकाराभ्यां पृथिवी ॥२६॥ स्थापनेन सर्वादौ ॥२७॥ देवेति ॥ [illegible] २१
न्यान्यथयथयेत ॥ तत्रेहेतुः ॥ चारा [illegible] निष्पदः से चमात्तद्गरवद्दर्शनेन लोकस्तं तत्र स्वदृष्टाचयालनेनतस्य

मरीरस्पर्शमात्रेणैवान्न चन्द्रोऽन्यात्कदाचन ॥ अपमृत्युर्न तत्रासीत्तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात ॥२२॥ आ
पस्तस्तंभिरे चास्य समुद्रमभियास्यतः ॥ पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभंगश्च नाभवत ॥२३॥ तेन पृ
थिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ॥ यक्षराक्षसनागेन्द्रैरभीप्सितं यस्य यस्य यत ॥२४॥ तेन धर्मोत्तर
श्चायं कृतो लोको महात्मना ॥ रंजिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते ॥२५॥ ब्राह्मणानां क्षत
त्राणात्ततः क्षत्रिय उच्यते ॥ प्रथिता धर्मतश्चेयं पृथिवी बहुभिः स्मृता ॥२६॥ स्थापनं चाकरोद्वि
ष्णुः स्वयमेव सनातनः ॥ नातिवर्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ॥२७॥ तपसा भगवान्विष्णु
राविवेश च भूमिपं ॥ देववन्नरदेवानां नमते यं जगन्नृप ॥२८॥ दंडनीत्या च सततं रक्षितं नरे
श्वर ॥ नाधर्षयत्तथा कश्चिच्चारनित्याच्च दर्शनात ॥२९॥ शुभं हि कर्म राजेंद्र शुभत्वायोपकल्प
ते ॥ आत्मना कारणैश्चैव समस्येह महीक्षितः ॥३०॥ को हेतुर्यद्वशे तिष्ठेल्लोको दैवादृते गुणान
विष्णोर्ललाटात्कमलं सौवर्णमभवत्तदा ॥३१॥ श्रीः संभूता यतो देवी पत्नी धर्मस्य धीमतः
श्रियः सकाशादर्थश्च जातो धर्मेण पांडव ॥३२॥ ॥

आत्मना चितेन कारणैः क्रियाभिश्च समस्य म।
हीक्षितः कर्मेति सेवेय ॥३०॥ विष्णोर्ललाटे चार्थो विशेषोत्पत्तिं तत्रोपपत्तिः कारणं देवत ॥३१॥ पत्नी पालयित्री श्री

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म
भा ग
ही
१०

227

तेनाध्यापयेन्नतावन्नेवन्नैष्ठिकः कृतार्थो भवतीत्यर्थे ॥ स्वयमुपागतेनाराक्रियाश्चैकं प्रपन्नं स्नातानभिषेके
इदमेव महायज्ञपर्मोक्षः शुभानने ॥ स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वनत्र कर्मसमाचरेत् ॥ ३ ॥ तु वेद्विनमुः
पागोङ्कृतमानेस्वकर्मणि ॥ प्रजावाणिविकर्माणि शान्तप्रज्ञानतुचिते ॥ ५ ॥ कुर्वीताप्यत्य
सेतानमर्थोद्गृह्यायेन च ॥ हि विभज्य हि भोक्तव्यं पुनः स्मृद्धिरितीयते ॥ ६ ॥ परिनिष्ठितका
र्यस्तु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ७ ॥ क्षत्रियस्या
पि ये धर्मास्तेन वक्ष्यामि भारत ॥ दद्याद्राजन्न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥ ८ ॥ नाध्याप
येदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ॥ नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्पराक्रमं ॥ ९ ॥ ये तु
क्रतुभिरीजाना श्रुतवन्तश्च भूमिपाः ॥ परा वाहवजेतारस्त एषां लोकजित्तमाः ॥ १० ॥
अविक्षतेन देहेन समराद्यो निवर्तते ॥ क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसन्ति पुराविदः ॥ ११ ॥
एवं हि क्षत्रबन्धूनां मार्गमाहुः प्रधानतः ॥ नास्य कृत्यतमं किंचिदन्यद्दस्युनिबर्हणात्
दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमो विधीयते ॥ तस्माद्राज्ञा विशेषेण योद्धव्यं धर्ममीप्सता ॥ १२ ॥
स्वेषु धर्मेष्ववस्थाप्य प्रजाः सर्वा महीपतिः ॥ धर्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्ठानि कारयेत् ॥ १३ ॥
परिनिष्ठितकार्यस्तु नृपतिः परिपालनात् ॥ कुर्यादन्यन्न वा कुर्यादैन्द्रो राजन्य उच्यते ॥ १४ ॥
वैश्यस्यापि हि ये धर्मास्तेन वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन धनसंचयः ॥ १५ ॥
(स्तस्माहृह्याभ्यां च वेदिति २१

१०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अष्टपंचाशतमः ततः पुनः ॥ सर्ववर्णानां अनुलोमविलोमजादीनां । चातुर्वर्ण्यस्याश्रमाः ब्राह्म
भुविचाप्यागतं यच्च तत्तत्सर्वं समर्पितं ॥ तस्मिन्पितामहे प्राप्ते पांडवैस्तत्र संश्रयः ॥ १३ ॥ ततो ज
गाति राजेन्द्रः सततेनाहितबुद्धये ॥ द्वावप्यनरदेवास्तु तुल्या इति विश्रुतः ॥ १४ ॥ एतत्ते सर्वमा
ख्यातं महत्त्वं प्रति राजनः ॥ कोन्यस्मिन्भरतश्रेष्ठ किमन्यदेहवर्तते ॥ १५ ॥ इति श्रीमहाभारते
शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ५८ अध्याये ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः पुनः स गांगेयमभिवाद्य पिता
महं ॥ प्रांजलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य
के पृथक् ॥ चतुर्वर्णाश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः ॥ २ ॥ केन वै वर्द्धते राष्ट्रं राजा के
न विवर्द्धते ॥ केन पौराश्च भृत्याश्च वर्द्धंते भरतर्षभ ॥ ३ ॥ कोशं दंडं च दुर्गं च सहायान्मं
त्रिणस्तथा ॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः ॥ ४ ॥ केषु विश्वसितव्यं स्या
द्राज्ञा कस्यां चिदापदि ॥ कुतो वात्मा दृढं रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ५ ॥ भीष्म उवाच ॥
नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ॥ प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च ॥ ७ ॥ आ
र्जवं भृत्यभरणं नवैते सार्ववर्णिकाः ॥ ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलं ॥ ८ ॥ ५ ॥
निसाईन
णस्य चत्वार आश्रमाः हविर्विहस्त्रयो वैश्यस्य द्वौ शूद्रस्यैक इति ते यां ॥ ९ ॥ सर्ववर्णधर्मानाह अक्रोध इ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ गा॰
प्राद्वी
११८

228

द्विजातीनामध्ययनं किंचिन्नुतितेन द्विजातीनां ॥२५॥ अतिरेकेण स्वकर्तव्येषु ध्यानादिषु कृतेन मन्तोषेष्य ॥ ॥१
मन्त्रवर्ज्यं जितं संपिपने शूद्रस्य गृहं मानेव गृहार्थेयथा कर्तव्यं पंचयज्ञादिपातनं न भौयादि स्मृत्यास्ततः
पतेऽभिगच्छेतिय स्येतत्तत्स्मतच्छ्रत मिति ॥ तस्मात् कर्मकर्मत्तद्गृहार्थेपतो हिमत्रेति ॥ तस्य च शूद्रस्य न
मेत्रको पको लौन्यर्थः ॥ तस्मादितिपाकयज्ञेषु स्वल्पनैर्गृह्य शांतिवैश्वदेवादिर्येनैत प्रवर्तनानेन्न
शूद्रश्चैव प्रशस्यानि तत्स्वधर्मे पतने हितत्वे ॥ पंचकंविद्विजातीनां शूद्रः शुश्रूषणाद्रजेत ॥ कल्या
तेन तत्तेप्राकृतं निपर्मेविदो जनाः ॥२६॥ इयः पितेन पन्याय भत्ते भानृदुर्कवलो ॥ शूद्रेण
तन दातं आभर्ता कस्यांचिदा यदि ॥२७॥ अतिरेकेण भर्तव्या भर्तार्हय पारित्तय ॥ न हिसम
त्विष्यद्रस्य भर्तर्दृहार्थं पतो यस्मः ॥२८॥ वकस्य पाणि वर्णानां यत्तस्तस्य च भारत ॥ स्वाहा
कारवषट्कारौ मंत्रः शूद्रेन विद्यते ॥ तस्मात् शूद्रः पाकयज्ञेषु गत्ता व्रतवानलये ॥ एणाय
ज्ञमयौ माक्षुः पाकयज्ञस्य दक्षिणा ॥२९॥ शूद्रः पैजवनो नाम सहस्राणां शतं ददौ ॥ ऐन्द्राग्नेन
विधानेन दक्षिणामिति नः श्रुतं ॥३०॥
तत्रतेपाप्यहीनः ॥ षष्टस्तुष्टिर्भवेत्किंचिद्विटेष्टापूर्वकला
निनवचनादिपूर्णपात्रे प्रवृत्तेनश्रुकालतरणपूर्णपात्रमयीपत्नेगवामिव पूर्णपात्रनाम वर
णयत्नान् स्मारणमंत्रोल्लिख्यापौराणिकाः नामंत्रवा पूर्णवर्जिताः इति सर्वशूद्रपत्सुल दूष्यं
सहस्राणाध्याने लतनपूर्णपात्राणि ऐन्द्राग्नस्य विधिर्यथा श्रौतचरोः यथा वैविधिस्तथैव मंत्रकेभ्य
स्यविधिनानेन ॥३१॥ ॥ ११८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यस्तां शूद्रेणानां रक्तकोवेश्यश्च एकस्यां नीरस्त्वचेनतं न हरेत्॥ यानस्य रत्नके वर्येण कांगोवृषभमिथुनं वेतनं न हरेत्
वा ... लब्धान् समर्पनिकान्हरेत्॥२५॥ एवं समस्यानामपि समभेवांशं हरेत्॥३॥ कुर्वीत मक्षचयानि न
पितृवत्स्यान्नये ... शूद्रः सर्वान्यपश्रुति ह॥ विकर्मतद्वेद्यमेव समस्या चेरत्॥२२॥ ब्रा
यास हितेषां वैम... विमचाप्नुयात्॥ प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून्॥२३॥ ब्रा
ह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यथाशास्त्रं स्योपजीवनं॥२४॥ ब्राह्मणे
का पिवर्तनं ... मिथुनं न हरेत्॥ लब्धांशं समभागेन यथाशृंगं कालाखुरं॥२५॥ सस्यानि
सर्वबीजानां नामेषां मांवन्नरोष्ट्रिभिः॥ न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति॥२६॥ वैश्ये च
इच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन॥ शूद्रस्यापि हि स्येय धर्मो लक्ष्ये वक्ष्यामि भारत॥२७॥ प्रजाप
तिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत्॥ तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते॥२८॥ तेषां
शुश्रूषणाच्चैव महत्सुखमवाप्नुयात्॥ शूद्र एतान्परिचरेत्त्रीन्वर्णाननसूयकः॥२९॥ संच
योश्च न कुर्वीत जातु शूद्रः कथंचन॥ पापीयान्हि धनं लब्ध्वा वशे कुर्याद्गरीयसः॥३०॥
राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः॥ तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनं॥३१॥
अवश्यं भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते॥ छत्रं वेष्टनमौशीरमुपानद्व्यजनानि च॥३२॥ या

यच्छ्यते॥ धार्मिकः धर्मप्रधानः न तु भोगस्तेषां प्रधानः॥३१॥ ओ शीरं वेष्टनं वीरमल्लमनाश्चंदि॥३२॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा० ए०
स्कं० ७
१९९

तथा च मानसैर्देवैस्तैर्दृष्टोऽत्र ईश्वरत्वेन ज्ञात्वा गात्मके यज्ञे सर्वं वर्णाश्रमोचितं क्रियते तत्र स्पष्टः इत्यर्थः सोऽयं श्लोकः अस्य
मानसयज्ञकर्तृः देवा इत्येव ज्ञाता स्तुत इहेतु इति न अपि तु श्रद्धा इति तत्वात् ॥ सर्वेऽप्यस्य यज्ञे भागं क
मयन्त इत्यर्थः ॥ नास्य यज्ञस्येति पाठे एतेन यज्ञे देवा अपि कर्तारो न इहेतेन समर्था भवन्तीति योज्यम् ॥ ५
ननु त्रिहीनस्य शूद्रस्य कथं पाकयज्ञेष्वपि कारणं स्यात् ॥ तद्देवत्ते ब्राह्मणाः स्वेन तेजसा प
रात्पराणां नापयजन्ते स्म आसीत् ॥ अपरो विजानन् महत्त्वं शूद्राणां हि पुण्यजनः इति ब्राह्मण
यामानमपि वर्णानां स्वधर्मस्य परा देवन ॥ मनःकारणात् ॥ नसौ श्रुता तो या ब्रह्मणाः परात्तु स्व
न्तु हि शयनाय यज्ञ इति तिनेव आसीत् ॥ अपि तत्र प्रथमकाले अन्नानां कर्मणा हि तत्तोऽस्य कं यज्ञेन हृ

यज्ञमनीषया तानसर्वं वर्णपुमांरत ॥ नास्य यज्ञक्रतो देवा ऋषयो तेन ते जनाः ततः सर्वे
पूर्वे वर्णाः श्रद्धायज्ञो विधीयते ॥ ५ ॥ तद्देवत्ते ब्राह्मणाः स्वेन तेजसा परात्पराणां नापयजन्ते वमासी
त् अपरो विजानन्ः महत्त्वं शूद्राणां स्मृता हि पुण्यवर्णाः पञ्चसु हः ॥ ४९ ॥ ॥ राम ॥

स्तुत्येष्टेष्ठत्वा यजन्ते न वर्णाः गङ्कतनं वनएव स्यवमन्वासीत् ॥ एवं पुराकल्पप्रदर्शनेन समस्ते लोपं वि
धिनेयः अपयज्ञ इति यस्मिन्पदे प्रयोगस्तत्र पराम्य आमिता क्रियाफलस्य पुत्रः अपरो नीचैः वैयाहि
कात् ॥ श्रोता नाम्नाप्यन्यता ॥ विज्ञानेनापि नीतो विज्ञाय ॥ तस्य यागे यो लौकिकाणवर्णं पंचवर्णे इति विधा
नादेतस्याः ॥ एकवैन इतोतेन कृएव लौकिकः मवाथ वल्लयज्ञस्व च होऽप्यस्माद्दिमपञ्चकस्या
त्रिमति साध्य इति वरदाहाकारो देशितः संस्पृष्टा इति तत्रापि मन्त्रसमर्पणे त्याज्येन वेषयः वैषयस्त्वाद्दाह्नीतः
श्रोते विधि इष्टकल्पो हि न वन्तो वेति विषयस्त्वाद्दाहित एव अर्थम मम्यानयनेन इत्यपि ते ॥ यस्मात्स्वेन स्वा

229

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ननु तस्मात्क्षत्रियो यजमानेन वक्तव्यमिति श्रुतेः कथमस्मादेवापि यजमानस्याधिकारो ह यत इति । सृष्टेषु वर्णेषु नो
नैव वर्णिकानां योग्यतः मतस्यैव शूद्रस्यैव भवतीति नस्यतत्सेवकत्वात् ॥ यथा हि शूद्रस्याग्नेर्योन्यादि च
चितत्वं कौसल्यानामयोग्यत्वं विद्याहननवत् ॥ एवं शूद्रस्याब्राह्मणादीनां तथापि तु शूद्रस्यापि वर्णस्य कु
नयनप्रतिलाभो नित्यमयेन चेत्यर्थः साधश्लोकः ॥ ५ ॥ इह पूषशब्देन निर्गतेन सर्वेषां वर्णानां श्रेयस्करणं

यतो हि सर्वे वर्णानां पुष्टिकृत्स्वभावतः ॥ शूद्रे सर्वेषु यत्नेषु प्रजापतेर्विधीयते ॥ ८ ॥
देवतानां हि सम्पृष्टापवित्रयजताच यत ॥ देवतान्हि परां विप्राः सेवन्ते नपरस्परं ॥ ९ ॥
अप्रयजन्नित्युच्चैः तेनोक्तः काम्ये समाहिते ॥ सृष्टस्त्वाश्रमेण वर्णाः पूषवर्णोऽपि शूद्र
रूपः ॥ १० ॥ देवतानामपि ये देवाः पूषप्रभृतयो हि ते ॥ तस्माद्वर्णः सर्वप्रजाः संसृज्य
तेन काम्यया ॥ ११ ॥ स्रष्टा पत्न्याममविदत्र्यो नित्यं स्रष्टा हेतवो हि ते ॥ प्रन्त्यपन्नरसा
मा च प्राजापत्यमुपद्रवः ॥ १२ ॥ ॥

स्त्रीषु स्वैरं च शूद्रस्यापि यज्ञेऽपि काराः स्मृताः ॥ ७ ॥ यद्गुप्तेनैतेन तेन वर्णे हितं ॥ वर्णैः सशूद्रैः सर्वे पत्नाः
प्रोताः स्मार्ते च ॥ न काम्यया स्वभावात्संसृज्यन्त इति शूद्रस्यापरिहार ॥ ९ ॥ अत्र वेदे नाम ॥ कर्मणि
द्विजस्यैव विधिकः शूद्रः शूद्रेण । उपद्रवतीति तस्मोपगामित्वादुपद्रवः दासः शूद्रः स एव दहीनो
पि प्राजापत्यः । प्रजापतिदेवताकः यथाऽऽग्नेयो ब्राह्मणः ऐन्द्रः क्षत्रियस्तद्वत् ॥ १० ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म भा शां ६२

120

तानिधेयः शास्त्रसिद्धेहोत्र स्तुयातिः॥४०॥ पक्तेविलप्रहेष नराना दिहिना प्रणधिने॥४१॥ कस्यचतुःनिमार्द्रः॥४२
श्रद्धापवित्रंपथास्यात्तस्मात्यष्टव्यमितिरेषयः॥४३॥ जनसृष्टिनमः प्राश्रमा॥४४॥ वानप्रस्थमिनिपाद्दक्ष
मणंविवद्धतः चनर्थसन्यासेते चनवापरणसंस्कारेंत्रहिनचववदेति॥४५॥ द्विजातेनमवाप्यवेदम
तानियः संप्रजानांनिज्ञानानिष्पुथनिश्चितः॥ द्विजातिः प्रदेषोपनतः तपश्चं पुरुषोहति॥४६
तेनोवाप्यपहिवापापापदिवापापहृतम॥ यच्चमिष्टतिपत्तेपःसाधुमेववदेतितं॥४७॥ कस्यच
त्तप्रशंसेतिसाधुवेनदसेशयं॥ सर्वथामस्तेदावाणीयष्टव्यमितितिणय॥४८॥ शून्नहिपन्नस्तमे
किंचिन्त्रिषुलोकेषुविद्यते॥ यस्माज्जष्टव्यमित्याहुः पुरुषेणानसूयता॥४९॥ श्रद्धापवि
त्रमाश्रित्ययथाशक्तिप्रयत्नतः॥ इतिश्रीमहाभारते शांतिपर्वणिराजधर्मेषु ६० भीष्मउवाच॥ आश्रमा
णांमहाबाहोश्रृणुसत्यपराक्रम॥ चतुर्णामपिनामानिकर्माणिचयुधिष्ठिर॥१॥ वान
प्रस्थंभैक्ष्यचर्यंगार्हस्थ्यंचमहाश्रमं॥ ब्रह्मचर्याश्रमंप्राहुश्चतुर्थंब्राह्मणैर्वृतं॥२॥ जटाधर
णसंस्कारंद्विजातित्वमवाप्यच॥ आधानादीनिकर्माणिप्राप्यवेदमधीत्यच॥३॥ सदारो
वाप्यदारोवाआत्मवान्संयतेंद्रियः॥ वानप्रस्थाश्रमंगच्छेत्कृतकृत्योगृहाश्रमात्॥४॥
तत्रारण्यकशास्त्राणिसमधीत्यसधर्मवित्॥ ऊर्ध्वरेताःप्रव्रजित्वागच्छत्यक्षरसात्मतां॥५॥
धीत्यआदानादीनिकर्माणिप्राप्यवानप्रस्थाश्रमेगच्छेदित्यनघ॥६॥ आरण्यकानांवानप्रस्था
नांमाहात्म्यणिशासनानिसमधीत्यसस्यागनशनेनप्राप्यश्रेयःस्वात्मतोकेवलं ॥५॥ रम ६२

यस्मात्त्रिपुष्पान्सगणोयज्ञस्तस्मात्त्वैवैपिवर्णाः कृत्त्वः सापवापवयज्ञसंयोगात ॥ एवं पमेवाप्यपि
ज्ञातिसाम्यतासात्त्वशकाहृत्वातिवर्णाः ॥ अपित्त्रियवैश्यशूद्रलस्पत्रासगणस्यविकारेत्त्रिया
दिकन्यासुन्नमज्ञाभिषिक्तादेसत्त्पतएवेतेनपमेतोनन्कतसूत्रैवर्णाब्राह्मणेसृष्टा इति
ष्यितेनच्चेहृतमास ॥ एकइतितपुनत्वनिश्चयंविप्रमानपकौविप्राक्षसेवृप्रथमाब्राह्मणःसृष्टो
जातःब्राह्मणसंततितात्त्वेपूर्तेनेब्राह्मणाएवेत्यर्थः तन्नसृष्टातःएकसामेति ॥ अकारावेसवाचा

तस्माद्वर्णाकर्मनिवेशात्तितिवर्णाः संस्त्पेनेतस्यविकाराएव ॥ एकं सामयजुरेकं ऋग्वेगेका
विप्रश्रेष्ठोनिश्चयेतपुरस्त ॥ ४७ ॥ अत्रगाथायज्ञगीताः कीर्तयंतिपुराविदः ॥ वैखानसा
नांराजेन्द्रमुनीनांयष्टमिच्छतां ॥ ४८ ॥ उदितेनुदितेवापिश्रद्दधानोजितेन्द्रियः ॥ वह्निंजु
होतिधर्मेणश्रद्धावैकोनराधिप ॥ ४९ ॥ यत्किंचनमस्यतस्यवेपदस्कतेतडत्तं ॥ वह्निनिय
ज्ञरूपाणिनानाकर्मफलानिच ॥ ५० ॥ ॥ राम ॥ ॥ ने

केषांस्यपोषकभिक्षोनंमाना ॥ वह्निनानारूपाभवतीतिश्रद्धेवेकं ॥ अकाररूपमेवयत्तरेपर्यसा
मादिरूपतयाब्रह्मवब्रह्मणादिरूपेरुत्यर्थः ॥ ४९ ॥ वैखानसानांवानप्रस्थानांगाथाः ॥ पत्तन्त
तिश्लोकाः यज्ञगीताः ॥ ४८ यत्किंचमितिरोहगावसहायजमपावस्तशामित्यादिवह्निवब्राह्मण
वोऽकालमग्निहोत्रमुक्तत्वमाहुतेविष्णुदमाहुतेविष्णुमानमिति ॥ स्वऋमपिमहेवेत्यंभवतीति
तत्त्वंब्रामिहोत्रयत्नब्रसकतेपथाविधिपिहुतंततःमवोनकहहुनोदिरोहदोति ॥ ५० ॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. पा.
गा. टी.
१२१

121

हृतिर्जीविकां विशोष्य शुष्कं कृत्वा न्यायागतेन पथेनेन जीवन् विमुक्तः॥ १५॥ तस्येति। तस्य गृहस्थस्य देहप-
रित्यागात् समाहितस्य दिव्यदेहाभिमानत्यागात्॥ प्रशमाहितस्य मरणानन्तरं॥ इष्टाः कामाः वि-
षयाः हार्दाकाशस्य गेवा उपतिष्ठन्ति॥ कामाः प्रत्ययाः इति छेदः संधिरार्षः सर्वतो हि शिरोमध्ये

अथात्र नारायणगीतमाह। महर्षयः प्रलातमहान्भावाः॥ महर्षे हे मत्स्येनतनयः प्रथुकेतन-
दुस्तमानं हिमयानि वाय॥ मन्यानं वंचातिथिपूजनं च यमं तत्र शाहस्रानि सदारैः॥ निष-
वितत्यानि सत्वानि लोके स्मिन्परे चैव मृतेमर्मेन्नम॥ १६॥ मरणं पुत्रदारांश्च वेदानाथ्य
रणानतथा॥ वसन्नाश्रमे श्रेष्ठ वदंति परमं पद॥ १७॥ एवं हि यो ब्राह्मणो यत्र शीलो गार्हस्थ्य
मध्यावसते यथावत॥ गृहस्थवृत्तिं प्रविशोध्य सम्यक् स्वर्गे विशुद्धं फलमाप्नुते सः
तस्य देहपरित्यागादिष्टाः कामा ह्ययामता॥ अनन्त्याय पतिष्ठति सर्वतो हि शिरोमखः॥ १८
स्मरेत्वेको जपत्येकः सर्वानेकोनुपश्यति॥ एकस्मिन्नेव चाचार्य शुश्रूषुर्मलपंकवान्॥ १९॥
ब्रह्मचारी व्रती नित्यं नित्यं दीक्षापरो वशी॥ परिचर्यां तथा चैकं कृत्यं कुर्वंस्तथा सदा १९
शुश्रूषां सततं कुर्वन् गुरोः संप्रणमेन्नव॥ षट्कर्मस्वनिवृत्तश्च तत्प्रवृत्तश्च सर्वशः॥ २०॥

इत्यनेन कर्मानां किंकरायाणामिव वर्णपतनं प्रत्यक्तं यत्र यत्र देशे काले वा योगात्तत्र यो यं वा संकल्प-
यति तत्तस्य वस्तुउपतिष्ठतीत्यर्थः॥ १८॥ ब्रह्मचारिणां पिके वल्पमाहस्मरेदिति॥ सर्वान्देवान् संत्र-
स्थ॥ १९॥ दीक्षा नियमविशेषस्वीकारः वेदवेदान्तकृत्यं कात्स्न्यमहंध्यानयोगे॥ २०॥ तदविरोधेन स्व-

१२१

एतान्नित्यं हि जन्तन् ब्रह्मचारी नियतमानसः प्रकारांतरेमोक्षप्राप्तिर्भवति ॥१॥ ब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेदिति श्रुतेर्मध्यम
माश्रमद्वयमनित्यमित्याह ॥ चरितेति ॥२॥ विकाराः कामसंकल्पादयस्तद्वान् ॥ चित्ततरहितोनिर्विका
रवान् ॥ अनन्तमकरन्दर्थः ॥३॥ दरहितात्मनिमग्नात्मा ... ॥ समाहितः योगयुक्तः सन्नण्हेस्थम

एतान्येव निमित्तानि मुनीनां ... ॥ कर्तव्यानीह विप्रेण राजन्यादौ विपश्चिता ॥४॥
चरितब्रह्मचर्यस्य ... विधानेन ॥ भैक्षचर्यास्तथीकारः प्रशान्तः ... ॥५॥ ...
...निराशीः
स्यात्सर्वसमो निर्भोगो निर्विकारवान् ॥ विप्रः ... प्राप्नोति ... ॥६॥ अ
...निभक्ता ॥ समाहितः प्रचरेत् ... योगा
...निपर्मेण ... ॥७॥ ... निर्द्वन्द्वः
... ॥८॥ ...
प्रमत्तो ... ॥ ... नित्यमहाश्र

परिव्रजः प्रचरेत् ... ॥९॥ असमाहितप्रत्याहारदोषेन ॥ ...
वः ... ॥१०॥ विषयः ... ॥ अप्रमत्तः अवहितः सर्वेभ्यो लिङ्गयुक्ते
भ्यः प्रदाताः ... लिङ्गप्रदातेति ... नित्यः ॥११॥

॥ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म० भा०
शां० टी०
१२२

षट्कर्माणि प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणानुचिन्तनं समाधिरिति । इत्यादीनामष्टमीनं रोधयोगान्सर्वा श्रमधर्मयोगांश्चैव षट्कर्माणि स धर्मः अहिंसा ॥ संवृत्तस्याचपलस्याकृतात्मनः जितचित्तस्य ॥ ध्यानप स्त्रिवाचारो । अलारंभमितः अल्प ॥ ॥ ननैवं बृहणः स्वधर्मे त्यक्ते किमिति हीनधर्मे रमन्तीत्याशंक्या ह यद्यपि । यः पुमान् यस्मिन्नवस्थाविशेषे यत्र देशे काले वा येन फलेन निमित्तेन यत्कर्म करोति ।

षट्कर्मसंप्रवृत्तस्य आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ स्वधर्मोपपन्नस्य संवृत्तस्याकृतात्मनः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणस्य विशुद्धस्य तपस्यभिरतस्य च ॥ निराशिषो वदान्यस्य लोका ह्यनन्तसंमिताः ॥ ५ ॥ यावस्मिन्नहते कर्म यादृशं येन यत्र च ॥ तादृशं तादृशेनैव स गुणं प्रतिपद्यते ॥ ६ ॥ वृद्ध्या कृषिवणिज्येन जीवसंजीवनेन च ॥ वेत्तुमर्हसि राजेन्द्र स्वाध्यायगणितं महत् ॥ ७ ॥ कालसंचोदितः कालः कालपर्यायनिश्चितः ॥ उत्तमाधममध्यानि कर्माणि कुरुतेऽवशः ॥ ८ ॥

साधु असाधु वा तत्र ॥ स फलेन भाजिताभ्यां साधुत्वमेवेति प्रतिपद्यते ॥ न निर्देशः मित्रित्वतो विरस्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ तान्येवाह वृद्ध्येति । जीवैः संजीवनं मृगयाजीवित्वं तेन महद्यदिव स्वाध्यायगणितं वेदाभ्यसनं वृद्ध्यादिभिः समानमिति वेत्तुमर्हसि उत्कृष्टेतोत्यर्थः ॥ ६ ॥ अभ्यासात्कर्माणि रा चेत्तत्त्वेन ॥ उत्तमान्येव तानि कृतानामभ्यस्यंत इत्याशंक्याह ॥ कालेति । कालेन पर्यायेण आविर्भवतीति कालपर्यायः प्राग्भवीयो वासनासमूहः तेन कालेन प्रेरितस्तदनुगुणं कर्म करोति ।

१२२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपि कारणान्निग्रहानुग्रहेण ॥ २९ ॥ इति नमः ॥ शिवान ॥ १ ॥ उक्तां विशेषेण विधिश्च [illegible] ब्राह्मणस्यैव धर्मो ३
न्याशोधनार्ह ॥ ब्राह्मणस्येति ॥ एतेन [illegible] स्य [illegible] पि ब्राह्मणस्य हिंसा धर्मः काम्यकारणेऽत्र तु विधि
चोदितं [illegible] निरोधिनं [illegible] निचेमात्रं धर्मे [illegible] पत्तेः कथं हिंसैः [illegible] मन्हतीति त्रयो हिंसापराः

न च त्यागी च कारणमेवेत हिंसनो न च ॥ एषो धर्मः परमः सनातन [illegible] चारिणां दृश्यते ॥ २९ ॥ इति श्रीम
हाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे [illegible] प्रथमोऽध्यायः ॥ ० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ शिवान [illegible] लोकेऽस्मिन्
लोकस्य मनतान ॥ अहिंसा धर्मान [illegible] पापानां न महिंसानां [illegible] वहान ॥ भीष्म उवाच ॥ ब्राह्मण
स्य च ता [illegible] श्रमा विहिता प्रभो ॥ वर्णाश्रमानुवर्तेते त्रयो भरतसत्तम ॥ ३ ॥ उक्तानि कर्म
णि वह्निना [illegible] राजन्य परायणानि ॥ [illegible] निदृष्टानि विधौ [illegible] निहतो अहिंस्यं वि
हितं यथावत ॥ ३ ॥ ह्रासाणि वै [illegible] निचे सर्व मानः चोदितानि कर्माणि च ब्राह्मणस्य तु ॥ ४ ॥ अस्मिं
ल्लोके निहितो मंदचेता: परे च लोके [illegible] प्रयाति ॥ ५ ॥ या वेदानां विहिता लोकदोषस्य [illegible] नि
हन्ते केयशो ॥ ॥ विक्रमेण स्थिते विप्रैर्वेवता च पोडव ॥ ६ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम

वर्णाश्रमानुवर्तेते त्रयो [illegible] च [illegible] कानीत्यादिना ॥ राजन्यानां परायणानि [illegible] जया ॥ दीनि ॥ ह
हन्ते विधौ [illegible] प्रतिवचनेन [illegible] पानि ॥ यतः [illegible] विधिप्रधाने प्रवृत्तिशास्त्रमिति
यावत ॥ तत्कथं निवृत्तिशास्त्रमिति यावत ॥ तत्कथं निवृत्तिप्रधाने ब्राह्मण धर्मे [illegible] :

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धर्मेषु सक्तान्निवसन्ते लोके च नेच्छति वेदान्तानिरतत्वात् ॥ लोक इति ॥ लोके स्वर्गे ॥ इदं सर्वं वादिश्राश्रमस्या ॥
स्वधर्मेण तिष्ठेयुः सर्गादिकं सर्वं विलुप्तं स्यादेवं तद्भावे सर्वे कृतकर्माणस्थाश्रमिणो भाव ॥ १७ ॥ एषां
त्रयाणां त्रैवर्णिकानां शूद्राणां स्वराज्याश्रमधर्मसेवनं यथा भेदेच्छतीत्येतेनावधपत्नीत्यान धर्मा ॥

नियमे योगे चाप्यु चैवाक्षुद्रो नो हिंसात्मकेत्यन्नः धर्मस्तु शूद्रे ह च कं कं याति चान्या निवाजनन्
देवान्न्यानि भवेति चास्य ॥ १२ ॥ तस्माद्धर्मो विहितो ब्राह्मणस्य दमः शौचमार्जवं चापि राजन् ।
जन ॥ तथापि सर्वाश्रमाः सर्वपूर्वं गोरा जनन ब्रह्मण्यं वर्णविरक्षणाः ॥ १३ ॥ यः स्याद्दान्तः सोमप
आर्यशीलः सानुक्रोशः सर्वसहो निराशीः ॥ ऋजुर्मृदुरनृशंसः क्षमावान् स वै विप्रो नेतरः पा
पकर्मा ॥ १४ ॥ शूद्रे वैश्यं राजपुत्रं च राजन् लोकाः सर्वे संश्रिता धर्मकामाः ॥ तस्माद्वर्णान् ।
शान्तिधर्मान्स्वसक्तान्मत्वा विष्णुर्नेच्छति पाण्डुपुत्र ॥ १५ ॥ लोके चेदं सर्वलोकस्य न स्याच्चातु
र्वर्ण्यं वेदवादाश्च न स्युः ॥ सर्वाश्चेज्याः सर्वलोकक्रियाश्च सद्यः सर्वे चाश्रमस्था न वै स्युः ॥ १६ ॥
यश्च त्रयाणां वर्णानामिच्छेदाश्रमसेवनं ॥ चातुराश्रम्यदृष्टांश्च धर्मास्तान् शृणु पाण्डव ॥ १७ ॥
शुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसंतानकर्मणः ॥ अभ्यनुज्ञाततराजस्य शूद्रस्य जगतीपते ॥ १८

श्रवण ॥ १८ ॥ शुश्रूषोः वेदांतेष्वनधिकारात् ॥ पुराणद्वारा आत्मानं श्रोतुमिच्छोः कृतकार्यस्य पाव
दीक्षामर्थ्यमसे विनैवैत्व एव स्यज्ञातपुत्रस्य ग्रभ्यनुज्ञातो राज्ञा इत्यभ्यनुज्ञातराजस्तस्य ॥ १८ ॥ १२२

एवं चेत्कृतं विधिप्रतिषेधाभ्यामित्यत आह। श्रुतवेततीति पुराश्रेयस्कराणि प्राचीनानि पुण्यपुण्यानि यानि पृथानानि देहारंभकाणि तानि श्रुतवंतितिदेहस्यैव श्रुतवत्वात्॥ देहमेवैपतत्स्वेतुः स्वाभ्यागः मनेनतदपरिहार्यमन्यच्च शुभाशुभप्रवृत्त्यादौ लोकः स्वकर्मनिरतः स्वस्यश्रभीष्टे यत्कर्म रागादिविष

श्रुतवेति पृथानानि पुराश्रेयस्कराणि च॥ स्वकर्मनिरतो लोको ह्यक्षरः सर्वतोमुखः॥६॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ७३ भीष्म उवाच॥ न्यायकर्षणे शत्रुनिवर्हणे च कृषिं च वाणिज्यपशुपालनं॥ शुश्रूषणं चापि तथार्हतो नरकायमेतत्परमं द्विजस्य॥१॥ निष्कान्तव्रस्य गृहकर्म गृहस्थो नमनीषिणां॥ कृतकृत्यस्य चारण्ये वासो विप्रस्य शस्यते॥३॥ राज्यप्रेष्यं कृषिधनं जीवनं च वणिक्पथा॥ कौटिल्यं कौटलेयं च कुसीदं च विवर्जयेत॥२॥ शूद्रो राजन्भवति ब्रह्मबंधुर्दुश्चारित्रो यश्च धर्मादपेतः॥ वृषलीपतिः पिशुनो नर्तनश्च ग्रामप्रेष्यो यश्च भवेद्विकर्मा॥४॥ जपन्वेदानजपंश्चापि राजन्समः शूद्रैर्दासवच्चापि भोज्यः॥ एते सर्वे शूद्रसमा भवंति राजन्नेतान्वर्जयेद्देवकृत्ये॥५॥

यथाभूतं तथैव निरतः तत्रपतितः सर्वतोमुखः प्रवृ
त्तो वाखतंत्रश्रुतरो जीवः तत्र तत्र कामकारेण प्रवर्तते तो विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यावसरस्य वा एतेन मित्य
र्थः॥ ६॥ एवं कर्षणिं तमः न्याकर्षं ॥ २॥ कौटिल्यमसत्यं कौलटेयं कुलटापुत्रं तेजारकर्मपारदार्यं वा
न्यत कौटलेयमिति पाठे प्रकल्प्यमात्सर्यमिति ॥ ब्राचतो ॥ कुसीदं वृद्धिजीविका ॥ ५ ॥ राजप्रेष्यादि
वेदानजपन् ॥ अजपन्नाशूद्रवत् दैवे हि भोजनीयएवेति भावः ॥ ५ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ भा॰
शां॰ टी॰
२२७

224

राजानुशिष्टेन नमस्कार्यार्थं इष्टेन तत्र वेदानध्ययनाकरन्तेन न हि तस्मा मोक्षचर्या सिद्धिरिति शेषः एवं मेव पःनः
मेव यायावरण ज्ञ वज्रानमात्रार्थमित्यर्थः तत्र कुर्वे स्तुजौ वितनकान्तया भैक्षचर्यां चरेदेवेत्यर्थः
एतन्नैवतेन ध्रिकं नित्यं च यायणं राजादीनां तेषामाश्रममन्यासेनानित्यानामिलिग्रथितविक्तेपकं

राजर्षिभिर्नराजेन्द्र भैक्ष्यचर्या न सेवया ॥ अपेतगृहधर्मोऽपि चरेज्जीवितकाम्यया ॥ २४ ॥ न चै-
तद्विहितं धर्मे त्रयाणां भूरिदक्षिण ॥ चतुर्णां राजशार्दूल प्राहुरेषां मनीषिणः ॥ २५ ॥ बा-
ह्वायत्तं क्षत्रियैर्मानवानां लोकश्रेष्ठं धर्ममासेवमानैः ॥ सर्वे धर्माः सोपधर्मास्त्रयाणां रा-
ज्ञो धर्मादिति वेदाच्छृणोमि ॥ २६ ॥ यथा राजन्हस्तिपदे पदानि संलीयन्ते सर्वसत्त्वोद्भ-
वानि ॥ एवं धर्मान्राजधर्मेषु सर्वान्सर्वावस्थं संप्रलीनान्निबोध ॥ २७ ॥ अल्पाश्रयानल्प-
फलान्वदंति धर्मानन्यान्धर्मविदो मनुष्याः ॥ महाश्रयं बहुकल्याणरूपं क्षात्रं धर्मं नेत-
रं प्राहुरार्याः ॥ सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवंति ॥ सर्वस्त्या-
गो राजधर्मेषु राजंस्त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणं ॥ २८ ॥ मज्जेत्त्रयी दंडनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्ष-
येयुर्विबुधाः ॥ सर्वे धर्माश्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे ॥ २९ ॥ सर्वे
त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा दीक्षा राजधर्मेषु चोक्ताः ॥ सर्वा विद्या राजधर्मे प्रविष्टाः सर्वे

मे त्यागनृपः काम्य एवा लोलार्थः सच चतुर्णामप्याश्रमाणामस्तीति प्राहुः ॥ २५ ॥ राजधर्मे प्रयो-
सति ॥ बाह्वायत्तमित्यादिना ॥ २६ ॥ सर्वे धर्मास्त्यागेनातो षड्गुणहारी राजापि सर्वत्यागी भवतीत्यर्थः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अत्यंतं वगतस्य आचारं निष्ठयात्रैव गीकसाम स्य ॥ दृशा धर्मे गतस्येति मातृप्रमानादीन्अक्रमस्य दृषाय
में नजानेनीनुकरत्र योगधर्मानाभिज्ञस्य ग्रहणानेन तस्यापि आश्रमाः सर्वे विहिताः शूद्रोपि नहि कं

अत्यंतं वगतस्यापि दृशा धर्मे गतस्य वा ॥ आश्रमा विहिताः सर्वे वर्जयित्वा निराशिषं ॥ ३
भैक्ष्यचर्यां ततः प्राहुस्तस्य तद्धर्मचारिणः ॥ तथा वैश्यराजेंद्र राजपुत्रे चैव हि ॥ ४ ॥ कृतकृ
त्याव यो तीतो राज्ञः कृतपरिश्रम ॥ वैश्यस्य गच्छेदनुज्ञातो नृपेणाश्रमसंश्रयं ॥ ५ ॥ वेदान
धीत्य धर्मेण राजशास्त्राणि चानघ ॥ संतानादीनि कर्माणि कृत्वा सोमं निषेव्य च ॥ ६ ॥
पालयित्वा प्रजाः सर्वा धर्मेण वदतां वर ॥ राजसूयाश्वमेधादीन्मखानन्यांस्तथैव च ॥ ७ ॥
अनभिरनाय यथापाठं विप्रेभ्यो दत्तदक्षिणाः ॥ संग्रामे विजयं प्राप्य तथाल्पं यदि वा बहु ॥ ८ ॥
स्थापयित्वा प्रजापालं पुत्रं राज्ये च पांडव ॥ अन्यगोत्रं प्रशस्तं वा क्षत्रियं क्षत्रियर्षभ ॥ ९ ॥
अर्चयित्वा पितॄन्सम्यक् पितृयज्ञैर्यथाविधि ॥ देवान्यज्ञैर्ऋषीन्वेदैरर्चयित्वा तु यत्न ॥
तः ॥ १० ॥ अंतकाले च संप्राप्ते य इच्छेदाश्रमांतरं ॥ सोनुपूर्व्याश्रमान्राजन्गत्वा सिद्धिमवाप्नु
यात ॥ ११ ॥ ५ ॥

ब्रह्मचर्येण वानप्रस्थेन वा सकलविहितकर्मत्यागरूपं संन्यासमेवानुतिष्ठेद्वनिराशिषं ॥ यो तिदो
न्यादिकल्याणगुणरहितो ॥ ३ ॥ भैक्ष्यचर्यां पारिव्राज्यं सम्यक् शूद्रस्य तद्धर्मचारिणः नन्दी वा का।
न्यधर्मान्रतीति तथाभूतस्य ॥ तथा वैश्यस्य राजपुत्रस्य च भैक्ष्यचर्यां प्राहुरित्यन्वयः ॥ २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ. गी.
धो. टी.
१२५

अन्वर्थो लोकयोस्मान्न वर्तितेऽत्र हतमिति स्मार्यं ॥८॥ आश्रमे आश्रमे विहिते ॥ कर्मधर्मैस्तल्लयित्वा किं दैव

राजधर्मेषु तन्महाले लोकैः स्वचरितैः सह ॥ उदाहृतं ते राजेन्द्र यथा विष्णुर्महौजसे ॥९॥ सर्वभूतेश्व

रं देवं प्रभुं नारायणं पुरा ॥ जग्मुः सुबहवः शूरा राजानो दैवतीत पे ॥१०॥ एकैकमात्मनः कर्म

तल्लयित्वाश्रमे पुरा ॥ राजानः पर्युपासन्ते दृष्टा वचने स्थिता ॥११॥ साध्या देवाश्च वस्वश्वि

नौ च रुद्राश्च विश्वे च मरुतां गणाश्च ॥ सृष्टाः पुरा ह्यादिदेवेन देवाः क्षात्रे धर्मे वर्तयन्ते च सिद्धाः ॥१

अत्रैव वर्तयिष्यामि धर्ममर्थविनिश्चयं ॥ निर्मर्यादे वर्तमाने दानवैकार्णवे पुरा ॥१२॥ बभूव

राजा राजेन्द्र मान्धाता नाम वीर्यवान् ॥ पुरा वसुमतीपालो यज्ञं चक्रे दिदृक्षया ॥१३॥ अनादिम

ध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुं ॥ स राजा राजशार्दूल मान्धाता परमेश्वरं ॥१४॥ जगाम शिरसा पा

दौ यज्ञे विष्णोर्महात्मन ॥ दर्शयामास तं विष्णुः रूपमास्थाय वासवं ॥१५॥ स पार्थिवैर्वृतः

सद्भिरर्चयामास तं प्रभुं ॥ तस्य पार्थिवसिंहस्य तस्य चैव महात्मन ॥ संवादोऽयं महानासीत्

विष्णुं प्रति महाद्युते ॥१६॥ इन्द्र उवाच ॥ किमिष्यते धर्मभृतां वरिष्ठ यद्द्रष्टुकामोसि तमप्रमेयं

अनंतमायामितमंत्रवीर्यं नारायणं ह्यादिदेवं पुराणं ॥१७॥ नासौ देवो विश्वरूपो मया

पि शक्यो द्रष्टुं ब्रह्मणा वापि साक्षात् ॥ येऽन्ये कामा मानव राजन्हृदि स्यात् दास्ये चैतांस्त्वं हि

मर्त्येषु राजा ॥१८॥

नीतिज्ञो धर्मो महान् ॥ जन आश्रमधर्मे इतिहासदृष्टान्तवचने सिद्धान्तेष

मंडपासंते नियोजनता ॥१॥ अर्थस्य निश्चयोपादानं ॥३॥ वामदेवदृष्टं रूपं ॥ १४ ॥ १२ ॥ १६ ॥ १०॥ १२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथोनि जीवाः स्वगात्रप्रशंसनाणीचैः वध्यमानाः हंतव्याणाव पवस्य क्रातंतदृष्ठाहीनां चनामायमं चेति। एवं रा-
जधर्मे नीत्याहीनं विमुक्ताः धर्माश्रयिहोग्राह्यः चोरैस्तासमानाः कर्तृणां धर्मं वितचरावेदवेदयंति
कृतेप्स्वमे चिन्तेतः स्वस्थ्यमेन्वधर्मेतोक्कलेतन्धाम्धर्मन्नाहियतेतस्माद्राजधर्मएवमुख्यो धर्मान्नत्यः
द्वायष्टितमः॥ चात्मना॥२ धर्मं बहुद्वारं विद्धि॥ श्रेष्ठतनद्भावंधर्मस्य स्वरूपं को धर्मं तिविरुद्धागमैः॥३

यथा जीवाः प्रकृतैर्वध्यमाना धर्मेष्कृताना मनुपपोनाथे॥ एवं धर्मा राजधर्मैर्विमुक्ताः संचि
न्वंतो नाद्रियन्ते स्वधर्मं॥२९॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ भीष्म उवाच॥ चा
तुराश्रम्यधर्माश्च पतिधर्माश्च पांडव॥ लोकपालोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे समाहिताः॥१॥ स-
र्वाण्येतानि कर्माणि क्षात्रे भरतसत्तम॥ निराशिषो जीवलोकाः क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिते
अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्ममाश्रमवासिनां॥ प्ररूपयंति तद्भावमागमैरेव शाश्वतं॥३॥ अपरे व
चनैः पुण्यैर्वादिनो लोकनिश्चयं॥ अनिश्चयज्ञा धर्माणामदृष्टान्ते परे रताः॥४॥ प्रत्यक्षसु
खभूयिष्ठमात्मसाक्षिकमच्छलं॥ सर्वलोकहितं धर्मं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितं॥५॥ धर्माश्र
मव्यवसिनां ब्राह्मणानां युधिष्ठिर॥ यथा त्रयाणां वर्णानां संख्यातो
अहृष्टेन नरश्रेष्ठ धर्मस्थान स्थितेन परे धर्मे रताः॥ न सुखिनः निश्चयं प्रकोपयंति॥६॥ धर्माश्रमे
गार्हस्थ्ये त्रयाणां वर्णानां धर्माणां प्रकृतिरतश्चैव॥ संख्यातास्मकदातृत्यभूव हनीने हि
कवानप्रस्थयतीनां ब्राह्मणानां च धर्माणां प्रकृतिः॥ संख्यातास्तथा राजधर्मेषु धर्मैः सह।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ शा॰
रा॰ धं॰
१२९

226

आत्मत्यागो युद्धमत्रैव ॥ २६ ॥ अक्षरपर्यंतमोक्षावमाने ॥ ३ ॥ [illegible] ॥ भूसंस्कारंभुवःसंयत्रमस्यन्ते

नष्टाधर्माःशतधाशाश्वतेऽस्मिन्क्षात्रेणधर्मेणपुनःप्रवृद्धाः ॥ युगेयुगेह्यादिधर्माःप्रवृत्तालोका
ज्येष्ठंक्षात्रधर्मंवदंति ॥ २६ ॥ आत्मत्यागःसर्वभूतानुकंपालोकज्ञानंपालनंमोक्षणंच ॥ वि
षण्णानांमोक्षणंपीडितानांक्षात्रेधर्मेविद्यतेपार्थिवानां ॥ २७ ॥ निर्मर्यादाःकाममन्युप्रवृ
त्ताभीताराज्ञोनाधिगच्छंतिपापं ॥ शिष्टाश्चान्येसर्वधर्मोपपन्नाःसाध्वाचाराःसाधुधर्मंव
दंति ॥ २८ ॥ पुत्रवत्पाल्यमानानिराजधर्मेणपार्थिवैः ॥ लोकेभूतानिसर्वाणिचरंतेनात्रसंश
यः ॥ २९ ॥ सर्वधर्मपरंक्षात्रंलोकश्रेष्ठंसनातनं ॥ शश्वदक्षरपर्यंतमक्षरंसर्वतोमुखं ॥ ३० ॥
इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेषु ६३ ॥ इंद्रउवाच ॥ एवंवीर्यःसर्वधर्मोपपन्नःक्षात्रः
श्रेष्ठःसर्वधर्मेषुधर्मः ॥ पाल्योयुष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्ययेस्यादभावःप्रजानां ॥ १
भूसंस्कारंराजसंस्कारयोगमभैक्षचर्यापालनंचप्रजानां ॥ विद्याद्राजासर्वभूतानुकंपां
देहत्यागंचाहवेधर्ममग्र्यं ॥ २ ॥ त्यागश्रेष्ठंमुनयोवैवदंतिसर्वश्रेष्ठंयच्छरीरंत्यजंति ॥ नित्यं
युक्ताराजधर्मेषुप्रत्यक्षंतेभूमिपालायथैव ॥ ३ ॥ बहुश्रुत्यागुरुशुश्रूषयाचपरस्परंसं
हननाद्वदंति ॥ नित्यंधर्मंक्षत्रियोब्रह्मचारीचरेदेकोह्याश्रमंधर्मकामः ॥ ४ ॥ ॥ राम

राजसंस्कारोराजतस्तथाश्रमेयथावत्स्थितानांअभैक्ष्यचर्यासंन्यासाभावेएतेनसंन्यासोराज्ञामधर्मेष्वप्र
क्ता ॥ १ ॥ यथैवशरीरादीनामुत्क्रमेणः ॥ ५ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ १२९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्ताहेंतामहे ॥ १४ ॥ तेतान्नापमोन्नश्रद्धकर्तेन्नानानामि ॥ १५ ॥ तेनेतिमेनिकायेषांतेग्रसेनिकाः प्रजाजानः
पमेगिपपेपणांगमेकाशानननपतेनप्रापयेतिग्रन्यस्वपंचनग्रजेनिराजानन्सग्रपुन्नेपमेइयमपे
ऊवेति । ग्रपुन्नक्षितिपादेहिग्रसिंद्रग्रपुन्नेग्रामनिवेषाभून्यथयथास्यानथाहेलयेवनपंतेस्यथेः
समेस्थितोपमेपरोनितेहियः श्रुगेहदेपीनिवतःसुराणां ॥ नुह्यामक्नाचोनमः श्रद्धयाच
ततेसहदम्भिवदान्यमहं ॥ १६ ॥ मायानाउवाच ॥ ग्रमणश्रुभगवांनाहिदेवेद्रसामिनापिव
साश्रमाद्य ॥ न्यकाकामान्यमेकामाहयणमिक्कुगतसमन्यश्रलाकहृदं ॥ १७ ॥ नानाप
माहिपुन्नादग्रमेथानंलोकाःमाश्राःस्थापितेसपरासु ॥ पमेयामावाहिदेवान्यमु
तोलोकग्रपृतेनुनानानिकर्ते ॥ १८ ॥ इंद्रउवाच ॥ ग्रमेतेनिकायंपरासुपमेपरामता ।
तिनवजेनस्यपुन्नेके ॥ नानापमःस्यादिदेवानग्रस्थानाः नन्नपमोविशिष्टाः ॥ ग्रस्मिन
पमेसवेपमाः प्रविष्टाःसस्मादमेश्रेष्टमिमंवदंति ॥ १९ ॥ कर्मणावेपुण्यदेवाऽवपथस्मा
भितोजसः ॥ ज्ञानाःसर्वेमसहस्रागेननत्रपमेणविद्धना ॥ २० ॥ यदिदेवोभगवान्नाह
निष्पदिश्तनसवानग्रानग्रमेपः ॥ नुह्याग्राणानचलोकादिकतोनसद्धमानादि
पमाभविष्यत ॥ २१ ॥ इत्यामनवीनाजपद्धकर्मनवःश्रद्धः मासुसमादिदेव ॥ चानवे ।
एवंचानग्रुमयपमोः सर्वेनसश्रोग्रायणानोविनाशात ॥ २२ ॥ नाग्रमताःश्रेगमृताः ॥
मग्रस्थानाःपरिग्रान्यसहितःपोषाःपमेग्रेनवन्यफलाःसख्यानःप्रनेना ॥ २३ ॥ कर्मणाक्रियया

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
१२०

दस्युजीवनः दस्युवृत्तिजीविनः ॥ १४ ॥ एतदिति ॥ म्लेच्छजातीनां चोराणां च कथं धर्मे स्थापनं कर्तव्यमिति प्रश्न

कथं धर्मं चरिष्यंति सर्वे विषयवासिनः ॥ मद्विधैश्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः ॥ १५ ॥ ए

तदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ॥ त्वं बंधुभूतो ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर ॥ १६ ॥ इंद्र उवाच ॥

मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ॥ आचार्यगुरुशुश्रूषा तथैवाश्रमवासिनां ॥ १७ ॥ भू

मिपालानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ॥ वेदधर्मक्रियाश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ १८ ॥ पि

तृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ॥ दानानि च यथाकालं द्विजेभ्यो विसृजेत्सदा ॥ १९ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनं ॥ भरणं पुत्रदाराणां शौचमद्रोह एव च ॥ २० ॥ दक्षिणा

सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः सर्वदस्युभिः ॥ २१ ॥ एतान्ये

वंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ॥ सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्यानीह पार्थिव ॥ २२ ॥ मांधा

तोवाच ॥ दृश्यंते मानवे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ॥ लिंगांतरे वर्तमाना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि २३

इंद्र उवाच ॥ विनष्टायां दंडनीत्यां राजधर्मे निराकृते ॥ संप्रमुह्यंति भूतानि राजदौरात्म्यतो नृप

२४ ॥ असंख्याता भविष्यंति भिक्षवो लिंगिनस्तथा ॥ आश्रमाणां विकल्पाश्च नि

वृत्तेऽस्मिन्कृते युगे ॥ २५ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

र्हि शुश्रूषादिरूपे धर्मे स्थापनं कर्तव्य ।

यं ॥ १९ ॥ नियाम पिमाय

मित्याह मातेति ॥ १७ ॥ महार्हा इति पाकयज्ञमदृश्यं तेषां यथनं देयमेव श्राद्धमपि आमेन हिरण्येन

२२७

॥ श्री ॥

शांतिपर्व

१२०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मोरसैः पौरुषेः ॥ ६ ॥ येन त्वाग्रधर्मेण अन्यस्यान्योपालाभ्यमान्त्वं देति ॥ ७ ॥ यागतिर्यक्त्वादिः आश्रमधर्मस्तु तत्त

सामान्यार्थं व्यवहारे प्रवृत्ते प्रयोप्रियेवर्णे पञ्चेव पक्षात् ॥ चातुर्वर्ण्यस्य स्थापनात्पालनाच्च
तेस्ते योगे निपमे रोरे तेषु ॥ सर्वो चागे ताश्रमे धर्मे माकृत्वा त्रेश्रेष्ठं सर्वधर्मोपपन्नं ॥ स्वस्वधर्मे
पनवर्तेतिवर्णानां लाल्लान्यमान्यथ्यायान्नदेति ॥ ८ ॥ निश्चेयादान्निमित्तमर्थे निविशतां हि
लान्वेयप्रसूतानां तु व्यान् ॥ पर्वानी तिगमयन्मशुयोगा कुर्य पलस्मद्याश्रमान्तस्य धर्मः ७
दैविद्यानां यागतिश्चो संपाण्नां यचे वातायाश्रमाद्वे सत्यानां ॥ पततृकर्मत्राशणस्याकृरेश्व
मन्यतावेकृदवक्तस्त्रवय्यः ॥ ८ ॥ चातुराश्रमधर्मोऽश्च वेदधर्मोऽश्चपार्थिव ॥ ब्राह्मणेनानु
गतव्यान्या न्योविद्याकदाचन ॥ ९ ॥ अन्यस्याद्वतेमालस्यनामोह तिप्रकल्पते ॥ कर्मणा
वर्द्धते धर्मो यथा धर्मस्तथैव सः ॥ १० ॥ योविकर्मस्थितो विप्रो न स सन्मानमर्हति ॥ कर्मस्व
नोपयुञ्जानमविश्वास्यं हितं विदुः ॥ ११ ॥ एतेधर्माः सर्ववर्णेषु लीनाउत्कृष्टस्याः तच्चयेरेय।
धर्मः ॥ तस्मात्तुष्टाराजधर्मेण चान्येवीरस्येह वीरधर्मा मत्तोम ॥ १२ ॥ मांधातोवाच यवनाः ।
किराता गांधाराः श्चीनाः शबरबर्बराः ॥ शकास्तुषाराः कंकाश्च पह्लवाश्चांध्रमद्रकाः ॥ १३
पौड्राः पुलिंदारमठाः कांबोजाश्चैव सर्वशः ॥ ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः ॥ १४

दृयं ॥ १ ॥ नोपयुंजानेनाचरेतं ॥ ११ ॥ अन्कृष्टव्याः वक्तव्यं श्रापणीयाः एषधर्मे विषयस्य ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रुताः मानवस्य मनुष्यमात्रस्याश्रमाः चत्वारः इति श्रुतं तेन कथं दण्डनीतिमयुतस्याश्रमयोगः एषामा
श्रमाणां व्याख्यानं स्पष्टीकरणं आख्यानं पितामह विस्तरेणोक्तवाव्र ॥ आख्यानं पितेति नामधातु
न्तं ॥१॥ यथा मम विदिताः तथा तव विदिता इत्यन्वयः ॥२॥ लिंगान्तरगतं स्थानान्तरं कारणं हादी॰
काम्यं तन्न तत्सर्वतोऽसीत्यर्थः एतानि चातुराश्रम्यकर्माणि लिंगानि सन्ति राज्ञो राजधर्मे च वर्तन्ते॰

युधिष्ठिर उवाच ॥ श्रुता मे कथिताः पूर्वं चत्वारो मानवाश्रमाः ॥ व्याख्यानं पितामहैषां व्याख्यानमेतदा
चक्ष्व पृच्छतः ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ विदिताः सर्व एवेह धर्मास्तव युधिष्ठिर ॥ यथा मम महाबाहो
विदिताः साधुसंमताः ॥१॥ यन्तु लिंगान्तरगतं पृच्छसे मां युधिष्ठिर ॥ धर्मं धर्मभृतां श्रेष्ठ तन्नि
बोध नराधिप ॥२॥ सर्वाण्येतानि कौन्तेय विद्यन्ते मनुजर्षभ ॥ साध्वाचारप्रवृत्तानां चातुराश्रम्य
कारिणां ॥ अकामद्वेषयुक्तस्य दण्डनीत्या युधिष्ठिर ॥ समदर्शिनः भूतेषु भैक्षाश्रमपदं भवेत् ॥
वेत्ता ज्ञानविसर्गं च निग्रहं च तथा ॥ यथोक्तवृत्तेर्धीरस्य क्षेमाश्रमपदं भवेत् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ राम

र्थः ॥४॥ अत्र योग्यस्याश्रमस्य साधारणो धर्मः स्वपरक्षणं च विदाश्रमेषु समाकस्य विज्ञातो नहिष्ठोस्तत
न तदाश्रमधर्मप्राप्यस्थानमाप्नोति न तदुत्तमपदप्राप्तौ ज्ञानिता आश्रमो वा कारणमित्यभिप्रायः पार्थेत्तमा
हयुक्तकामेत्यादि नामकामद्वेषराहित्यं समदर्शित्वं च यतेः साधारणो धर्मः लब्धान्नराज्ञा यदि हीनो त्या
भूतेषु वर्तितत हितस्य पतनभैक्षाश्रमस्य सम्यग्भिनापत्पदं ब्रह्मलोकप्राप्तिर्भवेत् ॥ एवं सर्वत्र ज्ञेय॰ १२८
ते माश्रमो गार्हस्थ्य ॥ ६ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पापस्यापाद्वितितीर्षवः॥२॥ नतिफलं आस्तिकत्वात्समेमान्धः २३ अन्यायेन तत्रधर्मोवक्तया॥२४॥ चकेथा

अश्रृण्वानाप्रराणानांधर्माणांपरमागतीः॥ उत्पथंप्रतिपत्स्यंतेकाममन्युसमीरिताः॥२५॥
यदानिवर्ततेपापोदंडनीत्यामहात्मभिः॥ तदाधर्मेनचलनेसद्भूतेःशास्वतःपरः॥२६॥ सर्व
लोकगुरुंचैवराजानंयोवमन्यते॥ नतस्यदत्तंनहुतंनश्राद्धंफलतेकचित॥२७॥ मानुषा
णामधिपतिंदेवभूतंसनातनं॥ देवापिनावमन्यंतेधर्मकामंनरेश्वरं॥२८॥ प्रजापतिर्हिभगः
वानसर्वंचैवासृजज्जगत॥ सप्रवृत्तिनिवृत्यर्थंधर्माणांक्षत्रमिछति॥२९॥ प्रवृत्तस्यहिध
र्मस्यबुद्ध्यायःस्मरतेगतिं॥ समेमान्यश्चपूज्यश्चतत्रक्षत्रंप्रतिष्ठितं॥३०॥ भीष्मउवाच॥ एव
मुक्त्वासभगवान्मरुद्गणवृतःप्रभुः॥ जगामभवनंविष्णोरक्षरंशास्वतंपदं॥३१॥ एवंप्रवर्ति
तेधर्मेपुरासुविहितेनघ॥ कःक्षत्रमवमन्येतचेतनावान्बहुश्रुतः॥३२॥ अन्यायेनप्रवृत्तानि
निवृत्तानितथैवच॥ अंतराविलयंयांतियथापथिविचक्षुषः॥३३॥ आदौप्रवर्तितेचक्रेतथै
वादिपरायणे॥ वर्तस्वपुरुषव्याघ्रसंविजानामितेनघ॥३४॥ इतिश्री

महाभारतेराजधर्मेशांतिपर्वणि॥

त्तराजधर्मे॥ आदिपरायणेसर्वेधर्माश्चरणमंतेवर्तस्वतेनांमसविजानामितम्यक्समर्थोसीतिजानामि।
३५॥ इतिश्रीशांतिराजधर्मेचतुःषष्टितमः॥ ॥ ॥ श्रीमहादेवायनमोनमः॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अनुक्रोशात्परांश्चान्यान्शरणं संनिहितं ॥२०॥ इत्यामगतोभीतान्नादितानास्तंतं आकुलत्तन पापमोपतिपतिस्थ
सर्वभूतेष्वनुक्रोशं कुर्वन्तस्य भारत ॥ आनृशंस्यप्रवृत्तस्य सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥१९॥ बालवृ
द्धेषु कौंतेय सर्वावस्थं युधिष्ठिर ॥ अनुक्रोशात् क्रियापार्थ सर्वावस्थं पदं भवेत् ॥२०॥ बलात्कृ
तेषु भूतेषु परित्राणं कुरूद्वह ॥ शरणागतेषु कौरव्य कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥२१॥ चराचे
राणां भूतानां रक्षणं चापि सर्वशः ॥ यथार्हं पूजां च तथा कुर्वन्गार्हस्थ्यमावसेत् ॥२२॥ ज्ये
ष्ठानुज्येष्ठपत्नीनां भ्रातृणां पुत्रनप्तृणां ॥ निग्रहानुग्रहौ पार्थ गार्हस्थ्यमिति तत्तपः ॥२३
साधूनामर्चनीयानां प्रजासु विदितात्मनां ॥ पालनं पुरुषव्याघ्र गार्हस्थ्यं पदं भवेत् ॥२४॥
आश्रमस्थानि भूतानि परस्त्वेव सन्निभारत ॥ आदद्यात्तु भोज्यं तत्तनूः गार्हस्थ्यं युधिष्ठिर ॥२५
यः स्थितः पुरुषो धर्मे धात्रा सृष्टे यथार्हवत् ॥ आश्रमाणां हि सर्वेषां फलं प्राप्नोत्यनामयं ॥२६
यस्मिन्न नश्यति गुणाः कौंतेय पुरुषे सदा ॥ आश्रमस्थं तमप्याहुर्नरश्रेष्ठ युधिष्ठिर ॥२७॥ स्था
नमानं कुले मानं वयोमानं तथैव च ॥ कुर्वन्वसति सर्वेषु ह्याश्रमेषु युधिष्ठिर ॥२८॥ देशधर्मा
श्च कौंतेय कुलधर्मास्तथैव च ॥ पालयन्पुरुषव्याघ्र राजन्सर्वाश्रमी भवेत् ॥२९॥ कालेवि
भूतिं भूतानामुपहारांस्तथैव च ॥ अर्हयन्पुरुषव्याघ्र साधूनामाश्रमे वसेत् ॥३०॥ दशधर्मग
तश्चापि यो धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ सर्वलोकस्य कौंतेय राजा भवति सोश्रमी ॥३१॥ न्योपिसोश्रमीसः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मेतामश्रमोत्रसंचयं ॥ १ ॥ दीतामश्रमोवेवानस ॥ ११ ॥ परराष्ट्राणां वनौषधीनामिव विष्टसंरक्षणार्थं कुर्वन्नि

ग्रहोन्मूजयनोनित्यमेवं विभागेन पांडव ॥ सर्वं नरतस्य कौंतेय मेतामश्रमपदं भवेत् ॥ २ ॥ जातिसंबंधि

मित्राणि व्यापन्नानि युधिष्ठिर ॥ तनभ्युद्धरमाणस्य दीतामश्रमपदं भवेत् ॥ ३ ॥ लोकमवेक्षमाणस्य कारे

लिंगिमवेक्षचासहात ॥ कुर्वतस्तस्य कौंतेय वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ४ ॥ आह्निकं पितृयज्ञांश्च भूत

यज्ञान्समानुषान् ॥ कुर्वतः पार्थ विपुलान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ५ ॥ मर्दनं परराष्ट्राणां शिष्टार्थं स

र्वोनोनत्याचनात ॥ दैवयज्ञैश्च यागैश्च वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ६ ॥ पालनात्सर्वभूतानां स्वराष्ट्रपरिपा

ल्यविक्रम ॥ कुर्वतः पृथग्व्याघ्रवन्याश्रमपदं भवेत् ॥ ७ ॥ वेदाध्ययननित्यत्वं क्षमाथाचार्य

लनात ॥ दीताव कृविपाराजन्नस न्याश्रमपदं भवेत् ॥ ८ ॥ आह्निकं जपमानस्य देवान्पूजयतः

पूजनं ॥ धर्मोपाध्यायपञ्चशुद्धपात्रसाश्रमपदं भवेत् ॥ ९ ॥ मृत्युर्वा रक्षणे यस्य निश्चयात्तो विनिश्चयः

सदा ॥ धर्मेणापुरुषव्याघ्र यर्माश्रमपदं भवेत् ॥ १० ॥ अजिह्ममशठं मार्गं वर्तमानस्य भारत ॥ सर्वदास

प्राणप्रदेतनलस्य त्रसाश्रमपदं भवेत् ॥ ११ ॥ वानप्रस्थेषु विप्रेषु त्रैविद्येषु च भारत प्रयच्छतोऽर्थान्विपु

लान्वन्याश्रमपदं भवेत् ॥ १२ ॥ ॥ राम ॥ ॥

ननल्पः ॥ १३ ॥ दीताव कृवि

र्यजेयावर्तापालनेनानावेतोयत्नाः कृतात्रयर्थः सन्याश्रमोत्रसलोकपदं प्राश्रमः ॥ संन्यासः ॥ ३ ॥ १४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.भा. शां.टी. १३

अध्यायार्थमुपसंहरति चातुराश्रम्यमिति ॥ ६६ ॥ षट्षष्टितमः ॥ ६६ ॥ राष्ट्रस्येति तात राष्ट्रवासिनो
जनस्य । कृत्यतमं मुख्यं कार्यं अनिंद्रं अराजकं अत एव अबलं ॥ २ ॥ न भवति शूरेणान्योन्यं लोकाः

चातुराश्रम्यमेकाग्रश्चातुर्वर्ण्यं च पाण्डव ॥ धर्मवृत्तं च शार्दूल प्राप्स्यसे पालने रतः ॥ ३८ ॥ इ
ति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु चातुराश्रम्यविधिः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ चातुराश्रम्यमुक्तं
ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ॥ राष्ट्रस्य यत्कृत्यतमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ राष्ट्रस्यैतत
कृत्यतमं राज्ञ एवाभिषेचनं ॥ अनिंद्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवंत्युत ॥ २ ॥ अराजकेषु राष्ट्रे
षु धर्मो न व्यवतिष्ठते ॥ परस्परं च खादंति सर्वथा धिगराजकं ॥ ३ ॥ इंद्रमेव प्रवृणुते यद्रा
जानमिति श्रुतिः ॥ यथैवेंद्रस्तथा राजा संपूज्यो भूतिमिच्छता ॥ ४ ॥ नाराजकेषु राष्ट्रेषु वस्त
व्यमिति रोचये ॥ नाराजकेषु राष्ट्रेषु हव्यमग्निर्वहत्युत ॥ ५ ॥ अथ चेदभिवर्तेत राज्यार्थी
बलवत्तरः ॥ अराजकानि राष्ट्राणि हतवीर्याणि वा पुनः ॥ ६ ॥ प्रत्युद्गम्याभिपूज्यः स्यादेत
दत्र सुमंत्रितं ॥ नहि पापात्पापतरमस्ति किंचिदराजकात् ॥ ७ ॥ स चेत्समनुपश्येत सम
ग्रं कुशलं भवेत् ॥ बलवान्हि प्रकुपितः कुर्यान्निःशेषतामपि ॥ ८ ॥ भूयांसं लभते क्लेशं या
गौर्भवति दुर्दुहा ॥ अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदंत्यपि ॥ ९ ॥ धर्मे व्यवस्थापनं कुर्वंतीत्यर्थः
अथेति राज्यार्थी अन्योऽपि कश्चिदापतितश्चेत्तदा सपूज्यः राष्ट्रस्थैः अपूजने दोषमाह नहीति ॥ ७ ॥ स चेदिति

230

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धर्मरति ॥ तत्र धर्मात्मिका नोः धर्मे चाध्यवस्थिता ॥ तत्त्वमेव वीर्यकराणां बलं धत्र धर्मेस्ततः सामन्ते
येधर्मे कुशला लोके धर्मं कुर्वन्त्य भारत ॥ पालिता यस्य विषये धर्मो शालस्य भूपतेः ॥ २१ ॥ धर्मा
रामानधर्मपरान पृथनारदंतिमानवान ॥ पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पापं हरंतिते ॥ २२ ॥ ये चा
प्यत्र सहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर ॥ ते चैवांशहराः सर्वे धर्मे परकृतेन च ॥ २४ ॥ सर्वाश्रम
पदेप्याहुर्गार्हस्थ्यं दीप्तनिर्णयं ॥ पावनं पुरुषव्याघ्र यं धर्मं पर्युपास्महे ॥ २४ ॥ आत्मोपमस्तु
भूतेषु यो वै भवति मानव ॥ न्यस्तदंडो जितक्रोधः प्रेत्येह लभते सुखं ॥ २५ ॥ धर्मो स्थितास्तत्त्व
वीर्याधर्मसेतुवटारकाः ॥ त्यागवाना धर्मशीलो नो लेभे तता रयिष्यति ॥ २६ ॥ यदा निवृत्तः स
र्वस्मात् कामो योस्य हृदि स्थितः ॥ तदा भवति सत्त्वस्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ २८ ॥ तत्र प्रसन्न
स्तु भावेन योगेन च नराधिप ॥ धर्मं पुरुषशार्दूल प्राप्नोति पालने रतः ॥ २९ ॥ वेदाध्ययनशी
लानां विप्राणां साधुकर्मणां ॥ पालने यत्नमातिष्ठ सर्वलोकस्य चैव ह ॥ ३० ॥ वने चरंति
ये धर्ममाश्रमेषु च भारत ॥ रक्षणात्तच्छतगुणं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ ३१ ॥ एष ते विविधो
धर्मः पांडवश्रेष्ठ कीर्तितः ॥ अनुतिष्ठस्व तं वै पूर्वदृष्टं सनातनं ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

व्यवहारकांडपनरंजं पूर्वं त्यागयातेनैव धीजग्म ॥ २२ ॥ सत्त्वस्थः धीसत्त्वमात्रनिष्ठः ॥ २८ ॥ भावेन वै
तस्यायोगेन चित्तनिरोधन ॥ २९ ॥ पूर्वदृष्टमनादिं सनातनं पारंपर्यागतं ॥ ३२ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अधिपंचाशत पंचाशतमधिकृत्य ॥ पंचाशत्पशुलाभे एकं भागं तुभ्यं दास्याम इत्यर्थः । तथैव हिरण्यस्यापि ॥ २३ ॥
विवाहेषूद्यतास्वहं कन्यासु शुल्के मौल्यप्रसंगे समनिमित्त रूपां कन्यां तुभ्यं दास्याम इति शेषः एणान्वयः ॥ वि

मनुरुवाच ॥ बिभेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदारुणं ॥ विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु
नित्यदा ॥ २२ ॥ भीष्म उवाच ॥ तमब्रुवन्प्रजा मा भैः कर्तॄनेनो गमिष्यति । पशूनामधिपंचाश
द्धिरण्यस्य तथैव च ॥ २३ ॥ धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्द्धनं ॥ कन्यां शुल्के चारु
रूपां विवाहेषूद्यतासु च ॥ २४ ॥ मुख्येन शस्त्रपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः ॥ भवंतं तेनया
स्यंति महेंद्रमिव देवताः ॥ भवंतं तेनुयास्यंति महेंद्रमिव देवताः ॥ २५ ॥ स त्वं जातबलो राजा
दुःप्रधर्षः प्रतापवान् ॥ सुखे धास्यसि नः सर्वान्कुबेर इव नैरृतान् ॥ २६ ॥ एवं च यं धर्मं च
रिष्यंति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ॥ चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति ॥ २७ ॥ तेन धर्मेण
महता सुखलब्धेन भावितः ॥ पाह्यस्मान्सर्वतो राजन्देवानिव शतक्रतुः ॥ २८ ॥ विज
यायाशु निर्याहि प्रतपन्रश्मिवानिव ॥ मानं विधम शत्रूणां धर्मो जयतु नः सदा ॥ २९ ॥ स निर्य
यौ महातेजा बलेन महता वृतः ॥ महाभिजनसंपन्नस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ३० ॥ ॥ ॥

वादेष्वनतासु खावेति प्राचां पाठः ॥ इयं मत्पाक्केया इयमयाक्केयेति विवादविषयामत्रिति तदर्थः ।
विवादेयूनतास्वहं चेति पाठे यूतपत्रे कृतं ॥ २४ ॥ मुख्येन प्रमुखेन प्रथमसितर्थः शस्त्रपत्रेण प्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यनादेरर्थस्य उपभोगः ॥ ७ ॥ वाक्क्रूरः निष्ठुरभाषी दंडपरुषः उग्रदंडः पारजायिकः परस्त्रीगामी ॥ ८ ॥ अस
यदा तत्प्रणमेनैनं नत्त्वं तापमर्हति ॥ यत्स्वयं न मेते दारुणं नस्तत्तापयेत्यपि ॥ १ ॥ पतनं पापम
पादीरसेनमीत वल्लीपसे ॥ इत्यपप्रणमते नमेत यो वल्लीपसे ॥ ५ ॥ तस्माद्राजैव कर्तव्यः
सततं भूतिमिच्छता ॥ नधनार्थी न दारार्थी लोकेषा मराजके ॥ ७ ॥ दीयते हि हरन्यायः
परवित्तमराजके ॥ यदास्य न हरंत्यन्ये तदा राजा नेमिच्छते ॥ ३ ॥ पापा ह्यपि तदा क्षेमं न
लभंते कदाचन ॥ एकस्य हि द्वौ हरतो द्वयोश्च बहवोपरे ॥ ४ ॥ अदासः क्रियते दासो ह्रि
यंते च बलात्स्त्रियः ॥ एतस्मात्कारणाद्देवाः प्रजापालं प्रचक्रिरे ॥ ५ ॥ राजा चेन्न भवेल्लो
के पृथिव्यां दंडधारकः ॥ जले मत्स्यानिवाभक्ष्यन् दुर्बलं बलवत्तराः ॥ ६ ॥ अराजकाः प्रजाः
सर्वं विनेशुरिति नः श्रुतं ॥ परस्परं भक्षयंतो मत्स्या इव जले कृशान् ॥ ७ ॥ समेत्य तास्ततः
चक्रुः समयानिति नः श्रुतं ॥ वाक्शूरो दंडपरुषो यश्च स्यात्पारजायिकः ॥ यः परस्वमथाद
द्यात्त्याज्या नस्तादृशा इति ॥ ८ ॥ विश्वासार्थं च सर्वेषां वर्णानामविशेषतः ॥ तास्तथा सम
मयं कृत्वा समयेनावतस्थिरे ॥ ९ ॥ सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्ताः पितामहं ॥ अनीश्व
रा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश ॥ १० ॥ यं पूजयेम संभूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ॥ ततो मनुं
(वोनोः दुःखपीडिताः अस्य स्वार्थ इति पाठे सर्वैरर्थैश्च हीनाः दिशा देहि ॥ २ ॥ ताः प्रजानाभिनंदंद

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ भा॰
शां॰ टी॰
१३२

132

वेनपिकं अभ्युत्थानाभिवादनादिकं दक्षिणाद्दक्षिणः॥ तेनः नेतरः स्वीयभूत्वाप्रदक्षिणीकृत्य चैः
समस्तौर्णांत्यक्तमर्पोट्ट समस्तस्यकंपरदाराद्यासक्तंप्रसादयतिदेवेनसुहृत्करोति॥ ९॥ अनुदकेति

सर्वंवैनयिकंकृत्वा विनयज्ञोबृहस्पतिं॥ दक्षिणानंतरोभूत्वा प्रणम्यविधिपूर्वकं॥ ४॥
विधिंपप्रच्छराजस्य सर्वलोकहितेरतः॥ प्रजानांसुखमन्विच्छन्धर्मशीलोबृहस्पतिं॥ ५
वसुमनाउवाच॥ केनभूतानिवर्द्धंतेक्षयंगच्छंतिकेनवा॥ कमर्चंतोमहाप्राज्ञसुखमत्य
यमाप्नुयात॥ ६॥ एवंपृष्टोमहाप्राज्ञःकौशल्येनामितौजसा॥ राजसत्कारमग्र्यंवैशशंसा
स्मैबृहस्पतिः॥ ७ बृहस्पतिरुवाच॥ राजमूलोमहाप्राज्ञधर्मोलोकस्यलक्ष्यते॥ प्रजाराजभ
याद्देवनखादंतिपरस्परं॥ ८॥ राजाह्येवाखिलंलोकंसमुदीर्णंसमुत्सुकं॥ प्रसादयति
धर्मेणप्रसाद्यचविराजते॥ ९॥ यथाह्यनुदयेराजन्भूतानिशशिसूर्ययोः॥ अंधेतमसि
मज्जेयुरपश्यंतःपरस्परं॥ १०॥ यथाह्यनुदकेमत्स्यानिराक्रंदेविहंगमाः॥ विहरेयुर्य
थाकामंविहिंसंतःपुनःपुनः॥ ११॥ विमथ्यातिक्रमेरंश्चविषह्यापिपरस्परं॥ अभावम
चिरेणैवगच्छेयुर्नात्रसंशयः॥ १२॥ एवमेवविनाराज्ञाविनश्येयुरिमाःप्रजाः॥ अंधेतम
सिमज्जेयुरगोपाःपशवोयथा॥ १३॥ हरेयुर्बलवंतोपिदुर्बलानांपरिग्रहान्॥ हन्यु

अल्पोदके निराक्रंदे हिंस्रभयरहिते॥ १०॥ परिग्रहान्व्यायच्छमानानां॥ स्वस्वमर्थंग्रहेणरक्ष

अपतत्रसिरेन्नासप्राप्ताः ॥२१॥ पञ्चवाहनं ॥२२॥ संविभागी विनम्रश्च भोक्ता वल्लभो मते ॥२३॥ बृहस्पतिर्नमः ॥ किंम
ते हुं ३
नस्य दृष्ट्वा महत्तेमे हेदस्य च देवताः ॥ अपतत्रसिंहेभ्यः सर्वं सपमें च दद्रुर्मनः ॥३॥ ततो महीपतिं प्रपयो
ज्ञेन्यश्च बृहस्पतिमानत ॥ श्रामयन्त वेतः पापान्निकर्मसु चयो जयन ॥२४॥ एवं विभूतिमिच्छद्भिः पृथ्वी
व्योमानवाः क्वचित ॥ कार्ययो राजानमेवाग्रे प्रजानुग्रहकारणात ॥२५॥ नमस्यस्य तेभक्त्यापि
प्या३ वगुरुसदा ॥ देवाः पवचदे वंइं नवराजानमंतिक ॥२६॥ मन्त्रतन्त्रजने नेहपरोदि वदुम
न्यते ॥ स्वजने न न तवनांतं परेश परिभवं तुन ॥२७॥ राज्ञः परैः परिभवः सर्वेषामसुखावहः ॥ त
स्माछ्त्रं च पत्रं च वासांस्याभरणानि च ॥२८॥ भोजनान्यथ पानानि राज्ञे दद्युर्गृहाणि च ॥
आसनानि च शय्याश्च सर्वोपकरणानि च ॥२९॥ गोप्ता तस्मादुराधर्षः स्मितपूर्वाभिभाषिता आ
भाषितश्च मधुरं प्रत्याभाषेत मानवान ॥३०॥ कृतज्ञो दृढभक्तिः स्यात्संविभागी जितेंद्रियः ॥ ई
नः प्रतिवीक्षेत मृदुर्वदान्यश्च शृणुच ॥३१॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु = युधिष्ठिर
उवाच ॥ किमाहुर्देवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ॥ मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥
भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ बृहस्पतिं वसुमना यथापप्रच्छ भारत ॥२॥
राजा वसुमना नाम कौशल्यो धीमतां वरः ॥ महर्षिं किल पप्रच्छ कृतप्रज्ञं बृहस्पतिं ॥३॥

॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म गा शां टी २३२

हलान्हन्तिहन्तास्यमपिचोरान्हरेद्गुः॥१७॥अनयाः अनीतयः अनायसमितिपादे अन्ते शेयथा स्यानया
प्रवर्तेरन्परदारादिषु॥१८॥विवृत्य उद्घाट्य॥२२॥हस्तलाघवं तन्त्रास्थं ताडनं॥आक्रुष्टमा क्षिप्तवाक्य

हन्ताहन्तं परिमुषेद्ध्रियेरन्सर्वसेतवः॥भयार्ते विद्रवेत्सर्वं यदि राजा न पालयेत्॥२०॥

अनयाः संप्रवर्तेरन्भवेद्वै वर्णसंकरः॥दुर्भिक्षमाविशेद्राष्ट्रं यदि राजा न पालयेत्॥२१॥

विवृत्य हि यथाकामं गृहद्वाराणि शेरते॥मनुष्या रक्षिता राज्ञा समन्तादकुतोभयाः॥२२॥

नाक्रुष्टं सहते कश्चित्कुतो वा हस्तलाघवं॥यदि राजा न सम्यग्गां रक्षयत्यपि धार्मिकः॥२३॥

स्त्रियश्चापुरुषा मार्गं सर्वालंकारभूषिताः॥निर्भयाः प्रतिपद्यन्ते यदि रक्षति भूमिपः॥२४॥

धर्ममेव प्रपद्यन्ते न हिंसन्ति परस्परं॥अनुगृह्णन्ति चान्योन्यं यदा रक्षति भूमिपः॥२५॥यजन्ते

च महायज्ञैस्त्रयो वर्णाः पृथग्विधैः॥युक्ताश्चाधीयते विद्यां यदा रक्षति भूमिपः॥२६॥

वार्तामूलो ह्ययं लोकस्त्रय्या वै धार्यते सदा॥तत्सर्वं वर्तते सम्यग्यदा रक्षति भूमिपः॥

यदा राजा धुरं श्रेष्ठामादाय वहति प्रजाः॥महता बलयोगेन तदा लोकः प्रसीदति॥२८॥

यस्याभावेन भूतानामभावः स्यात्समन्ततः॥भावे च भावो नित्यं स्यात्कस्तं न प्रतिपूजयेत्

तस्यायो वहते भारं सर्वलोकभयावहं॥तिष्ठन्प्रियहिते राज्ञ उभौ लोकाविमौ जयेत्॥२९

योनसहतेअपित्रयनायकतात्ससहतएव॥गोपृष्ठी॥३०॥अपुरुषाः अरक्षिता अपि ३१॥वार्तोजी
विकानलः त्रय्या च इष्टादिहि तत्र यात्रायनेरत्नासर्वं चपीवानीति॥३२॥ ॥ ॥राम

233

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विप्रवक्तृवेन: लोप: प्रयानां लेपनं ॥ १६ ॥ प्रेता: स्फवव: दमुसान चोराथीन: ॥ १ ॥ योनिदोष: व्यभिचारे
विप्रलोप: प्रवर्त्तते यदि राजा न पालयेत् ॥ यानेव समलंकारान रत्नानि विविधानि च
हरेयु: सहसा पापा यदि राजा न पालयेत ॥ १७ ॥ पतेद्बहु विप्रणाशं बहुधाधर्मचारिण
श्च धर्म: प्रहीन: स्याद्य राजा न पालयेत ॥ १८ ॥ मातरं पितरं वृद्धं माचार्यमतिथिं गुरु
न ॥ क्लिश्नीयुरपि हिंस्युर्वा यदि राजा न पालयेत ॥ १९ ॥ वधबंधपरिक्लेशान्नित्यमर्थवतां भ
वेत् ॥ ममेत्नचन विंदेयुर्यदि राजा न पालयेत ॥ १९ ॥ प्रेताश्चाकाल एव स्युर्लोको पुरुस्य
साक्मेचन ॥ पतेयुर्नरके घोरे यदि राजा न पालयेत ॥ २० ॥ नैयानि दोषा वर्त्तेत न कृषि ने
वणिक्पथ: ॥ मज्जेद्धर्मस्त्रयी न स्याद्यदि राजा न पालयेत ॥ २१ ॥ न यज्ञा: संप्रवर्त्तेयुर्विधि
वत्स्वाप्तदक्षिणा: ॥ न विवाहा: समाजो वा यदि राजा न पालयेत ॥ २२ ॥ वृषा: संप्रवर्त्तेर
न्नमथ्येरन्गर्गरा: ॥ घोषा: प्रणाशं गच्छेयुर्यदि राजा न पालयेत ॥ २३ ॥ त्रस्तं हि यन्हृद्य
हाहाभूतमचेतनं ॥ क्षणेन विनशोत्सर्वं यदि राजा न पालयेत ॥ २४ ॥ न संवत्सरसत्राणि
तिष्ठेयुरकुतोभया: ॥ विधिवद्दक्षिणावंति यदि राजा न पालयेत ॥ २५ ॥ ब्राह्मणाश्चतुरो वे
दान्नाधीयेरंस्तपस्विन: ॥ विद्यास्नाता व्रतस्नाता यदि राजा न पालयेत ॥ २६ ॥ न लभेद्ध
र्मसंश्लिष्टं हितं विप्रहतो जन: ॥ हर्तात्स्वर्गाद्यियोगं गच्छेद्यदि राजा न पालये ॥ २७ ॥ राम ॥
विगाने ॥ २१ ॥ संप्रवर्त्तेरन्नोरतन: सिंचेरल ॥ गर्गरो मी नभेदे स्त्रीमें मथन्यामि तिमेहिनी ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वाणीन्द्रियाणि अरक्ष्याणि वनन्तहतेव्यानि। पश्चाद्व्याकीर्णानीन्द्रियाणि विवरत्याणि॥ ५१॥ कृष्टं माघं तस्य पंडुह्
रो: ह्रीसीरावयचंयंज्ञयोरितिमाहिनो॥ ५२॥ राजा रञ्जकः भोजः सर्वो नाभोजयित्ता विविधराजतदितिविश
तस्य तद्वाणि रत्याणि इन्द्रतः परिवर्जयेत्॥ कृत्स्नो विवक्षगुप्तः राजवृहयाणि नरः॥ ५५॥ नश्यच्छे
स्यवक्तये सगः कृष्टं मिवस्पृशन्॥ आत्मसमिवस्नेनराजस्वमिह बुद्धिमान्॥ ५६॥ महानतन्त्र
केचास्य प्रतिषमचेतनम्॥ पतन्तिविराजावृराजविनापहाशिलाः॥ ५७॥ राजमाजो विराट् स्मश्रा
हृतत्रिवर्गाणां पतिन्दूपः॥ यश्चामेत्रपतेषाडेः कलंनाचिन्नमहेति॥ ५८॥ तस्मादम्युत्तियतो
जितात्मा नियतेन्द्रियः॥ मेधावी स्मृतिमानन्दः संश्रयेत महीपतिः॥ ५९॥ कृतप्रज्ञमत्तद्दृढभ
क्तिं जितेन्द्रियं॥ धर्मे नित्यं स्थितं नीत्या मन्त्रिणं गुजयेन्दूपः॥ ६०॥ हृदभक्तिं कृतप्रज्ञं धर्मज्ञं संश
यतेन्द्रियं॥ शूरमत्तद्दकर्माणं निषिद्धजनमाश्रयेत्॥ ६१॥ प्रजाःप्रालोभकृन्तेनमत्न्षष्य राजा
कृशान्वेकृन्तेनमन्तष्यान्॥ राजाभिप्रवसकृतः सर्वोनिराजाश्रुयेन सर्वावितेकरोति॥ रा
जाप्रज्ञानेहदयंगरीयोगतिः प्रतिष्ठा सुखमुत्तमं च॥ समाश्रिता लोकमिमं परं च जयन्ति सम्
यक्पुरुषा नरेन्द्र॥ ६३॥ नराधिपश्चाप्यनुशिष्य मेदिनीं दमेन सत्येन च सौहृदेन॥ महद्भिरि
ष्ट्वा क्रतुभिर्महायशास्त्रिदिवे स्थानमुपैति शाश्वतं॥ ६४॥
इ श्रीमान् समवाप्य निराजाममपि दिनिस्पकं,
दितेस्वयंः॥ ६५॥ वृमसुर्वविततेज्ञः॥ ६६॥ तिविद्वज्जनेन्योग्रहमेकएवदंकार्यकरिष्यामि किमनेनेति

वाहिनेव कोमवीरे। साश्रितः राजानमिति शेषः ५
१३४

आसीदतः सर्वावस्थान ॥ मिथ्योपचरितो वचित्तः ॥ ४९ ॥ कृष्णगतिः शिरः अभिपन्नस्यानि रस्कृतस्य ॥ ५० ॥ ॥ राम

यस्तस्य पुरुषः पापं मनसाप्यनुचिंतयेत् ॥ असंशयमिह क्लिष्टः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत् ॥ ५१ ॥ न हि जात्
ववमंतव्यो मनुष्य इति भूमिपः ॥ महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ५२ ॥ कुरुते पंच रूपाणि का
लयुक्तानि यः सदा ॥ भवत्यग्निस्तथादित्यो मृत्युर्वैश्रवणो यमः ॥ ५३ ॥ यदा ह्यासीदतः पापान् द
हत्युग्रेण तेजसा ॥ मिथ्योपचरितो राजा तदा भवति पावकः ॥ ५४ ॥ यदा पश्यति चारेण सर्वभू
तानि भूमिपः ॥ क्षेमं च कृत्वा व्रजति तदा भवति भास्करः ॥ ५५ ॥ अशुचींश्च यदा क्रुद्धः क्षिणोति शत
शो नरान् ॥ सपुत्रपौत्रान् सामात्यांस्तदा भवति सोऽन्तकः ॥ ५६ ॥ यदा त्वधार्मिकान् सर्वांस्तीक्ष्णै
र्दंडैर्नियच्छति ॥ धार्मिकांश्चानुगृह्णाति भवत्यथ यमस्तदा ॥ ५७ ॥ यदा तु धनधाराभिस्तर्प
यत्युपकारिणः ॥ आच्छिनत्ति च रत्नानि विविधान्यपकारिणाम् ॥ ५८ ॥ श्रियं ददाति कस्मैचित्क
स्माच्चिदपकर्षति ॥ तदा वैश्रवणो राजन् लोके भवति भूमिपः ॥ ५९ ॥ नास्यापवादे स्थातव्यं दक्ष
णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ धर्म्यमाकांक्षता लोकमीश्वरस्यानसूयता ॥ ६० ॥ न हि राज्ञः प्रतीपानि
कुर्वन् सुखमवाप्नुयात् ॥ पुत्रो भ्राता वयस्यो वा यश्चात्मसमो भवेत् ॥ ६१ ॥ कुर्यात्कृष्णगतिः
शेषं ज्वलितोऽनिलसारथिः ॥ न तु राजाभिपन्नस्य शेषं क्वचन विद्यते ॥ ६२ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा॰ रा॰
शां॰ टी॰
१२५

आपणेषु वणिजां हट्टेषु विहारेषु प्रकृताः मल्लक्रीडास्थानेषु समाजेषु महाजनसमुदायेषु ॥ ५ ॥ आरामे
षु पुरवाटिकासु हट्टदेशेषु यथाकारस्थानेषु चत्वरेष्वभिकारिणामुपवेशनस्थानेषु सभासु राजसंसत्सु ।

पुरे जनपदे चैव तथा सामंतराजसु ॥ यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ ४ ॥ चारां
श्च विद्यात्प्रहितानन्येनामित्रकर्षण ॥ आपणेषु विहारेषु समाजेषु च भिक्षुषु ॥ ५ ॥ आरामे
षु तथोद्याने पण्डितानां समागमे ॥ देशेषु चत्वरे चैव सभास्वावसथेषु च ॥ ६ ॥ एवं विचित्रया
द्राजा परचारं विचक्षणः ॥ चारे हि विदिते पूर्वं हितं भवति पाण्डव ॥ ७ ॥ यदा तु हीनं नृपतिर्वि
द्यादात्मानमात्मना ॥ अमात्यैः सह संमंत्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा ॥ ८ ॥ अज्ञायमाने हीन
त्वे संधिं कुर्यात्परेण वै ॥ लिप्सुर्वा कंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः ॥ ९ ॥ गुणवंतो महो
त्साहा धर्मज्ञाः साधवश्च ये ॥ संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयन् ॥ १६ ॥ उच्छिद्यमानमात्मा
नं ज्ञात्वा राजा महामतिः ॥ पूर्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः ॥ १७ ॥ यो नोपकर्तुं श
क्नोति नापकर्तुं महीपतिः ॥ न शक्यरूपश्चोद्धर्तुमुपेक्ष्यस्तादृशो भवेत् ॥ १८ ॥

आवसथेषु नवत्सु महतां गृहेषु ॥ ७ ॥ विचिनुयात् ॥ अविज्ञायमाने हीनत्वे अज्ञातैः नान्यदीयैः ज्ञातासंद
धानबलवद्भिरन्यैः सह संधिं कुर्यात् ॥ ९ ॥ पूर्वापकारिणः पूर्वं द्रोहकृतः अपकृताः पश्चाद्दूषयन्तु गृ
हीनात्पूर्वापकारं कृतवान् ॥ १० ॥ तत्रापि विशेषमाह यदुत ॥ १८ ॥ ॥ राम ॥ ॥ १२५

235

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वमहितम् ॥ पञ्चराज्ञो माहात्म्यं कृत्वा तत्कर्तव्यं शृण्विति पार्थिवेनेति ॥ १ ॥ कथं त्यादीन् पिकथं प्रयुञ्जीत विश्वा
सयेदिति योज्यं ॥ २ ॥ पार्थिवेन आदौ पूर्ववयसि राज्ञा पार्थिवप्रकृतेन वा विजातीयेनापि तत्कार्यं कार्यमित्यर्थः

स एवमुक्तो गिरिसा कौशल्यो राजसत्तम ॥ प्रयत्नात्कृतवान्वीरः प्रजानां परिपालनं ॥ ३२ ॥ इति
श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ८५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमवशि
ष्यते ॥ कथं रक्ष्यो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ॥ १ ॥ कथं चारं प्रयुञ्जीत वर्णान्विश्वासयेत्कथं ॥ क
थं भृत्यान्कथं दारान्कथं पुत्रांश्च भारत ॥ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ राजवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितोऽखि
लं ॥ यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ ३ ॥ आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो जेयाश्च शत्रवः ॥
अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ ४ ॥ एतावानात्मविजयः पञ्चवर्गविनिग्रहः ॥ जितें
द्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ ५ ॥ न्यसेत गुल्मान्दुर्गेषु संधौ च कुरुनंदन ॥ नगरोपवने
चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ ६ ॥ संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च ॥ मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनि
वेशने ॥ ७ ॥ प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडांधबधिराकृतीन् ॥ पुंसः परीक्षितान्प्राज्ञान्क्षुत्पिपासा
श्रमक्षमान् ॥ ८ ॥ अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च ॥ पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात्
समाहितः ॥ ९ ॥ ॥ राम ॥ ॥

हितेनेति पाठान्तरं ॥ ३ ॥ आत्मा चित्तं ॥ ४ ॥ पंचवर्गः श्रोत्रादिः ॥ ५ ॥ गुल्मान् रक्षिणः पत्तीन् संधौ सीमान्ते ॥ ६
संस्थानेषु पालाद्युपवेशनस्थानेषु मध्ये अंतःपुरे ॥ ७ ॥ प्रणिधीन् ॥ ८ ॥ प्रणिदध्यात् चारान्प्रयुञ्ज्यात् ॥ ९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. गी. टी. १३६

236

प्रजाभ्यः स्वाम्यः ॥ १४ ॥ इन्द्रियार्थगतः मतो मता द्रव्येभ्यः दृष्टेभ्यो पद्मसु गृह्यतन्यो गणारत्नानामभवन्ति प्रं
ज्ञिनास्तेषु देवापेक्षितिभाव ॥ १६ ॥ भक्तिः सौपानेन तेषां पृथामपति ॥ १७ ॥ व्यवहारेषु अर्थिप्रत्यर्थि
वाक्या विचारेषु राजा प्रजानां दितानन्यमेन ॥ १८ ॥ आकरेषु वाणिज्यं तिष्ठानेन लवणेन दर्पनि
अदृष्टीनव लिंचापि प्रजाभ्यः ज्ञरुनेदम ॥ मणष्ट्रागमपि प्रजानां ता सामेवाभिगमप्रये ॥ १९ ॥ दृश
पर्मगतेभ्यो पद्मसु वहु रूपमेव च ॥ न दादरीनमद्य्रसाधो गणारत्नानायवे ॥ २० ॥ पृथ्यापुत्रात्
स्थापो राष्ट्रे वत्सालिन मृणापः ॥ भक्तिश्रेष्ठोन कर्तव्या व्यवहारे प्रदर्शिते ॥ २१ ॥ श्रीनोचैव म्पते
ह्राजा प्रजाम्न सर्वार्थदर्शिनः ॥ व्यवहारेषु सततं ते तम राज्यं प्रतिष्ठिते ॥ २२ ॥ आकरे लवणेषु स्व
तोरेना गवले तथा ॥ न्यसेदमान्यान्नृपतिः स्वाम्नान्वापुरुषान्हितान् ॥ २३ ॥ सम्यग्दृरपरतिन्य
राजा पर्ममवाप्नुयात् ॥ राजा हि सततं देवैः सम्यग्पर्मैः प्रभाम्यते ॥ २४ ॥ विदेवे सर्गविस्मातः
स्वतपसीन्दपोभवेत् ॥ दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ २५ ॥ एते गुणाः समस्ताः
स्युर्नृपस्य सततं स्थिराः ॥ व्यवहारस्तो पर्नृपतेः कृतः स्वर्गः कृतो यशः ॥ २६ ॥ यदा तु पीडितो
राजा भवेद्राज्ञा बलीयसा ॥ तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥ २७ ॥ विधायाक्रम्य
मित्राणि विधानमुपकल्पयेत् ॥ सामभेदाविरोधार्थं विधानमुपकल्पयेत् ॥ चापान्यसेत
मार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ॥ प्रवेश्य च जनान्सर्वान्नशाखानगरेष्वपि ॥ २८ ॥ ॥
स्थाने गुल्मं पाल्यादिविकल्पस्थाने ॥ तदेणादीसेन रणे नागबले पले षु आपद्यपा विचार्यार्थं प्रमान्य
प्रसेत ३४ योषानवनस्थानस्थन मार्गेषु राजपथेषु न्यसेत ॥ शाखानगराणि महानगरस्थाप

॥ ३६ ॥ मुनिपुंगवा

१३६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यात्रायां परिवर्ज्यः स्यात् ॥ तद्विद्वै बलवान् दिनां विज्ञानेश त्रुपुरस्थैव यात्राज्ञायर्थे हितुनेरण संवेद्यः यात्रायां पादविज्ञानं।
मिति पादेद्धवेलशत्रुम्नदिग्धपतेनाविज्ञाते यथा स्यात्तथा यात्रायां यायादिति पाजनाग्रनाकंदेमित्रहीनंग्रनेनरवे
युगनंदी। व्यासक्तं ग्रन्थेन पुष्टं ऊर्वां शंप्रमणं प्रनवहिते ॥ १९ ॥ विधानेरतरणं ॥ २ ॥ दिग्विजयादिसामग्रीसंपादने २०
कर्षयन्तीयवंतनत्परः कर्षणपरः ॥ २१ ॥ कर्षणमेवाहराष्ट्रेचतिकारयेतस्तस्माद्दुष्टाः ॥ २३ ॥ वलिनो

यात्रायायाद्विजानन्मनाक्रमेत्समनंतरं ॥ आसक्तं च प्रमत्तं च दुर्बले च विशुद्धलम ॥ २२ ॥ यात्रा।
मानापथेद्धीरः कल्पः पुष्टबलः सदौ ॥ पूर्वं कृत्वा विधानेन यात्रायां नगरे तथा ॥ २ ॥ नवव
धेषु भवेत् तस्य न्दयो पश्चात् निर्वीर्यवान् ॥ हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्षयेल्लन्यरावसेत् ॥ २४ ॥ राष्ट्रं
चपीडयेत् तस्य शास्त्राग्निविषमन्त्रकैः ॥ प्रमात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत् ॥ २५ ॥ वे
जैनीयेमदा पुढंराज्यकाम न धीमता ॥ उपायैस्त्रिभिरादानं मध्यस्थाह्नहृद्धस्य २६ ॥
सांत्वेन तुप्रधानेन भेदेन च नराधिप ॥ गमयेद्राजुयात्रामंत्रेनेनत
क्षत्रपरितः ॥ २६ ॥ १ ॥ ॥ राम ॥ १ ॥

राष्ट्रं कर्षेनदुर्बलस्तत ॥ सांत्वे नार्थ यत्नपावन्तप्राज्ञः शक्नुयान्नेन।
नुष्यानभवद्धिमेतो वार्षिकः । करोन ग्रासेभयाचराष्ट्रेनोपद्दतत्वमिति सांत्वं ॥ मंत्रग्रामदर्पदीयंनेना
हंशामिरपेक्ष्यमुख्यार्थप्रधानेभेदनराजमात्यान्तमेदयित्वाराज्ञःस्वापरिभयात्स्वविज्ञाद्विकंवाकनेव
मित्यादिनाहीनः प्रबलेन सह वैरं चेन्मंत्रग्रामे विलापवंशपायत्रयेणस्वार्थं साधयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥ १ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. गु.
शा. टी.
१३०

237

ग्रामेऽकार्ये स्तम्भकं शाकुर्वन्ति गर्भे योगे विनिग्रहस्य आद्यस्तम्भुके स्थितो विभिन्नामिति प्राचीपादः तद्धा आ
नयनं देशमेव सचारायव्रतो ध्वानां नाहरारे वाचवत्यनन्ते ग्रामे गीमा चाविनं तयाव द्विः प्राकारं तत्रिना: प्राणि विल
प्रपतेनन कर्तेन्नाभूतिमिच्छनाम प्रणवा काश्यारहीतिस्तु अनेना कोविदे देवि । ताम्रतं वादवत्कार्ये दि
त्यर्थः वादृणं पसंपि विग्रहादि त्रिवर्गः स्यात्रहृद्धिलयन्नपोवाम्प्रमेत्रोदासीन रूपोवा मेत्रो स्याहप्र

ग्रामे गीकार्ये स्तम्भकं गाका श्राजनन्नीनदः ॥ प्राग्ध्रैयेत्र पर्ति तो स्थाप्यानप्र कर्मषा कुले ॥ ५३ ॥
संकटहारकाणि स्तुहच्छा स्पार्थेषु स्पच ॥ तेषां चह्वारवकुप्तिः कार्या सर्वात्मना भवेत् ॥ ५४
द्वारेषु च यगृहाण्येवं यज्ञाणि स्थापयेत्सदा ॥ प्रारेयच्छत्र प्रोस्त्रस्तापीनानि च कारयेत् ॥ ५५ ॥
कम्मानि चाभिहायाणि तथा कुर्याप्र सुतो नयेत् ॥ संशोधयेत्तथा कूपान् कृतपूर्वान्यथा
स्थितः ॥ तृणच्छन्नानि वेश्मानि पंकेनाथ प्रलेपयेत् ॥ निर्हरेच्छन्न णांमासि चैवं वह्निभ
यात्तथा ॥ ५० ॥ नक्तमेवं कर्मकानि पावयेत नराधिपः ॥ न दिवा ज्वालयेदग्निं
वर्जयित्वाग्निहोत्रिके ॥ ५८ ॥ ॥ राम ॥ ॥

भूशाक्तिरूपोवाभूमिमित्रहिरण्यादिरूपोवा धर्मार्थकामरूपोवा उनराह्णार्थीः स्पष्टः ग्रामे गीः दुर्ग
प्राकारमितोऽनुराणां उपवेशानं जनतेः तत्रैकाष्टकपत्राणां योभितो तत्रयागनारहाणाभूतायोवा
स्थाप्यरेणां नार्थानि तद्वृद्धि द्वाराणि यद्वारा ग्राम प्रयाप्य गुलिकाः ब्रहिः प्रतीस्याणवः सम्पूलाः येषु प्र
तन्निदीयते । तत्केवाभद्यत ॥ ५४ ॥ संकटद्वारकाणि सूक्ष्महाराणि तेषां च द्वारवत् गुप्तिः कार्या ते
षां चारवर्ड् गुप्तिरितिपाठः आचारवद्भिः पिहितगुप्तिः कार्याः ॥ ५५ ॥ ॥

१३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

येऽतिथिनिकादीन् गेहेषु प्रवेशयेद्दिव्यस्थः ॥ ५८ ॥ ग्रामे महारंसं समीपमानयेत् ॥ देहेतत्परेषां तन्नमस्मृद्दीति ॥ ५९ ॥ उपन
येन्मेदेयेन्नान् द्वारिदारहृयेत् ॥ ६० ॥ तेंकामानन्प्रवर्तरणगर्त्तानसेन्दन ॥ जलतज्ञगाद्दिस्थविहावयेत् ॥ नद
योगं वापीकूपादिस्थं विशादिनानाशयेत् ॥ नदानेन वर्तमानकालेऽप्यनीभिः उलवकालेषु प्रपर्वतान्ते ।

येषु ग्रामेषु दुर्गेषु देशास्तेषु प्रवेशयेत् ॥ धनिनो बलमुख्यांश्च सान्त्वयित्वा पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ स्वा
मिहारेक्रमेणोच्चसंयमेवत्तापितः । ग्रामे भवेत्प्रवेशस्य देहेदारा वर्गश्च नाभवेत् ॥ ५९ ॥ देहे तेषु पुत्रस्तेषु पादोरूप
जपेत्रयान् ॥ विनाशयेच्च तान्सर्वं बलेनाशु स्वके नवा ॥ ६० ॥ नदीमार्गेषु च तथा संक्रमान्नवसाप
येत् ॥ जलं विस्रावयेत्तस्य वंमर्दि स्नाश्च दूषयेत् ॥ ६१ ॥ नदानेनायतीभिश्च निवसेद्
स्कन्नत्तरप्रतीतान्परस्यात्रोभिश्चकार्येषु पस्थिते ॥ ६० ॥ दुर्गाणां च
भिन्नोवा मूलच्छेदं प्रकारयेत् ॥ सर्वेषां तु द्रुमाणां चैत्य
द्रुमान् विवर्जयेत् ॥ ६१ ॥ प्रवृद्धानां च वृक्षाणां
शाखां छेदयेत्तथा ॥ चैत्यानां सर्वथा
त्याज्यमपि पत्रस्यपातनं ॥ ६२ ॥

टीका ॥ सर्वदामित्रकार्येषु स्थितेष्यपि हिंसायेत्पथोन्त भाज्ञो परस्य शत्रोः प्रतीचांते दुर्गा रंभस्यनंतरं निदकारे
मगोस्मिन ॥ तच्छ्रुत्वा मामित्र निवसेत् ॥ अप्रमत्तः स्वगाढ्यपन्तुरस्थाने तदाक्रम्य वसन्तन शत्रोः शत्रुभिः सह
दोहं कृत्वा तद्वलेन स्वराष्ट्रान्नद्वोरुपोटिति ॥ ६० ॥ दुर्गाणां तु दुर्गाणां परेषां मांशुपोषभेदितिमूलच्छेदं रूपी
त ॥ ६२ ॥ ॥ राम ॥ ॥

म. रा.
टी. टी.
१३८

चनविंधानं॥ विग्रहमाल्पराेगक्रुत्या हरान॥ ८९॥ प्रस्थानेकोपेन परस्य निर्वेदत्वात इनेवाक्रुन्तवेन
दानमानादि पुनस्तस्माक नेच्छमीत्याह॥ निर्वेदयेनेति॥ ८५॥ संधानामतेनं संपिक्ष्णत्तावस्थि

ओषधानि च सर्वाणि मूलानि च फलानि च॥ चन विंधांश्च वेष्यान्वै संगृहीयाद्विशे
षतः॥ ८८॥ नदांश्च नद्यंतेकाश्च वमलामायाविनस्तथा॥ पाभेषु पुरवैश्माद्दृष॥
पुष्प सर्वशः॥ ८९॥ यतः शंकामवेद्याप्रिसन्नपयोत्थाविम विनः॥ पैरस्मान्नपतेवाऽपि
सार्थीनानकार्यानतान॥ ९०॥ कृतेकर्माणि राजेंद्र पजपेद्धनसंचयैः॥ दानेन च य
थार्हेण मानेन विविधेन च॥ ९१॥ निर्वेदयिताना पूर्वं हत्वा वाक्रमनेदन॥ ततो नृ
णाभवेद्राजा यथा शास्त्रनिदर्शिने॥ ९२॥ राजा समग्रे वरत्वाणिना तिचैव निवोधमे
मा आत्मा मात्यश्च कोशश्च दंडो मित्राणि चैव हि॥ ९३॥ तथा जनपदाश्चैव पुरंच कुरुनंदन
एतत्सप्तात्मकं राज्यं परिपाल्यं प्रयत्नतः॥ ९४॥ षाड्गुण्यं च त्रिवर्गं च त्रिवर्गपरमं तथा
यो वेत्ति पुरुषव्याघ्र सभुंक्ते पृथिवीमिमां॥ ९५॥ षाड्गुण्यमिति यत्प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठि
र॥ संधानासनमित्येव यात्रासंधानमेव च॥ ९६॥ विगृह्यासनमित्येव यात्रां संपरिगृह्य
च॥ द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च॥ ९७॥ ॥ राम ॥ ॥

ति: यात्रासंधानं॥ ९६॥ विगृह्य वैरं कृत्वा वस्थानं विग्रहः॥ यत्रां संपरिगृह्य आसने शत्रोभयदर्श
नं पानं प्रदर्शनस्थाने॥ द्वैधीभावः उभय संधिकरणं॥ अन्यस्य आश्रयाद्वा दुर्गादेर्महाराजस्य वा॥ ९८ १३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मारः लोहकारादिर्जालाग्रिःसूत्रिकारदेन द्रूपास्तथा लाक्षा अत्र विधेयो ग्राह्यो हितः कर्मयः ॥४८
महाहदेशोवधः॥५०॥ चाक्रिकान् शाकटिकान् कृषीवलान् फालकेम्यो न कीनाशानि नियाचत॥५

कर्मारः शैरथकारात् सर्वक्लेशहिंसा हितः॥ महाणि च प्रवेशपंचान्विधेयः स्याद्गुलाशनः॥४९
महानंदस्थानस्यस्याचस्याप्रिवादिवाभवेत॥ प्रज्ञाधेय रूपैवंचरत्न एतेषु रसच॥५०॥ भि
लकान्स्थानिकपोषेवज्ञोवान्ननानकृषीवलान॥ वाह्यान्कुधान्यरक्षहदोषाय स्युर्हि
तेन्यथा॥५१॥ चलनेरयश्चतीर्थप्रसभासावसूधपच॥ यथार्थवर्गो प्रशोपिकृपोत्सर्वस
पार्थिव॥५२॥ दिशात्तानराज्ञमागोष्ठकारयेन्नरापिप॥ प्रयत्नश्च विधानं सेवपथा
हृदं समादिशेत॥५३॥ आजगानाप्रथागारान्याधागारांश्चसर्वेषा॥ अश्वागारानागाग
रान्कलानिकरणानि च॥५४॥ मंत्रिस्त्रेषुवकोरक्षमतोल्लीनिष्कुटानि च॥ नजानन्यः
प्रपरोपनगृहंमनःपुरपिशिर॥५५॥ प्रयतमनिचयकृयोज्ञानापरवलादिन॥ नेत्रवसानमु
तृत सोधयानिचसर्वेशः॥५६॥ अप्याराकृशामंजानांपलाशाराच गीनां॥ यवसेपनादि
ध्यानां कारयेन्नवसंचयान॥५७॥ आयुधानां च सर्वेषां न्रदिप्रासकर्मणां॥ संचया
नेवमादीनां कारयेन्नराधिपः॥५८॥ ॥
तोयेषुमंत्रादिशुश्रुषुदस्तस्पापग्या ख्यातेषु॥५९
प्रतोलीरथ्यानिष्कुटानिरहारामाः॥६०॥ वर्णिनां लेखकानां वर्णस्याहेतकेचित्रकर
पिप्रसचारिणीतिमर्हेनी॥ यवसेचाम्रः दिश्यानांविपाकवाणानांदिपाविघातवाणस्यादि

म. भा.
शां. टी.
१३९

ग्रन्थमस्यग्रपर्मस्य ॥ ८२ ॥ अथ योगेन सर्वयाथेन ॥ २- ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणं ॥ इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणं ॥ ७९ ॥
दंडनीत्यां यदा राजा सम्यक् कार्त्स्न्येन वर्तते ॥ तदा कृतयुगं नाम कालः सृष्टः प्रवर्तते ॥ ८० ॥ ततः कृतयुगे
धर्मो नाधर्मो विद्यते क्वचित ॥ सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ ८१ ॥ योगक्षेमाः प्र-
वर्तंते प्रजानां नात्र संशयः ॥ वैदिकानि च कर्माणि भवंत्यगुणवंति च ॥ ८२ ॥ ऋतवश्च सु-
खाः सर्वे भवंत्युत निरामयाः ॥ प्रसीदंति नराणां च स्वरवर्णमनांसि च ॥ ८३ ॥ व्याधयो न भ-
वंत्यत्र नाल्पायुर्दृश्यते नरः ॥ विधवा न भवंत्यत्र कृपणो न तु जायते ॥ ८४ ॥ अकृष्ट-
पच्या पृथिवी भवंत्योषधयस्तथा ॥ त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवंति भवंति च ॥ ८५ ॥
नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलं ॥ इति कार्तयुगानेतान् धर्मान्विद्धि युधिष्ठिर ॥ ८६ ॥
दंडनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्तते ॥ चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ ८७ ॥
अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैव पृथिवी भवंत्योषधयस्तथा ॥ ८८ ॥
अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्थमनुवर्तते ॥ ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ ८९ ॥
अशुभस्य यदा त्वर्धं द्वावंशावनुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तदा ॥ ९० ॥
दंडनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः ॥ प्रजाः क्लिश्नात्ययोगेन प्रविशंति तदा कलिः ॥
९१

१३९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ग्रासाध्यायेके चित्समाप्यन्तिदेवेन॥ इदं हृद्यं समस्तं चतत्रकेन कस्य किं क्रियतां इतिप्रश्नचये॥ ३॥ देव
नीत्याः सकाशात् राज्ञो प्रजानां चयतमहाभाग्यनत्छृणु॥ ४॥ तत्रदेवनीत्याराज्ञासगोदिकाश्रमो

त्रिवर्गस्यापियः प्रोक्तस्तमिहैकमनाः शृणु॥ नृपस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गः परमस्तथा ९८
धर्मस्यार्थस्य कामस्य सर्वितं आश्रकालतः॥ धर्मेणैव महीपालश्चिरंपालयते महीं ९९
असिमन्नर्थे च श्लोकौ द्वौ गीतौ वांगिरसा हृदयं॥ यादवीपुत्र भद्रं तेनात्र विभ्रान्तमर्हसि
कृत्वासर्वाणिकार्याणिसम्यक्पाल्यमेदिनीं॥ पालयित्वा तथा पौरान्परत्र सुख
मेधते॥ ५॥ किंतस्यतपसा राज्ञः किंच तस्याध्वरैरपि॥ सुपालितप्रजो यः स्यात्सर्व धर्म
मेवित्यवसः॥ ६॥ युधिष्ठिर उवाच॥ देवनीतिश्च राजा च समस्तौ कुभौ च पि॥ कस्य किं कु
र्वतः सिद्धिं तन्मे ब्रूहि पितामह॥ ७॥ भीष्म उवाच॥ महाभाग्यं देवनीत्याः सिद्धैः शास्त्रैः
स्मृतैस्तकैः शृणु मेत्वं समतो राजन्यथावदिह भारत ८॥ देवनीतिः स्वयं धर्मस्यातवं
र्णाश्च नियच्छति॥ सयुक्ताः स्वामिना सम्यक्दधर्मेभ्यो नियच्छति॥ ९॥ चातुर्वर्ण्यं स्वकर्मस्थं
मर्यादानामसंकरे॥ देवनीतिकृतं क्षेमं प्रजानामकुतोभयं॥ १०॥ साम्यप्रयत्नं कुर्वे।
नित्ययोवर्णा यथाविधि॥ तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितं॥ ११॥
देवनीतिः कृतादी

तिराजाच
नजनृपनिवालुभौच प्रजानां तेभंजनयतत्सुतरमाह॥ देवनीतिर्विपादिता॥ सपर्धेभ्यः स
नजनृपतिनातुभौ च प्रजानां ते मंजनयतत्सुतरमाह॥ १२॥ सामस्त्यासौस्थ्यातत्रिपिबंतं॥ तस्मात्ते
यमार्थो॥ अधर्मेभ्यः इति पंचमी॥ १३॥ असंकरेण इत्यन्तमे॥ १४॥

॥ ७७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
७०.

युधिष्ठिर उवाच ॥ केन दंडनीतिसम्यक्प्रयोगस्य केन वृत्तेन वर्तेतेति प्रश्नः ॥ १ ॥ षट्त्रिंशता एतत्संख्याकैः धर्मैश्च
योगिगुणगणैः स च प्रत्येकं एकैकगुणयोगात् षट्त्रिंशद्गुणः अकटुकत्वादिभिः संयुतः अतएव गुणो
पेतः यान्गुणान्धर्मादीन्गुणं कल्याणं अवाप्नुयात् ॥ तांषट्त्रिंशत्कर्माण्याह चरेदित्यादिना सार्धैः ॥ २ ॥ अ
कटुकः रागद्वेषहीनः धर्मान्स्वर्गीयान्वैतान् ॥ ॥ न नास्तिकः परलोककामुकः सन् नस्नेहं अनिष्ठुरः सन्नर्थं

240

तस्मात्कौरव्य धर्मेण प्रजाः पालय नीतिमान् ॥ एवंवृत्तः प्रजा रक्षन्स्वर्गं जेतासि दुर्जयम् ॥ १०४ ॥ इति
श्रीमहा[illegible]राजधर्मे शांतिपर्वणि ६९ युधिष्ठिर उवाच ॥ केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वर्तमानो महीपतिः सुखे
नार्थान्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ अयं गुणानां षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद्गु
णसंयुतः ॥ यान्गुणांस्तु गुणोपेतः कुर्वन्गुणमवाप्नुयात् ॥ चरेद्धर्मानकटुको मुंचेत्स्नेहं न
नास्तिकः ॥ अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ ३ ॥ प्रियं ब्रूयादकृपणः शूरः स्यादविकत्थ
नः ॥ दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ संदधीत न चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बंधु
भिः ॥ नाभक्तं चारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडयन् ॥ ५ ॥ ॥

स्नेहं प्रीतिं न लोभादिना ॥ अनृशंसः
अनिष्ठुरः सन्नर्थमर्जयेत् ॥ ३ ॥ अनुद्धतः धर्मार्थाविनाशयन्कामं सेवेत प्रीतिं चरेत् ॥ ४ ॥ आकृपणः
अदीनः ॥ ५ ॥ अनिष्ठुरः सदयः ॥ ६ ॥ आर्यैर्ज्ञानवृद्धैः संधिं कुर्यात् बंधुभिर्ज्ञातिभिर्विग्रहं न कुर्यादिति सर्वत्र
गुणोपेतो गुणी इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अभक्तं अस्वामिभक्तं पुष्कलान्नदस्यात् कुर्यात् ॥ ॥ ८ ॥ अपीडयन् भक्तं दयावान्

१२॥॥ राम ॥ ॥ ॥ २५.

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

२१॥ २-॥ १-॥ चतुर्थस्य कलेः ॥ १-२॥ सीमन्तरी व्यवस्थापिका ॥ १-२॥ १-३॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

कलावधर्मो भ्रपि ष्ठं धर्मो भवति किंचित ॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्वधर्माच्च्यवते मनः ॥ ५१
शूद्राभेले एनजीवे तिवृत्तस्वाणपरिचर्यया ॥ योगस्ते भस्यनाशश्च वर्तते वर्णसंकरः ॥ ५२
वैदिकानि च कर्माणि भवन्ति विगुणान्युत ॥ कृतवान स्वभोः सर्वे भवन्त्या मपिनस्त
था ॥ ५३॥ करोतितनमन्नन्दष्याणां स्त्रवर्णस्तुत ॥ आपपश्च भवेत्यत्र स्त्रियं ते चगताश्रुवः
विपवास्पृभ वत्यत्र नन्दशास्ताज्ञा पतत्प्रजा ॥ क्व चिद्वर्षति पर्जन्यः क्व चित्तस्य प्ररोहति
रसास्सर्वेतत्वयेषां नियच्छानेक्त तिभूमिपः ॥ प्रजाः संहति न संस्पर्दन्तीति समाहिताः ५४
गजाकृतप्रमस्त्रस्य चेतायाष्ठापरस्य च ॥ युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणं ॥ ५५॥ कृ
तस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते ॥ त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गनात्यन्तमश्नुते ॥ ५६
प्रवर्तनाद्वापरस्य यथाभागमुपाश्नुते ॥ कलेः प्रवर्तनाद्राजा पापमत्यन्तमश्नुते ॥ ५७
ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः ॥ प्रजानां कल्मषे मग्नः कीर्तिं पापं च विंद
ति ॥ ५८ दुर्नीतिप्रस्कृत्य विज्ञानतत्त्रिपमदा ॥ अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं चपरिपा
लयेत् ॥ ५९॥ लोकस्य सीमन्तकरी मर्यादा लोकभावनी ॥ सम्यङ्नीता दण्डनीतिर्यथा
माता यथा पिता ॥ यस्यां भवन्ति भूतानि तद्विद्धि मनुजर्षभ ॥ एष एव परो धर्मो यद्राजा
दण्डनीतिमान् ॥ ६० ॥ ॥

म० शा०
मो० टी०
२५१

कथं ॥ वह्नीनां प्रजानां परिपालने कथं स्यादिति चिंताव्याधिः स एव बंधस्तेन न युज्यते ॥ नापराध्नोति नान्य
थाकरोति धर्मे व्यवहारनिर्णयादौ ॥ एतत्तत्त्वं कथं स्यादिति प्रश्नः ॥ १ ॥ उत्तरं उक्तं प्रतिजानीते समासेनेति ॥ २ ॥
रागद्वेषहीनानां लक्षणान्युक्तान्यव्यवहारनिर्णायकत्वं धर्मे नापराद्धत्वं तस्मात्समाहृत्य धर्मनिष्ठानि

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं राजा प्रजा रक्षन्नाधिबंधेन युज्यते ॥ धर्मे च नापराध्नोति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भी
ष्म उवाच ॥ समासेनैव ते राजन्धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥ विस्तरेणैव धर्माणां न जात्वंतमवाप्नुया
त् ॥ २ ॥ धर्मनिष्ठान् श्रुतवतो देवव्रतसमाहितान् ॥ अर्चितान्वासयेथास्त्वं गृहे गुणवतो द्विजान्
प्रत्युत्थायोपसंगृह्य चरणावभिवाद्य च ॥ अथ सर्वाणि कुर्वीथाः कार्याणि सपुरोहितः ॥ ४ ॥ धर्म
कार्याणि निर्वर्त्य मंगलानि प्रयुज्य च ॥ ब्राह्मणान्वाचयेथास्त्वमर्थसिद्धिजयाशिषः ॥ ५ ॥ आर्ज
वेन च संपन्नो धृत्या बुद्ध्या च भारत ॥ यथार्थं प्रतिगृह्णीयात्कामक्रोधौ च वर्जयेत् ॥ ६ ॥ कामक्रो
धौ पुरस्कृत्य योऽर्थं राजानुतिष्ठति ॥ न स धर्मं न चाप्यर्थं प्रतिगृह्णाति बालिशः ॥ ७ ॥ मास्म लु
ब्धांश्च मूर्खांश्च कामार्थे च प्रयूयुजः ॥ अलुब्धान्बुद्धिसंपन्नान्सर्वकर्मसु योज
येत् ॥ ८ ॥ मूर्खो ह्यधिकृतोऽर्थेषु कार्याणामविशारदः ॥ प्रजाः क्लिश्ना
त्ययोगेन कामक्रोधसमन्वितः ॥ ९ ॥

षमाहृकामेति ॥ ७ ॥ आद्यस्यान्तरमाह
तिचतुर्भिः ॥ ४ ॥ विपदेहो
मास्मेत्यादिना साधूनर्थे च कार्ये युंजीत ... नाधिबंधेन युज्यत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ योगेन योगक्षेमप्राप्तिः

142

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

साधुत्वेनापि हिंसायां प्रयोजनमयात ॥ ३ ॥ श्रोत्रादिरूपद्दसिद्धान्ती निज्ञानात्मनो गुणगणग्रहात ॥ ४ ॥ चो
तः शुद्धः ॥ ५ ॥ एवं च न शुद्धि हिंसादिशयिनां हिंसेनिपाजोपायरूपं ॥ ६ ॥ न च मोक्षाय फलं दिक्तेत्र वसा

अर्थे अशास्त्रचासत्त्वगगुणानमयात्रवात्मनः ॥ अदृष्टात्रचसाधुभ्योनात्तनुरूपस्साधुयेत
नापरीतत्र येदं स्नेलचमेत्र प्रकाशयत ॥ विस्तरेणेत्र वलभेभ्यो विस्तरेणापकारिषु ॥ ७ ॥
अनीषुगुणसत्ताः स्याद्वोतः स्याद्गुणोन्तथ ॥ हिंसयः शेवतत्ता तथैव त्रेभेनीतनाहिंसेत ॥ ८
अलब्धः शनैर्यन्तान्यानतगहनेवेदमायपरा ॥ अन्यैर्हवानत्रैभेन विश्वमात्रैकजिनो
मेत्तनपुणार्य हिंसादत्ता स्यात्रतकालविन ॥ मातृपत्रवमोक्षायअनन्तरसवचतित ॥ ९ ॥ अ
हरेन्नतविनापहत्तापान्ययोचयेत ॥ कोपंकृ यान्नचाकस्मान्नरेड़ः स्याचापकारिषु ॥ १०
एवं चरस्वाग्न्यस्थापादिश्रुयथहेतुक्रि ॥ एतान्यथानत्यानिभेयमक्षेत्यननंत ॥ ११ ॥ इति
सर्वानुगुणानीतानयथोत्तान्यानवर्तते ॥ अनुभूयेहभेदाणिप्रेत्यस्वगेमहीपते ॥ १२
वैशंपायनउवाच इदंवचः शांतनवस्य शुश्रुवान युधिष्ठिरः पांडवमात्रसत्तमः ॥ १३
तदावबेदचोषतामहत्स्येयथोक्तमेतच्च चकार बुद्धिमान ॥ १४ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मेषु

नयेदिक्स्यर्थः ॥ १ ॥ अविज्ञायपरात्रदोषं चनिरपाधः ॥ २ ॥ नशोवयेतशत्रुवंश्नो शोकेअपनुदेत
अकस्मात्कारणं विना ॥ १ ॥ अन्ततनंसहतनं ॥ ३ ॥ पांडवमात्रैः पांडुपत्रैर्भीमादिभिर्हतःसंहतः
नोपग्नः ॥ ५१ ॥ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यथाप्रोक्तः उक्तेन प्रकारेण ग्रावहितः ॥ २४ ॥ यो दण्डं कुरुते तं धर्मं मन्यते इति योजना ॥ २५ ॥ अन्तर्पालनं भोगोनरे

परचक्राभियानेन त्वयि दिने स्पाद्गुन त्वयः ॥ अयमाश्रैव लिप्सेथा यथन मग्रामस्त्रेण भुवन् ॥ २१ ॥ स्तेनग्रामस
णं हष्ट्वा यतनस्यप्रचलेमनः ॥ अन्त्यापामपि वस्याधाकिमुस्फीत स्वभावतः ॥ २२ ॥ धनानि तेभ्यो दद्यास्त्वं
यथाशक्ति यथार्हतः ॥ स्यन्तयस्यवित्तं मुस्वर्गमाप्स्यसि दुर्जयम् ॥ २३ ॥ एवं धर्म्येण वृत्तेन प्रजास्त्वं प
रिपालय ॥ स्वर्गं पुण्यं यशो नित्यं प्राप्स्यसे कुरुनन्दन ॥ २४ ॥ धर्मेण व्यवहारेण प्रजाः पालय पाण्
डव ॥ युधिष्ठिर यथा युक्तो नाधिवंधन योक्ष्यसे ॥ २५ ॥ एष एव परो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः ॥
भूतानां हि यथा धर्मो रक्षणं परमा दया ॥ २६ ॥ तस्मादेवं परं धर्मं मन्यते धर्मकोविदाः ॥ यो राजा
रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयां ॥ २७ ॥ यदह्ना कुरुते पापमरक्षन्भयतः प्रजाः ॥ राजा वर्षसहस्रे
ण तस्यान्तमधिगच्छति ॥ २८ ॥ यदह्ना कुरुते धर्मं प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ दशवर्षसहस्राणि
तस्य भुंक्ते फलं दिवि ॥ २९ ॥ स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकाञ्जयति यावतः ॥
क्षणेनतानवाप्नोति प्रजाधर्मेण पालयन् ॥ ३० ॥ एवं धर्मं प्रयत्नेन कौं
न्तेय परिपालय ॥ ततः पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिवंधेन योक्ष्यसे ॥ ३१ ॥
स्वर्गलोके स्वमहतीं श्रियं प्राप्स्यसि पाण्डव ॥ असंभव
श्च धर्माणामीदृशानामराजसु ॥ ३२ ॥ ३२

क्षणेति ॥ ३० ॥ स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा इति क्रमेण गृहस्थब्रह्मचारिवानप्रस्थधर्मान्सम्यक् तिष्ठतः ॥ ३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वल्लिः राजदेवेन देवसमस्तादेः वशं शालेन वल्लिवेष्टनसन्नेन मुद्गेन गागनादत्तापि केनेत्यर्थः मुद्गं
गृहीतान्नानि दृष्ट्वा इति मोदिनी ॥ चितेन नमपस्थितवेत्ते चेति निर्मितपदं तत दानी वनं तं सं वा पथं न तेन न च पन्नो
गमेल्लिपेनैव राजा ॥ ॥ इत्यादेः वशं शोभते तेषां प्रज्ञानां यदि दानं पिकोपासेन भेवनदा राजे वन

वल्लिवेष्टनसंक्रेत द्रुतं नाश्यापरापिनो ॥ घाततनीतेन न लिप्येथा वेतनेन पतागमं ॥
दायपिल्ला करपसंवराहुनीन्नापपथ्या विधि ॥ नयेतं कल्पयेद्राज्ञा योगेहनमनेहितः
गोपायतां रपानां रपसंनिनमते हितं ॥ अकामहेश्वसपुत्रमनरक्षेत्रिनि मानवा ॥
मास्मापसैणलोभेन लिप्येथा लेपनागमे ॥ पसेथा वपावान सपनगा सूपरोभ
वेत ॥ ३ ॥ अथ घान्हुपरावाजापसंथा द्राधिगछति ॥ अस्मानेचास्यनहिंनसवेभवि
नश्यति ॥ ४ ॥ पत्थं न लापि हिंसा चक्रकृते सपूमात्मनः ॥ करेवशात्रुर्हीहिमात्मसे
पीड्यन्नपाः ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वच्छिन्नान पापं नाहीराष्ट्रोल्लल भेत्पथ्यं ॥ एवं राष्ट्रमयोगेन पीड्य
नेनविवर्द्धते ॥ ६ ॥ याहिरावर्नेमपापेन चमतियत्कितेवषा ॥ एवं राष्ट्रमपापेन भुंजानो
लभतेफलं ॥ ७ ॥ अथ राष्ट्रमुपायेन भुञ्जमानेषु वर्द्धते ॥ जनयत्नन्तनांतिलपकोषः
वृद्धिवृद्धि ॥ ८ ॥ दानसंपानपौहि चमहीराजा हरविहितां ॥ नित्यस्वस्थः परोभ्य
दस्याकालानयथावपन ॥ ९ ॥ मालाकारो यथा राजन्मवमाशारिकोपमः ॥ नथाप्रज्ञाकार्षिरे

संयोगहेमकल्पयेः तपमोन ॥ ७ ॥ अथ श्लोः यो स्त्रीप्रज्ञादीद्वयनमानसनेभवहितमीत्पुक्तंतत्र
दृष्टान्तमाहुरूयदति ॥ ८ ॥ देशमोपरापिची ॥ ९ ॥ अंगारिकः अंगालकारो ॥ १० ॥ ॥ ॥ रामः ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

छायायामिति। उक्तं चैतज्जैचभवेच्छाया। हित्वा च तद्रूपं तिष्ठन्ति नाचरमते। अराजकभयाक्रान्तस्तदु

त्तमेव वसनं यो भुङ्क्ते संवसते संददाति च। गृह्णाति सर्वं वर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च वै द्विजः॥ ६॥ यत्स्वभा
वेयत्कं च स्वीदेवं रक्षते प्रति। एष एव प्रथमः कल्पः आपद्यन्यो भवेदतः॥ ७॥ यदि स्वर्गे परे स्थाने।
स्वधर्मं परिमार्गसि। यत्किंचिद्विजयं भूमिं ब्राह्मणाय निवेदय॥ ८॥ अनन्तरं तापयन्नाय धर्मज्ञा
यतपस्विने। स्वधर्मपरितृप्ताय यथातं विकर्मणे भवन्ति॥ ९॥ यो राजा नेन यत्कृत्स्नं सर्वतः परिपूर्ण
या। ब्राह्मणो हि कुले जातः कृतप्रज्ञो विनीतवान्॥ १०॥ श्रेयान् नृपतिराजानं तु वसिष्ठो ब्राह्मणः सतो
राजा चरति यं धर्मं ब्राह्मणेन निदर्शितं॥ ११॥ शुश्रूषुरनहंवादी क्षत्रधर्मव्रते स्थितः तावता
सत्कृतः प्राज्ञश्चिरं पृथ्वीं प्रशास्ति तिष्ठति॥ १२॥ तस्य धर्मस्य सर्वस्य भागी राजपुरोहितः एवमेव प्रजा
सर्वा राजानमभिसंश्रिताः॥ १३॥ सम्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्था न कुतश्चिद्भयान्विताः राष्ट्रं चरन्ति यं धर्मं
राज्ञा साध्वभिरक्षिताः॥ १४॥ चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजभागं तु विन्दति। देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वो
रगराक्षसाः॥ २०॥ यज्ञमेवोपजीवन्ति नास्ति चेष्टमराजके। इतो दत्तेन जीवन्ति देवताः पितर
स्तथा॥ २१॥ राज्ञन्येवास्य धर्मस्य योगक्षेमः प्रतिष्ठितः। छायायामप्सु वायौ च सुखमुष्णेऽधिग
च्छति॥ २२॥ अग्नौ वाससि सूर्ये च सुखं शीतेऽधिगच्छति। शब्दस्पर्शरसे रूपे गन्धे च रमते मनः॥ २३

तत्रापि सुखं न लभेतेति श्लोकद्वयतात्पर्यं॥ २३॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सत्त्वानि लभसे यः निबर्हयेत राज्ञा पुरोहितः कार्यो येन ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ १० ॥

तस्मात्तु राज्ञैव नान्योऽस्ति यो धर्मफलमाप्नुयात् ॥ मनसा ह्यनिमान्यां धर्मे प्रपालय युद्धे
नित्यं धर्मेण कामेषु सुखेषु नान ॥ ३२ ॥ इति श्री महाभारते राजधर्मे शान्तिपर्वणि ॥ भीष्म उवाच ॥
य एव तु सतो रक्षेदसतश्च निबर्हयेत् ॥ स एव राज्ञा कर्तव्यो राजन् राजपुरोहितः ॥ १ ॥ अत्राप्यु
दाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ॥ पुरूरवस ऐलस्य संवादं मातरिश्वना ॥ २ ॥ पुरूरवा उवाच ॥ कु
तः स्विद्ब्राह्मणो जातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः ॥ कस्माच्च भवति श्रेष्ठस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३ ॥
मातरिश्वोवाच ॥ ब्रह्मणो मुखतः सृष्टो ब्राह्मणो राजसत्तम । बाहुभ्यां क्षत्रियः सृष्ट ऊरुभ्यां
वैश्य एव च ॥ ४ ॥ वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां भरतर्षभ । वर्णश्चतुर्थः संभूतः पद्भ्यां शूद्रो
विनिर्मितः ॥ ५ ॥ ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामनुजायते ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोश
स्य गुप्तये ॥ ६ ॥ अतः पृथिव्या यन्तारं क्षत्रियं दण्डधारिणम् ॥ द्वितीयं वर्णमकरोत्प्रजानामनुगु
प्तये ॥ ७ ॥ वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्बिभृयादिमान् ॥ शूद्रो ह्येनान्परिचरेदिति ब्रह्मा
नुशासनम् ॥ ८ ॥ ऐल उवाच ॥ द्विजस्य क्षत्रबन्धोर्वा कस्येयं पृथिवी भवेत् ॥ धर्मतः सह वित्तेन स
म्यग्वायो प्रचक्ष्व मे ॥ ९ ॥ वायुरुवाच ॥ विप्रस्य सर्वमेवैतद्यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ ज्येष्ठेनाभिज
नेनेह तद्धर्मकुशला विदुः ॥ १० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ पु॰
श्या॰ टी॰
१५५

हृष्टे द्विजे॥ तत्रैव तत्र तत्र देहे तेन ततः वांछितं॥ ब्रह्मणा नाम वर्मना हेतु जातीयो यत्राजे न्यनवमानानाना
नेति॥ यथोक्तं भोगेन न्नायते कर्मकर्मणा स्नायते नानिति॥ ८॥ अथ यथा स्नाः संकरजाश्च वैक सदृशं नाडं

कश्यप उवाच॥ हृष्टे दृष्टे त्रिविधं संभवति ब्रह्मसत्त्वं यत्र विरुद्धानीह॥ सत्त्वं वत्से दृष्ट्यं वत्सं
ते यथा वर्णास्तत्र प्रियं प्रियं तिस्रः॥ ९॥ नेषां ब्रह्मत्व वृद्धे तेनो न पुत्रान नागो रामध्य ते नो न जयते
नेषां पुत्रा वेदमर्थी यते च यदा ब्रह्मत्वं त्रिधाः संभवन्ति॥ १॥ नेषां मध्ये वृद्धे ते ना तां गेहे
न धीयते न प्रजा नोय जन्ते॥ अथ धर्मात्तस्य भूतां भवति येन ब्रह्मणा न तत्त्रिधा संभवन्ति॥ १०
एतो हि नित्यं संयुक्ता वितरेत्तरपारणे॥ तत्रैव ब्रह्मणो यो नि र्योनिः तत्रस्यैव द्विजाः॥ ११
उभावेतौ नित्यमभिप्रपन्नौ संप्रापतुर्महतीं संप्रतिष्ठां॥ तपोऽपि भिद्यते वस्तु राणततः॥
मर्वं भवति हि संप्रमूढे॥ १२॥ नान्ते पारं लभते पारगामी महांगाधे नौ रिव संप्रपन्नः॥ वा
त्वं एवं भवति हि संप्रमूढं प्रजानां ततः न्नय संस्था भवन्ति॥ १३॥ ब्रह्म हितो रक्ष्यमाणे मधुहे से च
वर्धते॥ अरक्ष्यमाणः सततमश्रुपातं च वर्षति॥ १४॥ १॥

श्लोकः॥ १॥ अभिप्रपन्नो यन्योन्यपरायणौ तत्र शरणं ब्रह्म शरणं तत्र जयतीति भावः॥ १५ अत्र ब्रह्म न
तत्रयो विरोगे संप्रपन्ना विपन्ना॥ १॥ मधुघ्न वेश्मक्रूडःं वपायवरके॥ १३॥ ॥ ॥ राम॥ ॥ २५५

244

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यतएवभयंततः अभयंयद्दानमेवस्मात्‌जनतुरांदितूयएवेत्याहुह्मग्यांअभयमिति ॥२४॥ एकस्य हि तु तन्मतः ॥ राज्ञा अप्रमेयो यो ग-
हनो अप्रनीतं रक्षीत्वमेव पुरोहितः कार्यो भवेत ॥५॥ धर्मात्मा तिधर्मसाधक ॥४॥ सत्सकर्म ॥ नंत्रंकर्तृत्रननुपस्त्रानप्र

नेषुभोगेषुसर्वेषुनभीतोलभतेसुखं ॥ अभयस्यहियोदाता तस्यैवसुमहत्फलं ॥२५॥ नहिदानंसमं ।
द्दानंत्रिषुलोकेषुविद्यते ॥ इंद्रोराजायमोराजाधर्मोराजातथैवच ॥ राजाबिभर्तिरूपाणिराज्ञा
सर्वमिदंहितं ॥२६॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेषु ॥ भीष्मउवाच ॥ राज्ञापुरोहितःकार्यो
भवेद्विद्वान्बहुश्रुतः ॥ उभौसमीक्ष्यधर्मार्थावप्रमेयावनंतरं ॥१॥ धर्मात्मामंत्रविद्येषांराज्ञां
राजन्पुरोहितः ॥ राजाचैवंगुणोयेषांकुशलंतेषुसर्वतः ॥२॥ उभौप्रजावर्द्धयतोदेवान्सर्वा
न्पितॄन्सुतान् ॥ भवेयातांस्थितौधर्मेश्रद्धेयौसुतपस्विनौ ॥३॥ परस्परस्यसुहृदौविहितौस
मचेतसौ ॥ ब्रह्मक्षत्रस्यसंमानात्प्रजाःसुखमवाप्नुयात् ॥४॥ विमाननात्तयोरेवप्रजानश्येयुरेव
हि ॥ ब्रह्मक्षत्रंहिसर्वेषांवर्णानांमूलमुच्यते ॥५॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपु
रातनं ॥ ऐलकश्यपसंवादंतंनिबोधयुधिष्ठिर ॥६॥ ऐलउवाच ॥ यदाहिब्रह्मप्रजहातिक्षत्रं-
क्षत्रंयदाप्रजहातिब्रह्म ॥ अन्वग्बलंकतमेस्मिन्भजंतेतथाबलंकतमेस्मिन्वियंते ॥७

कापमानेबलेब्रह्मन्वैश्यायास्यंतथास्मिनवसीदंत्यन्यतरस्मिन्कतमेभजंते ॥ किंतेनब्रह्मबलं
बद्धवत्सुनब्रह्मणातस्मिन्पर्थीः ॥८॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रूपमात्रेऽपि न तन्नाश इति । यथा आकाशेन घटकालेन पृथग्भूता वाता: मेघाश्च मिच प्रकर्तेन देवताश्च प्रत्यक्षेण भास्व
त्वेन न दृश्यन्ते नैवं मोक्षो वाऽनर्थप्रभावकः कामादिर्नो पृथग्दृश्यते किन्त्वात्मन्येव वर्तते । एवं कामद्वेषाववर्तिनौ ।
मोक्षेन स्ववंधमोक्षौ मोहकौ च भवत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ अत्रोत्तरमाह यथेति । पृथ्वी: लेपोऽपि वह्निरपि कर्माभि का
ष्टभारमुपात्त्य यत्कृत्स्नं ग्रामं दहति न तु केवलं काष्ठानां दाहकत्वेन नापि काष्ठान्यन्तरेण पावकस्याप्रेः किन्तु
उभयमेकत्वात् एवं तत्राऽपि विवेकि क्रियमाणे न दृश्यते पाप्मा वेशात् दाहकत्वं एवमात्मानमाह पापाहंकार वा इ

एल उवाच ॥ नैवात्मा परिहीणोऽस्ति कश्चिन्नौमि तोऽव वर्षति नापि देव: ॥ तथा प्रमोहयते मानवेषु ।
कामद्वेषाद्दुष्यते मुह्यते च ॥ १९ ॥ कश्यप उवाच ॥ यथैकगेहे जातवेदा: प्रदीप्त: कृत्स्नं ग्रामं दहते च
त्वरं वा ॥ विमोहनं कुरुते देव एष तत: सर्वं स्पृश्यते पुण्यपापै: ॥ २० ॥ एल उवाच ॥ यदि दण्ड: स्पृशते पु
ण्यपापं पापै: पापे क्रियमाणे विशेषात् ॥ कस्य हेतो: सुकृतं नाम कुर्या - द्दुष्कृतं वा कस्य हेतोर्न
कुर्यात् ॥ २१ ॥

कामक्रोधादिर्वात्मनो हीयते इति न प्रतिपद्यते तत्स्वरूपेण दहति एवं ... तिपद्यते तस्मादेह
कारेणाक्रान्तमात्मन्येव पञ्चत्वे मोहात् ॥ तेन च सर्वं जगत् दृष्ट्वा माभिन्नं च ... पुण्यै: पापैश्च स्पृश्य
ते तत्त्वालोचनेन तु संगतो ह्यात्मेत्यर्थ: ॥ २० ॥ अथ पुण्यपापमपि आत्मानं पर्यविशेषात् क्रियमाणे पापे निमित्त
ते सति दण्ड: पापं वृत्तात्म अपुण्यपापमात्मानं तेनाऽन्यो दण्ड: स्वे कालेऽस्पृशन्ते मोक्षे किं तत्र वी ... एव कारणेऽपा
प वर्जने च कारणं नास्तीति स्पष्ट एवास्मात् ॥ आत्मनि विवक्तवस्तु दण्ड: स्वाभवस्य सिद्धत्वात्तदर्थं साधनोपादानम
र्थं स्यादिति भाव: ॥ २१ ॥ राम ॥

248

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नत्वाऽयं ब्रह्मवासस्थानानि ब्रह्मचारीचरणात् ॥ अधीतशाखान् अपेतः दस्युभिर्वा रितः स्तेन ॥ ब्रह्मणो वेदः ध्ये
न ब्राह्मणेरक्षणं च्छेत्तरक्षितारस्मावान् ॥ नवा दैवक्तवब्राश्रयंतो वर्षति ॥ तत्र वर्षथत्यते डेलं भ मित्यष्टः डः
महाशीक्षुभिं त्वाः ब्रह्मचारीति नाश्रयंतः इति च पाठः ब्रह्मचरणाद्देपतन्वाद ब्रह्मचारी वदाध्ययन मुन्यः
मनत्राणमिछन्तर्हि तत्राश्रयंतोपि न वर्षतीति पाठः ॥ ७४ ॥ स्त्रियं ब्राह्मणं चापि हत्वा नवा देशं प्रणश्यते ॥ ७

ब्रह्मचारीचरणवृषेतो यदा ब्रह्मस्त्रब्रह्मस्त्रीत्राता भिद्धेत ॥ आश्रयंतो वर्षति तत्र देवतत्रायतो भी
तणांडः स्त्रास्त्रविभांति ॥ ७५ ॥ स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणं चापि पापाचः सभायां पत्र तभेतत्कृवादः ॥ राज्ञः सका
शेन विभेति चापि ततो भयं विद्यते त्वाविवस्य ॥ ७६ ॥ पापैः पापक्रियमाणैः हि चैतत्ततो हड्जायते दे
वणष ॥ पापैः पापसंज्ञा पैत हृः ततः सर्वान्नाधयस्तापूनहिनस्ति ॥ ७७ ॥ एल उवाच ॥ कुतो रुद्रः कीद
शो वापि रुद्रः सत्वैः सत्वैः रूपतेवध्यमानं ॥ एतत्सर्वं कश्यपश्रेष्ठ प्रब्रूहि कुतो रुद्र जायते देवणषः
कश्यप उवाच ॥ आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां स्वं स्वं देहं परं देहं च हंति ॥ वातोत्पातैः सदृशमाहुर्देवं जीम
तैः सदृशं रूपमस्य ॥ ७८ ॥
रुद्रः हिस्वः देवो राजा हृदं कालिः ॥ ७९ ॥ कुतो रुद्रो हृदत्वमिति पृष्टे आह आत्मेति मा
नवानां हृदये य आत्मा जीवोस्ति स एव रुद्रः संहर्ता भवति ॥ यथा रुद्रो विश्वस्य शरीरं देहं स्वामिनः स्वत
भवति किंतु दानीं तत्र गृहस्य चैव स ॥ एवं तवेशकालेन्दपस्य शारीरे रौद्रमेव भवतीत्यर्थः ननु कुतः पाते
स्यात्मनो रुद्रत्वमनग्राहवातेति ॥ यथा उत्पातवातः आकाशोस्य आकाशान्यामेघ देवता राजन्तो न पर्ज
गर्जयति ॥ विद्युत् दृश निवारो शिवततनप्रादुर्भवन्त्येवं आत्मोत्थितन्नी वमा तो क्षिता कामक्रोधादयः स

॥ १६ ॥ ५७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.भा.
शां.टी.
१५६

प्रकृतमन्वसरंतिमिथ्यंतिनैकविद्यःबहुविद्यः॥ २० ॥ तंपुरोहितंकृत्वाग्रतःपश्चादात्मानंराज्येभिषि
चेदभिवादात्ब्राह्मणातुक्षत्रियाणांप्रजानुःवेदुःसंहृत्वाविशंति॥ एवंतानाकार्यएवेहनिः
त्यपुरोहितोनेकविद्योन्वयेण॥ २१ ॥ तंचैवान्वभिषिंचेततथाधर्मोविधीयते॥ अगृह्यंहिब्राह्म
णःप्रोक्तंसर्वमेवेदधर्मतः॥ सर्वेहिब्राह्मणाःस्वहिनिनिब्रह्म विदो विदुः॥ ज्येष्ठेनाभिज
नेनास्यप्राप्तंपूर्वंयदुत्तरं॥ २२ ॥ तस्मात्वान्यप्तप्रजन्यस्तुब्राह्मणःप्रस्तनाग्रभुक॥ नतवंश्रेष्ठंवै
शिष्टंचनिवेदयेतयस्यधर्मतः॥ २३ ॥ अवश्यमेवकर्तव्यंराज्ञाबलवतापिहि॥ ब्रह्मवर्द्धय
तिक्षत्रंक्षत्रतोब्रह्मवर्धते॥ २४ ॥ एवंराज्ञाविशेषेणपूज्यावैब्राह्मणाःसदा॥ इतिश्रीमहाभार
तेशांतिपर्वणिराजधर्मेषु ~ भीष्मउवाच॥ योगक्षेमोहिराष्ट्रस्यराजन्यायत्तउच्यते॥ योगक्षे
मोहिराज्ञोहिसमायत्तःपुरोहिते॥ १ ॥ यत्रादृष्टंभयंब्रह्मप्रजानांशमयत्युत॥ दृष्टंचराजाबा
हुभ्यांयद्राज्यंसुखमेधते॥ २ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥ मुचुकुंदस्यसं
वादंराज्ञोवैश्रवणस्यच॥ ३ ॥ मुचुकुंदोविजित्येमांपृथिवींपृथिवीपतिः॥ जिज्ञासमा
नःस्वबलमभ्ययादलकाधिपं॥ ४ ॥ ततोवैश्रवणोराजाराक्षसान्सृजततदा॥ तेवमृद्ना
न्यवमृद्नंतमुचुकुंदस्यनैर्ऋताः॥ ५ ॥ सहन्यमानेसैन्येस्वेमुचुकुंदोनराधिपः॥ गर्हया

246

त्वैतंहिसप्ततितमः॥ योग॥ १ ॥ अदृष्टंब्रह्मनाहृष्यादृष्टंब्रह्मब्राह्मणदृष्टंपरबकादिजे॥ ४ ॥ प्रस्त्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आत्मा देहकारणे यो ऽसि श्रीमान्वानाहंकारणानेंद्रः तथा मानिनि प्रीती येन च नीहंकारण्यायामत्व किंचिद्रसनेंद्रः त
मत्तो मुनत्रयतिश्च संयोगाद्दिति ॥ ७ ॥ अहंकार्नो दीनतश्चोपि ष्टानभ्रूतश्चात्माभ्रमिसत्योदिन्द्रसंगएव
सत्यारयनप्रकाशयतवाचे वृष्टवज्ञालपतसप्रतयाश्रयाचयपतवाकसत्रात्मनः सवोयोहंका
रयस्थेणहंद्रलेनानात्मात्मा रुद्र ॥ इत्यप्रकमित्याहृप: ॥ २२ ॥ ननदृश्राययश्चव्यवमेवनयाविष

कश्यप उवाच ॥ अस्येयोगात्यायकृनामयायाकल्पोदेहः स्प्रशानेमिप्रभावान ॥ स्वेक
णोदेदशेनमिप्रभावान्वमिप्रः स्यान्यायकृडिःकथंचित ॥ २३ ॥ एल उवाच ॥ साधुसाधु
नृपारयतीद्विभूमिः साधुसाधुलाघ्यतीद्विवमूर्य ॥ साधुसाधुश्वाचवीहृवाधुरा
यत्वथासाधुसाधूनप्रनीत ॥ कश्यप उवाच ॥ एवमस्मिन्नंतनेत्रोकएधनाधुंडेववनेनेरा
जपुत्र ॥ अनेमेनयोरतणवान्निपाधोधावेपुण्यचरतेपश्रपाप ॥ २४ ॥ पुण्यस्यलोकोः
मधुमानह्नतोविद्विगएयस्यर्येन्यातिरस्तनस्यलाभि: ॥ तत्रप्रेत्यमोदतोवस्यवारीन
नत्रमस्त्रनेजगाडः तब ॥ २५ ॥ पापस्यलोकोनिरयाप्रकाशोनित्यंदुः खशोकम्भूपिष्ठम

द्विकामुक्षिकस्यवहारदृश्या: स्वेनात्मनोदृष्टनमिसुलयपतिएवमस्मिन्निन्यादिनाएषणवेर
योर्थः अस्मिन्मत्यगात्मनिलोकलोकयत्तइतिलोकोदृशेननचविशेषवर्तेतेसिद्धानोमितनतः
अमत्रपरलोकविषयेएवंदर्शनेनवर्तंनेकिंतर्हिअमत्रवर्तते ॥ यः पापंचरतेपश्रपुण्यंयनेयोः
अत्यमरणानंतरविशेषोहिसचानरावाचनित्योहि: पापेहकर्मस्पमाधर्मफलेरत्यर्थः

त्रिसप्ततितमः ॥ एवं कृतपुण्यो हि को राजा कथं प्रजारक्षया परलोकं जयेदिति पृच्छति कयेति ॥ १ ॥ तत्र प्रजारक्षाप्रकार

भीष्म उवाच ॥ ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ ॥ क्षत्रधर्मे स्थितं दृष्ट्वा मुचुकुंदमसंभ्रमम् ॥ १९ ॥ ततो
राजा मुचुकुंदः सोऽन्वशासद्वसुंधराम् ॥ बाहुवीर्यार्जितां सम्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः ॥ २० ॥ एवं यो धर्म
विद्राजा ब्रह्मपूर्वं प्रवर्तते ॥ जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च महदश्नुते ॥ २१ ॥ नित्योदकी ब्राह्मणः
स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः ॥ तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किंचिज्जगतीगतम् ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते शांति
पर्वणि राजधर्मे त्रिसप्ततितमः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कया वृत्त्या महीपालो विवर्धयति मानवान् ॥ पुण्यांश्च
लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च
भारत ॥ उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः ॥ २ ॥ सर्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पा
लयन् ॥ उत्थानेन प्रदानेन पूजयेच्चापि धार्मिकान् ॥ ३ ॥ राज्ञा हि पूजितो धर्मस्ततः सर्वत्र पूज्य
ते ॥ यद्यदाचरते राजा तत्प्रजानां स्म रोचते ॥ ४ ॥ नित्यमुद्यतदंडश्च भवेन्मृत्युरिवारिषु ॥ नि
हन्यात्सर्वतो दस्यून्न कामात्कस्यचित्क्षमेत् ॥ ५ ॥ यं हि धर्मं चरंतीह प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः ॥ च
तुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भारत विंदति ॥ ६ ॥ यदधीते यद्यजते यद्ददाति यदर्चति
राजा चतुर्थभाक्तस्य प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७ ॥ ॥ ॥ राम ॥

247

मातृदानेति ॥ २ ॥ उत्थानेन नित्योद्योगेन परलोकजयप्रकारमाह ॥ यदीति ॥ ८ ॥ यदधीतीति ग्रंथस्मरणादिः १४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य मुचुकुंदस्य ॥ ध्यानेन गतिमार्गं प्रविदत्तज्ञातवान् ॥ ५ ॥ अनिर्दिष्टस्वरेणान्नं ज्ञातेविदथामि

ततः श्रेनपतज्ञावसिष्ठोपमेवितम ॥ रक्षां प्रपावधीनस्य ध्यानेचाप्यविदत ॥ ६ ॥ ततो वैश्र
वणो राजा मुचुकुंदमदर्शयत ॥ वचसा सान्त्वेन प्रेम्णा वचनेन वेदमब्रवीत ॥ ७ ॥ धनद उवाच ॥ ब
लं चेन्मत्र पार्श्वे राजानः सपुरोहिताः ॥ न चैवं सम वर्तेन यथा त्वमिह वर्तसे ॥ ८ ॥ ते बल
भिज्ञाता न्मात्र सुकलेवत ज्ञमभिगाः ॥ आगम्य पुष्पपार्श्वे ते समीपं महाबाहुः स्वयं ॥ ९ ॥ प
श्यामि बाहुवीर्यं तेन दर्शापितमर्हसि ॥ किं वास्तवलेन नमस्तिमा प्रवर्तसे ॥ १० ॥ मु
चुकुंदस्ततः क्रुद्धः प्रत्युवाच धनेश्वरं ॥ न्यायपूर्वमसंत्रस्तमसंभ्रांतमिदं वचः ॥ ११ ॥ ब्रह्म
च मिदं सृष्टमेकयोनिस्वयंभुवा ॥ पृथग्बलविधानं च लोके परिपालयन ॥ १२ ॥ तपोमं
त्र बलं नित्यं ब्राह्मणेषु प्रतिष्ठितं ॥ अस्त्रबाहुबलं नित्यं क्षत्रियेषु प्रतिष्ठितं ॥ १३ ॥ ताभ्यां सं
भूय कर्तव्यं प्रजानां परिपालनं ॥ तथा च मां प्रवर्तंते किं गर्हसि मलकाधिप ॥ १४ ॥ नाहं
राज्यमनिर्दिष्टं कस्मैचिद्धि ददाम्यहं ॥ १५ ॥ नाछिद्रे चापि निर्दिष्टं सिद्धिनो त्रिपार्थि
वप्रणापि पृथिवीं कृतं त्वां समेतादविलासिमां ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच मुचुकुंदो मही
पतिः ॥ १६ ॥ मुचुकुंद उवाच ॥ नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव ॥ बाहुवीर्यार्जितं रा
ज्यमश्नीयामिति कामये ॥ १७

ददामि ॥ १८ ॥ नाहं छिद्रेण हरामि चक्रं स्वामंडलतो ॥ १९ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
१६९

नृशंसं कृतवान्॥ १८॥ आप्नोषि प्राप्स्यसि॥ २४॥ एवं तत्पानादिकं धर्मं अधर्मं वा पर्यं स धर्मं वा स्मृतं तथापि
तत्कृतं जन्मनैव लेजातोसि तथा च श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः इति न्यायेन वर्तितव्यं न त्वागतिनाशस्त्रो त्यर्थः॥
अपि तत्त्वं मद्वचनं मत्वा धर्मं तिष्ठ मिश्रकं॥ क्षात्रे धर्मे नृशंसे प्रवृत्तं न लोको वहुमन्यते॥ २२॥ वृ
त्तिं तव न मेप्येतत्स्वपितृपैतामहो विता॥ नैवं राज्ञां तथा वृत्तं यथा त्वं स्थातुमिच्छसि॥ २१॥ न
हि वैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्ये स्थिमिह स्थितः॥ प्रजापालनसंभूतमाप्नुयाधर्मफलं ह्यसि॥ २२॥ न ह्ये
तामाशिषं पाण्डुर्न च कुंती त्वयाचत॥ न चैतां प्रज्ञतां तात यथा चरसि मेधया॥ २३॥ शौर्यं वलं
च सत्त्वं च पिता तव॥ सदाशंसत माहात्म्यं च महौदार्यं भवतः कुंत्ययाचत॥ २४॥ नित्यं स्वाहा
स्वधा नित्यं चोभे मानुषदेवते॥ पुत्रेष्वाशासते नित्यं पितरो देवतानि च॥ २५॥ दानमध्याप
नं यज्ञं प्रजानां परिपालनं॥ धर्ममेतदधर्मं वा जन्मनैवाभ्यजायथाः॥ २६॥ काले धुरि च युक्ता
नां वहतां भारमाहितं॥ सीदतामपि कौंतेय न कीर्तिरवसीदति॥ २७॥ समंततो विनियतो वहत्यस्खलितो हि यः॥ निर्दोषः कर्मवच
नात्सिद्धिः कर्मण एव सा॥ २८॥ नैकांतविनिपातेन विचचारीह कश्चन॥ धर्मी गृही वा रा
जा वा ब्रह्मचारी यथा पुनः॥ २९॥ अल्पं हि सारभूयिष्ठं यत्कर्मोदारमेव तत्॥ कृतमेवाकृतात् श्रेयो न
पापीयोस्त्यकर्मणः॥ ३०॥ समंततः नियतो स्वधर्मं वहति॥ किं नु तत्त्वमेवानुष्ठेयं स्वधर्मः
धर्मोपमेवात एकांतविनिपातेन अत्यंताभिनिवेशेन धर्मं कश्चिदपि न विचचार स्वधर्मस्या
परिहार्यत्वादिति भावः॥ २९॥ अल्पमुष्टं हिंसामयत्वात् दुर्मयिव हुजनन स्वहेतत्वात्सारभूयिष्ठं २९ १६८

248

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विपत्तेद्यो धर्मात्स्यद्राष्ट्रे हृतिग्रकृपाल ॥ मितिन्छेद ॥ ६ ॥ नृशंसो ऽनृतवाक्च यत्कर्म करोति ।
तस्य कर्मणः ॥ सर्वस्य ततो भूयो वा पापस्य प्राप्नोति त्वन्यप्राप्नोति स्वपरत्वं हृत्मित्यर्थः ॥ ७ ॥ यथा हि

यद्राष्ट्रे कृपणे किंचित राज्ञो रक्षयतः प्रजाः ॥ चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भरत विन्दति ॥ ८
अप्याहुः ॥ सर्वमेवेति भूयोऽर्धमिति निश्चयः ॥ कर्मणः पृथिवीपाल नृशंसो ऽनृतवागपि
तादृशात्किल्बिषाद्राजा शृणु येन प्रमुच्यते ॥ प्रत्याहर्तुमशक्यं स्याद्धनं चौरैर्हृतं यदि ॥ ९
तत्स्वकोशात्प्रदेयं स्यादशक्तेनोपजीवता ॥ सर्ववर्णैः सदा रक्ष्यं ब्रह्मस्वं ब्राह्मणास्तथा ॥ १०
न स्थेयं विषये तेन यो ऽपकुर्याद्द्विजातिषु ॥ ब्रह्मस्वे रक्ष्यमाणे तु सर्वं भवति रक्षितं ॥ तस्मा-
त्तेषां प्रसादेन कृतकृत्यो भवेन्नृपः ॥ ११ ॥ पर्जन्यमिव भूतानि महाद्रुममिव द्विजाः ॥ नरा-
स्तमुपजीवन्ति नृपं सर्वार्थसाधकं ॥ १२ ॥ न हि कामात्मना राज्ञा सततं कामबुद्धिना ॥ नृ-
शंसेनातिलुब्धेन शक्यं पालयितुं प्रजाः ॥ १३ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नाहं राज्यसुखान्वेषी राज्य-
मिच्छाम्यपि क्षणं ॥ धर्मार्थं रोचये राज्यं धर्मश्चात्र न विद्यते ॥ १४ ॥ तदलं मम राज्येन यत्र ध-
र्मो न विद्यते ॥ वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मचिकीर्षया ॥ १५ ॥ तत्र मेध्येष्वरण्येषु न्यस्तद-
ण्डो जितेन्द्रियः ॥ धर्ममाराधयिष्यामि मुनिर्मूलफलाशनः ॥ १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ वेदाहं तव या
बुद्धिरानृशंस्या गुणोत्तमा ॥ न च शुद्धानृशंस्येन शक्यं महदुपासितुं ॥ १७ ॥ ॥ राम

न राज्ञा ॥ उपजीवतः पञ्चोपजीवी विनोद्वृत्तिं जोदेः सर्वे ॥ १८ ॥ नाहमिति ॥ अत्र राज्ये पुण्यस्य चत्वा-
र्यंशाः पापस्य तु द्वे कृत्स्नमालभ्यतः तीव्रपापं वस्तुर्में नालं ॥ १० ॥ अन्यथा पापरूढः खदास्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जन्मकर्मज्ञानोचितकर्महीनाः ॥ ४ ॥ बलिकरदानं विष्टिं विना वेतनं राजसेवां ॥ ५ ॥ आह्वायकाः धर्मो

ऋग्यजुःसामसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः ॥ एते देवसमा राजन्‌ ब्राह्मणानां भवंत्युत ॥ २
जन्मकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मबंधवः ॥ एते शूद्रसमा राजन्‌ ब्राह्मणानां भवंत्युत ॥ ३ ॥ अ
श्रोत्रियाः सर्व एव सर्वे चानाहिताग्नयः ॥ तान्सर्वान्धार्मिको राजा बलिं विष्टिं च कारयेत्‌ ॥ ४
आह्वायका देवलका नक्षत्रग्रामयाजकाः ॥ एते ब्रह्मचांडाला महापथिकपंचमाः ॥ ५ ॥
ऋत्विक्पुरोहितो मंत्री दूतो वार्त्तानुकर्षकः ॥ एते क्षत्रसमा राजन्‌ ब्राह्मणानां भवंत्युत
अश्वारोहा गजारोहा रथिनोथ पदातयः ॥ एते वैश्यसमा राजन्‌ ब्राह्मणानां भवंत्युत
एतेभ्यो बलिमादद्याद्धीनकोशो महीपतिः ॥ ऋते ब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च ॥ ६ ॥
अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकं ॥ ब्राह्मणानां च ये केचित्‌ विकर्मस्था भवंत्युत
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ॥ नियम्याः संविभज्याश्च धर्मानुग्रहकार
णात्‌ ॥ ७ ॥ यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ॥ राज्ञ एवापराधं तं मन्यंते तद्विदो जनाः
अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा ॥ राजन्स राज्ञा भर्तव्य इति वेदविदो विदुः ॥ ८ ॥
स चेन्नो परिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप ॥ ततो निर्वासनीयः स्यात्तस्माद्देशात्सबांधवः ॥ ९ ॥

पिकारिणः देवलकः वेतनेन देवपूजाकर्तारः महापथिकाः समुद्रे नौयानेन गच्छंतः पंचमाः ॥

149

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एष्वर्थेषु साचिव्याधिकारे ॥ २२ प्रतिगृह्णीयान्नवशोऽकर्पोत ॥ २३ ॥ दरिद्रैवेद्यनर्पणान ॥ मयार्दितं अंगं महान्नय

यदा कुलीनो धर्मज्ञः प्राप्नोत्यैश्वर्यमुत्तमं ॥ योगक्षेमस्तदा राज्ञः कुशलायैव कल्पते ॥ ३ ॥ दाने
नान्येषु सेनानाम्यमन्येषु स्वनुशागिरा ॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्राज्यं प्राप्य हि धार्मिकः ॥ ३५ ॥ यदि वै
ग्राः कुलेजाता संप्रवृत्तिमयमारिता ॥ प्राप्यन्ते ज्ञाः प्रतिष्ठति धर्मः कोप्यपि कलनः ॥ २६ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ किन्नाम परमं स्वर्ग्यं का नानंतः प्रीतिरुत्तमाः ॥ किं ततः परमैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि पश्य
सि ॥ २७ ॥ भीष्म उवाच ॥ यस्मिन्भयार्दिताः सम्यक् क्षेमं विन्दन्त्यपि क्षणं ॥ स स्वर्गजित्तमोस्माकं
सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तम ॥ भव राजा जय स्वर्गं सतो रक्ष
सतो जहि ॥ २९ ॥ अनु त्वां तात जीवन्तु सुहृदः साधुभिः सह ॥ पर्जन्यमिव भूतानि स्वादुद्रुममिव
वद्विजाः ॥ ३० ॥ धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेन्द्रियं ॥ वत्सलं संविभक्तारमुपजीवन्तु तं नराः ॥ ३१ ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे चतुःसप्ततितमः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ स्वकर्मण्यपरे युक्तास्तथै
वान्ये विकर्मणि ॥ तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ विद्यालक्षण
संपन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः ॥ एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ऋत्विग

२

मेरुन्याहुरसिद्धिनि ॥ २० ॥ चतुःसप्ततितमः ॥ स्वकर्मणि ॥ ॥ लक्षणानि शमो दमस्तपः शौचमित्यादि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ग.
पं. टी.
१९

न पचंतीति ॥ प्रतिग्रहाद्द्विजो विकोपापान्निर्हृताः ॥ ५ ॥ तपनिष्ठायं क्रवेतिमतिः ॥ २३ ॥ २४ ॥

न पचंति प्रपचंति मन्यधर्मे विशारदाः ॥ नाप्यापचंत्यधीयंते नयजंते याजयंति न ॥ ३ ॥ ब्राह्म
णान्यविरंहति मेत्रामेष्वपलायिनः ॥ तद्विधाः स्वकर्मस्थामामकांतर्मा विशः ॥ ४ ॥ कृषिगो
रक्षवाणिज्यमुपजीवंत्यमायया ॥ अप्रमत्ताः क्रियावंतः सुव्रताः सत्यवादिनः ॥ ५ ॥ संविभागं
दमं शौचं सौहृदं च व्यपाश्रिताः ॥ समनैवण्याः स्वकर्मस्थामामकांतर्मा विशः ॥ ६ ॥ त्रीन्वर्णा
नुपजीवंति यथावदनसूयकाः ॥ समशूद्राः स्वकर्मस्थामामकांतर्मा विशः ॥ ७ ॥ कृपणा
नाथवृद्धानां दुर्वलातुरयोषितां ॥ संविभक्तास्मि सर्वेषां मामकांतर्मा विशः ॥ ८ ॥ कु
लदेशादिधर्माणां प्रथितानां यथाविधि ॥ अव्युच्छेत्तास्मि सर्वेषां मामकांतर्मा वि
शः ॥ ९ ॥ तपस्विनो मे विषये पूजिताः परिपालिताः ॥ संविभक्ताश्च सत्कृत्य मामकांतर्
मा विशः ॥ १० ॥ नासंविभज्य भोक्तास्मि न विशामि परस्त्रियं ॥ स्वतंत्रो जातु न क्रीडे मा
मकांतर्मा विशः ॥ ११ ॥ नाब्रह्मचारी भिक्षावान्भिक्षुर्वाब्रह्मचर्यवान् ॥ अनृत्विजा हु
तं नास्ति मामकांतर्मा विशः ॥ १२ ॥ नावजानाम्यहं वैद्यान्न वृद्धान्न तपस्विनः ॥ राष्ट्रे स्वप
ति जागर्मि मामकांतर्मा विशः ॥ १३ ॥ आत्मविज्ञानसंपन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् ॥ स्वा
मी सर्वस्य राष्ट्रस्य धीमान्मम पुरोहितः २४

2. 150

१९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथं ॥ ४ ॥ येनर्षेस्मरणानामपालनेन ॥ ॥ यविद्धानिनिच्छेदः ॥ २ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ केषां प्रभवते राजा वित्तस्य भरतर्षभ ॥ कया च वृत्त्या वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म
उवाच ॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजेति वैदिकं ॥ ब्राह्मणानां च ये केचिद् विकर्मस्था भवन्त्युत ॥ २
विकर्मस्थाश्च नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन ॥ इति राज्ञां पुरावृत्तमभिजल्पन्ति साधवः ॥ ३
यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः ॥ राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप ॥ ४ ॥ अभिश-
स्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा ॥ तस्माद् राजर्षयः सर्वे ब्राह्मणानन्वपालयन् ॥ ५ ॥ अत्राप्यु-
दाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ गीतं केकयराजेन ह्रियमाणेन रक्षसा ॥ ६ ॥ केकयानाम-
धिपतिं रक्षो जग्राह दारुणं ॥ स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतं ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ न मे स्ते-
नो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ८ ॥ न च मे
ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः ॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः ॥ ९ ॥
नानाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम ॥ नाधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः ॥ १० ॥
अध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च ॥ ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्सु कर्मस्ववस्थिताः ॥ ११ ॥
पूजिताः संविभक्ताश्च मृदवः सत्यवादिनः ॥ ब्राह्मणा मे स्वकर्मस्था मामकान्तरमाविशः
१२ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. शा.
धा. टी.
२५१

252

वर्तेयुर्ब्राह्मणाः ॥१॥ किमन्यत ॥ अस्माद्वान्यमन्नगोजाविमेषाश्वादीन्कृतान्नेनपक्वमन्नं ॥४॥ अजादीनां विक्रये स्मा
स्थादेवतारूपविक्रीता मांसलनश्चायजितो भवतीत्यर्थः ॥ विराडत्र मितिलाश्च ॥ अत्र विक्रयात्पृथिवी वि-
क्रयपापं भवतीति नेषा मासाय ॥ पृथिवीविक्रयात्वै देवतासमष्टिरूपो विराडेव विक्रीतः स्यादिति नान्न

भीष्म उवाच ॥ अशक्तः क्षत्रधर्मेण वैश्यधर्मेण वर्तयेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्ष
ये ॥१॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि पण्यानि विक्रीणन् स्वर्गलोकान्न हीयते ॥ ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण व
र्तयन्भरतर्षभ ॥२॥ भीष्म उवाच ॥ सुरालवणमित्येव तिलान्केसरिणः पशून् ॥ ऋषभांश्च म
धुमांसं च कृतान्नं च युधिष्ठिर ॥३॥ सर्वास्ववस्थास्वेतानि ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ॥ एतेषां विक्र
यात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥४॥ अजोऽग्निर्वरुणो मेषः सूर्योऽश्वः पृथिवी विराट् ॥ धेनुर्यज्ञश्च
सोमश्च न विक्रेयाः कथंचन ॥५॥ पक्वेनामस्य नियमं न प्रशंसन्ति साधवः ॥ नियमेत्पक्व
मामेन भोजनार्थाय भारत ॥६॥ वयं सिद्धमशिष्यामो भवानामास्यतामिति ॥ एवं वीक्ष्य निय
मपन्नाय धर्मोऽस्ति कथंचन ॥७॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि पुरा धर्मः सनातनः ॥ व्यवहारप्रवृत्तानां
तन्निबोध युधिष्ठिर ॥८॥ भवतेऽहं ददानीदं भवानेतत्प्रयच्छतु ॥ रुचितो वर्तते धर्मो न बला
त्संप्रवर्तते ॥९॥ इत्येवं संप्रवर्तन्ते व्यवहाराः पुरातनाः ॥ ऋषीणामितरेषां च साधु चैतदसंश

वेषाद्धेदाक्षिहितो भवतीत्यर्थः ॥६॥ पक्वेनामस्य विनिमये पक्वदोऽडध्यतिनतामदद्वत्यर्थः ॥७॥ इदमप्य
पवदति ॥ वयमिति ॥८॥ भवतेऽहमिति रुचितः स्वेच्छया विनिमयोऽपुरुः नतु बलाभ्लोमतइत्यर्थः ॥ ९॥

वो हन्यामि वो हन्मि ॥२२॥ अथवा यत्नात्स्वयं संग्रहान्निपाद्य मिति ॥२३॥ ब्रह्मराक्षस उवाच ॥ आश्रमाद्ब्राह्मणस्येति

दानेन विद्यया वापि याचामि लोकान्सत्येन नाथो ब्राह्मणानां च गोप्ता ॥ शुश्रूषया चापि गुरूनुपैमि न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥२४॥ न मे राष्ट्रे विधवा ब्रह्मबन्धुर्न ब्राह्मणः कितवो नोत चोरः ॥ न याज्ययाजी न च पापकर्मा न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥२५॥ न मे शस्त्रैरनिर्भिन्नं गात्रे द्व्यङ्गुलमन्तरं ॥ धर्मार्थं युध्यमानस्य मामनेकान्तरमाविशः ॥२६॥ गोब्राह्मणार्थे यज्ञेभ्यो नित्यं स्वस्त्ययनं मम ॥ आशासते जना राष्ट्रे मामकं तरमाविशः ॥२८॥ राक्षस उवाच ॥ यस्मात्सर्वास्ववस्थासु धर्ममेवान्ववेक्षसे ॥ तस्मात्प्राप्नुहि कैकेय गृहं स्वस्ति व्रजाम्यहं ॥२९॥ येषां गोब्राह्मणा रक्ष्याः प्रजा रक्ष्याश्च केकय ॥ न रक्षोभ्यो भयं तेषां कुत एव तु मानुषात् ॥३०॥ येषां पुरोगमा विप्रा येषां ब्रह्मपरं बलं ॥ प्रियातिथ्यास्तथा पौरास्ते वै स्वर्गजितो नृपाः ॥३१॥ भीष्म उवाच ॥ तस्माद्द्विजातीन्रक्षेत ते हि रक्षन्ति रक्षिताः ॥ आशीरेषां भवेद्राजन्राज्ञां सम्यक्प्रवर्तितां ॥३२॥ तस्माद्राज्ञा विशेषेण विकर्मस्था द्विजातयः ॥ नियम्याः संविभज्याश्च तदनुग्रहकारणात् ॥३३॥ एवं यो वर्तते राजा पौरजानपदेष्विह ॥ अनुभूयेह भद्राणि प्राप्नोतीन्द्रसलोकतां ॥३४॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु कैकेयोपाख्यानं ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ व्याख्याता राजधर्मेण वृत्तिरापत्सु भारत ॥ कथंचिद्वैश्यधर्मेण संजीवेद्ब्राह्मणो न वा ॥१॥

शेषः ॥ राजधर्मेणेति शस्त्रधारणादिना वृत्तिर्जीविका आपदि विकर्मस्थापि च ब्राह्मणादिने राज्ञः पापापभवतीतिभावः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० भा०
शां० टी०
१५२

252

सर्ववर्णेषु स्वतंत्रिपारमभिमवेद्राह्मणः स्वेतंत्रेण मतंअमेवेत्याह ॥ नदेशेत्यादिना ॥ २० ॥ प्रतीतिप्रत्यय
पतनं तपोयुक्तानां अनशनादिभिर्वैश्याकोऽपि ब्राह्मणस्य प्रियमाणः कृष्टांल्लोकान्

अश्नोति ब्रह्मसनः स्वयमप्रमत्तो लोकान्स्यति ॥ तेषां सर्वत्र गंतेन्तः स्वात्सुयोनिषु प्राप्स्यति ॥ २२ ॥
यदा किंचन्य योषानमभिसारो भिमन्कुति ॥ तत्रैव ब्राह्मणो ह्यशितदान शंपतितेनय ॥ २३ ॥ त
स्मात्तु सगणिमात्स्यति तत्रियामाणो युधिष्ठिर ॥ मनु ह्री गोत्यजेयानितेजो सिच वलानि च ॥ २४ ॥
अस्मवीर्यं मत्न भूतेन तन्त्र वीर्ये च दुर्बले ॥ ते युष्मसर्ववर्णेषु ब्राह्मणो न्यतिमर्षयः ॥ २५ ॥ यतनंत्र
युक्तं ज्ञातिन्यकाजो वितमात्मनः ॥ ब्राह्मणान्यो रितता पमेमात्मानमेवच ॥ २६ ॥ मनस्वि
नोमस्तु मतः प्रापलोकामवेतिते ॥ ब्राह्मणार्थे हिमवेषाशस्त्रग्रहणमिष्यते ॥ २७ ॥ प्रति
विष्टमर्धानानां लोकानतितपस्विनी ॥ अनाशकाग्मा विशतां भृगुयातिपरां गति ॥ २८ ॥ ब्राह्म
णक्षिषु वर्णेषु शस्त्रं गृह्णन्न दुष्यति ॥ एवमेवात्मनस्त्यागान्नान्यं धर्मं विदुर्जनाः ॥ २९ ॥ तेभ्यो न
मस्वभंइच येषा रीराणान्नद्धति ॥ ब्रह्म द्विषो नियन्तुं तेन तेषां नास्त्य मलोकता ॥ ३० ॥ ब्रह्मलो
कजितः स्वर्गपान्वीरास्तान्मनुरब्रवीत ॥ यथाश्वमेधावभृथे स्नाताः पूता भवन्त्युत ॥ ३१ ॥ दुष्कृ
तस्य प्रणाशेन तथा शस्त्र हता रणे ॥ भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मौ वुभावपि ॥ कारणाद्दे
शकालस्य देशकालः सतादृशः ॥ ३२ ॥

शोतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ एवं युद्धे धर्मेण ॥ २६ ॥ तेभ्यः काम
त्व ॥ ३० ॥ यथेतितत ॥ ३१ ॥ भवतीति ॥ धर्माधर्मौ क्रमान्नअधर्मो धर्मस्त्रभवतः कारणविशेषात् ॥ ३२ ॥

२९६

प्रजाः वैश्यशूद्रान्यजाः ॥ ३ ॥ क्षीयमाणे राजा कथमन्यांस्त्रायेतेत्याह द्वाभ्यां ॥ दानेनेति ॥ ९ ॥ यदितः स्वतोरन्नन्तर्हिं श-
स्त्रग्रहणं कृत्वा क्षत्त्रप्रजाः वर्णाश्रयोदित्याह द्वाभ्यां ॥ राज्ञो यीति ॥ १० ॥ कालविशेषेसंवेशामायिषाब्रह्मपारणाच्च

युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ तात यदा सर्वाः शस्त्रमाददते प्रजाः ॥ व्युत्क्रामंति स्वधर्मेभ्यः क्षत्रस्य क्षीयते बलं ॥ २
राजा त्राता नु लोकस्य कथं च स्यात्परायणं ॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप ॥ ३ ॥ भीष्म उवाच
दानेन तपसा यज्ञैरद्रोहेण दमेन च ॥ ब्राह्मणप्रमुखा वर्णाः क्षेममिच्छंत्यात्मनः ॥ ४ ॥ तेषां ये वेदब-
लिनस्त उत्थाय समंततः ॥ राज्ञो बलं वर्धयेयुर्महेंद्रस्येव देवताः ॥ ५ ॥ राज्ञोऽपि क्षीयमाणस्य ब्रह्मै-
वाहुः परायणं ॥ तस्माद्ब्रह्मबलेनैव समुत्थेयं विजानता ॥ ६ ॥ यदा हि विजयी राजा क्षेमं राष्ट्रेऽभि-
संदधेत ॥ तदा वर्णा यथाधर्मं निविशेयुः कथंचन ॥ ७ ॥ उन्मर्यादे प्रवृत्ते तु दस्युभिः संकरे कृते
सर्वे वर्णा न दुष्येयुः शस्त्रवंतो युधिष्ठिर ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ चेदभिवर्तेत क्षत्रं क्षत्रं सर्वशो ब्राह्मणं
प्रति ॥ कस्तस्य ब्राह्मणस्त्राता को धर्मः किं परायणं ॥ ९ ॥ भीष्म उवाच ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण शस्त्रे-
ण च बलेन च ॥ अमायया मायया च नियंतव्यं तदा भवेत् ॥ २० ॥ क्षत्रियस्याति-
वृत्तस्य ब्राह्मणेषु विशेषतः ॥ ब्रह्मैव संनियंतृ स्यात् क्षत्रं हि ब्रह्मसंभवं ॥ २१ ॥

क्रमित्याह ॥ उन्मर्यादे इति ॥ १८ ॥ ब्राह्मणान् प्रति प्रवृत्तः क्षत्रियस्य ब्रह्मैव परायणमिति प्रश्नपूर्वकमाह ॥ अ-
थेत्यादिना ॥ १९ ॥ नियंतव्यं दलं च ब्रह्मणैवेति शेषः ॥ २१ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शा. प. टी. १८३

सप्तमप्रकृतिरमः ॥ के इति स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानां सप्तानां राज्यप्रकृतीनां मध्ये स्वामी नृपः प्रकृतिः अतिकृपणो हितस्य प्रभेदनं त्रिविधानां ग्राम्यहितानां प्रथमपुरोहितस्ततः राज्ञा व तिनृपति तस्य दीर्णोऽरक्षितो नातिनृपपालिते कृत्यादिनाशकमस्याः कथंशिनिमितस्य दृत्ता ॥ किमथाकर्त व्यं कर्मेत्यर्थः ॥ ॥ प्रतीति यथा योगगृह्येमित्याद्येभिस्त्रितप्रसादेन व्यप्रतिकर्म विधीयते ॥ एवं राज्ञा

यथा दारुमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ॥ यथा ह्यनर्थः षण्ढो वा पार्थ क्षेत्रं यथोषरम् ॥ ४४ ॥ एवं विप्रोऽनधीयानो राजा यश्च न रक्षिता ॥ मेघो न वर्षते यश्च सर्व एते निरर्थकाः ॥ ४५ ॥ नित्यं यस्तु सतो रक्षेदसतश्च निवर्तयेत् ॥ स एव राजा कर्तव्यस्तेन सर्वमिदं धृतम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मेषु शान्तिपर्वणि ७८ युधिष्ठिर उवाच ॥ कस्मनुष्याः कथंशीलाश्च ऋत्विजः स्युः पितामह ॥ कथंविधाश्च राजेन्द्र तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रतिकर्म पुराचार ऋत्विजां स्म विधीयते ॥ छन्दःसामादि विज्ञाय द्विजानां श्रेम वच ॥ २ ॥ ये त्वेकरता नित्यं वीरा राज्ञः प्रियंवदाः ॥ परस्परस्य सुहृदः सममता समदर्शिनः ॥ ३ ॥ आनृशंस्यं सत्यवाक्यमार्जवं सर्वदार्जवं ॥ अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ४ ॥

शान्तिकपौष्टिकादिकर्मप्रयोगश्रद्धा व्यप्रतिकर्म ऋत्विग्भिः कर्तव्यमतः प्रपराचारः अस्यं ताभियोगे नाचरणं ऋत्विजा विधीयते ॥ कीदृशानां छन्दः ऋचः साम सूक्तादिपदार्थः अत्र स्मृतमीमांसातानि विज्ञाय स्थितानामिति शेषः २ एवंविधाः समनुष्याः अस्याः मन्त्रकाः किंशीलाः अस्य स्यान्तरमाह ॥ येत्वेति ॥ ३ ॥ कथंविधा अस्याह त्रिभिः

म. भा. शान्ति १८३

मेत्राद्भुतंकपरादय॥ क्रूराणि सर्वेरात्ससस्ज्ञादीनि॥ धर्म्याः धर्मादनपेताः त्क्रियाः पापानि पराराष्ट्राच्चमर्द-
नादीनि॥ प्रथमस्य प्रथमेनेत्युदाहरणान्द्वयम् क्रूरं इदमेव ग्रहिंसात्वेष्वेमात्र येऽप्रथमेनूपपत्तिमनुसंतेति नेयं
वर्णदोषे तत्क्रियादिषु त्यागामिप्रसत्ते॥ २४॥ दस्युदयेसति तत्रापि प्रजापालनं निमित्तं लोकेषु मूढेषु

मेत्राद्भुतानि कुर्वेतो न यान्ति स्वर्गमुत्तमम्॥ धर्म्याः पापानि कुर्वाणा गच्छन्ति परमां गतिम्॥ २३॥ ब्रा-
ह्मणानां तु कालेषु प्राणांस्त्यक्त्वा न दुष्यति॥ आत्मत्राणे च वर्णदोषे दुर्दम्यनियमेषु च॥ २४॥ युधिष्ठि-
र उवाच॥ अभ्युत्थिते दस्युबले क्षत्रार्थे वर्णसंकरे॥ संप्रमूढेषु वर्णेषु यद्यन्योऽभिभवेद्बली॥ २५
ब्राह्मणो यदि वा वैश्यः शूद्रो वा राजसत्तम॥ दस्युभ्योऽथ प्रजा रक्षेद्दण्डं धर्मेण धारयन्॥ २६॥ का-
र्यं कुर्यान्न वा कुर्यात्संवार्यो वा भवेन्न वा॥ न स्माच्छस्त्रं ग्रहीतव्यमन्यत्र क्षत्रबन्धुतः॥ २७॥ भी-
ष्म उवाच॥ अपारे यो भवेत्पारमप्लवे यः प्लवो भवेत्॥ शूद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वथा मानमर्ह-
ति॥ २८॥ यमाश्रित्य नरा राजन्वर्तयेयुर्यथासुखम्॥ अनाथाः पीड्यमाना ये दस्युभिः परिपी-
डिताः॥ २९॥ तमेव पूजयेयुस्ते प्रीत्या स्वमिव बांधवम्॥ अभीक्ष्णं भीषणे कौरव्य कर्तासन्मानमर्-
हति॥ ३०॥ किं तैर्येन दुह्यन्ते या किं धेनवादाः व्यदुग्धया॥ वंध्यया भार्यया को वा राज्ञा प्यरक्ष

वर्णसंकरे अन्यदा हरणादोषप्रवृत्तेसति॥ यद्यन्यो न क्षत्रियः बली दस्युनयभिभवेत् अनाथान् दस्युभ्यो रक्षेत्
हिंसः॥ राजकार्यं कुर्यान्न वा कुर्यादिति॥ आर्षः स्वामी भवेन्न वा॥ आद्यप्रवृत्ते क्रियाविमानस्य स्थाने अन्ये
मेवनाणाश्स्मादृशिभिः॥ अभ्युत्थितमिति॥ ३०॥ आद्यमेव पत्तमुपादेते अपारे इत्यादिना॥ ४१॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. गी.
श्रो. टी.
१५४

पूर्णपात्रेणेति ॥ तथा शान्तिप्रस्थस्य दानेन प्रसन्नेऽपि पात्रद्वयेऽपि कर्तव्ये द्वितीयस्य पूर्णपात्रेणाह शान्तमम मि
त्यर्थः ॥ ८ ॥ सोमक्रियादिना द्रव्यसंग्रहमाप्य यष्टव्यमित्याह द्वाभ्यां सोमइति ॥ क्रयार्थं यत्नादिना निर्मितं वनान्त
निवर्तनेन दृष्यते ॥ ९ ॥ तेन सोमविक्रयफलं अनयनेन क्रीतो ना याधनः सोमस्तेन यज्ञः प्रजायते ॥ १० ॥ अन्या

शक्तोऽस्तु पूर्णपात्रेण संमितान समाप्नवेत ॥ अथ यत्र पंतानत यष्टव्यं त्रिभिर्वर्णैर्यथाविधि ॥ ८
सोमं सम्यक्क्रियासम्यक्तामित्येषा वैदिकी स्थितिः ॥ नच विक्रेतुमिच्छन्ति न क्रयार्थ नि विक्ष
ते ॥ ९ ॥ तेन क्रीतेन यज्ञेन ततो यज्ञः प्रजायते ॥ त्येवं धर्मतो ध्यातव्यं षिभिर्यं मवादिभिः ॥ ९
पुंसां यज्ञप्रसोमस्त्वन्यायप्रतो यदा भवेत ॥ अन्याप्रवृत्तः पुरुषोन परस्य न चात्मनः ॥ १०
शरीरं तनमास्थाय इत्येषा परमाश्रुतिः ॥ ततेन पः प्रवक्ष्यामि विधेन्तदपिमे शृणु ॥ ११
तपोयज्ञादपिश्रेष्ठमित्येषाश्रूयते श्रुतिः नातिसम्यक प्रणीतानि ब्राह्मण
नां महात्मनां ॥ १२ ॥ अहिंसासत्यवचनमानृशंस्यं दमोघृणा एतत्तपो वि
दुर्धीरा न शरीरस्य शोषणं ॥ १३ ॥ अप्रामाण्यं च वेदानां शास्त्राणां ९
चाभिलंघनं अव्यवस्था च सर्वत्र तं तैनाशनमात्मनः ॥

यज्ञतः शास्त्रादिहितं ॥ १४ ॥ शरीरं निदेहधारणमात्रं प्राप्यास्थाप्रवृत्तानां ब्राह्मणानां प्रणीता ग्रिसाध्या
नियज्ञादीनिमानानि सम्यक् हिंसामय त्वात्रशुभं ततः ॥ १५ ॥ किं तर्हि शुभमत आह ॥ तप इति ॥ १६
अहिंसेति तप ॥ अप्रमयेन तद्ध्यानं तथा नेच ॥ तृणस्यात्र पाठः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ राम ॥ १५४

154

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्रिभिः श्रुतदीनादिवैः श्रुक्तो निर्दोषैः ॥४॥ महानिर्ग्रंथप्रसादतः अपनितो ग्रासएगगच्छं तं पादयते यथाह
नः यथोयोगेपमान्यापन्नादिनाराधनीयाः ॥५॥ कालिकः संगानदानाथीदिहिणविचारयति यदि
दमिनिनक्षचित ॥ अवनिशेनसवस्थाशाशेति । अग्रेतनपद्ये पच्छेदनिमित्तेतवेसदहणविधानाद
न्नरतकलापलोपशाप्र ॥६॥ तन्नस्वनेदशाहुशीतपेनपनविभागाभिप्रायेअपितन्नापनकालाभि

धीमान्तस्य अन्तो दान्तो भूतानामिव हिंसकः ॥ अकामदेषसंयुक्तस्त्रिभिः गुप्तैः समन्वि
तः ॥७॥ अहिंसकोऽत्रानन्तसः सत्रस्थाससमहीन ॥ एतेमहर्नितसलात्मसैवमान्याय यथाह
नः ॥८॥ पुष्पैरिषरः ॥ यदिदृश्वर्वचनेदहिणवविधीयते ॥ इदेदपमिदेदेयनक्षचिद्युव
तिष्ठते ॥९॥ नदेयप्रतिपनेशास्त्रमापहमोनशाश्वतः ॥ आत्तायासात्स्यचोरेयनपाक्रि
समवर्तते ॥१०॥ श्रद्धावनाचपद्मस्मिन्येषावैदिकोऽकृतिः ॥ मिथ्यातेन सपत्न स्थावकि
मु श्रद्धाकरिष्यति ॥११॥ भीमस ॥ नवदानापरिभवान्नयादेन नमायया ॥ कश्चिन्महः
दत्वाशोनिमानेभहृदि हीरेहर्ण ॥१२॥ पद्मोनदहिणलानवदानापरिहेहेण ॥ नपश्चाद्दहि

शायेहादयानदहिणदानासमर्थस्ससर्वस्वदानेनिपेयेअन्ययादहिस्यागएवततच्चदत्तेनस्यर्थः
ननुपश्चनोगाहाचंतिवासाभिचजनादशाहीतिदहिश्यमानकत्तेणप्रपन्नोनिचेनेत्याह मिथ्या
ति ॥ तेः स्थानेवहमान्नदानेभिश्याचारतदुपतापन्नः श्रद्धयापिमस्येनस्मर्थः ॥१३॥ सर्वस्वदानं
याहृदिहृपरऊवेनोवदवत्ताणाहंचमवत्तोनिनेदशाहताश्यैमिन्याहनेनिमहत्पदं ॥१४॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
धर्मा. टी.
१५५

255

नेकस्यानि पहृयानमृत्यः नद्वयाति तुभयवेननत्ते नकपटकारीयः अप्राप्तितो पिधर्मपत्यानी। तस्मादाश्र
ननेनयोधर्मस्थः स्मृतं प्राश्रेणादित्यर्थः। १। अर्थोपधर्मोपेततानन्वयमपिसोधर्थत्वात्यन्यस्याशक्यात्॥ धर्मेनि
केवलेनधर्मेणजिगीषवोन सिद्ध्यन्तीत्यर्थः। ४ मध्यमोभजमानमहृजे। अपरोसहार्थकृत्रिमो। आयः
फलप्राप्तिकालेलब्धोभ्रन्नवंमपिजिहीर्षतीतिशंकाएव। कृत्रिमोविशेषधनलाभान्यकोपामित्

धर्मात्मापवमस्मापिमित्रेनैकस्यनश्यतो॥ यतोधर्मं ततोवास्यादुर्भस्थोवाननोभवेत्॥ ४
यतस्माद्योनरोवृत्तननतस्यप्रकाशयेत्॥ धर्मोधर्मेणराजानस्थास्तिविजिगीषव॥ ५॥ च
न्द्रणोमध्यमोश्रेष्ठोनित्यशोकेनतथापरो॥ सर्वेनित्यशोकेतआः प्रत्यत्नकार्यमात्मनः
नाहिराज्ञाप्रमादोवैकर्तव्योमित्ररक्षणे॥ प्रमादितंहिराजानंलोकाः परिभवन्त्यु
त॥ ७॥ असाधुः साधुतामेतिसाधुर्भवतिदारुणः॥ अरिश्चमित्रंभवति
मित्रेवापिप्रदुष्यति॥ ८॥ अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्कोजातुवि
श्वसेत्॥ तस्मात्प्रधानंयत्कार्यंप्रत्यक्षंतत्समाचरेत्॥ ९॥
यतीतिसोपिशंका एवमस्त्वैवंपचापिमन्य।
नेकार्येषुदृष्टमंत्रितमपिदुष्टामात्यानिग्रहादिकंकार्यंपंचानामपिसमक्षंनकुर्यादित्यर्थः॥ ५॥ न
होतिकमित्रमवश्याहतमेवस्थः। ७॥ यस्मात्नरणांचलचित्तत्वादिपर्यासोमित्रदोनांदृश्यते।
तस्मात्कविदपिविश्वासमकृत्वाकोशदुर्गादिसंरक्षणंस्वप्रत्यक्षमेवकुर्यादन्येषामहिदृष्ट्वा॥ अ

१५५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्माण्येव ज्ञाननिष्ठापि ज्ञानपरा एवेत्याह ॥ निबोधेति । हयहेमन्तृणां चितिः स्रुक् चित्तमाज्यं इत्यादीनां मेऽङ्गानीति
तिः स्रुचां नैर्जीवब्रह्मणोरैक्यं कोकरणमाप्नुवं योगः तत्स्थानेन स्रुक् ॥ होतव्यं द्रव्यं प्राणनिग्रहविलाप
नीयं चित्तेन तत्स्थानेन आज्यमित्युच्यते ज्ञानेन देवान् तर्पयित्वा न केवलापत्तं इत्यर्थः ॥ २ ॥ जिह्वं शठं
आर्जवं ब्रह्म कृते ॥ २१ ॥ अष्टसप्ततितमः ॥ एवं स्थानेषु पदेषु चित्तमाज्यं पदं विविनक्ति यदधीना

निवेशपदस्थाने होतृणां कृपाले पार्थिवाहृयं ॥ चितिः स्रुक् चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमं ॥ २०
सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदं ॥ एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति २२
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ७८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन
दुष्करं ॥ पुरुषेणासहायेन किमु राज्ञा पितामह ॥ १ ॥ किंशीलः किंसमाचारो राज्ञोऽथ
सचिवो भवेत् ॥ कीदृशे विश्वसेद्राजा कीदृशे न च विश्वसेत् ॥ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ चतुर्विधानि
मित्राणि राज्ञां राजन् भवन्त्युत ॥ सहार्थो भजमानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा ॥ ३ ॥

दृढं ॥ १ ॥ यदल्पतरं राज्यसुखं कर्तव्यं काकिनाकर्तुमशक्यमत एव ज्ञानमित्येव सचिवानामपि परीक्षा वर्ण्यते क
ते यत्नं ॥ २ ॥ चतुर्विधानि ॥ सहार्थः एकत्र कार्ये प्रवृत्तो भजमानः स्नेहेनोपगतः ॥ अस्य राज्ये भाग्यं
विभज्य ग्रहीष्यामीति परस्परं प्रतिज्ञातः भजमानः ॥ पितृपैतामहक्रमागतः सहजः मातुलादिः कृत्रि
मो धनादिना ग्राहितः ॥ ३ ॥ ॥ राम

म. गा.
सं. टी.
१९६

मित्रलक्षणमाह ॥ यस्येति ॥ हृद्यानन्दयेन तेन तदुक्तं मित्रमिति च ॥ पाठान्तरे तु एवमेव मित्रलक्षणं प्रदीनेति चतुर्थे
न ॥ १९ ॥ पत्तिमित्रं कर्तव्यं ॥ २० ॥ मन्त्री ॥ तत्रार्थप्रकृतिपञ्चमप्रकृतिरर्थपञ्चमप्रकृतिरुच्यते ॥ तथा प्रकृतिस्ता नत्या
र्थकृषिवणिक्पथादुर्गसेतुः कर्मबंधने ॥ हस्त्याकरकराष्ट्रे भूम्यानां च निवेशनं ॥ प्रष्ठेसंधानकर्म

यस्य हृद्यानन्दयेन तपदीनततरो भवेत् ॥ एतदुत्तममित्रस्य निमित्तमिति वक्तते ॥ १९ ॥ यत्नान्ये
तसमाभावादस्याभावो भवेदिति ॥ तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं यथा पितरि वै तथा ॥ २० ॥ तथा तथा
वर्धमानस्य सर्वतः परिवृहेपत ॥ नित्यं तत्राह्रायपतियो धर्मस्त्वपिकर्मसु ॥ २१ ॥ तत्ताद्रीतवी
जानीयादुत्तमं मित्रलक्षणं ॥ येनस्यतत्तमित्रं तेनतस्यारिपव्रः स्मृताः ॥ २२ ॥ असनात्रिन्य
भीतोयः समहृद्यायोनदृश्यति ॥ यत्स्यादेवं विदं मित्रं तदात्मसमं मन्यते ॥ २३ ॥ तथवानस्व
रोपत लितितत्त्वरनस्थकः ॥ कुलीनः कुलसंपन्नः सत्यस्यात्मन्यनंतरं ॥ २४ ॥ मेधावीस्व
तिमान्दक्षः प्रकृत्या चान्दशस्यवान् ॥ योमानितोमानितो वानचदेषात्कदाचन ॥ २५
अत्रिविणायटिवाचार्थः सवोवास्पत्तसस्तः ॥ टहेवसेदमात्यत्तेसः स्यात्स
मष्टजितः ॥ २६ ॥ मतेविद्यात्परं मित्रं प्रकृतिं चार्थपमेयोः ॥ विश्वासस्त
भवेत्तत्र यथा पितरि वै तथा ॥ २७ ॥

तोपयोक्तानिमन्त्रीविधिभिरिति ॥ तथा नेत्रार्थप्राप्तिः तथा दुर्गाप्यहोवलाध्यहोपमाध्यत्तस्सम्पति
पुरोपावैद्यपमेतः सप्तप्रकृतयः स्त्रिमाइतितत्रपमाध्यलोधमेपक्षाः ॥ अन्येप्रार्थपञ्चमप्रकृतयः इति ॥ २७ १९६

256

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अन्यंतं विद्यासा विद्यासाव यं विकल्पा विन्याहतेर्भिः॥ एकांतेनेति॥ ९॥ अविद्यामास्थाना न्याह॥ य
मिति॥ मयिमृतेः येराजा भविष्यतीति यं मन्येत शतिवे शीभ्राता वा पुत्रो वा स्तेन स्याच्छंकितत्वमे
वतथेः॥ २॥ अमित्रस्य लक्षणंतरमाहयस्येति द्वाभ्यां॥ यद्यामहातत्त्वागमेनत्वसमीपपसंदो त्रस
वे तरेरत्तविनहि॥ ततोवीवानानितेज्ञा गाममोहकानितम्प क फलेति॥ सचैतत्तं भितति

एकांतेन हि विश्वस्तः कृत्स्नो ह्यर्थमोनायकः॥ अविश्वासश्च सर्वत्र मृत्युना च वि
शिष्यते॥ १०॥ अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन् हि विपद्यते॥ यस्मिन्करोति विश्वा
समिच्छतस्य जीवति॥ ११॥ तस्माद्विश्वसितव्यं च शंकितव्यं च केषुचित्॥ एषा
नीतिगतिस्तात लक्ष्या चैव सनातनी॥ १२॥ यं मन्येत ममाभावादिममर्थागमं
स्पृशेत्॥ नित्यं तस्माच्छंकितव्यममित्रं तद्विदुर्बुधाः॥ १३॥ यस्य क्षेत्रादप्युदकं क्षेत्रं
मन्यस्य गच्छति॥ न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः॥ १४॥ तथैवात्युदकाद्भी
तस्तस्य भेदनमिच्छति॥ यमेवं लक्षणं विद्यात्तममित्रं विनिर्दिशेत्॥ १५॥ ॥ रामं

तस्तानिन लभ्यवा हात ते ज्ञा गाम्नु य च्या तो भवति॥ एवं महति शाञ्चा तो मां पा ला य ति त्त्व दापराग्न
ङ्नम प एकागमेन सगाष्ठ त्व सं भा क भवति॥ सचैतन्मोत्सां भि नतित दालवं विप त्वप्र वेशान्न
श्रपति॥ नत्रयस्मान्नीमात्त पात्ताइयं संभाविंतयात्तु रोतितेपयद्यनैप्रान्तप्रकोपापकोपो

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मभा॰ शां॰ टी॰ ९९७

निकृतस्य बलं छित्वा तस्य नान्यः परायणं ॥ कथं च कथनं पिप्र्यसे हेत्वन्वयः ॥ २४ ॥ ज्ञायते हि संधिरपि निकृते
कस्मिंश्चित् सुहृत्प्रतनूनि ॥ कृतानामात्मानमेव निकृतं जानाति ॥ तेषु ज्ञातिषु यथोक्तं परस्परं वैरं

निकृतस्य नरेन्द्रस्य नैतिरेव परायणं ॥ नान्यो निकारं सहते ज्ञातेर्ज्ञातिः कथंचन ॥ २५ ॥ आ
त्मानमेव जानाति निकृतं बांधवैरपि ॥ तेषु स्वं निगुणाश्रेय वनेन दुःखमेव च लभ्यते ॥ २६ ॥ ना
ज्ञातिरनुगृह्णाति न ज्ञातिं नैतमस्यति ॥ उभयं ज्ञातिवर्गेषु दृश्यते साध्वसाधु च ॥ २७ ॥ सं
मानयेत्पूजयेच्च वाचा नित्यं च कर्मणा ॥ कुर्याच्च प्रियमेतेभ्यो नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥ २८ ॥
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषु वर्तेत सर्वदा ॥ न हि दोषो गुणो वेति निरूप्यस्तेषु दृश्यते ॥ २९ ॥
अस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्याप्रमादिनः ॥ अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ ३० ॥
य एवं वर्तते नित्यं ज्ञातिसंबन्धिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रे मध्यस्थे चिरं यशसि तिष्ठति ॥ ३१ ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ८१ युधिष्ठिर उवाच एवमग्राह्य
केनास्मिन् ज्ञातिसंबन्धिमंडले ॥ मित्रेष्वमित्रेष्वपि च कथं भावो
विभाव्यते ॥ १ ॥ ॥ ॥ रामः ॥ ॥
येहि वयं पेयं चन्द्रे तेषां ते ॥ अग्रेस्यैः महाविरोधेन वयं चोत्तरेणात्मिः
ति ॥ ४ ॥ कृतार्थीनिलमः ॥ एवमग्राह्यके वशीकर्तुमशक्ये हृदयोरन्यान्यस्पर्धमानयोः कस्मादेतत्
रस्यकोयोत्पत्तेरेव यथं मित्रमध्यमित्रतायातिस्रतः सर्वेषां भाव ॥ चित्तकथं विभाव्यते वशीक्रि

157

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकार्थेष्वेकस्मिन्प्रयोजनेनैकः एक एवाप्यसौ कार्यः । चोक्तस्तत्र गुणदोषान्संकलय्यैव तन्नएकार्थेऽ
ति ॥ २४ ॥ तमेव नीतिमर्यादाया ॥ २५ ॥ प्रत्यनंतरः प्रतिनिधिः प्रधानस्येति यावत् ॥ २६ ॥ प्रतिपत्तिविशा

लैर्वहोनत्रयः कार्यानसंख्येन परस्परं ॥ एकार्थे ह्येवमुक्तानां नाभेदो भवति सर्वदा ॥ २७ ॥
कीर्तिप्रधानो पसर्गस्यात्सम्यक्स्मसमवस्थितः ॥ समर्थान्सम्यन्नहेतून्नानर्थान्कुरुते
चय ॥ २८ ॥ येन कामाद्भयाल्लोभात्क्रोधाद्वापमेमनुत्स्रजेत् ॥ दृढः पर्यायवचनः सेत
स्यात्सम्यनंतरः ॥ २९ ॥ कुलीनः शीलसंपन्नः स्मितिस्तर्वविकत्थनः ॥ सुरस्थायस्त्रविद्वो
स्त्वप्रतिपत्तिविशारदः ॥ २० ॥ एते ह्यमात्याः कर्तव्याः सर्वेकर्मस्ववस्थिताः ॥ हृजिताः
संविभक्ताश्च समसहायाः स्वनुष्ठिता ॥ २१ ॥ कृत्स्नमेते विनिविष्टाः प्रतिरूपेषु कर्मसु
युक्तामहत्स्वकार्येषु श्रेयसस्तत्यापयेत्सुन ॥ २२ ॥ एतेकर्माणि कुर्वंति स्पर्धमानामि
थः सदा ॥ अनुतिष्ठंति चैवार्थमाचक्षाणाः परस्परं ॥ २३ ॥ ज्ञातिभ्यश्चैव बुद्ध्यथास्यो
ऽविभयेत्सदा ॥ उपरावराजर्हितांतिनेसहन्तेसदा ॥ २४ ॥ स्वजोमरदोदेवदान्मस्पहीम
नःसत्यवादिनः ॥ नान्योज्ञातेमहाबाहोविनाशमभिनंदति ॥ २५ ॥ अज्ञातिनोपिन
सुखानावतेपास्ततःपरं ॥ अज्ञातिमंतपुरुषपरेणाभिभवंत्युत ॥ २६ ॥
इदंकार्याकार्यविवेक॰
शालः २२ स्वनुष्ठिताः स्वनुष्ठितं कर्तव्यमेवेति ॥ २३ ॥ कृत्स्नं सम्प्रतिकंचकेयधास्यातथा॰
निविष्टाःअपिक्तताःप्रतिरूपेषुकर्मसुअपायपसंकलनादिपुपराभिभवादिषु ॥ २४ ॥ उपराजा॰

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

258

द्वयोः किं तव यो पूतकास्मिन्नेकाम्मानेव ॥ ७ ॥ अन्यतः वा स्याः आपदः स्वकृताः अतस्ता आपदः उ
एतत्संकर्षणादयः तदनयाः ॥ अकृतान्याः ॥ तत्र हेतुरशक्तिरित्यनेन ह प्रभवाः उपतत्वयापदि
ति साईः ॥ ७ ॥ तत्कर्मनेन त्वकृतेन द्विगुणाति ॥ आत्मनेति साईन ॥ अन्यत्र ग्राह्यकेतन ॥ ८ स्वर्पके

मोहं किं तव मानेव द्वयोरपि महामते ॥ एकस्मिन्नपमार्गे मे द्वितीयस्यापराजये ॥ ११ ॥ म
मैवं ज्ञिगपप्मानस्य नारदोभ्यपतः सदा ॥ वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामात्मनस्त
था ॥ १२ ॥ नारद उवाच ॥ आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ॥ प्रादुर्भवंति
वार्ष्णेय स्वकृता यदि वान्यतः ॥ १३ ॥ सेयमाभ्यन्तरा तस्मिन्भाष्ये कृच्छ्रा स्वकर्मजा ॥ अ
क्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥ १४ ॥ अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा वीभत्स
यापि वा ॥ आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितं ॥ कृतमूलमिदानीं तज्जाति
शब्दसहायवत् ॥ १५ ॥ न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥ बभ्रूग्रसेनयो राज्यं
नाप्तुं शक्यं कथंचन ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ १६ ॥ तच्च सिद्ध्ये
त्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करं ॥ महाक्षयं व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १७

नमूलं यत्ता ज्ञाति शब्दसहायवत् इति तत् त्वदच्छंदे तीयं वहसहायवत् ॥ १५ ॥ अतएव पुनरादातुं न श
क्यमित्याह ॥ नेति तत्र हेतुः ज्ञातीति ॥ बभ्रु स्वदत्तादत्तापहारो वा पितृः विषयं त्वोपि स्व
ह्यस्वयं कृतमसा प्रतीमिति न्यायापादितिपयः ॥ १६ ॥ तच्च राज्यस्य पुनरादानं च ॥ १७ ॥ जिह्वाम्बु

॥ १७ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

दास्यमेवाह ग्रन्थेमिति॥ अर्धमित्यर्धं ज्ञातिभ्यो देयं ततः दुरुक्तानि वचनानि आनीय वक्ता इति दास्य॥ ५
वाशाद् वाच्यः वाचा दुरुक्तं आहुकस्य हात्त सामं दहतीति॥ प्रकारान्तरेण दुरुक्तं चेत्ते हात्त्वा सो
मां दहतीत्याहुकदुरुक्तं॥ असहायः॥ आहुकाक्रूरयोः सान्निध्ये न विशेषः॥ ८॥ तेषु सत्पत्नसुः

भीष्म उवाच॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं॥ संवादं वासुदेवस्य महर्षेर्नारदस्य
च २॥ वासुदेव उवाच॥ नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुं॥ अपण्डितो वापि सुहृत्पण्डि
तो वाप्यनात्मवान्॥ ३॥ स ते सौहृदमास्थाय किंचिद्वक्ष्यामि नारद॥ कृत्स्नां बुद्धिं च
ते प्रेक्ष्य संपृच्छे त्रिदिवंगम॥ ४॥ दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां वै करोम्यहं॥ अर्धभोक्ता
स्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे॥ ५॥ अरणीमग्निकामो वा मथ्नाति हृदयं मम॥ वा
चा दुरुक्तं देवर्षे तन्मां दहति नित्यदा॥ ६॥ बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्यं पुनर्गदे॥ रू
पेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोऽस्मि नारद॥ ७॥ अन्ये हि सुमहाभागा बलवन्तो दुरुत्सहाः
नित्योत्थानेन संपन्ना नारदान्धकवृष्णयः॥ ८॥ यस्य न स्युर्न वै स स्याद्यस्य स्युः कृत्स्न
मेव तत्॥ द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च॥ ९॥ स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किं नु दुःख

नस्यात् न वै स भवेत् यस्य स्युः तस्य कृत्स्नमेव बहुधा परार्थं लभते॥ ९॥ इत्याद्यपि ममासावाशंपे
न ज्ञातीनां तिभाव॥ ३॥ द्वाभ्यामाहुकाक्रूराभ्यां निवारितः निरस्तः सन् एकतरं न वृणोमि इत
रस्य कोपमाभ्यामिति॥ द्वयोर्मे हि विग्रहे विवृण्वतो वैरेणैव मध्यमममहत्तरः खिन्नयावयोः

म. शां.
सं.
१२५

एवंअमात्यानमित्रांश्चदानतितिक्षाजेवमादेवदनामिमानेयेहित्युक्तेकोशसृहिकारतततोप्य
कततेमानयद्दतेच्चेत्याह एवंति ॥ ४ ॥ प्रवृत्त्यर्थोअमात्यदोषदर्शनेराजानंप्रवर्तयितुकामः ॥

भीष्मउवाच ॥ यथाप्रथमतोवृत्तिः क्षितीयांस्यूणाधारत ॥ यः कश्चिज्जनयेदर्थंराज्ञाः र
क्षमदानरः ॥ १ ॥ ह्रियमाणममात्येनभृत्योवायदिवाभृतः ॥ योराजकोशंनश्यन्तमाच
क्षीतयुधिष्ठिर ॥ २ ॥ श्रोतव्यमस्यचरहोरक्ष्याअमात्याद्भवेत् ॥ अमात्याह्युपहन्तारो
भूयिष्ठंघ्नन्तिभारत ॥ ३ ॥ राजकोशस्यगोप्तारंराजकोशविलोपकाः ॥ समेत्यसर्वेबाध
तेसविनश्यत्यरक्षितः ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासंपुरातनं ॥ मुनिः कालक
वृक्षीयः कौशल्यंयदुवाचह ॥ ५ ॥ कोशलानामधिपतिंसंप्राप्तेक्षेमदर्शिने ॥ मुनिः
कालकवृक्षीयआजगामेतिनःश्रुतं ॥ ६ ॥ सकाकंपंजरेबद्धाविषयंक्षेमदर्शिनः ॥
सर्वंपर्यचरद्युक्तः प्रवृत्त्यर्थीपुनः पुनः ॥ ७ ॥ अधीध्वंवायसींविद्यांशंसन्तिममवाय
साः ॥ अनागतमतीतंचयच्चसंप्रतिवर्तते ॥ ८ ॥ इतिराष्ट्रेपरिपतन्बहुभिः पुरुषैःसह
सर्वेषांराजयुक्तानांदुष्कृतंपरिदृष्टवान् ॥ ९ ॥ सबुद्ध्वातस्यराष्ट्रस्यव्यवसायंहिसर्वशः
राजयुक्तापचारांश्चसर्वान्बुद्ध्वाततस्ततः ॥ १० ॥ ततः सकाकमादायराजानंद्रष्टुमा
गमत् ॥ सर्वज्ञोस्मीतिवचनंब्रुवाणः संशितव्रतः ॥ ११ ॥ परितन्त्रितोस्यमन्त्रिणामयुक्तानांरा
ज्ञातेषुकार्येषुनियुक्तानांदुष्कृतंबामिहस्यापहारंपंचपादं ॥ ३ ॥ राजयुक्तेषुयेनस्यापहारान् ॥ ५ ॥

159

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

परिमार्जनं देवायापनयनं तितिक्षार्जवमार्दवैः कार्यं ॥ अनुमार्जनं प्रीतिगुणं यथा न यथा हि पूजनादिष्यते ॥ १ ॥ वा

सुदेवः ॥ अनाथसंत्वन्नेनेशसंसह विद्यामहं कथं ॥ येनैवाराध्यते जिह्वा परिस्फुरन्तं त्वं च ॥ १ ॥
नारद उ ॥ शाठ्यान्वृतानसत्यं तितिक्षार्जवमार्दवैः यथा हि प्रतिपूजा च पादार्चनं तदनापरं ॥ २ ॥
जातीनां वञ्चकामानां कटुकानि लभ्यते च ॥ तेषां तु दर्पं वाचं शमयत्वमनासि च ॥ २ ॥ नाम
हापुरुषः कश्चिज्ज्ञानात्मानां महापवान ॥ महन्तोपुरमाथते तन्नामुच्चैस्पाप्स्यावह ॥ ३ ॥ सदेव
गुरुभावमत्त्रानुग्रहे तेसमे ॥ उग्रो प्रतीकः स्वगवाभावं वदंति देवेह ॥ ३ ॥ भेदर्शिनाशः सर्वा
नां सचमूर्खोसि केशव ॥ यथा नंपाप्मनोन्मोदस्यं तेचलनथा कुरु ॥ ४ ॥ नान्यत्र बुद्धिदाति
ज्ञानानार्थे हि नित्रदात ॥ नान्यत्र पनसंत्यागात् प्रोक्तवान्तिष्ठते ॥ ४ ॥ पन्नंपश्यमाधु
ष्यत्वपदोद्भवनं सदा ॥ जातीनामविनाशः स्याद्यथा कमलनथा कुरु ॥ ५ ॥ आपन्नांचतदा
वचनेतस्यविदितं प्रभो ॥ पाद्मएषसविधानेनयात्रा पानविधो तथा ॥ २२ ॥ पा ॥
दवाक्जजरामोजाः सर्वे चापकल्पलयः ॥ तप्यामतकाम हावाहालोका
लोकस्पराश्रय ॥ ६ ॥ रूपा सृते हिन्नद्वुद्धिमन्वयप्याप्यमायव ॥ तेषु
हः सर्वभूतानां जानोपत्वगतागते ॥ ७ ॥ नामसाद्यघडप्रष्टमेषते
यादवाः सखे ॥ ३ ॥ ति श्री नितिपर्वविरात्रसमेषु ॥ ॥

दयं ज्ञातिस्वयं मनो मिकुसेकल्पजालानि ॥ २५ ॥ अनात्मा प्रजित चित्त अस्माभ्रंगी कृत्यपत्तमयावह ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
१९.

कापानुग्रपापेष्वथ स्थाननाशात्स्थानेन भयेच नाना ॥२२॥ अगतीकागति स्वहृतिनाना ॥ स्वहृतिनी
च मे वने ॥२४॥ निस्वः राजकीयं मे वैभवं राजन्नस्मभयाम लोभयथा ॥२८॥ प्रमादानस्मन्नश्यन्ति ॥ सवले

मुनिरुवाच ॥ नानाः नवाचनवोश्चापिमस्मनन्तेभयानि च ॥ भजन्याहृतिसमाख्याते भवतो
ऽनिकमागमं ॥२२॥ प्रागेवोक्तस्तु दोषोपमा नावैन्दपसेविनो ॥ अगतिकागति सेपाप्पा
राजोपसेविनो ॥२३॥ आशीविषश्च नस्याहुः संगतं यस्य राजभिः ॥ वहुमित्राश्च राजानो व
हूमित्रास्तथैव च ॥२४॥ निस्वः सर्वस्य वाह्यो भवेपराज्ञो भिन्नोपविनो ॥ तेषां राजन्तारातनसह
तोऽवभीभवेत ॥२५॥ नैकातेन प्रमादो हि पाकुः कर्तव्यो महीपतेः ॥ न तु प्रमादः कर्तव्यः क
थं चिद्भूतिमिच्छता ॥२६॥ प्रमादाद्धि स्खलेद्राजा स्खलितेनापि जीवितं ॥ अग्निं दीप्तमिवासीद्
द्राजानमुपशिक्षितः ॥२७॥ आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुं प्राणधनेश्वरं ॥ यत्नेनोपचरेन्नित्यं
नाहमस्मीति मानवः ॥२८॥ दुर्व्याहृताच्छंकमानो दुःस्थितादुरीपिहिताच ॥ इंगितद्धु
ं जितान्तिं गितानीहाचेष्टितानि ॥२९॥ देवतेव हि सर्वार्थान् कुर्याद्राजाप्रसादितः ॥ वैश्वानर
इव क्रुद्धः समूलमपि निर्दहेत् ॥३०॥ इति राजन्नयः प्राह वर्त्तते च तथैव तत् ॥ अथ भूय
समेवार्थं करिष्यामि पुनः पुनः ॥३१॥

पूर्वोपकारं विस्मृत्य द्विषन् ॥२२॥ नाहमस्मीति
मत्वा जीवनाशोऽस्यं केत्यर्थः ॥ अहमिति पाठे भयानसंवद्धं स्वयं वचनं करिष्यामि ॥ ३०॥ ३१ १९.

160

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

राज्ञा न मागमप्यनंतम्मतमेवात्प्राह ॥ अमुत्र स्थाने त्वयाऽस्थने चायं कृतमिति ॥ ५ ॥ अनागम्यतां अलो यतां ॥ ६
अस्य मुनेः तमनारोपेनपथे ॥ ७ ॥ आगतो हं त्वया न ज्ञातः सन्नवहितं स्थ्यामिति ॥ सार्द्धं ॥ ८ ॥ अथो द्वि

समस्कौशल्यमागमय राज्ञामात्यमलंकृतं ॥ प्राह काकस्य वचनादनेनेदं त्वया कृतं ॥ ९ ॥ असौ
चासौ च ज्ञानी तेन राजकोपस्त्वया हतः ॥ एवमास्तेति काकोपनहर्षो मनागम्यतां ॥ १० ॥ तथा
न्यानपि स प्राह स्नानकाराहरास्तदा ॥ न चास्य वचनं किंचिदन्यतं श्रूयते क्वचित ॥ ११ ॥ अनेन विप्र
कृताः सर्वे राज्यप्रजा अरूढहृ ॥ तमस्याभिप्रपन्नस्य निष काकमवेधयन ॥ १२ ॥ वायसेन विनि
भिन्ने हृष्ठ्वा पाणिनं पञ्जरे ॥ सूर्यो ह्नः प्रासाणे वाक्यं तमदर्शनमब्रवीत ॥ १३ ॥ राजन्त्वामभयाच
प्रभुं प्राणाप्यनेन्मूर्षे ॥ मन्त्रः त्वया भ्रष्टयोर्वचनं भवतो हितं ॥ १४ ॥ मित्राघमभिमंत्रज्ञो भक्तयास
तो मनागतः ॥ मंत्रं तवार्थं ह्दिश्यते यो वहुत्वादत्तमालिनः ॥ संभुवोपपिशुमिं मदस्मि वस
रोगिः ॥ १५ ॥ अतिमन्युप्रमकोहि प्रमर्षाहितकारणात ॥ तथा विपस्यहुहदा हंत अस्तु विन
नता ॥ रिष्यर्य मित्रुत्तानिं मंत्रहृवेषणावुम्ममनता ॥ १६ ॥ तेरानामस्तु वाचेदयः किं चिन्ता
भवान्वदेतः कस्मादहं न तमपमाकोलन्नात्मनो हितं ॥ १७ ॥ वसागांपति ॥ २१
जानेतेमन्न हि यदहेहकं ॥ कोरख्यामि हितं वाक्यं यदस्मानिप्रवक्ष्यसि ॥

पतस्तिपो सुपान्नस्यामित्रस्पत्तयाम्भृतं तत्वचनं तत्पादं तव्प्रमितिहृपोः संक्षेपः ॥ न पुनः काकवचना
द्दृशोमित्रमनवहितं तत्पापरे ज्ञातनीयमितिभावः ॥ सार्द्धश्लोकद्वये ॥ २२ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi: Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.ना.
पं.टी.
१६१

स्यात्तीवतिशूर्वेनघाण्वेपमानं ॥३३॥ अग्निनादीपन ॥३४॥ गहनेकपटे। अग्रंपकारमिवतमोसुतितपसौय
मेदर्शनशून्य ॥४३॥ यथावद्धावर्त्तापात्रवोनारणेपायः निमज्जतितयातवराजनीतौज्ञवोमा

स्यागवषमकंटकवर्तीसिंहव्याघ्रसमाकुलो ॥ दुर्गमदंडधूम्रहोधूमांहैमवतीमेव ॥३५॥
अग्निनानामसंदंडगेनोभिरायच्चगम्यते ॥ राजदंगावतरणेनोपायैर्येहिनाविडं ॥३६॥ गह
नंमवतोराम्यमंपकारंतमानिते ॥ नेह विस्मितंशाक्यभवताप्रिज्ञनामया ॥३७॥ अग्र
तोनायेषुभोवासन्नलेमदमतीश्ह ॥ चदोस्येवाग्मह्लातडम्भतेनचसंशयः ॥३८॥ न्यायतोड
म्भतोयानःस्वह्लतेनकथंचन ॥ नहश्रुतंस्थिरंस्यात्तजवेनैवाग्रजेकृपः ॥३९॥ स्रीतानामन
दीराजनल्पवेशयस्यांनेमज्जति ॥ तथोपमामिमामन्येवागुरोमवेद्यानितौ ॥४०॥ मधुप्रयाता
द्विमवान्मोजनं विषसंयुतं ॥ प्रसत्तामिवतेभावोवर्ततेनमत्तामिव ॥४१॥ आपीविषैःपरि
तःक्रूपत्कममसिपाथिव ॥ दुर्गतीर्थांघ्रह्लंतलाकारीरवचसंयुतं ॥४२॥ नदीमपुरणानो
पायथाराजंतथाभवान ॥ स्वरपगोमाप्रपुतेराजहंसमेमोहाप्रि ॥४३॥ यथाछित्यम
हान्हंतेकवृन्तःसंवर्धतेमहान ॥ तनतंसंपुणान्मेवतमतोप्यचवर्धते ॥४४॥ नेनेवाग्रेघने
नैनंदावोदहतिदारुणः ॥ तथायमादामान्याक्षेराजंत्वान्यरिशोषय ॥४५॥ ॥ राम

हशोपिनिमज्जति ॥४६॥ मयिनिमाईः ॥७२॥ तीर्थंजलावतारणमार्गः। करीरोनिष्पत्रकंटकिवृ
क्षः ॥५०॥ यथेति ॥ तेनकलेणसहेवदावोदवामिदहतिहृतंपवंतदाश्रुपादद्विप्राप्तासाम॥

261

[illegible] ॥ ७२ ॥ [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नच्छ्रावमा हृद्दान्तीति ॥ बुद्धिदानेष्यन्ति हमा हृवापमालिति ॥ ननु इति वितर्केनतथा ह्योयथार्थे ॥ यथाभुवा
यसः कार्याभिसंहितः कार्यकारी तथाहमप्यस्मीति शेषः जहद्देव चमावदमान्या मार्गयुष्मतो ति
वितर्कायुक्तिभावः ॥२३॥ आदानपरा ॥ काशलोशरः भूतानां प्रजानां मम पितादृशः प्रभिसंहितः शोभि
यिवेरेहाल मदीयकाकहननादिति भाव ॥२४॥ आतवेः सुहृदादिभिः प्रसंधाय ॥ अन्नादौ विषप्रतिशमिति वे

ददान्यस्माद्धियेमात्यो बुद्धिमासाद्य मायाहि ॥ वायसेनेपमे राजन्न कार्याभिसंहितः ॥२३॥ न
च मे न भवान् रागैर्न च तेषां भवान् प्रियः ॥ हित्वा हितं त्वत्तु बुद्धशोभ्यामापरो तमनिभेव ॥२२
येत्वा दानपराणवदसंतिभवतो गृहे ॥ अभूतिका मा भूतानां नानाहृशोमेभिसंहितः ॥२४॥ एवाभव
हितायेन राज्ञामि हक्षत्वने नरे ॥ आतवेरभिसंधाय राजन्नास्मिप्यतिचान्यथा ॥२५॥ तेषामहं
भयाहाजन्नरालिप्यामृत्युमाश्रम ॥ नैहिमसंपिनोवालैः काकैर्निपतितः प्रभो ॥२६॥ छ।
मकामेरकामस्यागमितोयमसादने ॥ हृष्टं येन मया राजन्नलपादौ नौ च वत्सर ॥२७॥ वहून
ऋरूपग्रहोतिमिमीलगणपुतो ॥ काकेन वालिशेनेमां यामनाधमहं नदी ॥२८॥ राम

हं हत्वा ॥ तेषामधीष्मितो भव हित्वा शः सिद्धतिच अन्यथा न सिद्धतिच प्राप्तुःशेषस्मीति भावः ॥२९
तेषां न हि इति काकमिव मामपि मारयिष्यतीति धर्मतिः ॥३०॥ इमां राजनीतिनंदोमज्ञातोयइवैशिग्रा
स्विभिः ॥ नज्ञातितस्यैरपि कारिपुहषैर्कोपि प्राकाकेन वालिशेन स्वमृत्युमे पारपतात्महायेनाहम।
नार्यैर्न तीर्थवानलिप्ति विहद्दलतरायात्तकरागान्वरतास्मीति भावः ॥३१॥ ॥ राम राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भा.टी. स्कं.टी. १५२

इमे हित्तस्य काकस्य वपरोषग्र रंशो यथैकमेकमपास्त कमेणादु वेलीकरुणस्य योगच्चा वपदुर्वेलीकृतः स्य कारणं व यथाहृतदोषग्रस्तायसा यकस्यैन न्नात्वा एकैककमेव जो हि ॥८॥ तेषामकस्मात्तपुणपुत्त्ववपरे षमाह । एकेतितिहतः केटकानणि स्फोग्रः किमनुतमारुशान्तरहेन अवध ॥९॥ पिनतिन दोपमेस्थि

मुनिरुवाच ॥ अस्त्यंग त्रिमे दोषमेकैकं करुडवेली ॥ ततः कारणमाज्ञाय पुत्रहर्षं पुत्रहर्षं जहि ॥८॥
एकदोषाहितवहस्तो स्फोग्ररपिकरुकान ॥ मंत्रभेदस्य पाद्माजेस्तस्मादेतद्व्रवीमिते ॥५१॥ वयं
तवंशस्यणानामसुरदुरुकः कृपालवः ॥ हितैवक्ष्णमभवत पोषांचपश्यान्तवः ॥५२॥ राजन्मान
मानमाचते मंवर्पाभवतोहहः ॥ मुनिकालकस्तीयदुरंघवमभिसृतन ॥५३॥ पितृर्मोव
चमवतः सुमतः सत्यसंगर ॥ आपन्नमवनोराज्येराजन्त्यिनतिसंस्थिते ॥५४॥ सर्वकामान्परि
त्यज्य तपप ल्प्रैनदामणा ॥ तेहात्वांतत्रवीम्यत्न कान्भ्यो विभ्रमदित्ते ॥५५॥ उभेदशूद्रः व
सोविराजे प्राप्य परंत्तपः ॥ तस्येनामात्यमस्थ्यंतकथराजन्नाहोसि ॥५६॥ ततोरा
जाकुलेमंत्रीसुंनतेभूपसप्तपुत्र ॥ पुरोहितकुलेचैव वसंपाप्तं ग्रामसृणवेभे ॥५७॥
एकच्छत्रामहीं कृत्वा कोपायस्यपपयस्विते ॥ मुनिकालकस्तु
तीयपहुंजेकर्त्तभिहत्तमेः ॥६०॥ ॥

ते ॥५४॥ विभ्रमेत अनात्मेषाग्रहितद्भिमवान्नौकार्षीदिति ॥५५॥ केवलं प्रमात्यसंस्योमामामभूदित्यासये नाह ॥ उभेदशि ॥५६॥ तोरीमेगलपाठः ततौस्मिलंत्रैगिहनेमतिसंदीतिपाठेहर्षः मेतितिपाठे । भूपसाप

262

= ५

देवीभागवतटीका

१५२

उषितं मये तिशेषः वीरपत्न्याः आलपेताराणे वेतिशेषः मन्त्रस्थाने नत्वा लीलजित्तासयासितस्मितिसा·
ह्वाभिप्राय ॥५२॥ चित्तामामेवाहं कचिद्विनि ॥ ओन्तराः कामादयः षड्वर्गो आत्मादीनां ॥३॥ रोच

त्पयचैव कृतारार्जनं भवतापरिपालिता ॥ भवेतमभिसंपाय जिवोसतिभवस्मियं ॥५१॥
उषितेनैकमानेन प्रमादं परिरक्षिता ॥ मतः सपद्वागारे वीरपत्न्या उवालये ॥५२॥ पीतेजो
नामसमानेन राजन्मम हजोविनः ॥ कचिज्जितेंद्रियो राजा कचिद्दस्यूतरानिता ॥५३॥ कच्चि
देषां प्रियो राजा कचिद्द्वान्तः प्रियाः प्रजाः ॥ विजित्ता मारिहम्ताम सताहराज सतम ॥५४॥ तेः
स्पमरोचते राजननलायितस्वभोजनं ॥ प्रमात्यमन रोचते विनस्स्य पयादके ॥५५॥ भव
तोथं कृदिन्यं वमोपिदोषाहितः कृतः ॥ विद्यते कारणं नान्यदिति मे नात्र संशयः ॥५६॥ न
हिनेषांमहेद्भयस्तनेषादोषदर्शनं ॥ मारोहि इह राद्भये भग्नदृष्टादिवारागतः ॥५७॥ जा
वाच भूयसा परिहारेण मत्कारेण च भूयसा ॥ भूजिता ब्राह्मणश्रुष्टभूयो वसहेमम ॥५८
येनोब्राह्मणेन कृतितेनवस्पतिमेगदे ॥ भवतेव हि तत्कृयन्तदेशामनेतव ॥५९॥
यथास्पान्म्हतो देशयथा च सत्कृतं कृते ॥ तथास्मीदूर्भगवन श्रेयसे
वितिप्रत्सभा ॥६०॥ ॥ रामा ॥ ॥ ने
ममात्मेष रुचो हेमाहमवतः ॥
तेभगवानितेणावः ॥ ५८
ति ॥ दोषामिश्र्यमसः ॥२०॥ नडग्यः नद्योहृकतीएवंसत्यपिनतप्रपमस्पाद्दहोतिसोपामपिदोषदर्शो
नमतिप्रतोमया ॥ वनस्येयमिनणः इदृहातत्इष्टचितान भयंभेनकोभग्नदृष्टातदृष्टमेगेनकेभ्य

८५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० रा०
शो० टी०
१६२

अर्थः पर्वे मानः उच्चस्थाने निवेशनादिः अर्थः हिमवद्धान्तानुकूला हि दानं । सत्कारः आदरः । यात्रिया नन्वेषणाः
नर्थमानः स्वत्वभावितत्वस्यस्मृः ॥ ९ ॥ तण्वायादिभिर्नानुकूलाः नामिता सहना प्रथमाभावोऽतुःत्वभाजस्य
स्मृः नित्यग्रापादिचार्थयतः इतीति नित्यार्थिनः ॥ १ ॥ समयपर्मायसमयादानग्रपेक्षयाः रत्नस ॥ ११ ॥ अन्य
नित्यमर्थेषु सर्वेषु गतानाकुर्वीत मे त्रिगणः ॥ अर्थमानार्थसत्कारैर्भोगैरुच्चावचैः प्रियैः ॥ यान
र्थभाजो मन्यथात्तितेस्तेः स्वत्वभाविन ॥ १२ ॥ अभिन्नकूलविद्वांसः सद्वृत्तान्सुवृत्तजना ॥ न
त्वानित्यार्थिनोऽजस्तरत्नद्रः नस्यिवादिन ॥ १३ ॥ अनार्यायत जानेति समयं सद्वचनसः
नेभ्यः परिग्रगपेक्ष्यायचापिसमयच्युताः ॥ १४ ॥ नैकमिच्छेद्गणं हित्वा स्याच्चेदन्यतर
ग्रहः ॥ यस्त्वेको बहुभिः श्रेयान्कामं तेन गणं त्यजेत् ॥ १५ ॥ श्रेयसो लक्षणं चैतत् विक्रमो
यस्य दृश्यते ॥ कीर्तिप्रधानो यश्च स्यात्समये यश्च तिष्ठति ॥ १६ ॥ समर्थान्पूजयेद्यश्च नास्य
र्थैः स्पर्धते च यः ॥ न च कामाद्भयात्क्रोधाल्लोभाद्वा धर्ममुत्सृजेत् ॥ १७ ॥ अमानी सत्यवान्
दान्तो जितात्मा मानसंयुतः ॥ स ते मन्त्रसहायः स्यात्सर्वावस्थापरीक्षितः ॥ १८ ॥ कुली
नः कुलसंपन्नस्तितिक्षुर्दक्ष आत्मवान् ॥ शूरः कृतज्ञः सत्यश्च श्रेयसः पार्थ लक्षणं ॥ १९ ॥
तस्यैवं वर्तमानस्य पुरुषस्य विजानतः ॥ अमित्राः संप्रसीदन्ति तथा मित्रीभवन्त्यपि ॥ २० ॥

तरः गणैकयोरेकतरस्य ग्रहणप्रसंगः एकश्चेद्गोणगणं त्यक्त्वा सएव ग्राह्य ॥ अन्यथा गणएव
ग्राह्य इति ॥ १५ ॥ श्रेयसः स्याप ॥ १६ ॥ सत्यः सत्यवान् ॥ १७ ॥ भूमिपः परीक्षेत नियोजनः ॥ १८ ॥ ताम

263

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एकार्थानितनमः॥ सभासदः व्यवहारनिर्णायकाः सहायाः॥ युद्धादावुपयोगिनः सुहृदः हितकर्तारः परिच्छदा सेनान्यादयः अमात्या मंत्रिणः॥१॥ क्रमेणैषां लक्षणान्याह ह्रीति॥ कथयितुं न्याय्यान्या

हितं तद्वचनं श्रुत्वा कौशल्यो न जयत्यमहीं॥ तथा च कृतवान्राजा यथोक्तं तेन भारत॥५९॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ८२ युधिष्ठिर उवाच॥ सभासदः सहायाश्च सुहृदश्च विशांपते॥ परिच्छदास्तथामात्याः कीदृशाः स्युः पितामह॥१॥ भीष्म उवाच॥ ह्रीनिषेधाः सदा दान्ताः सत्यार्जवसमन्विताः॥ शक्ताः कथयितुं सम्यक्ते तव स्युः सभासदः॥२॥ अमात्यांश्चातिशूरांश्च ब्राह्मणांश्च बहुश्रुतान्॥ सुसंतुष्टांश्च कौंतेय महोत्साहांश्च कर्मसु॥३॥ एतान्सहायाँल्लिप्सेथाः सर्वास्वापत्सु भारत॥ कुलीनः पूजितो नित्यं न हि शक्तिं निगूहति॥४॥ प्रसन्नमप्रसन्नं वा पीडितं हृतमेव वा॥ आवर्तयति भूयिष्ठं तदेव ह्यनुपालितः॥५॥ कुलीना देशजाः प्राज्ञा रूपवंतो बहुश्रुताः॥ प्रगल्भाश्चानुरक्ताश्च
ते तव स्युः परिच्छदाः॥६॥ दौष्कुलेयाश्च लुब्धाश्च नृशंसा निरपत्रपाः॥ ते त्वां तात निषेवेयुर्यावदार्द्रकपाणयः॥७॥
कुलीनान्शीलसंपन्नानिंगितज्ञाननिष्ठुरान्

यौवनं॥३॥ अमात्यान्नित्यं मंत्रिहितान्॥२॥ शूराः पुरोहिताद्यश्च सहायाः कुलीन इति॥४॥ यावदार्द्रकपाणयः शुष्कहस्ता यावन्न संजाता इत्यर्थः॥७॥ इंगितज्ञान् वक्त्रादिचेष्टितज्ञान्॥८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ.रा.
टी.
१९४

बहुगुणगुरुत्वेऽपि किं विशेषगुरुः स्यान्न स्यादाह ॥ एवमिति ॥ ४ ॥ अगुरुषु गुरुत्वेषु ॥ ५ ॥ प्रापयितेः समापयितेः ।
वेवल्लादिति ॥ मारंभश्च राधिमूर्वः कर्मणः फलविशेषानन्तानन्तगुणाकोनतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अवनरकल्लाण ।
माहोत्रिभिः ॥ मंत्रुहुअतिज्ञहः स्वामीक राविर स्वा भिन्नमर्पिप्रोपकारवशुनेक शतेः ॥ कदाचिन्न हमगु

एवमल्पश्रुतोऽमंत्री कल्याणाभिनिनो धुत ॥ धर्मार्थकाममंस्पृक्तो नालं मंत्रपरीक्षितुं ॥ १९
न थवान भिज्ञानो पिकामममल्लवहुश्रुतः ॥ अनापकरवाचक्रमे स्वल्पगुणकं मह ॥ २० ॥ यो
वाप्यस्थिरमंकल्पो बुद्धिमानागतागमः ॥ उपायज्ञोऽपिनालं समकर्मप्रापयितुं चिरं ॥ २१ ॥ के
वलात्पुनरादानात्कर्मणो नोपपद्यते ॥ परामर्शो विशेषाणामश्रुतस्येह दुर्मतेः ॥ २२ ॥ मं
त्रिण्येव न वर्तेत विश्वासोनोपपद्यते ॥ तस्मादेन न वर्तेतानेन वमंत्रप्रकाशयेत् ॥ २३ ॥ २१
यथा पि दुर्मराजानेमंत्रिभिः सहितो मंत्रुः ॥ माहतोपहितं छिद्रैः प्रविश्याग्निरिवद्रुमं
मेकंकुड्यसंपदासामी स्थानाच्चैवापकर्षति ॥ कचाचित्तिपतिमेरुद्धः पुनः पश्चात्प्रसीदति २२
तानिता स्मन रक्तेन भावयानि हितितिवन्ता ॥ मंत्रिणं चभवेन्नक्रोपोविसृष्टं जितमिवाण
ने ॥ २४ ॥ घस्तसंहरतेना तिभर्तुः प्रियचिकीर्षया ॥ समानमवलदुः खैन हर्षदर्थं गुमानतः
अन्तर्जुल्लवरक्तोपि मंयतमस्थेनो गुणैः ॥ राज्ञः प्रज्ञानयुक्तोऽपि नमंत्रं श्रोतुमर्हति ॥ २५ ॥
काप्यनगरहमति ॥ नवानरक्तेनापि मंत्रिणा स्यादमशाक्यं मंत्रिके पश्चवजनयाननं त्यातिसंराज ।
हिताथीयलानि सोदेरानुपानस्तएवान्वरक्तेनमेव राजा पश्चादिमर्थः ॥ २३ ॥ ॥ राम ॥ ॥

264

१९४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अभिजातैः कुलीनैः अहार्यैः लोभादिना वशीकर्तुमशक्यैः ये संहत्योपहिता दृष्टाः ॥१९॥ कोवना: अन
मयानय: श्रोता: वेदपथगाः मौलाः परम्परागताः अनङ्कुशाश्रवणाः कर्तव्यामात्रिगणैरितिशेष ॥२०॥ प्र
हन्ति: एवंकर्मजः संस्कारः शोभनानां त्यागेन वादिमतीतेजः पराभिभवसामर्थ्यावैर्यमहत्वामथा

सर्वोपि पुरुषैः राजन्यैरभिजातैः सदेशजैः ॥ अहार्यैरव्यभिचारैः सर्वेषां सुपरीक्षितैः ॥१९
यानाः श्रोतास्तथा मौलाः लालथवाप्यनङ्कुशाः ॥ कर्तव्या भूमिकामेन पुरुषेण नवुध
प्रता ॥२०॥ थ कोदेवविकीवुद्धि प्रकृतिश्रेयेशाभना ॥ तेजोथैर्यतमाशीचमनुरागः स्थिति
धृतिः ॥२१॥ परीक्षेननगुणास्त्रिनंपरोदभावानप्रेषयान ॥ पञ्चोपधाव्यतीताश्च कर्याद्राः
ज्यार्थकारिणः ॥२२॥ पर्योप्रववचनान्बोतान प्रतिपत्तिविशारदान ॥ कुलीनान्कार्तसं
पज्ञानिंगितज्ञाननिष्ठुरान ॥२३॥ देशकालविधानज्ञान भर्तृकार्यहितैषिणः ॥ नित्य
मर्थेषु सर्वेषु राजन्कुर्वीत मन्त्रिणः ॥२४॥ हीनतेजोभिसंहतःशोचेनेवज्ञानतमवसाति ॥ प्रव
ंपणननयन्यवमवैकमेसुसंशय ॥२५॥ ॥१॥

घटिविनस्यानवमाटः - सामामहत्यप्यकोरसहितमनं ॥ कोचं
वाप्यमोलनेचनिष्कापद्यमनुरागः स्वामिप्रीतिः स्थितिरव्यभिचारिता धृतिः पापसामर्थ्यं ॥२१॥
पंचमन्त्रिणः तिरस्तीयेनान्वयः उपधाकुलतहातीतान ॥२२॥ पर्याप्तक्तरलस्पविविक्षितस्याथस्पते
वोहकवचने येषांतान ॥२३॥ वर्जनानाहहीनस्पादिना ॥ हीनतेजसामन्त्रिणाभिसंहतःसंवधःनवधे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ना
मो. टी
९९

पंचानामभावेऽप्यवगाः त्रिभ्योऽन्यत्राः नकार्याः ॥४॥ प्रकृतिषु साम्यमात्या द्विषु मेविराणां द्विःइं अपथोऽत्र
कालिताभावेन परस्पावमसस्त्रानं ॥५॥ तेरूणपथे नित्यपान विवरं द्विःइं ॥६॥ मेत्रः गरेठपथानेमेत्र
सहनेनोमेत्रकवचः उत्तरोशूरजनादय ॥७॥ सामिनोमेविराणम्य मदाद्धिं हिना: सोपचयन्योन्य मनुव

पौरुजानपूर्दा पूर्वस्मिन्निस्थासेपुमेनोगताः ॥ पोह्णानपविपश्चिनुसमेत्रेप्रोक्तमर्हेति ॥८९॥ न.
सान्न वृंगुणैने हपपन्नाः सहशजिताः ॥ मेविराणः प्रकृतिजासुरूपवणमहदीम्बवः ॥९॥ सा.
लपरूगितिषु द्विःइं लहपरन्यरस्यच ॥ मेविराणं मेत्रमलेहिराजोराष्ट्रविवर्धते ॥१०॥ नास्य.
द्विःइंपरः पैपपन्न द्विःइंपुपरमनियात ॥ सहेत्नमेरवांगानिरहेद्विवरमाम्मन ॥११॥ मेत्र
सहननोराजागोवागानोनरेजनाः ॥१२॥ राज्यप्राणापिमलेहिमेत्रसारंप्रवहनेत ॥ सामिन
लनुवर्तनेनेत्तपथेमिहमेविराणः ॥१३॥ सविनीयमरकौपैमानमीर्ष्याचविहैता: ॥
नित्यपैचापयातीनेमेत्रयत्तहमेत्रिभिः ॥१४॥ ॥

तेनेनहिं निर्हेता: सविनोभवंनीत्यर्थः ॥१४॥ नित्यमिमई: उपथाकुलानिजानिचपंचतेषुकेवल
वाचिकाइणवपेहतोम्यन्याभाजनरइसुक्तिः पूर्विहिरस्यमनमिठ्ठलाम्भवान ॥ भीमस्यनन.
त्रेवकापिकोवाचिकोच ॥ केवलमानसिकी ॥ पोरवपुपूनराष्ट्रमनमवाविकाअभावात्तत्रेवपा
तेराष्ट्राणकामवाऽम्नोभवाजनगरहेसोमिकेः स्वम्याननः कापिकीनिपचविधाऽपभानोमे ९९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आगंतत्ततनःसोप्यविद्यासद्दृत्पर्थः ॥ २७ ॥ विधर्मतः अन्यायेन ॥ २८ ॥ आतताविनोपनग्रहणोनविक्रांतः ॥ ३ ॥ ३
पोदनाह ॥ मवेति ॥ जनपदः स्वदेशजः ॥ ३० ॥ परस्परशत्रोः आत्मनः प्रकृतीस्वाम्यमात्यादिकाः जानातीति विग्र

योमित्रैः संगसंबद्धोनयोरानद्रुमन्यसे ॥ अपहरणाद्दुःशोनेयोनमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३१ ॥ प्रविष्ट
नष्टचित्तःलब्धः शत्रुसेवी विकत्थनः ॥ अरनद्रकापनोलब्धोनमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३२ ॥ आगंतु
प्राज्ञरक्तोपिकाममलवद्दुष्टनः ॥ सत्कामः संविभक्तोवानमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३३ ॥ विधर्म
तोविप्रकृतः पितायस्याभवत्पुरा ॥ सत्कृतः स्थापितः सोपिनमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३४ ॥ यः स्वल्पे
नापिकार्येणसुहृदाक्षारितोभवत् ॥ पुनरन्यैर्गुणैर्युक्तोनमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३५ ॥ कृतप्रज्ञ
मेधावीबुधोजानपदः शुचिः ॥ सर्वकर्मसुयःशुद्धःसमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३६ ॥ ज्ञानविज्ञानसंप
न्नः प्रकृतिज्ञः परात्मनोः ॥ सुहृदात्मसमोराज्ञःसमंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३७ ॥ सत्यवाक्शीलसंपन्नो
गंभीरःसत्रपोमृदुः ॥ पितृपैतामहोयःस्यात्समंत्रश्रोतुमर्हति ॥ ३८ ॥ संतुष्टः
संमतःसत्यः शौंडीरोद्वेष्यपापकः ॥ मंत्रवित्कालविच्छूरः समंत्र
श्रोतुमर्हति ॥ ३९ ॥ सर्वलोकमिमंशक्तःसांत्वेनकुरुतेवशे ॥ त
स्मैमंत्रःप्रयोक्तव्योदंडमाधित्सता नृप ॥ ४० ॥

पिततास्थापानमिकजा ४४

कृतिनः ॥ ४१ ॥ गंभीरोमंत्रगोपनसमर्थः ॥ ४२ ॥ शौंडीरः प्रगल्भः द्वेष्यद्वेषपापंयस्यसद्वेष्यपापकः ॥ ४४ ॥ अ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री०
म० भा०
शां० टी०
१९९

सांत्वेनैः कपदेप्रियवचनं ॥ २४ ॥ नाभाषेतन्नसौमाल्येनाचरन् ॥ यः राजापूर्वं सुहृदः स्वनिवेदनात्प्राग्मेवकिम

बृहस्पतिरुवाच ॥ सांत्वमेकपदेशक्र प्रजाः सम्यगाचरन् ॥ प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्मह
त् ॥ ३ ॥ एतेनैकपदेनाशक्र सर्वलोकसुखावहं ॥ आचरन्सर्वभूतेषु प्रियो भवति सर्वदा ॥ ४ ॥ यो हि
नाभाषते किंचित्सर्वदा भ्रुकुटीमुखः ॥ द्वेष्यो भवति भूतानां स सांत्वमिह नाचरन् ॥ ५ ॥ यस्तु सर्व
मभिप्रेक्ष्य सर्वमेवाभिभाषते ॥ स्मितपूर्वाभिभाषी च तस्य लोकः प्रसीदति ॥ ६ ॥ दानमेव हि स
र्वत्र सांत्वेनानभिजल्पितं ॥ न प्रीणयति भूतानि निर्व्यंजनमिवाशितं ॥ ७ ॥ आदानादपि भूता
नां मधुरामीरयन्गिरं ॥ सर्वलोकमिमं शक्र सांत्वेन कुरुते वशे ॥ ८ ॥ तस्मात्सांत्वं प्रयोक्तव्यं दंडमा
धित्सतापि हि ॥ फलं च जनयत्येवं न चास्योद्विजते जनः ॥ ९ ॥ सुकृतस्य हि सांत्वस्य श्लक्ष्णस्य मधु
रस्य च ॥ सम्यगासेव्यमानस्य तुल्यं जातु न विद्यते ॥ १० ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्तः कृतवान्सर्वं यथा शक्रः
पुरोधसा ॥ तथा त्वमपि कौंतेय सम्यगेतत्समाचर ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ८४ ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंस्विदिह [illegible] राजेंद्र पालयन्पार्थिवः प्रजाः ॥ प्रीतिधर्मविशेषेण कीर्ति
माप्नोति शाश्वतीं ॥ १ ॥

र्थं मायतोसीत्यादिभाषेत ॥ ४ ॥ दानमेवदानमपिसांत्वहीनं न प्रीणयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥
सर्वं संग्रहीतापिस्वांतं प्रयुंजतो वशे लोको भवतीत्याह ॥ आदानादपीति ॥ ८ ॥ अशीतितमः ॥ कथंप्रीतिकरं १९९

266

तथामिति॥ अपगात्तीमिमत्तानि सुनिश्चयं चावधार्य निश्चयं तं गुरुं प्रतितन्मतं च तत्त्वं यं वेद पेदितिद्वयोः संचयः
तेन गुरुणापि चेतनैर्भिः सह ऊहापोहपूर्वकं दानि शास्त्रेद्दानतः॥ कृतो भवेत् सोमपदामहस्यात्॥ सर्वेषा
मेकमत्यान स्यात् तदातं मंत्रं प्रणयेत॥२५॥ अत्र मंत्रस्याने॥२७॥ वाग्दोषस्त्रैभौ प्रणादिः अगदोषः तेत्र

तेषां त्रयाणां विविधं विमर्षं वृत्त्य बुद्धा वित्त विनिवेशयेत च॥ स्वनिश्चयं तत्परैनिश्चयं च निवेदये
दुत्तरमंत्रकाले॥२६॥ धर्मार्थकामज्ञमुपेत्य पृच्छेद्युक्तो गुरुं ब्राह्मणमन्तरार्थं॥ निष्ठा कृ
तातेन यदा सहस्यात्तन्मंत्रमार्गं प्रणयेदसक्तः॥२७॥ एवं सदा मंत्रयितव्यमाहुर्ये मंत्रतत्त्वार्थ
विनिश्चयज्ञाः॥ तस्मात्तमेवं प्रणयेः सदैव मंत्रं प्रजासंग्रहणासमर्थं॥२८॥ न वामनाः कुब्जकृशा
न खंजा नांधा जडः स्त्री च नपुंसकं च॥ न चात्र तिर्यंच पुरो न पश्चान्नोर्ध्वं न चाधः प्रचरेत् कथं चित्॥ ९०
आरुह्य वा वेश्म तथैव शून्यं स्थलं प्रकाशं कुशकाशहीनं॥ वागंगदोषान्परिहृत्य सर्वान्मंत्रं
नेपत्कार्यमहीनकालं॥५९॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ८३ भीष्म उवाच॥ अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासं पुरातनं॥ बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर॥१॥ शक्र उवाच॥ किं स्विदेक
पदं ब्रह्मन् पुरुषः सम्यगाचरन्॥ प्रमाणं सर्वभूतानां यशश्चैवाप्नुयान्महत्॥२॥॥॥ राम

वक्त्रविकारादिरूपदोषः॥५८॥ द्वादशीतमः॥ अमेत्रमेत्रमतूलभूतेन प्रजासंग्रहणे विषयेणैकपदं यत्र सर्वे
गुणाः॥ तेन भवंति तदेव कथं तेन वक्तृ प्रमाणं समतं॥ २॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म रा
पं टी
१९०

सप्तभिः स्मृगयाः स्त्रियः पानमिति च तन्मते ॥ कैमतैः दूरपातनं वाक्पारुष्यमर्थदूषणमिति त्रिभिः कोपजैरि-
ति सप्तभिः । अष्टानामास्यचतुष्टयस्य दुःखं यस्मात् कष्टतमेषां ॥ १ ॥ तत्तथा दृष्ट्वा ॥ २ ॥ रुद्रकार्येण्यासापहादितेन

वर्जितं चैव वश्यस्थैः स्वकीयैः सप्तभिर्भृशं ॥ अष्टानां मंत्रिणां मध्ये मंत्रं राजोपधारयेत् ॥ १ ॥ ततः स्वे
प्रथयेद्धर्मराष्ट्रेषु पायाच्च दर्शयेत् ॥ अनेन व्यवहारेण दृष्ट्वा तेषु प्रजास्वपि ॥ २ ॥ न चापि रुद्रं दृष्ट्वा
नेत्रास्य कार्यं घत्वानकं ॥ कार्यं वल्लविपत्रं त्वा सोपमंत्तोस्म पीड्येत् ॥ ३ ॥ विद्वेषेन्नैव राष्ट्रेणैत्
द्देपनात्म द्विजगणस्य व ॥ ३ ॥ परिस्रवेच्च सततं नो विशीर्णो वसागरे ॥ प्रजापालनयतो सम्यगप-
मेण स्व भूपतेः ॥ ४ ॥ द्वारं भयं संभवति स्वर्गस्यास्य विहन्यते ॥ अथ थोपर्मेतः पा-
ति राजा मान्यो थवात्मजः ॥ ५ ॥ पमोसनेस त्रियुक्तो धर्मेमूलेन रक्षेम
कार्येष्वपि कृताः समाना जीवेतोन्नपानुगाः ॥ आत्मानं पुरतः कृ-
त्वा यो त्यपेः सह पार्थिवाः ॥ ६ ॥ बलात्कृतानां बलिभिः
कृपणं बहु जल्पतां ॥ नाथो वै भूमिपो नित्य-
मनाथानां नृणां भवेत् ॥ ७ ॥

यानुग्राह्यं अनेनान्यं विवदमानौ द्वेष्यपरस्परमेवं पुरुषप्रत्यवाच्च भयोः स्वेवं पाद्राजकीयमिदमिति
तु द्विते कार्येष्वर्थः ॥ ३ ॥ परिस्रवेत् नेन्द्रमन्यत्र गच्छेत् ॥ ४ ॥ अपमेतत्र निष्ठुरः ॥ पमेमूलेन पन्ये ॥ ९ १९०

267

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

व्यवहारेण एकस्मिन्नरहस्ते आदौ विषयमध्ये ममेदमिति द्वयोर्विवदतोर्मध्ये सत्यासत्यमन्वेषणं विवेको
व्यवहारः तेन शुद्धेन पक्षपातहीनेन ॥१॥ कीदृशैः किंस्वरूपैः कैर्व्यवहारैर्निर्णयकैः ॥२॥ व्यवहारेणेति

श्रीभगवानुवाच ॥ व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ॥ प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकावाप्तिं शुभे शुचिः ॥२॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कीदृशो व्यवहारस्तु केषु च व्यवहारः स्मृतः ॥ एतन्मे शंस महाप्राज्ञ यथावद्वक्तुमर्हसि ॥३॥ ये चैव पूर्वं कथिता गुणास्ते पुरुषं प्रति ॥ नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ॥४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि बुद्धिमान् ॥ दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्गुणैर्युतः शुभे ॥५॥ किं तु संक्षेपतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभम् ॥ वक्ष्यामि तु यथान्यायं यथादर्शं करिष्यसि ॥६॥ चतुरो ब्राह्मणान्वैद्यान्प्रागल्भान्स्नातकाञ्छुचीन् ॥ क्षत्रियांश्च तथा चाष्टौ बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥७॥ वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया ॥ त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥८॥ अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं तथा ॥ पञ्चाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥९॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं विनीतं समदर्शिनम् ॥ कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥१०॥

र्णयं कुर्यात् ॥७॥ एवं वैकेति ते ॥८॥ अष्टाभिर्गुणैः शुश्रूषाश्र
वणग्रहणधारणमूहनमपोहनं विज्ञानं चेति तैः पञ्चाशद्वर्षवयसमिति एकैकस्य विशेषणम् ॥१०॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
शं. टी.
१९८

268

पुत्रस्य पश्चाद्यागास्तत्र च हितस्यान्तिकत्वं पंक्तवें ते पितृज्ञातो दोषो नास्ति प्रस्तुतः धर्मेण तारतोत्सर्गः ॥ २२ ॥ नहि
पितृरूपराधे पुत्रो नन्दन प्राप्ति तत्र गमानुगमः कार्यं त्वत्पितरं पत्रादिद्वारा प्रार्थनीयो यस्या पेयनितडप-
ति पितृगमनस्य पुत्रेण योगः । कार्यः तावत्पर्यन्तं पुत्रेणैव प्रीयात ॥ यदि तत्र तद्वेषिपुत्रेणापि तत्तदा पुत्रम

सम्यक्कार्यगणनेदं च भूमिपस्य विशांपते ॥ पुत्रस्य चानात्मयुग्मं धर्मेण च हि शास्यतः ॥ २२ ॥ काम
कारेण दैवतस्य पदं विवर्णः ॥ सद्दृष्टाकीर्तिमपुत्रो ऽन्यतो नरकमृच्छति ॥ २३ ॥ न परस्य प
चादृत्य परेषां दण्डमर्षयेत् ॥ गमनागमनं कृत्वा च प्रीयात्सा तत्पौत्रवा ॥ २४ ॥ नत्र हृत्वा राज्यमाज
न्म हृतं कस्यापि दायादः ॥ हतस्य हन्ता निरयमाविशन्ति च वैरकृत् ॥ २५ ॥ यथोक्तकारिणं हृतं तत्र
धर्मे रतोऽन्यः ॥ यो हत्वा त्यपि तरसा समभ्यर्णहन्यामवाप्नुयुः ॥ २६ ॥ कुलीनः कुलसंपन्नो वा
ग्मी दक्षः प्रियंवदः ॥ यथोक्तवादी स्मृतिमान् हन्तः स्यात्सप्तभिर्गुणैः ॥ २७ ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तः
प्रतीहारोऽस्य रक्षिता ॥ शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ २८ ॥ धर्मशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः
संधिविग्रहकोभवेत् ॥ मतिमान्धृतिमान्ह्रीमान्रहस्यविनिगूहिता ॥ २९ ॥ कुलीनः सत्त्वसं
पन्नः शुक्लोऽमात्यः प्रशस्यते ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तस्तथा सेनापतिर्भवेत् ॥ ३० ॥

पिमोलयेत पितः राज्ञा निर्वासनं तद्रूपस्य । दूतस्य तेन स्वत एव संपादितत्वादिति भाव ॥ २७ ॥ प्रतिहारो द्वार
पालः शिरोरक्षः शिरोरक्षी वाशिरोरक्षिः नगरादीनि प्रधानस्थानानि तत्र दृष्टगणकर्ता ॥ २८ ॥ एतैर्धर्मादि
भिमात्यगुणैः ॥ ३० ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥ १९५

ततः सान्निवत्तं साधुद्वैधवाद्यतं भवेत् ॥ असान्निकमनाख्येवापरीत्यततविशेषतः इति ॥ अस्यार्थः यत्नेप
रीतां सां सामान्यस्य राज्ञो ध्योगतित्तत्तेनो हेतोः ॥ तत्व्यवहारज्ञानं परीक्ष्य ॥ तथा हि अर्थिनाम मायेषाने
स्ववर्णान्यागयंतां तिष्ठतेर्धपत्नं भेतेरहि प्रत्यर्थीपारथामीतिवदेत्तदा तत्सान्यादिश्यो जनसंज्ञि ॥ यदि त
सैान पामी निवर्द्दतितदा द्वैधवादक्तंतं ॥ अन्यान्याविरुद्धेयुअधपोवोक्तं तत्सान्निवृत्तसाधुभवेत
निर्णायकमितिशेषः ॥ तत्र अर्थिना प्रत्यर्थिनि स्वार्थसाधचायसान्निपत्रं शपथो वा अस्थियः हेत्वा
दिविषयेविवदस्तत्रभोगापिसंदर्शनीयः ॥ पदानं प्रत्यर्थी वदंतितत्त्वसस्वमया गृहीतं पंचतमस्य

ततः सान्निवृत्तं साधुद्वैधवादकृतं भवेत् ॥ असान्निकमनाख्येवापरीत्यनं द्विशेषतः ॥ ८ ॥ अ
परापान्न अपचयदेयापेपुपारेपत ॥ विधाजयदृश्ने राज्ञा न पत्तानयवंधनेः ॥ ९ ॥ विनेप
त्रापिदृष्टं तान प्रकारेरपिपार्थिवः ॥ सानने नो पृथदाने न निरिषांश्च परिपालयेत् ॥ १० ॥ ता
त्रो वर्णविकाधीर्ये यलस्यावित्रावधेभवेत् ॥ आदीपकस्यतेनस्यवर्णसंकोचकस्य च ॥ ११ ॥

यिंतमिति वा असिन्नर्थे श्रवंमेवार्थमयापरानिते लिखितं नितंजनवाउपागृत इति वा वदति तदा प्र
त्यर्णकालीनाः अर्थि परानेयकालीनावासासत्यादयः प्रदर्शनीयाः यत्र अर्थिनः प्रत्यर्थिना वा सा
स्यादिकतालिखापथं वा परोनानुमन्यते तत्र दास्य ददृश्यम सान्निकत्वात् तनार्थेतिः स्वामिकं भवति अ
र्थीवतन्नमनं चतन्नमचेति ॥ तदा विशेषतत्वमलप्रपरस्यग्रहणादिना तन्मरीत्यर्थमिति ॥ ९ ॥ परीक्षान
रमपि किं कार्यमत आह ॥ अपरापेति ॥ १० ॥ विद्यांगेनेकपाआदीपकस्यदृष्टादिदाहकस्य चित्रइति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्नानागारं तत्र कारयेत्‌ विद्धि निमन्त ॥ ११ ॥ निचयान्‌ धान्यादिग्रहान्‌ ॥ १२ ॥ पञ्चनानप्रनिमतेनिःसरणादीन्या
सुप्रमेयांतनार्चसुप्रशालनिवेशनं ॥ भूगावजननं संपन्नं प्रसृतदोषान्तनादिते ॥ १३ ॥ समाजेन्स्तवंसं
पन्नमुदाप्रजितदेवतं ॥ वणमान्यवलोपाजानन्पूर्वस्तयमाविशेत ॥ १४ ॥ नत्रदोषवलेमित्रंम
वहारं चवर्धयेत ॥ पुनजनपदेचैवसवेदोषान्विवर्जयेत ॥ १५ ॥ आरागारागुधागारे प्रयतेनाभि
वर्द्धयेत ॥ पुनजनपदेचैवसवेदोषान्विवर्जयेत ॥ निचयानर्थपेमस्तवालयामंत्राग्रुपालयान ॥ १६
शाकाष्टलोहतनवागारदारुमृगास्थिवेणवान ॥ मत्तास्तरूवसाताइमौषधग्रामममेवच ॥ १७ ॥ शा
णासर्जरसंपान्यमाग्रुधानिशारंसतया ॥ चर्मस्नायुनधावेत्रमुंजवल्वजंवधनान ॥ १८ ॥ मत्स्य
याश्रुरपानाम्रप्रमृतनसलिलाकराः ॥ निरोहृत्यासदारत्नादीनिगणश्चमहीरुहाः ॥ १९ ॥ स्तत्सु
नाम्रप्रयतेनस्राचार्येनिकपुरोहिताः ॥ मेह्रभासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः ॥ २० ॥
प्राज्ञामेधाविनोदान्तादक्षाःशूराः बहुश्रुताः ॥ कुलीनाः सत्वसंपन्नायुक्ताः सर्वेषुकर्मसु ॥ २१
पूजयेद्धार्मिकाद्राजा निग्रहीयादधार्मिकान्‌ ॥ नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान्स्वकर्मसु ॥ २२ च
बाह्याभ्यन्तरं चैव पौरजानपदं तथा ॥ चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत ॥ २०॥ ॥ ॥
राज्यं त्रचकोषंच दण्डं चैव विशेषतः ॥ अत्र निष्ठं स्वयं राजा सर्वं यत्र प्रतिष्ठितम्‌ ॥ २५ ॥ प्रधानं प्राप्यार्थग्र
हणं तस्य शृणु ॥ २६ ॥ आपण्याः त्रपानानि ॥ उद्यानाः कूपाः निरोढ्या रक्षणीयाः ॥ १९ ॥
हणसामत्ये ॥ मे[illegible]हापाहकापाल ॥ २ ॥ अनन्तनिष्ठेन ॥ आलोचयेत ॥ २०॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सेनापतेर्विशेषगुणमाह ॥ व्यूहेति ॥ ५ ॥ व्यूहः सेनायाः निवेशप्रकारविशेषः यत्राऽस्ति ॥ पल्वलादीनि
आपृच्छ्य निवेशनादीनि ॥ ३२ ॥ अमात्यविभागमुक्त्वा दुर्गनिवेशनमाह ॥ कथमिति ॥ १ ॥ अथ दुर्गसमाश्रयेण पुरा

व्यूहयंत्रायुधानां च तत्त्वज्ञो विक्रमान्वितः ॥ वर्षशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररंध्रवित् ॥
विश्वासयेत्परांश्चैव विश्वसेच्च न कस्यचित् ॥ पुत्रेष्वपि हि राजेन्द्र विश्वासो न प्रशस्यते ॥ ३२ ॥
एतच्छास्त्रार्थतत्त्वं तु मयाऽऽख्यातं तवानघ ॥ अविश्वासो नरेन्द्राणां गुह्यं परममुच्यते ॥ ३३ ॥ इ
ति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ ८५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंविधं पुरं राजा स्वयमावस्तुम
र्हति ॥ कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म उवाच ॥ वस्तव्यं यत्र कौन्तेय सपुत्रज्ञा
तिबंधुना ॥ न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं वृत्तिं गुप्तिं च भारत ॥ २ ॥ तस्मात्ते वर्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेष
तः ॥ श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः ॥ ३ ॥ षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवे
शयेत् ॥ सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं चापि संभवेत् ॥ ४ ॥ धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च
मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट् ॥ ५ ॥ यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम् ॥ दृढप्राका
रपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलम् ॥ ६ ॥ विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसंचिताः ॥ धार्मिकश्च
जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः ॥ ७ ॥ ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम् ॥ प्रसिद्धव्यवहा

रमहानगराणि निवेशयेत् । धन्वा निर्जलदेशः तद्वत्परितः स्थितं दुर्गं महीदुर्गं कोटः ॥ ५ ॥ दुर्गं तु महीद

शांतिप० ... २१८

म शां
रा ३
८०

षडशीतितमः ॥ राष्ट्रस्य गुप्तिः परिपालनं कथं कर्तव्यमिति पृच्छति नयरत्वगुप्तिश्च वर्गाणां नरान्तरस्थाः कु
द्विस्थाः यायाउपस्थानानि ॥ राष्ट्रेति ॥ १ ॥ दशानां ग्रामाणां समाहारो दशग्रामी तस्याः दशग्राम्याः द्विगुणायाः

एषते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्तितः ॥ याथातथ्येन नगरे राज्ञस्य मातृवत्तमर्हति ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभा
रते राजधर्मे शांतिपर्वणि ८६ युधिष्ठिर उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिं च मे राजन् राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ॥ सम्यग्जि
ज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ राष्ट्रगुप्तिं च तत्त्वेन राष्ट्रस्यैव तु संग्रहम् ॥ हन्त स
र्वं प्रवक्ष्यामि तत्त्वमेकमनाः शृणु ॥ २ ॥ ग्रामस्याधिपतिः कार्यो दशग्राम्यास्तथा परः ॥ द्विगु
णायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत् ॥ ३ ॥ ग्रामे यान्ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत् ॥ ता
न्ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै ॥ ४ ॥ सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने ॥ ग्रामाणां
शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत् ॥ ५ ॥ यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नीयात् ॥ दश
पस्तेन भर्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः ॥ ६ ॥ ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृ
तः ॥ महान्तं भरतश्रेष्ठ सुस्फीतं जनसंकुलम् ॥ ७ ॥ तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत ॥ शा
खानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः ॥ ८ ॥ ॥ राम ॥ ॥

विंशतिग्राम्याः शतस्य सहस्रस्याधिपतिं कारयेत् ॥ ३ ॥ तत्र राष्ट्रशताधिपतिभोग्यं ग्रामं महान्तं कथयन्ति
भवति ॥ शाखानगरमर्हः अन्यथा तस्य तदानीं त्वेन लोभात् ग्रामान्तं पीडयेदिति भावः ॥ ८ ॥ ॥

२७० ८०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विधानतश्च प्रतिकर्तव्यं ॥२५॥ तापसेन पार्थिवजेन ॥२६॥ निर्धीनधनभोजनं ॥ अभीष्टानामेवैव तस्य भूतानामनुवर्तनं

उदासीनारिमित्राणां समवेमेव चिकीर्षितं ॥ पुरे जनपदे चैव वृत्तान्तं चारचक्षुषा ॥२१॥ ततस्तेषां वि
धानं त्वं सम्यगेव प्रमादतः ॥ अज्ञातमूलजं यत्नान्नित्यं हि पुनस्त्रिगुणात्मना ॥२२॥ यद्व्यक्तं कृतं मिति ३३
त्सदा न समचाप्यथो यथा ॥ प्रजानां रक्षणं कार्यं नाकार्यं ममेवाथवा ॥२३॥ कृपणानाथवृद्धानां
विधवानां च योषितां ॥ योगक्षेमं च वृत्तिं च नित्यमेव प्रकल्पयेत ॥२४॥ आश्रमेषु यथाकालं
चैलभाजनभोजनं ॥ स्वदेवोपहरेन्नाना सत्कृत्वाभ्यर्च्यमान्यच ॥२५॥ आत्मानं सर्वकार्याणि
तापसे राष्ट्रमेव च ॥ निवेदयेत्प्रयत्नेन तिष्ठेत्प्रह्वश्च सर्वदा ॥२६॥ सर्वार्थत्यागिनं राजा कु
लेजातं बहुश्रुतं ॥ पूजयेत्तादृशान्दृष्ट्वा तापसान्सन्नभोजनैः ॥२७॥ तस्मिन्कुर्वीत विश्वासं राजा
कस्यांचिदापदि ॥ तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वीत दस्युवत् ॥२८॥ तस्मिन्निर्धीनाद्यैन प्रज्ञा
पयेत्कं ॥ न चाप्यभीक्ष्णं सेवेत भयं वा प्रतिपूजयेत ॥२९॥ अन्या कार्यः स्वतो गुप्त परा
ष्ट्रेषु चापरः ॥ अटवीषु परः कार्यः सामन्तनगरेष्वपि ॥३०॥ तेषु सत्कारमानं च सम्यक् ॥ मा
गोश्च कारयेत ॥ परराष्ट्रादटवीभ्यः पुरुष्यास्तांविषयं तथा ॥३१॥ ते कस्यांचिदापदि नाथवा

शरणं पाते नप्रतिपूजयेत्तु ॥३२॥ अन्यतापसः कार्यः सर्वितेन संपादनीय ॥३३॥ तेषु ततस्त्वै

म॰ भा॰ शा॰ टी॰ १७१

नियोगतस्तं गृह्णाति ॥२२॥ संश्रिताः स्थाताः उपाश्रिताः आवहिताः ॥२३॥ बाह्यमिति । आटविको दस्युरूपो बाह्य जनस्तं स्वपक्षात् श्लेषयित्वा मध्यमो ग्रामीणजनो भोक्तव्यः ततो बहुफलं धनमादद्यादित्यर्थः ॥२४॥

प्रदुह्यस्य ततः श्रेयो नाश्रेयो लभते फलम् ॥ वत्सौपम्येन दोग्धव्यं राष्ट्रमक्षीणबुद्धिना ॥१९॥
भृतो वत्सो जातबलः पीडां सहति भारत ॥ न कर्म कुरुते वत्सो भृशं दुग्धो युधिष्ठिर ॥२०॥ रा
ष्ट्रमप्यतिदुग्धं हि न कर्म कुरुते महत् ॥ यो राष्ट्रमनुगृह्णाति परिरक्षन् स्वयं नृपः ॥२१॥ संजा
तमुपजीवन् स लभते सुमहत्फलम् ॥ आपदर्थं च निचयान् राजानः संचिन्वन्ति हि ॥२२॥ राष्ट्रं च कोश
भूतं स्यात्कोशो वेश्मगतस्तथा ॥ पौरजानपदान् सर्वान् संश्रितोपाश्रितांस्तथा ॥२३॥ यथाश
क्त्यनुकम्पेत सर्वान् स्वल्पधनानपि ॥ बाह्यं जनं भेदयित्वा भोक्तव्यो मध्यमः सुखम् ॥२४॥ एवं
नास्य प्रकुप्यन्ति जनाः सुखितदुःखिताः ॥ प्रागेव तु धनादानमनुभाष्य ततः पुनः ॥ संनि
पात्य स्वविषये भयं राष्ट्रे प्रदर्शयेत् ॥२५॥ इयमापत्समुत्पन्ना परचक्रभयं महत् ॥ अपि चा
न्ताय कल्पन्ते वेणोरिव फलागमाः ॥२६॥ अरयो मे समुत्थाय बहुभिर्दस्युभिः सह ॥ इदमात्म
वधायैव राष्ट्रमिच्छन्ति बाधितुम् ॥ अस्यामापदि घोरायां संप्राप्ते दारुणे भये ॥२७॥ ॥ ॥ राम

तत्प्रकारमाह । प्रागिति । वारंवारं निग्रहार्थं कटककर्मवेधः ॥ कर्तव्यमिति शेषः वचनमपेक्षितं इति सर्वमेकप्राभा
ष्यत्वेनाकृत्वा । ततः संनिपात्य तेभ्यस्तं तु ग्रामेषु गत्वा भयं दर्शयेत् ॥२५॥ आत्मवधायेति । प्रजा स्वरक्षा ।

१७१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तहत्त्वपतिः प्रजानां तु स्वपान्महिरण्यसंबंधीयो भोगो धनं तेन न स स्वेन तेन भोक्तुं पालयितुं क्षमः
तन्न ते त्रिकाणामभावाद्दुर्वर्षभोगः कार्यः प्रायातिलदेवतस्यैव नत्त किमप्ये ॥ २ ॥ कार्यतनदापयत ॥ ७

धान्यादिहिरण्यंच भोगेन न भोक्तुं राष्ट्रीय संगत ॥ तेषां संग्राम कृत्यं स्यात् ... ॥ ८
यमेनः सचिवः किंचिन्मयपदेन दत्तं हि तत् ॥ नगरे नगरे वा स्यादेकः सर्वार्थचिंतकः ॥ ९ ॥ देशे
स्थाने होरा स्थानेतु ग्रामाणामिव ग्रह ॥ भवेत्स तान्यधिकामेत्तस्ताधीन वसभासदः ॥ १० ॥ तेषां
नित्यपरिणो पनक्षिप्रद्दाष्ट पृतस्वरं ॥ नित्यं सर्वः पापकामाः परस्पादापिनः शाठा ॥ ११ ॥ र
त्वाभ्यापिकृतानामनेभ्यो रत्नेऽ मा प्रजाः ॥ विक्रियं कृत्यमधीनं भक्तं च समपरिच्छेदं ॥ १२ ॥
योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो कारयेत्करान् ॥ उत्पत्तिं दानवृद्धिं च शिल्पं संप्रेक्ष्य चासकृत् ॥ १३ ॥
शिल्पं प्रति करानेवं शिल्पिनः प्रतिकारयेत् ॥ उच्चावचकरा दाप्याः महाराजा युधिष्ठि
र ॥ १४ ॥ यथा यथा न सीदेरंस्तथा कर्पान्महीपते ॥ फलं कर्म च निर्देश्य न कश्चित्संप्रवर्त
ते ॥ यथा राजा च कर्ता च स्यात्कर्मणि भागिनौ ॥ १५ ॥ समवेक्ष्य तथा राज्ञा प्रणेयाः सततं
कराः ॥ नोच्छिंद्यादात्मनो मूलं परेषां चापि तृष्णया ॥ १६ ॥ ईहाद्वाराणि संरुध्य राजा संप्री
तदर्शनः ॥ प्रद्विषंति परिख्यातं राजानमतिखादिनं ॥ १७ ॥ संप्रेक्ष्य ततः सर्वं प्रकल्पयेत् ॥ १८ फलं कर्मच नि

फलं धान्य धनं हिरण्यादि हृद्यान्नपः कारः
कार्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥ आत्मनो मूलं राष्ट्रं परेषां मूलं कृष्यादि ॥ २० ॥ ईहा लोभः प्रीति खादिनं बहुभक्षं १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

१०२

वृद्धीतिमः ॥ यदा ॥ शाल्यवान्तीक्ष्णकेस्मात्तुविशेषः महिहिनिहितस्यमनुष्यस्यपदनेनलस्थमोक्षम्
तीक्ष्णानेकोपायेनमत्तमतिशायानन्तांश्चिह्नेद्दत्तयायदाकिंचपतनेनन्तीत्रवेदनयाप्रवृद्धनत्रा।

सर्वेव्रतेमचरणेस्थलमेनामगोमित्र ॥ नयतःमहतांकिंविह्वरमतिनृपयुधिष्ठिर ॥ ३४ ॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यदा राजा समर्थोपि कोशार्थी
स्यान्महात्मने ॥ कथं प्रवर्तेत तदा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथादेशं यथा
कालं यथाबुद्धि यथाबलं ॥ अनुशिष्यात्प्रजा राजा धर्मार्थी तद्धिते रत ॥ २ ॥ यथा तासां
च मन्येत श्रेय आत्मन एव च ॥ तथा कर्माणि सर्वाणि राजा राष्ट्रेषु वर्तयेत ॥ ३ ॥ मधुदो
हं दुहेद्राष्ट्रं भ्रमरा इव पादपं ॥ वत्सापेक्षी दुहेच्चैव स्तनांश्च न विकुट्टयेत ॥ ४ ॥ जलौ
कावत्पिबेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ॥ व्याघ्रीव च हरेत्पुत्रान् संदशेन्न च पीडयेत ॥ ५ ॥ यथा
272 शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा ॥ अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समापिबेत ॥ ६
अल्पेनाल्पेन देयेन वर्द्धमानं प्रदापयेत ॥ ततो भूयस्ततो भूयः क्रमवृद्धिं समाचरेत ॥ ७
दमयन्निव दम्यानि शश्वद्भारं विवर्द्धयेत ॥ मृदुपूर्वं प्रयत्नेन पाशानभ्यवहारयेत ॥ ८

वृत्तिं निवारयति तन्न तथा राष्ट्रं समापिबेत ॥ ९ ॥ प्रमथ्य पातमेनाधिकेनचांशेन वर्द्धमानकं प्रदा
पयेत ॥ ग्रामस्य स्पष्टहिंकं पीडितस्य हि अल्पेनेति ॥ १० ॥ दम्यानि वत्सतरं कलानि यथाक्रमण

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुद्गलैर्वलीवर्दैः ॥ ३१ ॥ न द्विपर्णामिति एवं वाचालैः येन च सद्भि तिला स्तु ज्ञात्वा स्तरयो न स्य स्यात्सिल भूतानां
पदातीन तथ्यपि कार्मणः ॥ प्रज्ञा तपन मह्हीत ग्रस्य वस्तु जेन तथा रथन्नाद्गुः योगा धन रद्दणे पायश्राय

परित्राणाय भवतः प्रार्थयिष्यन्ति वः ॥ प्रतिबोध्य भवतो सर्वे चाहं भवद्भये ॥ २८ ॥ नासाग्रः प्रतिदा
स्योतिपक्षे प्रवेला हितः ॥ कर्म ... हितः कृतास सर्वे वा किंनरादीन् ॥ २९ ॥ अपि चेत्सुत्रदायार्थं
मर्थं संचयस्य न ॥ नेदामिवः प्रभावेणा पुत्राणामिव चोदनं ॥ ३० ॥ यथा शास्त्रानुपर्द्दत्वामिता
स्थापीजया च वः ॥ आपन्नेषु विहि वोद्य सभव द्रिः पुंगवैरिव ॥ ३१ ॥ न च क्षिपत्तरं कार्यं पने
कस्याचिदापदि ॥ इति वाचाम पुरयाश्रु दृणायासोपचारणा ॥ ३२ ॥ स्वर्गसौख्यानुभवत्र जन यौग
मा यापका लवनं ॥ प्राकारं स्वनयभरणाय समागमना भयं ॥ ३३ ॥ योगा द्वेष सचपृष्ट्वेगा
स्मिनः कारुण्य कराणां ॥ उपदिशता हि न शेषपुंगवानां मिर णवा स्मिनः ॥ ३४ ॥ तस्मात्प्रतियो
षणस्य पूर्वं समाचोदितं ॥ सातनं रत्नाणं दानमवस्थाचाप्यभीदाश्य ॥ ३५ ॥ गोमिनो पा
धिकृतं संविभागः क्रियानिच ॥ अनत्स्व मनुपयोज्यं अपफलं गोमिद्धभारत ॥ ३६ ॥ अप्रभ
वयन्ति एष्टु च अवहारं किंचिनथा ॥ तस्मात्कामिषु पयत्तान श्रीतिज्ञपापो द्विचतहणः ॥ इया

पश्च नाम प्रयोगस्य पुनें रक्षी याद्दित्तिशेषः ॥ ३७ ॥ गोमिनः वैषणा भाषायां चारणाः तिशमित्वान्या
कामादीन्कृतेष्वान्स्पृहस्य सवदांशोपिता ३ टकायं स्नपस्थितमन्या वपकमिस्तु का कों कारयेत ३८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० पा०
मं० टी०
१०३

तथाऽनेपक्षानितिमाय ।।१७।। स्थानान्तिमयादीनामवद्यमात्मकां । किमकार्यं विवर्जयेत्तत्र पितृसर्वेम
कार्यं कार्यं देव ।।१८।। प्रकल्पयेमवाह ।। मरयेति ।। शास्त्रप्रज्ञाप्रदर्शयेत्तन प्रवर्तयेत् ।।१९।। आपद्यवनत्व

भोक्ता रक्षत पापस्य तस्य तस्यापथा तथा ।। नियत आः सदारारत्ता पापाये स्तुतं राधिप ।।२०
कृतपापल सो राजा परता नितिसङ्गति ।। यद्यङ्कतस्यधर्मस्यचल भागमनुयाम्नते ।।२१।। स्था
नान्येतानिसेवम्यप्रसंगोभ्यंतिनाशनः ।। कामप्रमत्तः पुरुषः किमकार्यं विवर्जयेत् ।।२२
मयमासुपरस्त्रानितथादारधनानि च ।। आहरेद्वागवशगस्तथा शास्त्रं प्रवर्तयेत् ।।२३।।
आपद्दर्शं तयाचेतयेषां नास्तिपरिग्रहः ।। दानं धर्मएतस्य नुक्रोशाद्यायान्नत ।।२२
मानेराष्ट्रयाचनकाम्ब्वन्माचायिदस्यवः ।। एषां दाना रएवैतेनेतेभूतस्यभावकाः ।।२४।।
एभूतान्यवरद्रूलतिवर्द्धयंतीचेयप्रजाः ।। तेनेराष्ट्रेप्रवर्तंतेसम्भूतानामनामकाः ।।२५।।
द्रव्यालेनमहाराजधनादानप्रयोजकाः ।। प्रयोगकारेषुलान्यथावल्लिकरास्तथा
कृषिगोरक्षवाणिज्यपञ्चान्यत्किंचिदीदृशं ।। पुरुषैः कार्यमेकमेवबहुभिः सहका
रिभिः ।।२६।। न रेक्षात्कृषिगोरक्षपवाणिज्यं चाप्यनुष्ठितः ।। संशयं फलमेतत्किंचित्तनरा
ज्ञातिगरसात ।। धनितः पूज्यापिनित्यंपानाछादनभोजनैः ।। वक्तव्याश्रान्तुगद्धीयंप्र ।।
शास्त्रादनायद्यपि ।।२९।। दातारः श्राद्धतारः ।।३०।। धनेत्वधिकधनग्रहणं प्रयोजयेत्ताधिकारिण
दृष्टा ।। अन्येवाप्रियकाभिरणस्नात्वालिकरान्हि ध प्रयोगकारेषु ।।३१।। बहुभिः कार्य

273

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सकृत्तच्यः पापश्रावकीर्तितः संतः नभविष्यंति नदिष्यंति यत्तोडदेमाः अनउचितेनजभेसानेभोक्तव्याः दव्याः प्रजा
स्य ५ पुरुषंप्रतीत्यस्यप्रतिपुरुषमित्यर्थः ॥१॥ ततोमनुष्ठारातनिइतरान्निवदितानेचाद्वेमिषान ॥३॥ म

सकृत्पाप्रावकीर्तोत्नेनभविष्यंतिइदेमाः ॥३ उचितेनैवभोक्तव्यानभविष्यंतिप्रपत्नत ॥२॥
तस्मात्सर्वेसमाश्वभोऽत्नेभः पुरुषप्रति ॥ पथ्यानयोत्नोनचित्तभोक्तव्याइतरेजनाः ॥१०॥ त
तस्तान्मेदयिन्वात्नपरस्परविवत्तान ॥ भंजीतसंतत्वेष्ठेवयथास्तरमयत्नतः ॥११॥ न
चास्थानेनचाकालकरांसभ्यानिपानयत ॥ ज्ञात्नपूर्वेणमोत्नेनयथाकालयथाविधि ९
उपापानप्रत्रवीम्पतान्नेमपापाविवत्तिता ॥ अनपायेनदमयन्नप्रकोपयतिवाजिनः ५
पानागारनिवेशाश्चदेशपाः आपणिकास्तथा ॥ कशीलवाः सकितवाश्चचान्येकेचिदीद
शाः ॥१४॥ नियम्याः सर्वएवैतेयेस्याराष्ट्रस्योपघातकाः ॥ एतेराष्ट्रेभिनिष्ठतोवाधंतेभद्रि।
काप्रजाः ॥१५॥ नकेनचिद्याचितव्यः कश्चित्किंचिन्नापदि ॥ इतिव्यवस्थाभूतानांपुरस्ता
न्मनुनाकृता ॥१६॥ सर्वेनशान्तजीवेयुर्नेजपेयुः कर्मचेदिह ॥ सर्वएवत्रयोमे
लोकानभवेयुरसंशयं ॥१७॥ प्रभुर्नियमनेराजायएतान्नियच्छ
ति भुंक्तेसततस्यपापस्यचतुर्भागमितिश्रुतिः ॥१८॥ ह्राः कृदन्यःज।

यशालाः सेदशाह
त्सिनेनशीलेनवानिगच्छेतिधर्मेहिंसंतिवाकशीलवाः विटाः कितवाद्यूतकारास्तन्नियाश्च
त्स्याहृपानेति ॥१७ भद्रिकाः कल्याएयः ॥१९॥ याचितव्यः दत्तमसंपकंचेतिशेषः ॥१६॥ अन्नजी

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० रा०
धा०
१२४

274

इति मात्रैकत्वस्य हेतिः तपःश्चतं भोगार्थी चेन्द्राशुस्य जनितेतद्भोगैरपि निर्मन्थः अग्न्यादयाचेतद्वायुत्वापि
निर्मन्थः इत्याकृतिरिति ॥१॥ लोकान्तलोकहितार्थं योऽहृदयं ॥ बोद्धव्यमिति वा पादे स्वपरिचितं त्रैमि

आहूतेन जनात्रस्यन्नवेन कृतरूपाम्यहं ॥ निर्मन्थस्य भवेद्रोगेरवृत्या चेतना चेतन ॥ ४ ॥ कृषि
गोरत्नवाणिज्यं लोकानामिह जीवनं ॥ ऋग्वेदवत्रयी विद्या साम्भतानवपन्नुत ॥ ५ ॥
तस्याप्रयतमानानां पेस्तुजन्मारिपंथिनः ॥ दस्यवतद्वधायेदं ब्रह्मात्तत्रमथाख्यजत ॥ ६
शान्त्रं त्रयप्रजारक्षणजस्वकर्तृभिः ॥ ७ ॥ पुत्रस्तस्य समो वीरो भक्ता कौरवनन्दन ॥ ८ ॥ संस्था
प्यालये ह्राज्ञा मया जाराजसत्तम ॥ यः कोविनान्तरस्यं तितेरथानालिक सूनु ॥ ९ ॥ सदैव
राजस्वोऽहं यसवेलोकायुधिष्ठिर ॥ न स्नाहतोहि भुंजीत मनुष्यानेव मानुषः ॥ १० ॥ अग्नि
तेभ्यः पराशन्नतस्मात्स्यः पुनरागतान् ॥ पराश्येभ्यः सालेभ्यः सर्वान्पालयतिस्मदा ॥ ११
आत्मानं सर्वतोरक्षन्राजा रक्षेत मेदिनीं ॥ आत्ममूलमिदं सर्वं माहुर्वैविदुषो जना ॥ १२
किच्छिद्रं कोनुपश्येन्मे किंवा लोकविनिपातनं ॥ कुतोमामाश्रयेद्दोषइति नित्यं विचिंतयेत
अतीतं दैवसंहृतं भग्नं संततिन वापुनः ॥ गुप्तश्चाश्चरेन्मतेः पृथिवीमनुसारयेत ॥ १४ ॥ जा

निशेषः उत्तराद्र्ई भुंजीतेत्यत्रपुंजेति पाठः ॥ मनुष्यांस्त्राणीति चार्थः ॥ १ ॥ स्त्रीयाः अन्तराः वा स्त्रस्य
परस्माद्वा स्त्रीयाः वाराद्य शाभ्याऽरक्षाऽस्यर्थः ॥ २ ॥ विड्वा विद्वांसः ॥ ३ ॥ नगोक्त्वमनस्पेति

त्तशीतितमः॥ वनस्पतीनिति मूलफलं ब्राह्मणानां स्वमिति विषये माहुरितोऽप्यतन्न छिन्द्युः॥१॥ ब्राह्मणापरो
धेन॥ नैरपाल्येन॥२॥ त्यागं राष्ट्रस्य॥३॥ असंहृत्य राष्ट्रं त्यजन्तो राजा हीनः कालेऽप्रतिमर्यादानन्तराजरथ्यास

ग्रामे नगरे हृत्वा न प्रतिनो नाम भारत॥ कच्चिदेवं सर्वभूतानां पतनस्थो नात्र संशयः॥३०॥ प्राप्तः
भूयो धनस्यास्य स्वामी धार्मिक एव च॥ तपस्वी तत्पवादी चतुर्दिशमाज्ञापि रक्षति॥३१॥ तस्मा
त्त्वं वसुभूमेश्च प्रीतिमान्भव पार्थिव॥ तस्य मानं वमक्रोधमान्दर्शास्य च पालय॥३२॥ एवं
दंडं च कोशं च मित्रं भूमिं च लप्स्यसि॥ सत्यार्जवपरो राजन्मित्रकोशबलान्वितः॥३३॥ इति
श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ८८ भीष्म उवाच॥ वनस्पतीन्भक्ष्यफलान्न छिंद्युर्विष
ये तव॥ ब्राह्मणानां मूलफलं धर्ममाहुर्मनीषिणः॥१॥ ब्राह्मणेभ्योऽतिरिक्तं च भुंजीरन्नितरे
जनाः॥ न ब्राह्मणोपरोधेन हरेदन्यः कथंचन॥२॥ विप्रश्चेत्त्यागमातिष्ठेदाख्यायावृत्तिकर्शि
तः॥ परिकल्प्यास्य वृत्तिः स्यात्सदारस्य नराधिप॥३॥ स चेन्नोपनिवर्तेत वाच्यो
ब्राह्मणसंसदि॥ कस्मिन्निदानीं मर्यादामयं लोकः करिष्यति॥४॥
असंशयं निवर्तेत न चेद्वक्ष्यत्यतः परं॥ पूर्वं परोक्षं कर्तव्यम॥
न कौंतेय शाश्वतं॥ कोऽस्मिन्निति काङ्क्षा तच्चयति॥५॥ अतः परं
लाभान्त्यजन्तलदपि देयमित्यस्तीति
इति कल्पयस्निन्नत प्रवेशमितिरपालभेश्चैव परोक्षं कर्तव्यं विस्मृतेऽपि नित्तं प्रार्थयेदित्यर्थः॥५॥ ताम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ भा॰
शां॰ टी॰
१७५

275

यानं॥ एवं तस्मादिप्रकृतिषट्कं निन्द्यप्रकीर्णकान धर्मात्मकं उतथ्यमांधातृसंवादे वामदेवगीतांचा॰

भीष्म उवाच॥ यानंगिरा क्षत्रधर्मानुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः॥ मांधात्रे यौवनाश्वाय प्रीतिमानभ्यभा
षत॥ १॥ स यथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः॥ तत्ते सर्वं प्रवक्ष्यामि निखिलेन युधिष्ठिर॥ २
उतथ्य उवाच॥ धर्माय राजा भवति न कामकरणाय तु॥ मांधातरिति जानीहि राजा लोक
स्य रक्षिता॥ ३॥ राजा चरति चेद्धर्मं देवत्वायैव कल्पते॥ स चेदधर्मं चरति नरकायैव गच्छति॥ ४॥
धर्मे तिष्ठंति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति॥ तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः॥ ५॥
राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान्पाप उच्यते॥ देवाश्च गर्हां गच्छंति धर्मो नास्तीति चोच्यते॥ ६॥
अधर्मे वर्तमानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते॥ तदेव मंगलं लोकः सर्वः समनुवर्तते॥ ७॥ उच्छि
द्यते धर्मवृत्तमधर्मो वर्तते महान्॥ भयमाहुर्दिवारात्रं यदा पापो न वार्यते॥ ८॥ ममेदमिति नै
वैतत्साधूनां तात धर्मतः॥ न वै व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते॥ ९॥ नैव भार्या न पशवो
न क्षेत्रं न निवेशनं॥ संदृश्येत मनुष्याणां यदा पापबलं भवेत्॥ १०॥ देवाः पूजां न जानंति न
स्वधां पितरस्तदा॥ न पूज्यंतेऽतिथयश्च यदा पापो न वार्यते॥ न वेदानधिगच्छंति व्रतवंतो द्वि

भते॥ यानंगिरा इत्यादिना ध्यायपंचकेन अंगिरा अंगिरसः॥ १५॥ देवा यजंति यदा पापो न वार्यते तदा देवन

॥ ... १७५

सपर्णानान्स्वकृतान ॥१॥ तत्स्येषु कथमितरइतरं भुंजीतेति प्रश्नः ॥ बलवानेन दुर्बलं भुंजीत तत्स्यात्मा

धर्मेत्तानां धृतिमतां संग्रामेष्वपलायिनां ॥ राष्ट्रं तु येन जीवन्ति येन राज्ञो न जीवति ॥१९॥ अमात्या
नां च सर्वेषां मध्यस्थानां च सर्वशः ॥ ये चत्वामिप्रशंसेयुर्निंदेयुरथवा पुनः ॥२०॥ सर्वान्सुपरि
णीतान्सत्कारयेथा युधिष्ठिर ॥ एकांतेन हि सर्वेषां न शक्यं तात रोचितुं ॥२१॥ मित्रामित्रम
थो मध्यं सर्वभूतेषु भारत ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तुल्यबाहुबलानां च तत्स्यानां च गुणैरपि ॥ कथं
स्यादधिकः कश्चित्स च भुंजीत मानवान् ॥ भीष्म उवाच ॥ यच्चरा ह्यचरान ॥ दंष्ट्रान्दंष्ट्रिपात्त
ण्या ॥२२॥ आशीविषा इव क्रुद्धा भुजंगान्भुजगा इव ॥ एतेभ्यश्चाप्रमत्तः स्यात्सदा शत्रोर्युधि
ष्ठिर ॥२३॥ भीरुंडा इव सहशो येते निपतंति प्रमादतः ॥ कच्चित्ते वणिजो राष्ट्रे नोद्विजंति करार्दि
ताः ॥ क्रीणंतो बहुनाल्पेन कांतारकृतविश्रमाः ॥२४॥ कच्चित्कृषिकरा राष्ट्रं न जहत्यतिपी
डिताः ॥ ये वहंति धुरं राज्ञां ते भरंतीतरानपि ॥२५॥ इतो दत्तेन जीवंति देवाः पितृगणास्तथा ।
मानुषोरगरक्षांसि वयांसि पशवस्तथा ॥२६॥ एषा ते राष्ट्रवृत्तिश्च राज्ञां गुप्तिश्च भारत
एतमेवार्थमाश्रित्य भूयो वक्ष्यामि पांडव ॥२७॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥

त्मानं रक्षेच्छलेन च तां भुंजीते स्म नरस्मा ह ॥ तत्स्येति त्रिभिः ॥२२॥ राष्ट्रगुप्तिरष्टाशीतितमोध्यायः ॥ ८८

म वा
षा टी
१७५

276

मेत्राउत्तेकयराषारात्पोऽभिद्वीत्तिभवंतिवर्द्धते ॥२४॥ असूयात्तथसूयत: लिंगमत्रपयार्थे: असूपया
अत्तिमत्तत्तेवर्ततइतिवाग्रासूयात ॥२५॥ अपमोदितिह्रेद: ॥२६॥ तद्वं ॥२७॥ योगेशात्तवात्तकात ॥ अत्ता

तेषांच्यवामकारणात्मन: संजायतेभयं ॥ मित्राणिनचवर्द्धतेतथामित्रोभवत्यपि ॥२८॥
आसूणानांसदासूयाद्वात्पाद्वेषोचनोवत्ति: ॥ अथात्माक्षीरयाकंमयाभिन्नासीन्मूत्र
पिनी ॥२९॥ ततस्तस्मात्स्याऋष्यमागाह्वत्याकषामतं ॥ अथसोन्ततपत्पस्थाक्षिंयंह्यु
पुरंदरे ॥३०॥ एतत्फलमसूयायाअभिमानस्यवाविभो ॥ तस्माद्युद्धस्वमांथातमांत्वंजस्य
मताप्रिनी ॥३१॥ दर्पनामश्रियःपुत्रोजज्ञेपमोदितिक्रुति: ॥ तेनदेवासुराराजन्नीता:व
वहवोवशं ॥३२॥ राजर्षयस्तवहवस्तथापुत्रस्तस्यपार्थिव ॥ राजाभवतितेजिनादस्येन
पराजित: ॥३३॥ नयथादर्पसहितमपमेतानसेवते ॥ तथावर्तस्वमांपातश्रिंरंचेत
स्यात्मिह्यसि ॥३४॥ मत्तात्प्रमत्तात्पाषंडन्मत्ताश्चविशेषत: ॥ तदभ्यासाडपावर्तसंहृ
तानांचसेवनात ॥३५॥ निगृहीतात्स्मात्पाश्चस्त्रीभ्यश्चविशेषत: ॥ पूर्वसाहिषमाड:
गोद्धात्तिनोभ्यात्सरीस्त्यात ॥३६॥ एतेभ्योनित्यमुक्त:स्यानकंचर्याचवर्जयेत ॥ अन्यागेचा

ह्यपर्श: पांविंशदित्तिमन्ता:पाठ:मातादिप्मइपावतेपराहृतिभज ॥ तदभ्यासाते:सहपातिचयात्त
सेहितात्मनोचतेषांसेवनाच्चेसतवमपावर्तस्यार्थ: ॥३७॥ अन्यागवहमुष्टितो ॥३८॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वृद्धानां पालनेनैव च्छिन्ने देहानां ॥ ३ ॥ धर्मो धर्मपालः अलंचारं छंदनमिति यावत् नन्वधर्मे धर्मत्वं नास्ति किं
सतो नित्यं नृपतेः नियोगेन ईशितः ॥ ४ ॥ धर्मं वदस्व हृद्यं या अत्यतिमारदया नादिति ॥ धन वाचो नोनो धने

न धर्मो लभ्यते विप्रा यदा पापेन वार्यते ॥ वध्यानामिव सत्त्वानां मनो भवति विह्वलं ॥ ८
मन्त्रज्ञानां महाराज न यदा पापेन वार्यते ॥ उभौ लोकावभिप्रेक्ष्य राजानमृषयः स्वयं ॥ ९
असृजन्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति ॥ यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते ॥ १० ॥ य
स्मिन्विलीयते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः ॥ वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलं ॥ ११ ॥
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं विवर्द्धयेत् ॥ धर्मे वर्द्धति वर्द्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा ॥ तस्मि
न्ह्रसति ह्रीयन्ते तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १२ ॥ धनात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः ॥
अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः ॥ १३ ॥ प्रभवार्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयं
भुवा ॥ तस्मात्प्रवर्त्तयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात् ॥ १४ ॥ तस्माद्धि राजशार्दूल धर्मः श्रे
ष्ठतरः स्मृतः ॥ स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभ ॥ १५ ॥ कामक्रोधावनादृत्य
धर्ममेवानुपालय ॥ धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भरतसत्तम ॥ १६ ॥ धर्मस्य ब्राह्मणा यो
निस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा ॥ ब्राह्मणानां च मान्धातः कुर्यात्कामानमत्सरी ॥ १७ ॥ ॥ ॥ राज

धर्मः ॥ धर्मेण गम्यते आत्मकृत्यमेव ॥ न लोपयन्तो लोपयन्ति स्रवतीति धर्मस्य पर्यायः ॥ धनादिति पंच
मो धनं प्राप्य दानं स्रवति द्रवति कृपालुर्भवति ॥ लोपयेत् पापाचरणाद्धा धर्मः ॥ एवं मन्यमानाः सीमे

शां० राजधर्मानुशासनपर्वणि ९१ ॥

म॰ भा॰ शां॰ टी॰ ६०

द्विजामध्येयः कश्चिच्छूद्रो वा नानाकर्मस्ववस्थितः। स्वधर्मच्युतो मूढः तत्र कर्तव्यमित्यर्थः॥३॥ अग्निस्त्रेता गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयाख्यं वह्नित्रयं॥ त्रयी ऋग्यजुःसामवेदाः॥८॥ अबलं तदबलस्य पालनात्म

एवमेतद्द्विजेन्द्राणां त्रयाणां विहितं तथा॥ शूद्रस्तथैव वर्णो नानाकर्मस्ववस्थितः॥३॥ कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दण्डनीतिश्च राजनि॥ ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं चापि द्विजातिषु॥४॥ तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनं॥ शीलदोषान्विनिर्हन्ति स पिता स प्रजापतिः॥५॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्च भरतर्षभ॥ राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमुच्यते॥६॥ चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च॥ सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति॥७॥ अग्निस्त्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः॥ सर्व एव प्रमाद्यन्ते यदा राजा प्रमाद्यति॥८॥ राजैव कर्ता भूतानां राजैव च विनाशकः॥ धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः॥९॥ राज्ञो भार्याश्च पुत्राश्च बान्धवाः सुहृदस्तथा॥ समेत्य सर्वे शोचन्ति यदा राजा प्रमाद्यति॥१०॥ हस्तिनोऽश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्राश्वतरगर्दभाः॥ अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदन्ति जन्तवः॥११॥ दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मान्धातरुच्यते॥ अबलं तन्महद्भूतं यस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितं॥१२॥ यच्च भूतं सम्भजते ये च भूतास्तदन्वयाः॥ अधर्मस्थे हि नृपतौ सर्वे शोचन्ति पार्थिव॥१३॥ दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च॥ अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमासदः॥१४॥

हस्तरापमयात्पालनात्मकमहत्पापे मित्यर्थः॥१२॥ भूतं दुर्बलं ये संभजन्ते आश्रिताः ते तदन्वयाः सान्तसंबंधिनः॥१३॥ अबलं तन्महद्भूतमित्युक्तहिष्टकोणातिदुर्बलस्यमयादिना॥१४॥ राम॥ ६०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अपुमांसः स्त्रीवाः स्थूलजिह्वाः सुकाः ॥ २४ ॥ नक्षत्राणि प्रमके न्वादय ॥ २८ ॥ एकस्य यन्ते ह्यो ऽप्याददाने

अवस्थानानि च स्त्रीपुस्त्री वा ससैरिणी पुरुच ॥ परभार्यां सकन्यां स्तनाचरेन्मैथुनं नृप ॥ ३२
कुलेषु पापरक्षांसि जायन्ते वर्णसंकरान् । अपुमांसोऽङ्गहीनाश्च स्थूलजिह्वा विचेतसः ३३
एते चान्ये च जायन्ते यदा राजा प्रमाद्यति ॥ तस्माद्राज्ञा विशेषेण वर्तितव्यं प्रजाहिते ॥ ३४ ॥
क्षत्रियस्य प्रमत्तस्य दोषः संजायते महान् ॥ अधर्माः संप्रवर्तन्ते प्रजासंकरकारकाः ॥ ३५
अशीते विद्यते शीतं शीते शीतं न विद्यते ॥ अवृष्टिरतिवृष्टिश्च व्याधिश्चाप्याविशत्प्रजाः ॥ ३६
नक्षत्राण्युपतिष्ठन्ति ग्रहा घोरास्तथापरे ॥ उत्पाताश्चात्र दृश्यन्ते बहवो राजनाशनाः ॥
अरक्षितात्मा यो राजा प्रजाश्चापि न रक्षति ॥ प्रजाश्च तस्य क्षीयन्ते ततः सोऽनु विनश्यति ॥ ३८ ॥
द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवोऽपरे ॥ कुमार्यः संप्रलुप्यन्ते तदाहुर्नृपदूषणम् ॥ ३९ ॥
ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठति ॥ त्यक्त्वा धर्मं यदा राजा प्रमादमनुतिष्ठति ॥ ४० ॥
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ उतथ्यगीतासु ९० उतथ्य उवाच ॥ कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः ॥ संपद्यदैषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः ॥ १ ॥ यो न जानाति निर्हर्तुं वस्त्राणां रजको मलम् ॥ रक्तानि वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः ॥ २ ॥

आह्निकं परहस्तात् ॥ ५ ॥ नवाशीतितमः ॥ कालवर्षाणां ब्राह्मणानां शोधयितुं गमवै वात्मम-
लमान्नरीकार्ये ॥ २ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥

राज्ञः नृपान ॥ १९ ॥ शारणिकान प्रमारिणी प्रधानान् विनिघ्नतः ॥ शारणिकानिति पाठे शरणागतान् ॥ २० ॥ २८ ॥

यदा राष्ट्रे धर्ममग्र्यं चरति संस्कारं वा राजगुणान्वा गणः ॥ नैव धर्मस्थितिनो धर्ममोहान्न लोभ स्यान्त
ज्ञाने इष्टकृते वा ॥ २० ॥ यत्र पापात्तापमानात्स्त्रं निमृतोऽकालैर्विद्वानेन च राजतः ॥ यदा राजा शास्तिन
रान शिष्टान् तदा राज्यं वर्द्धते भूमिपस्य ॥ २१ ॥ पुत्रामात्यात्मानं यिन्नाप यथा हीमं वेच पुत्रे च नृपनि
पुत्रान्त ॥ विवर्द्धते तस्य राष्ट्रं नृपस्य भंके मह्यो वाप्यहिले विराय ॥ २५ ॥ यस्त्रापिस्त्र कृतकमेव
वैवस्तभाषितो ॥ समीहृपयुज्य मनुराजा पर्यमात्रोत्पन्नतनं ॥ २६ ॥ संविभज्य यथा भुक्तेनामा
त्यान वमन्यते ॥ निहंति बलिनं दृप्तं स राजा धर्म उच्यते ॥ ३० ॥ आपने हि यदा सर्वे वा चोपनक
मंत्रा ॥ पुत्रस्यापि न रक्षोत्र स राजा धर्म उच्यते ॥ ३१ ॥ संविभज्य यदा भुंक्ते नृपतिर्दुर्बलान्नरान्
तदा भवति बलिनः स राजा धर्म उच्यते ॥ ३३ ॥ यदा रक्षति राष्ट्राणि यदा दस्यूनपोहति ॥ य
दा जयति संग्रामे स राजा धर्म उच्यते ॥ ३४ ॥ पापमाचरतो यत्र कर्मणा व्याहृतेन वा ॥ प्रियस्या
पि रक्षेत्तेन स राजा धर्म उच्यते ॥ ३५ ॥ यदा शारणिकान्राजा पुत्रवत्परिरक्षति ॥ भिनत्ति च
न मर्यादां स राजा धर्म उच्यते ॥ ३६ ॥ यदाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजते श्रद्धयान्वितः ॥ कामद्वेषावनादृ
त्य स राजा धर्म उच्यते ॥ ३७ ॥ कृपणानाथवृद्धानां यदाश्रु परिमार्जति ॥ हर्षं संजनयन्नृणां स
राजा धर्म उच्यते ॥ ३८ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥

णोस्थित्वा प्रतिपत्तीयां भुंजीथाः करादानेन ॥१९॥ यदि आत्मनि फलं पापं न फलति तर्हि पुत्रादिषु फलतीति न संशयः

दुर्बलांस्तात बुद्ध्येथा नित्यमेवाविमानितान् ॥ मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबांधवं ॥१५॥ न हि दुर्बल
दग्धस्य कुले किंचित्प्ररोहति ॥ आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥१६॥ अबलं वै बलाच्छ्रेयो य
च्चातिबलवद्बलं ॥ बलस्यावलिप्तस्य न किंचिदवशिष्यते ॥१७॥ विमानितो हतः क्रोष्टा त्रातारं
यदि नाधिगच्छति ॥ अमानुषकृतस्तत्र दंडो हंति नराधिपं ॥१८॥ मा स्म तात बले स्थित्वा भुंजीथा दुर्बलं
जनं ॥ मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहंत्वग्निवाश्रयं ॥१९॥ यानि मिथ्याभिशस्तानां पतंत्यश्रूणि रोद
तां ॥ तानि पुत्रान्पशून्घ्नंति तेषां मिथ्याभिशंसिनां ॥२०॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृ
षु ॥ न हि पापं कृतं कर्म सद्यः फलति गौरिव ॥२१॥ यत्राबलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति
महान्दैवकृतस्तत्र दंडः पतति दारुणः ॥२२॥ युक्ता यदा जानपदा भिक्षंते ब्राह्मणा इव ॥ अभीक्ष्णं
भिक्षुरूपेण राजानं घ्नंति तादृशाः ॥२३॥ राज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः ॥ अनयेनोपवर्त्तं
ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत् ॥२४॥ यदा युक्ता नयंत्यर्थान्कामादर्थवशेन वा ॥ कृपणं याचमाना
नां तद्राज्ञो वैशसं महत् ॥२५॥ महावृक्षो जायते वर्द्धते च तं चैव भूतानि समाश्रयंति ॥ यदा वृ
क्षश्छिद्यते दह्यते च तदाश्रया अनिकेता भवंति ॥२६॥ ॥

फलतीत्यर्थः ॥२१॥ नयंते अपहरंति ॥२५
महानिति निर्देशान्न केनापि दार्ढ्यमिति कामादह्यत इति ॥ यथाधर्मं चरंति तदा राजा वर्द्धत इति भावः ॥ इत्युक्तं चापय

शांतिपं. ५८ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ शां॰ टी॰ १०६

धर्मेग्रथोऽन्यद्यततस्तितत्फलमतंत्वाद्यततं ज्वरा ॥ एवं मा कार्दपि धर्मेणवोत्तरः सन्मूलन्त्वात् ॥ २० ॥ प्रमा

प्रमत्तं सर्वभूतानां धर्मो वै स्याद्वि वै धनं ॥ स देशाय देशो वा न ते धर्मो विनश्यति ॥ २१ ॥ तस्माद

र्थात्तु कामाच्च धर्मेणवोत्तरो भवेत् ॥ अस्मिंल्लोके परे चैव धर्मात्मा स्वर्गमेधते ॥ २२ ॥ त्यजेत्तदा

रान्पुत्रांश्च मनुष्याः परिपूजिताः ॥ संग्रहश्चैव भूतानां दानं च मधुरा च वाक् ॥ २३ ॥ अप्रमाद

श्च शौचं च राज्ञो भूतिकरं महत् ॥ एतेभ्यश्चैव मांधातः सततं मा प्रमादिथाः ॥ २४ ॥ अप्रमत्तो भ

वेद्राजा छिद्रदर्शी परात्मनोः ॥ नास्य छिद्रं परः पश्येच्छिद्रेषु परमन्वियात् ॥ २५ ॥ एतद्वृत्तं

वासवस्य यमस्य वरुणस्य च ॥ राजर्षीणां च सर्वेषां तत्त्वमप्यनुपालय ॥ २६ ॥ तत्कुरुष्व

महाराज वृत्तं राजर्षिसेवितं ॥ आतिष्ठ दिव्यं पंथानमह्नाय भरतर्षभ ॥ २७ ॥ धर्मवृत्तं हि राजा

नं प्रेत्य चेह च भारत ॥ देवर्षिपितृगंधर्वाः कीर्तयंति महौजसः ॥ २८ ॥ भीष्म उवाच ॥ स एवमु

क्तो मांधाता तेनोतथ्येन भारत ॥ कृतवानविशंकस्तमेकः प्राप च मेदिनीं ॥ देवर्षिपितृगंधर्वाः

कीर्तयंति महौजसः ॥ २९ ॥ नी ॥ ३० ॥ भवानपि तथा सम्यक् मांधातेव महीपते ॥ धर्मं कृत्वा

महीं रक्ष स्वर्गे स्थानमवाप्स्यसि ॥ ९ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे शांतिपर्वणि ९१ ॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्राजा वर्तेत धार्मिकः ॥ पृच्छा

मि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ ॥ राम ॥ ॥

279

दिया ॥ ९ ॥ नवतितमः कथं धर्मस्योत्कर्षं कृत्वा धर्मे स्थितिप्रकारं पृच्छतीति कथयामिति ॥ १ ॥ राम ॥ १०६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धार्मिकाणां परमेश्वरोः न्निग्रहश्च कोलितस्ततः प्राणानं इंद्रियाणि निपच्छन्नं भवति एषं सं प्राप्नोति प्रतिपच्छन्न

विवर्द्धयति मित्राणि न्यायोरी स्थापकर्षति ॥ संपूजयति साधूंश्च स राजोत्तोपमेश्चयते ॥३९॥ सत्यं पा
लयति प्रीत्या नित्यं भूमिं प्रयच्छति ॥ शूरं पदाति श्रीन्नस्त्यान्त्राराजोपमेश्चयते ॥४०॥ निग्रहान्त
गृहो चाभोयत्र स्यान्ता प्रतिष्टिते ॥ अस्मिंल्लोके परे चैव राजा न्ना सप्राप्नुते फलं ॥४१॥ धर्मो राजा धा
र्मिकाणां मोधानः परमेश्वरः ॥ संपच्छन्न भवति प्राणानं संयच्छेत्तत्पातकः ॥४२॥ आतिकपुरोहि
ताचार्यान्सत्कृत्यानवमन्य च ॥ यदा सम्यक् प्रगृह्णाति स राजोत्तोपमेश्चयते ॥४३॥ धर्मो यच्छति
भूतानि सर्वाणि वा विशेषतः ॥ तथा राजानुकर्तव्यं यतन्स्या विधिवत्प्रजा ॥४४॥ सहस्रादेश
राजाहि सर्वेषां वा पमापतेः ॥ स पश्यति च पेपमे सधर्मः पुरुषर्षभ ॥४५॥ अप्रमादेन शिक्षे
थास्तमां बुद्धिं धृतिमतिं ॥ भूतानां चैव जिज्ञासा साधुसाधु च सर्वदा ॥४६॥ संग्रहः सर्वभूता
नां दानं च मधुरं वचः ॥ पौरजानपदाश्चैव गोप्तव्या लपथास्त्वं ॥४७॥ न जातु त्वदहोन्त्यपतिः
प्रजाः शक्तो निरर्थितं ॥ आरोहि समहां स्तातन्नराज्येनानमस्तकं ॥४८॥ नं दंडविड्रूपः प्राप्तः स्मृतः
शक्तो निरर्थितं ॥ नहि या वयमदं द्वेन क्लीवेनाबुद्धिनापि वा ॥४९॥ अभिरूपैः कुले
जातैर्दक्षैर्भक्तैर्बहुश्रुतैः ॥ सर्वा बुद्धीः परीक्षेथाः स्तापसाश्रमणामपि ॥५०॥

५

पातकः पतपाल्यर्भवति ॥ पावकरतिया देस्ताश्रुपदाहीभवतीत्यर्थः ॥४२॥ अभिरूपैः मान्यैः सह इति शेषः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० भा०
शां० टी०
१८०

पापकृत्तपापकारिणं ॥ ५ ॥ दाम्भः दात ॥ ६ ॥ एकान्तवर्तिनमः ॥ एतद्राष्ट्रं ॥ प्रणश्यते आरोपयति ॥ बलवत्तरो राज्ञा नेराज्ञा नेश्र

एवं यो धर्मसंरंभी धर्मार्थपरिचिंतकः ॥ अर्थान्समीक्ष्यभजते स ध्रुवं महदश्नुते ॥ ६ ॥ अदाता ह्यनति-
स्नेहो दंडेनावर्तयन्प्रजाः ॥ साहसप्रकृती राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ७ ॥ अथ पापकृतं बुद्ध्या न-
च पश्यति बुद्धिमान ॥ अकीर्त्याभिसमायुक्तो भूयो नरकमश्नुते ॥ ८ ॥ अथ मानयते दंभः [illegible]
स्य वर्यावर्तिनः ॥ व्यसनं स्वमिवोत्पन्नं विजिघांसंति मानवाः ॥ ९ ॥ यस्य नास्ति गुरुर्धर्मे न चा-
न्याननुपृच्छति ॥ सुखतंत्रोर्थलाभेषु न चिरं सुखमश्नुते ॥ १० ॥ गुरुप्रधानो धर्मेषु स्वयमर्थान-
वेक्षिता ॥ धर्मप्रधानो लाभेषु स चिरं सुखमश्नुते ॥ ११ ॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मे शांतिपर्वणि वामदे-
वगीतासु द्वा[illegible] वामदेव उवाच ॥ यत्राधर्मं प्रणयते दुर्बले बलवत्तरः ॥ तां वृत्तिमुपजीवंति ये भवंति
तदन्वयाः ॥ १ ॥ राजानमनुवर्तंते तं पापं पापप्रवर्तकं ॥ अविनीतमनुष्यं तत्क्षिप्रं राष्ट्रं
विनश्यति ॥ २ ॥ यद्वृत्तमुपजीवंति प्रकृतिस्थस्य मानवाः ॥ तदेव विषमस्थस्य
स्वजनोपि न मृष्यते ॥ ३ ॥ साहसप्रकृतिर्यत्र किंचिदुल्बणमाचरेत्
अशास्त्रलक्षणो राजा क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ४ ॥ योत्यंवाच-
रितां वृत्तिं क्षत्रियो नानुवर्तते ॥ जितानामजितानां
च क्षत्रधर्मादपैति सः ॥ ५ ॥ ॥ ॥

न्न वर्तते ऽन्ये ॥ ३ ॥ प्रकृतिस्थ धर्मः विषमः ॥ ४ ॥ जितानां प्रपन्नानां अजितानां सस्थानां ॥ ५ ॥ राम ॥ १८०

तपंतं तपः कुर्वंतं॥५॥ अर्थो वै सर्वधर्मश्च श्रेष्ठं मन्त्रं तथैव च वृद्धो बुद्धिं कुर्यादित्याहार्येति॥ ॥ उभौ धर्मार्थौ॥ ६॥ अ ... नं ड

भीष्म उवाच॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ गीतं दृष्टार्थतत्वेन वामदेवेन धीमता॥१॥ राजाव
सुमना नाम ज्ञानवान् धृतिमान् शुचिः॥ महर्षिं परिपप्रच्छ वामदेवं तपस्विनं॥२॥ धर्मार्थसहितैः
वाक्यैर्भगवन्ननुशाधि मां॥ येन वृत्तेन वै तिष्ठन्न च्यवेयं स्वधर्मतः॥३॥ तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वी तप
तां वरः॥ हेमवर्णमुखासीनं ययातिमिव नाहुषं॥४॥ वामदेव उवाच॥ धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्वि
द्यते परं॥ धर्मे स्थिता हि राजानो जयंति पृथिवीमिमां॥५॥ अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते यो महीपतिः॥ ऋतां
च कुरुते बुद्धिं स धर्मेण विराजते॥६॥ अधर्मदर्शी यो राजा बलादेव प्रवर्तते॥ क्षिप्रमेवापयातोऽस्मा
दुभौ प्रथममध्यमौ॥७॥ असत्पापसचिवो वध्यो लोकस्य धर्महा॥ सहैव परिवारेण क्षिप्रमेवाव
सीदति॥८॥ अर्थानामननुष्ठाता कामचारी विकत्थनः॥ अपि सर्वां महीं लब्ध्वा क्षिप्रमेव विनश्य
ति॥९॥ अथाददानः कल्याणमनसूयुर्जितेंद्रियः॥ वर्द्धते मतिमान्राजा स्रोतोभिरिव
सागरः॥१०॥ न पूर्णोस्मीति मन्येत धर्मतः कामतोर्थतः॥ बुद्धितो मित्रतश्चा
पि सततं वसुधाधिप॥११॥ एतेष्वेव हि सर्वेषु लोकयात्रा प्रतिष्ठिता
एतानि शृण्वंल्लभते यशः कीर्तिं श्रियः प्रजाः॥१२॥
यः॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
१२१

त्यक्तोत्साहं उदारकर्मत्यागिनं ॥१७॥ महत्स्वर्द्धं ॥१८॥ नरेन्द्रिश्रवैः अनभिख्यातैः तेषां परेषां चाविदितैः ॥१९॥ मरणं
नमयि इदं पालनं अनामयं पंकशालमेव सर्गं इह तत्त्वात् दिव्यप्रो ॥२॥ रत्नादिकरणं उग्रोदितं स्वं स्वं प्रदानं ॥२॥

मूलं मे इयकल्त अमनायं चरितं शठं ॥ अनतीतो पथं हिंसंईवे हिमवद्बहु अन्तं ॥४॥ त्यक्तोदात्तम
च्चरितं श्रुतसी मृगयायां ॥ कायं महनीयं जानो हीयते न्टपतिः श्रिया ॥५॥ रक्षितात्माच यो राजा
रक्षान्यश्चानुपालितानि ॥ प्रजाश्चानस्य वर्द्धन्ते अवेचमहदस्तुते ॥६॥ यके विद्भूमिपतयस्सर्वां रक्षा
नन्ववेक्षयेत ॥ सहद्रिरनभिख्यातैस्तैर्नराजातिरिच्यते ॥७॥ अपकृत्यबलस्थस्य दूरस्थोस्मी
तिनाश्वसेत ॥ श्येनाभिपतनैरेते निपतन्ति प्रमाद्यतः ॥२०॥ दृढमूलस्त्वदुष्टात्मा विदिताबल
मात्मनः ॥ अबलानभियुञ्जीत न तु ये बलवत्तराः ॥२१॥ विक्रमेण महीं लब्ध्वा प्रजा धर्मेण पाल
येत ॥ आहवे निधनं कुर्याद्राजा धर्मपरायणः ॥२२॥ मरणान्तमिदं सर्वं नेह किंचिदनामयं ॥ त
स्माद्धर्मे स्थितो राजा प्रजा धर्मेण पालयेत ॥२३॥ रक्षाधिकरणं युद्धं तथा धर्मानुशासनं ॥ मं
त्रचिन्ता सुखं काले पंचभिर्वर्द्धते मही ॥२४॥ एतानि यस्य गुप्तानि स राजा राजसत्तम ॥ सततं वर्त
मानोत्र राजा भुङ्क्ते महीमिमां ॥२५॥ नैतान्येकेन शक्यानि सातत्येनान्ववेक्षितुं ॥ तेषु सर्वेषु प्रति
ष्ठाप्य राजा भुङ्क्ते चिरं महीं ॥२६॥ दातारं संविभक्तारं मार्दवोपगतं शुचिं ॥ असं
त्यक्तमनुष्यं च तं जनाः कुर्वते न्टपं ॥२७॥ ॥ राम ॥

गुप्तानि सुरक्षितानि ॥२५॥ एकेन राज्ञा तेषु दुर्गादिषु शिष्टान् तेषु पंचसु ॥२७॥ ॥ श्रीराम नारायण ॥

781

१२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कृतेन कल्याणं प्राप्य कार्यं कृतं वदेत् ॥ ९ ॥ शत्रोरपि न मन्येत प्रायश्चित्तकरं प्रायश्चित्तं वारणं कर्मण्युद्यत् कारणे
तु कर्मणां रिति मेदिनी ॥ ॥ प्रियं मित्रं पृथक्त्वतः शत्रुं शेषु युक्तो प्यन्ये च न्ययेथः ॥ १ ॥ नापत्रपेत तन्माया निष्ठुरेष्वन्तरे

द्विषंतं कृतकल्याणं गर्हीनान्नृपतिं रतो ॥ योनमानमुपेतं द्वेषात्तं न यत्नमोदयेतिसः ॥ ५ ॥ शक्तः स्यान्न
मौना राजानं युज्यान्कारणमाप्य दि ॥ प्रियो भवति भर्त्तानां न च विभूषयते प्रियः ॥ ७ ॥ अप्रियं परस्य कार्यं
नभूपस्य प्रियं चरेत् ॥ न विरोधं प्रियाणां स्याद्यो प्रियः प्रियमाचरेत् ॥ ८ ॥ स्वैषा वा दृष्टविद्वेषाः कथा
त्प्रियमथाचिन्तः ॥ न च कामातुरः स्यान्न देषाडम्बमन्यदेजेत ॥ ९ ॥ नापत्रपेत प्रश्नेषु नाविभाव्यो
गिरं सृजेत् ॥ न नर्तनं च नासीत न मासंगं स्पृशेत परः ॥ १० ॥ प्रियेणापि मृषां हस्येद प्रियेण च संस्थोर न
न तिष्येट्टोककले श्रुणुयाहितमनुस्मरन् ॥ ११ ॥ यः प्रियं कुरुते नित्यं गुणांतो वसुधाधिपः ॥ तस्य क
र्मणि सिद्धाति न च संपन्नत्प्रियः ॥ १२ ॥ निहंतप्रतिकूले प्रवर्तमानमनुप्रिये ॥ भ
जेभ्यो न नृपतिः सदैव सुसमाहितः ॥ १३ ॥ अप्रकीर्तिर्दिपयशमनं चेत
नगतं स्वितं । शक्के चेवान्नरक्कं च युञ्ज्यान्महृतिकर्मणि ॥ १४ ॥ एव
मेनेषं गणे युक्तो योग्यतरं स्याति भूमिपे ॥ भर्तृं रोषेष्व प्रमत्तो वियुञ्ज्या
दृशं ... कर्मणि ॥ १५ ॥
यात् ॥ अविभाव्योऽग्रगेभीरोऽप्रमीतिर्णाटकष एणाद्धे ॥ १६ ॥ प्रियं मन्त्या दीनां ॥ १७ ॥ एतैः निहंतमतिज्ञोक
हृयाके ॥ योनुरज्यतिम्रक्षांतयतितं युञ्ज्यात भूमिपः ॥ १८ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

राज्ञोपनिषदं राज्ञो रहस्य विद्यो ॥३६॥ छिन्नवतितमः अयुद्धेन ॥१॥ नातिदृढे अनतिदृढे । दृढमूलत्वस्य ल

एवं राजोपनिषदं ययातिः स्माह नाहुषः ॥ मनुष्यविजये युक्तो हन्ता शत्रूननुत्तमान् ॥३६॥ इति श्री महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु वामदेवगीता ९३ वामदेव उवाच ॥ अयुद्धेनैव विजयं वर्धयेद्वसुधाधिपः । जघन्यमाहुर्विजयं युद्धेन च नराधिप ॥१॥ न चाप्यलब्धं लिप्सेत मूले नातिदृढे सति ॥ न हि दुर्बलमूलस्य राज्ञो लाभो विधीयते ॥२॥ यस्य स्फीतो जनपदः सम्पन्नः प्रियराजकः ॥ संतुष्टपुष्टसचिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥३॥ पौरजानपदा यस्य भूतेषु च दयालवः ॥ सधना धान्यवन्तश्च दृढमूलः स पार्थिवः ॥४॥ प्रभावकालमधिकं यदा मन्येत चात्मनः ॥ तदा लिप्सेत मेधावी परभूमिं धनान्युत ॥५॥ भोगेष्वदयमानस्य भूतेषु च दयावतः ॥ वर्धते त्वरमाणस्य विषयो रक्षितात्मनः ॥६॥ तक्षत्यात्मानमेवैष वनं परशुना यथा ॥ यः सम्यग्वर्तमानेषु स्वेषु मिथ्या प्रवर्तते ॥७॥ नैव द्विषन्तो हीयन्ते राज्ञो नित्यमनिघ्नतः ॥ क्रोधं निहन्तुं यो वेद तस्य द्वेष्टा न विद्यते ॥८॥ यदार्यजनविद्विष्टं कर्म तन्नाचरेद्बुधः ॥ यत्कल्याणमभिध्यायेत्तत्रात्मानं नियोजयेत् ॥१०॥ राम ॥

९

ताणमाहृयस्येति ॥३॥ सूपधाः परवचनात्तत्र स्थिता निष्ठावंतः दंडेन सैन्येन ॥४॥ लिप्सेत विजिगीषेत

282

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

त्तावेश्देममतिः श्रेयसामितियन्नत्नेनतत् ॥२४॥ अर्थकामस्यसंत्युः प्रानिष्ठत्यात्तद्देषात् मृणातितत्कृत्रुध्यः

यत्नेनिः श्रयसंश्रुत्वाज्ञानेनत्यातियद्यते ॥ आत्मनोमतमन्तरज्यन्तेलोकोन्नविधीयते ॥२५॥ योर्थ
कामस्यवचनं प्रातिकूल्यान्नमृष्यते ॥ मृणोनितप्रतिकूलानिसर्वेदाविमनाइव ॥२६॥ प्रशास्यच
विलाहृतिश्चानसेवतनित्यदा ॥ जितात्मामतिलानाचवत्तचधर्मादपेतिसः ॥२७॥ निरहीताहस्मात्मा
त्वसौभ्यश्चवविणघन ॥ एवंतान्हियमेदुर्गाहृत्तिनोभ्यान्तरीत्स्यणात ॥२८॥ एतेभ्यो नित्ययुक्तः सन्
रत्नेदात्मानमेवत ॥ आचांनमात्यान्य्यहितानिहीनान्कृहतेप्रियान ॥२९॥ हवैव्यसनमासाद्य
गायसृतानविंदति ॥ यः कल्याणगुणानज्ञातीन्मद्वेषान्नोबुभूषति ॥३०॥ असहत्वात्मादक्रोधः स
मस्याद्वसनेतिके ॥ अश्वयोगणसंपन्नानहृदयस्याप्रियानपि ॥ प्रियमाकृतेवशपाछिद्रपशा
क्षिनिष्ठति ॥ ३१ ॥ नाकालेमणायेदस्थाज्ञाप्रियन्नाननसंचरेत ॥ प्रियन्नातिमशंनिश्चयान्नमश्च
भकर्मणि ॥ ३२ ॥ केवानरक्ताणज्ञानः कोभयात्समुपाश्रिता ॥ मध्यस्थदोषाः केचेषामितिनि
त्यंविचिंतयेत ॥ ३३ ॥ नज्ञातुवलवानप्यताडवेलेविषमेकृचित ॥ आकस्मदशासेतेनिपत
निप्रमादतः ॥ ३४ ॥ अपिसंवगुणोपेतंभर्तारंप्रियवादिनं ॥ अभिडहानिपापात्मानतस्मादिष्य
सेजुनात ॥ ३५

काशात ॥ २१ ॥ यथाम्येबुद्धिमद्भिः स्मृतिर्लोभोपापं ॥ ३१ ॥ स्वाम्यानिगणयंकार्यसांते ॥ ३२ ॥ ३५ ॥ ३ ॥

अशान्तमिति। आत्मनापाप्मसमर्थं परं चैतानीव मन्यमानेन क्षत्रियेण अशान्तेन तान्प्रति दीर्घनो विशासंगरकृत्वानि। अतः
शास्त्रबलेनैव जितान ग्रामादीन् हत्वा नरोपपतिर्भवेत्स्यादिति॥ जितं च राष्ट्रं साम्नादिना वशीकर्तव्यमि

अशान्तेन क्षत्रियेण तावच्छास्त्रं गृहीत्वा यथा परः॥ आत्मनाप्यसमर्थं तं मन्यमानमनीनच। युधिष्ठिर उ
अथ यः क्षत्रियो राजा क्षत्रियं प्रत्युपाव्रजेत्॥ कथं स प्रतियोद्धव्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म
नैवासन्नद्धकवचो योद्धव्यः क्षत्रियो रणे॥ एक एकेन वाच्यश्च विसृजेति क्षिपेति च॥ स चेत्सन्नद्ध
आगच्छेत्सन्नद्धस्तमथाह्वयेत्॥ स चेत्ससैन्य आगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत्॥ स चेन्निकृत्या युद्ध्ये
त निकृत्या प्रतियोधयेत्॥ अथ चेद्धर्मतो युद्ध्येद्धर्मेणैव निवारयेत्॥ नाश्वेन रथिनं यायादुदि
यात् रथिनं रथी॥ व्यसने न प्रहर्तव्यं न भीताय जिताय च॥ १०॥ इषुर्लिप्तो न कर्णी स्यादसतामेतदा
युधम्॥ यथार्थमेव योद्धव्यं न क्रुध्येत जिघांसतः॥ ११॥ साधूनां तु परिभेदात्साधुश्चेद्व्यसनी
भवेत्॥ निर्व्रणो नाभिहन्तव्यो नानपत्यः कथंचन॥ १२॥ तस्माद्धर्मेण योद्धव्यमिति हास्म पुरा
स्वायंभुवोऽब्रवीत्॥ सत्सु नित्यं सतां धर्ममास्थाय न विनाशयेत्॥ यो वै जयत्यधर्मेण क्षत्रियो
धर्मसंगरः॥ १४॥ आत्मानमात्मना हन्ति पापो निकृतिजीवनः॥ कर्म चैतदसाधूनां साध
नासाधुना जयेत्॥ १५॥

तिशेषः॥ ९॥ लिप्तो विषदिग्धः। इषुर्महानेव बाणः। कर्णी ऊर्ध्वप्रतीपकं
इकोवा बाणः॥ १०॥ एतन्निकृत्या जयप्रकारस्य साधनादि॥ १६॥ ॥ श्रीकृष्णरामायनमोनमः॥ ॥ राम १८३

283

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कृत्स्नशोषेण पृथिवीं कृत्स्नकाले भयेन न समाप्यते न समाप्तितद्यो व मन्यते स्वस्य च तत्त्वापो भवती नयर्थः ॥ ९ ॥ न
पः वसुमनाः ॥ १३ ॥ त्रिणवतितमः वामदेवगीतासमाप्ता ॥ यः स्वला म्याघ्यासत्र प्रकृतयो दृढाः स परमहीक्षि
पोतन्मुक्तमत्र यो नियोगेन जेतव्यमिच्छति तत्स्य विजयं विषयविजयमित्रको नुष्टेयोपसंहृति एच्छति मत्र्थ

नैव मन्येव जानंति जात्मनापरिलप्यते ॥ कृत्स्नशो घातयो राजा सत्वोन्मनत्तु भवति ॥ १ ॥ इदेवनंम
नृप्यप्रवर्तने नेमहीपति ॥ इमौ लोकौ विनिर्जित्य विजये संप्रतिष्ठति ॥ २ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रभुर्को
वामदेवेन सर्वं नतत्कृतवान्नृप ॥ तथाकुर्वंस्त्वमप्येतौ लोकौ जेतासि शाश्वतौ ॥ ३ ॥ इति श्रीम
हाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे ७ ॥ ८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अथ यो विजिगीषेत क्षत्रियः क्षत्रियं यु
धि ॥ कथं तस्य विजेतव्य एतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ ससहायोऽसहायो वा राष्ट्रमा
गम्य भूमिपः ॥ ब्रूयादहं वो राजेति रक्षिष्यामि च वः सदा ॥ २ ॥ मम धर्म्यं बलिं दत्त किं वा मां प्रतिपत्
स्यथ ॥ ते चेत्तमागतं तत्र वृणुयुः कुशलं भवेत् ॥ ३ ॥ ते चेदक्षत्रियाः सन्तो विरुध्ये
रन्कथंचन ॥ सर्वोपायैर्नियन्तव्या विकर्मस्था नराधिप ॥ ४ ॥ राम ॥
श्रीरस्तु रामलक्ष्मणाय नमः ॥ ॥

ति ॥ ५ ॥ जिगीषुर्हि विषयः अनुपस्थितः परिपंथी च ॥ न चाप्यस्य पर्यमाहुः सहायान्ति ॥ यो कस्मान्नरा ।
ह्यं परकीयं आगत्य महेव ॥ ६ ॥ ... विजिगीषमाणः इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. या.
शा. टी.
१९४

विक्रमाहृता कन्या तन्मम स्यादृत्योषि एतान्येवेति प्रकृत्या । न्यार्थिनी न स्याप्येति भावः सहसा निकृत्याभ्याहृतेन दासद
स्यादिकं वस्त्रं तेन प्रत्ययेणीयेन दासीयमेव तस्मै दत्तं भवति ॥ ५ ॥ वध्यास्त्रीरादयः तद्धने ॥ नतिष्ठेद्यत्व
समेव वधोप्यचौरश्चेतदातं तस्य ॥ पूर्ववत्तद्धनप्रतिप्रदेयमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अम्यमेत अभिमन्त्र्यं वे पासि तिपत ॥ ८

नात्यर्कं त्वस्तान् कन्याः प्रकृत्या विक्रमाहृताः ॥ एवमेव यतेन सर्वं पक्षान्यत्समुत्साहतेः ॥ ४ ॥ नन्न वध
यतेन निष्टुन्यिवर्णं प्रजानां समृणः यथ ॥ पूर्णेरत्नप्यनद्वद्वः हीनमेवातदाभवेत ॥ ५ ॥ राज्ञा राजैव वध्योद्ध
व्यस्तथा धर्मो विधीयते ॥ नान्यो राजानमभ्यसेद्वाजन्यः कथंचन ॥ ६ ॥ अनीकयोः संहतयोर्य
दीयात्रं स्यागोत्तरा ॥ सन्तिमिन्नतमपनेनयोद्धव्यन्तदाभवेत ॥ ७ ॥ मर्यादां स्थापयेदभियाड्ड
सगोपान्निलं तयेन ॥ अयथेवल्ययदेवमर्यादां तां प्रपन्नुवः ॥ ८ ॥ अस्य अभयतः स्वाद्रनादेवं
श्रमेस्यादि ॥ यस्तु धर्मं विलोपेन मर्यादाभेदनेन च ॥ ९ ॥ तोत्रं निहितं नवृत्तेन विजिगीषुर्महीप
२८४ तिः ॥ धर्मलब्धाद्धि विजयात्लाभः कोमपधिको भवेत ॥ १० ॥ सद्धमानाः प्रभूतानिहिताश्रमेव वश
साद्येन ॥ ११ ~~सद्धमानाप्रभूतानिहिताश्रमेव वशसाद्येन~~ ॥ सान्त्वनभोगदानेन स्वराज्ञोपसमानयः ॥ १२
भोज्यमानाह्यथोगेन स्वराष्ट्राद्भिनायिता ॥ अमित्रमस्तमुपासीरन् असन्तोषप्रतीता ॥
अमित्रोपग्रहं चास्य ते कुर्युः क्षिप्रमापदि ॥ १३ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥

तत्र पद्मवः तत्रियापम ॥ ४ ॥ अस्य अभयः तदिये पु नगणनीयः ॥ नीतिवाद्यः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १० ॥ अनार्याभूता
नीतिकृतायस्मादयेत ॥ ११ ॥ अयोगेन अस्रावेन ॥ १२ ॥ अमित्रोपग्रहं तद्वैरिणानुकूल्यं तेवलाद्भुज्यमानाः ॥ १३ ॥ १९४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

महाहानि॥ महानचर्मकोषः॥ अथ्यान्तो वा पुनाशीतउवानिपृष्टः स्वकर्तेसन्कर्मणि॥२०॥ विजीगीषमाण

धर्मेण निधनं श्रेयो न जयः पापकर्मणा॥ नाधर्मश्चरितो राजन्सद्यः फलति गौरिव॥२१॥ मूला
न्यस्य प्रशाखाश्च दहन्समभिगच्छति॥ पापेनाकर्मणा वित्तं लब्ध्वा पापः प्रहृष्यति॥२२॥ स वर्ध
मानः स्तेयेन पापः पापे प्रसज्जति॥ न धर्मोऽस्तीति मन्वानः शुचीनवहसन्निव॥२३॥ अश्रद्दधानश्च
भवेद्विनाशमुपगच्छति॥ संबद्धो वारुणैः पाशैरमर्त्यैरिव मन्यते॥२४॥ महादृतिरिवाध्मातः स्वकृ
तेनैव वर्धते॥ ततः समूलो ह्रियते नदीकूलादिव द्रुमः॥२५॥ अथैनमभिनंदति भिन्नं कुंभमिवा
श्मनि॥ तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत नमृमिपः॥२६॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ९
भी... राजधर्म॥ नाधर्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः॥ अधर्मविजयं लब्ध्वा कोऽनुमन्येत भू
मिपः॥१॥ अधर्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च॥ सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ॥२
विशीर्णकवचं चैव तवास्मीति च वादिनं॥ कृतांजलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा न विहिं
सयेत्॥३॥ बलेन विजितो यश्च न तं युध्येत भूमिपः॥ संवत्सरं विप्रणये
त्तस्माज्जातः पुनर्भवेत्॥४॥॥॥॥ राम॥

स्मेवततनवतितनमः॥ नाधर्मेण॥३॥ विप्रणयेत दासोऽस्मीति वदेत्तितं शिक्षयेत्॥ ततः संवत्सराद्रू
र्ध्वं सएव स्यात्पुनर्वैनपितेनोजातः पुत्रएव भवेत्॥ ततश्चमोक्तव्यस्मर्थेः॥४॥ रामायनमः॥॥॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. यो.
रा. टी.
१९९

केनतद्रूपप्राप्यस्मिंनेकत्वाग्रुणरूपफलमाप्नोतीत्यर्थः ॥ १॥ तस्मादनिग्रहेणेति ॥ २॥ उपरुंधंतिपीडनंति ॥ ३
अपविध्यंतिदूरीकुर्वंति ॥ ४॥ निर्यातानात्पणच्छपतयनेशापकः ॥ निर्द्दोतनिपातेदेवणेपनेऽस्यस्वरूपं

प्रथमकर्मणाकेनलोकान्जयतिपार्थिव ॥ विधूतानितथासमानायप्रवृद्धिंभरतर्षभ ॥ १॥ भीष्म
उवाच ॥ निग्रहेणचपापानांसाधूनांसंग्रहेणच ॥ यज्ञैर्दानैश्चराजानोभवंतिशुचयोऽमलाः ॥ २॥ उपरुंध
तिराजानोभूतानिविजयार्थिनः ॥ तएवविजयेप्राप्यवर्द्धयंतिपुनःप्रजाः ॥ ३॥ अपविध्यंतिपापा
निदानयज्ञतपोबलैः ॥ अनुग्रहायभूतानांपुण्यमेषांविवर्द्धते ॥ ४॥ यथैवक्षेत्रनिर्यातानिर्या
तिक्षेत्रमेवच ॥ हिनस्तिकक्ष्यंकक्षंचनचधान्यंविनश्यति ॥ ५॥ एवंशस्त्राणिमुंचंतोघ्नंतिवध्या
नतेकथा ॥ तस्यैषानिष्कृतिःकृत्स्नाभूतानांभावनंपुनः ॥ ६॥ योभूतानिधनाक्रांत्यावधात्क्लेशा
त्त्वरक्षति ॥ दस्युभ्यःप्राणदानात्सधनदःसुखदोविराट् ॥ ७॥ ससर्वयज्ञैरीजानोराजाऽथाभयद
क्षिणैः ॥ अनुभूयेहभद्राणिप्राप्नोतीन्द्रसलोकतां ॥ ८॥ ब्राह्मणार्थेसमुत्पन्नेयोऽभिनिःसृत्ययुध्यति
आत्मानंयूपमुच्छ्रित्यसयज्ञोऽनंतदक्षिणः ॥ ९॥ अभीतोविकिरन्श
त्रून्प्रतिगृह्यशरांस्तथा ॥ नतस्मात्त्रिदशाःश्रेयोभुविपश्यंतिकिंचन ॥ १०॥ तस्यशस्त्राणि
यावंतित्वचंभिंदंतिसंयुगे ॥ तावतःसोऽश्नुतेलोकान्सर्वकामदुहोऽक्षयान् ॥ ११॥ यदस्यरुधिरं
गात्रादाहवेसंप्रवर्तते ॥ सहतेनैवपापेनसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ १२॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥
ऐवन ॥ १२
कर्षणेन ॥ ५॥ भावनंवर्द्धनं ॥ ६॥ आत्मानंदेहंयूपंयज्ञस्तंभंउच्छ्रित्यउद्धृत्य ॥ यज्ञोयुद्धयज्ञः ॥ ९॥ पापेणाङ्कुः १९९

285

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विनिकर्तव्यः निकृत्या वंचयितव्यः ॥१६॥ भूमीनि धान्यान्यपि शत्रोर्हर्तव्यानीति किं महत्तरं ... भाव ॥१७॥
अग्निहोत्रपथेयो गां भूं न हवि ॥ भोजनेन सिद्धान्नेन एतन्न हर्तव्यमित्यर्थः ॥ विप्रकृतः चैवं तु ॥१८॥ उच्छेदि राजा

सेद्दस्य सर्वतो राजन् राजन्यसमनकोदितः ॥ नामितो ह्यवतिनिकर्तव्यो नातिछेद्यः कथंचन ॥१९॥ नी
विनस्य प्रतिच्छिन्नः संत्यजेच्च कदाचन ॥ अल्पेनापि च संयुक्तस्तस्यापि वनरोपिपः ॥ सुहृन्नो वि
नमेवापि तादृशो वहुमन्यते ॥२०॥ यस्य स्फीतो जनपदः संपन्नः प्रियराजकः ॥ संतुष्टपुष्टस
चिवो दृढमूलः स पार्थिवः ॥२१॥ यस्य निकृतो हिता चार्या यचान्यस्मिन्नसंमा ॥ पूजा हः श्रुजि
तायस्य सवै लोकविदुच्यते ॥२२॥ कृतेनैव च यत्नेन महीप्राप्यसरागनम ॥ अन्येनैव हि विषयं
विजिगीषति पार्थिवाः ॥२३॥ भूमिवर्जं पनेराजा जितानागन महाहवे ॥ अपि चात्रौषधीः शस्त्र
हाजहारानर्दनः ॥२४॥ अग्निहोत्राग्निशेषं च हविर्भोजनमेव च ॥ आजहार दिवोदासस्ततो
विप्रकृतो भवेत् ॥२५॥ स राजकानि राष्ट्राणि नाभागो दक्षिणां ददौ ॥ अन्यत्र श्रोत्रियस्वाच्च तापस
स्वाच्च भारत ॥२६॥ उच्चावचानि वित्तानि धर्मज्ञानां युधिष्ठिर ॥ आसन्पुरा तु राज्ञां सर्वं
तन्ममरोचते ॥२७॥ सर्वविद्यातिरेकेण जयमिच्छेन्महीपतिः ॥ न मायया न दंभेन य इच्छेद्भूतिमा
त्मनः ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते ॥ शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ९६ युधिष्ठिर उवाच ॥ तत्र धर्माद्धि पापीयान्न
धर्मो विततरोपिप ॥ अपयानेन युद्धेन राजा हंति महाजनं ॥१॥ राम ॥

सर्वं हर्तव्यमित्यर्थः ॥२३॥ येवनवतितमः तत्र महाजनं कटकाश्रितं वैश्यादिजनं ॥१॥ राम ॥

म॰ शा॰
शां॰ टी॰
१९६

286

ष्टोऽसौ राणां शूराभिमानवतां ॥२५॥ निष्टननं शब्दं कुर्वन् ॥ पूतिः दुर्गंधिः अमात्यान् पुत्रान् ॥२६॥ बहुलंव

अधर्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत् ॥ विसृजन् श्लेष्ममूत्राणि कृपणं परिदेवयन् ॥२३॥
अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ॥ क्षत्रियो नास्य तत्कर्म प्रशंसंति पुराविदः ॥२४॥ न गृहे
मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ॥ शौटीराणामशौटीर्यमधर्मं कृपणं च यत् ॥२५॥ इदं दुःखमहो कष्टं
पापीय इति निष्टनन् ॥ प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्यानन्नु शोचयन् ॥२६॥ अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृ-
त्युमपीच्छति ॥ वीरो दृप्तोऽभिमानी च नेदृशं मृत्युमर्हति ॥२७॥ रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवा-
रितः ॥ तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥२८॥ शूरो हि काममन्युभ्यामाविष्टो
युध्यते भृशं ॥ हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥२९॥ स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं
लोकपूजितं ॥ स्वधर्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्येति सलोकतां ॥३०॥ सर्वोपायै रणमुखमातिष्ठंस्त्य-
क्तजीवितः ॥ प्राप्नोतींद्रस्य सालोक्यं शूरः पृष्ठमदर्शयन् ॥३१॥ यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः
परिवारितः ॥ अक्षयाँल्लभते लोकान् यदि दैन्यं न सेवते ॥३२॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राज-
धर्मे ९७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोका युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनां ॥ भवंति निधनं प्राप्य
तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥

तिनमः ॥ केऽक्षयाँल्लभते लोकानित्युक्तं नम्यस्य पूर्वकं विष्णुणाति के ॥१॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यदीन्द्रदत्तेन प्रतिज्ञाभिमर्दितेन नेचन्नकर्याननं किंनर्हि स्वयंप्ररतोभूतानां तचेमश्शत्तः कृपांतनहिंतः
तथापूर्ववत्सुगुणपवनेनेनान्येयत्नपेषु ॥ १४ ॥ यद्योक्तंरदिताः संतस्तेनमस्कृत्यश्रयथचन्मायेप्रेक्ष्यचपराङ्
त्यकृपलन्दापितनतयान ॥ १५ ॥ अनीकवेलायामनीकानोसंघट्टकाल ॥ अपिपतनेन्यकेअनमपिचनेनन्

यानिदुःस्वानि सहतेनतत्रियोपुपितापित ॥ तेननेतनतयोभ्युपयांतिपर्मविदोविदः ॥ १६ ॥ एषतेभि
मावःसंश्रेववर्ततेयमेगृहधा ॥ भूराविरणाभिरुंतः पलन्यादिवसौवने ॥ १७ ॥ यदिभूरतथाहे
मशांतरेतथ्याभये ॥ प्राप्तिरूपंजननेकर्याजवतलोनेतथा ॥ १८ ॥ यदितेकृतमातायनमस्कृ
गुःसदैवने ॥ पुर्केन्यायंचक्रपूतितेननतद्रनेतेनतथा ॥ १९ ॥ पुरुषाणांसमानानांदर्शनेमहदंतरे
संग्रामेनीकवेलायामुत्कृष्टाभिपतेन्पुनः ॥ २० ॥ पतनमभिमावःशूरःशूराद्भीरुःपलायते ॥ आ
स्थायसर्वमध्यानेसहायानिपमेन्येनत ॥ २१ ॥ मामतोलादृशाल्लानन्तनिहःपुरुषायमान
येसहाय्यानराणांहिनाश्यतिमेनेनारहानमघुः ॥ २२ ॥ असलितेभ्यःकुर्वंतिदेवांदं
पुरोगमाः त्यागेनयःसहायानांस्मान्माणांश्चानामिच्छति ॥ २३ ॥ नेदनुः
काश्लोकाश्वेवादहेषुर्वाकदाग्निना ॥ पशुवन्मारयेद्देवो
नत्रिपायेसुरीद्दषाः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

न्याय्यर्थान ॥ १४ ॥ नदेवाहनपततीति ॥ विषमेप्राणसंकटेन्यनेतदेहापिनिशेषः ॥ २० ॥ तेभ्यः तसे ॥ २१ तस
देहमाहनेसत्पुरीति ॥ लणमयेकादेवधादहनेकदाग्निनादाहः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ श्रीरामचंद्रजीनमः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म ग
शा टी
९०

787

निशितास्त्राणि शस्त्राः पीताः स्वरपानीयेन संभाविताः ॥ शौनकाय यस्य समये वसन्ति विधनिर्धनं

श्रीदेव्युवाच ॥ कानि पर्वाणि देवेश किं मांसं का च दक्षिणा ॥ कस्मिन् मासे के प्रा

लम्भे हि शतक्रतो ॥ ईश्वर उवाच ॥ कस्मिन् काले तत्कालव ... ॥ ... वि

रमांसानि ... ॥ ७ ॥ मृगाल ... ॥ अन्य

शोषयित्वा ... ॥ ८ ॥ ... परस्वथाः ॥ ज्वल

तो निशिताः पीताः ... ॥ ९ ॥ ... परकायावभेद

नः ॥ ... ॥ १० ॥ ... नागदन्त

कृतेषु वः ॥ ... ॥ ११ ॥ ज्वलिते निशितैः ... शस

न्नच्छिन्न ... ॥ १२ ॥ ... संख्या ... विली

... ॥ ... ॥ २० ॥ तस्य शृङ्गाणि ...

... सर्वकामदुधाः ॥ ... ॥ २१ ॥ कुञ्ज

... ॥ ... विधीयते ॥ २२

... ॥ ... ॥ २४ ॥

हविर्धाने द्विविधः स्थापनस्थले ॥ २४ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ९०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नाभागिः नाभागपुत्रः शक्रेण सह स्थितं तत्र चित्रं ॥ ३ ॥ यस्मादन्यो ऽज्ञ विप्रैर्विधुष्यते तेन मत्समो यथा यत्रो

श्रीधर उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीमम् इतिहासं पुरातनं ॥ अंबरीषस्य संवादम् इंद्रस्य च महात्मनः ॥
अंबरीषो हि नाभागिः स्वर्गं गत्वा सुदुर्लभं ॥ ददर्श स सुरलोकस्थं शक्रेण सचिवं सह ॥ ३ ॥ सर्वतेजो-
मयं दिव्यं विमानवरमास्थितं ॥ उपर्युपरि गच्छंतं स्वं वै सेनापतिं प्रभुं ॥ ४ ॥ स दृष्ट्वोपरि गच्छंतं से-
नापतिं सुदारथीः ॥ ऋद्धिं दृष्ट्वा सुदेवस्य विस्मितः प्राह वासवं ॥ ५ ॥ अंबरीष उवाच
सागरांतां महीं कृत्स्नां मनुशास्य यथाविधि ॥ चातुर्वर्ण्यं यथाशास्त्रं प्रवृत्तो धर्मकाम्यया
॥ ६ ॥ ब्रह्मचर्येण घोरेण गुर्वाचारेण सेवया ॥ वेदानधीत्य धर्मेण राजशास्त्रं च
केवलं ॥ ७ ॥ अतिथीनन्नपानेन पितॄंश्च स्वधया तथा ॥ ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्य-
ज्ञैरनुत्तमैः ॥ ८ ॥ क्षत्रधर्मे स्थितो भूत्वा यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ उदीक्षमाणः पृतनां जया-
मि युधि वासव ॥ ९ ॥ देवराज सुदेवो ऽयं मम सेनापतिः पुरा ॥ आसीद्योधः प्रशांतात्मा सो-
ऽयं कस्मादतीव मां ॥ १० ॥ अनेन क्रतवो मुख्या नेष्टा नापि द्विजातयः ॥ तर्पिता विधिवच्छक्र
सोऽयं कस्मादतीव मां ॥ ११ ॥ इंद्र उवाच ॥ एतस्य विततस्तात सुदेवस्य बभूव ह ॥ संग्रामयज्ञः
सुमहान्यश्चान्यो युध्यते नरः ॥ १२ ॥ सन्नद्धो दीक्षितः सर्वो योधः प्राप्य चमूमुखं ॥ युद्धयज्ञा-

ति ॥ यस्मादन्यो विप्रेतेन यज्ञे जिघांसेद्यः यस्मात् अन्यो यज्ञो वः शुष्कांके तु विधानेन विद्यते ऽस्य ते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
म. भा.
मो.
१८८

188

हविर्दानेन त्वाहिन्यात् ह्यस्माद्भूमेर्नीयिणः ॥ सदस्माद्देहालागोधाग्राश्रीअश्रोनरोदिशं ॥३८॥
शत्रुसेनां कलत्रं स्वं तथैव लोकान् इतः ॥ यदा न भयतो व्यूहे भवन्त्याकाशामग्रतः ॥३९॥ सा
स्वेवेहिलन्दायते निर्त्यवेदास्तुयात्रय ॥ यस्तु पापः पराङ्मुखः संत्रलोकाह्वयतेनयो ॥४०॥ प्रव
तिष्ठः स्वनरेकपाविनालयन्त्रेसशाय ॥ यस्य शोणितवेगेन वेदः स्यात्स परिप्लुतः ॥४१॥ केशा
मांसास्थिसंशोणितसगाह्ने यत्रमागति ॥ यस्तु सेनापतिं हन्यात् स्थानमधियो ह्वति ॥४२॥ तवि
क्रमकामिस्नहस्पतिः समाप्रभु ॥ नायकं तत्तक्रमारं वास्यानन्तशृजितः ॥४३॥ नीवग्राहेप्र
रह्लातितस्यलोकायथासम ॥ आहवेतहते भूरेन शोचेत कथंचन ॥४४॥ अशोच्यो हितः
प्रुरः स्वर्गलोके महीयते ॥ न ह्यन्नं नोदकं तस्य न स्नानं नाप्यशौचकं ॥४५॥ हतस्य कर्तुमि
च्छंति तस्य लोकान् शृणुष्व मे ॥ वराप्सरः सहस्राणि शूरमायोधने हतं ॥४६॥ त्वरमा
णाभिधावंति मम भर्ता भवेदिति ॥ एतत्तपश्च पुण्यं च धर्मश्चैव सनातनः ॥४७॥ चत्वारश्चाश्र
मास्तस्य यो युद्धमनुपालयेत् ॥ वृद्धबालौ न हन्तव्यौ न च स्त्री नैव पृष्ठतः ॥४८॥ तृणपूर्ण
मुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥ जंभं वृत्रं बलं पाकं शतमायं विरोचनं ॥४९॥ ॥

१८८

मम देहस्य ॥ २४ ॥ शोणितसंख्यानां शोणितौघसमप्रभी ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ३६ ॥ ॥

इडोपहूताः कोशेन राल्ले कुशेशिता ॥ आयुधशतलनादेन वधद्वारेण पार्थिव ॥ २४ ॥ उद्धानान
जसंग्रामे त्रिमासामाड्डिभिन्देय ॥ ग्रहस्य द्विप्रमाणेन तस्य कायुद्धे प्रियानने ॥ २५ ॥ आत्मानं प्रय
मत्तस्य सप्तदानेन दक्षिणा ॥ भर्ता वर्षे वपुः शूरा विक्रमहाहिनीमवे ॥ २६ ॥ न भया क्षितिव
तेनतस्य स्वलोकाय यामम ॥ नीलच मांडलेः तैः वीक्षभिः परिघोपमैः ॥ २७ ॥ यस्य वेदिक
पत्नी गणन स्यल्लोकाय यामम ॥ यस्य नाथ तत्ते कं चित सहायं विजय स्थितः ॥ २८ ॥ विमा
स्यावाहिनीमध्ये न स्यल्लोकाय यामम ॥ यस्य शोणितसंख्यानाभेरी मंडूककच्छपाः ॥ २
वीरास्थि शर्करा डोमांसं सशोणितकर्दमा ॥ अक्षि च मंडलवा वारा केश शैवल शाद्व
ला ॥ ३० ॥ अश्वनागरथैश्वे वंसच्छिन्नैः कृतसंक्रमा ॥ पताका ध्वजवानीरा हतवारणवा
हिनी ॥ ३१ ॥ शोणितोदाम्बमंशूंगांडुलरापवगैरवै ॥ हतनागमहानक्रा परलोकवला
शिवा ॥ ३२ ॥ करहीव द्रुमहानौका गृध्रकंककवलसवा ॥ पुरुषादानुचरिता भीरूणां क
शमलावहा ॥ ३३ ॥ नदी यायस्य संग्रामे तस्यावभृथ स्मृतं ॥ वेदीयस्य तमिवात्रणां
रोमिमसप्रकीर्यते ॥ ३४ ॥ अस्य स्कंधे गजस्कंधे तस्यल्लोकाय यामम ॥ पत्नी शालकनाथ
स्य परेण वाहिनीमुखे ॥ ३६ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० रा० धं०

१८९

त्मन्तु सात्यज्ञातिहाव्यत्यगृह्णाति भयात् ॥ २१ ॥ नरेन्द्राह्न पुनरीति ॥ २२ ॥ गृह्णनवत्तितमः यथा नयेति भीता
नेषितान्नभयप्रदर्शनेन उपसद्य वते ॥ १ ॥ सत्यंतत्रधर्मः उपपत्तिमेरणानिस्रुयः साध्वाचारः शिष्टाचारः औप

यद्येवं शुक्तेनराजासन्निसंपत्तयतिहित्येः ॥ तस्माद्देवं विधातव्यं नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ २२ ॥ सर्वेषा
गेतिसिद्धं तिसम्यक्तेनातिमन्यव ॥ सोमयेपुनरानीकानि सागरंमकरायथा ॥ २३ ॥ हृष्येषु
विषयेष्वस्थिमवस्थाप्य परस्परं ॥ जितंचभूमिरेतेनमग्नानात्मनसारयेत ॥ २४ ॥ पुनरावर्तमाना
नानिराशीनांचनीविते ॥ वेगः सुद्धः सहराजनस्मान्नात्मवसारयेत ॥ २५ ॥ नहि प्रहरबेसिद्धे
तिस्पृशापृहृवतोरणे ॥ तस्मात्पलायमानानां कुर्यान्नात्यनुसारणं ॥ २६ ॥ चराणामचराह्य
न्नमदंष्ट्राद्रष्ट्रिणामपि ॥ आपः पिपासतामन्नमन्नं शूरस्य कातरः ॥ २७ ॥ समानपृष्ठोदर पा
णिपादाः पराभवं भीरवो वै व्रजन्ति ॥ अतो भयार्ताः प्रणिपत्य भूयः कृत्वांजलीन्उपति
ष्ठन्ति शूरान् ॥ २८ ॥ शूरबाहुषु लोकोयं लंभते पुत्रवत्सदा ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः सम्मा
नमर्हति ॥ २९ ॥ नहि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्र
तिष्ठितं ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे ॥ ९९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनः सेना
नयंतिभरतर्षभ ॥ ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्येन हि स्थितो
धर्म उपपत्त्या तथा परे ॥ साध्वाचारतया केचित्तथैवौपयिकादपि ॥ २ ॥

यिकात् भयप्रदर्शनजाद्युतिः ॥ एतेष्वपि धर्मेषु एषु धर्मो युद्धधर्माः स्थितः स्थिरो भवति ॥ २ ॥ ११ ॥ राम ९९

©C-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सन्नवतितमः अत्राप्युग्रत्रमूरत्रोत्साहनेविषये ॥ मैथिलः जनकः ॥१॥ पञ्चायवीतीत्यनेनमंग्रा
हर्वायं चैवननमुक्तिनेकमार्याचशेखरं ॥ विप्रश्चितिनिचैदेतेपदेनोः पुत्रांम्रपर्दैया ॥ ४
प्रद्याटंचनिहत्याजोतंतांटवायियेयामवें ॥ भो [illegible] इत्येतद्वक्तवचनं निशम्य
निरस्तश्च ॥ योधानामात्मनःपि छिमेवरी याभिपन्नवान ॥२॥ अनिमीवायमेषु ::
भीषाः ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं ॥ प्रतर्दनो मैथिलश्च संग्रामे संजकच
नः ॥१॥ यदो यथा तः संग्रामे जनको मैथिलो यथा ॥ योधान्दर्शयामास तत्रिवोपप्र
पिहिरे ॥४॥ जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्ववित ॥ योधान्स्वान्दर्शयामास स्वर्ग
नरकमेव च ॥२॥ अभीतानामिमेलोका भास्वंतो हंतपश्यत ॥ पूर्णागंधर्वकन्याभिः
सर्वकामदुहोक्षयाः ॥४॥ इमे पलायमानानां नरकाः प्रत्युपस्थिताः अकीर्तिः शाश्व
ती चैव पतितव्यमनंतरं ॥५॥ तान्दृष्ट्वारीन्विजयत भूत्वासंत्यागबुद्धयः नरकस्याप्रति
ष्ठस्य माभूत वशवर्तिनः ॥६॥ त्यागमूलंहि मूलानां स्वर्गद्वारमनुत्तमं ॥ इत्युक्तास्तेनृप
तिना योधाः परपुरंजय ॥७॥ व्यजयंत रणे शत्रून्हर्षयंतो नरेश्वरं ॥ तस्मादात्मवता नि
त्यंस्थातव्यं रणमूर्द्धनि ॥८॥ गजानां रथिनो मध्ये रथानामनुसादिनः ॥ सादिनामंतरे
स्थाप्यं पादातमपि दंशितं ॥ ९ ॥ ॥॥

समस्यपत्तत्वातनअपाप्न्येनभाव्यमितिदर्शितं १
दर्शमासयोगवलेन ॥८॥ गजानां मध्ये रथिनः रथिनां मध्ये सादिनः सादिनां मध्ये पादातं २

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ ग॰
शां॰ टी॰
५५

उपन्यासं न्यासस्य वनतीति ते पस्य समीपं अवनं रणं पदातीनां गृहनं च न्यासस्यैव कार्यं ॥ प्रशस्याः स्युः
न रणमिति पाठे सदा तत्र यथा स्यात्तथा जनानां उपास्यः इति पूर्वोक्तान्यपि पदातीनां गृहनेपरं वचनार्थः

अथातः पुरुषानीकं शाकं चापि कलोद्गते ॥ आवाससत्रोपवनान्दुर्गाणां मार्गाः प्रशस्यते ॥ ९
परेषामुपसर्प्याणां प्रतिषेधः फलं तथा मेवत ॥ आकाशगा नवनाभ्यां समन्विते गुणवत्तरे ॥ १०
बहुभिर्गुणजातैस्तु बलत्वेयपुरुषकलाजना ॥ उपन्यासोऽवनरंणपदातीनां च गृहने । अथ शत्रुप्रते
ज्ञातमापदर्थं परायणं ॥ ११ ॥ सम्प्रेषीन्वृष्टेः कृत्वा पुरे पुर चलाइव ॥ अनेन विधिना शत्रून्
जिगीषेतापि दुर्जेयान् ॥ १२ ॥ यतो वा पुरुषेन्तः सूर्यो यतः सुकसतो जयः ॥ पूर्वं पूर्वं न्यायम
एषां सन्निपाते पुपिहि ॥ १३ ॥ अकर्दमामनुदकाममर्यादामलोष्टकां ॥ अश्वभूमिं प्रश
संतिविपुरुषकशलाजना ॥ १४ ॥ अर्थकाग्नेरहिता रथभूमिः प्रशस्यते ॥ नीचद्रुमा महा
कक्षा सोदका हस्तियोधिनां ॥ १५ ॥ बहुदुर्गा महाकक्षा वेणुवेत्रसमाकुला ॥ पदातीनां
तु सा भूमिः पर्वतोपवनानि च ॥ १६ ॥ पदातिबहुला सेना दृढा भवति भारत ॥ यथा स्वब
हुला सेना सुदिनेषु प्रशस्यते ॥ १७ ॥ पदातिनागबहुला प्रावृट्काले प्रशस्यते ॥ गुणानेता
न्संख्याय देशकालौ प्रयोजयेत् ॥ १८ ॥ एवं संचिन्त्य यो याति तिथिनक्षत्रपूजितः ॥ २५
भवेन्नजवलानानाति हरत ॥ १९ ॥ उपन्यासः ॥ ५

अथ निलीय आगतशत्रुप्रतिघातं कुर्यात् ॥ १ ॥ अमर्यादे से
नुशाकायहिताने ॥ २ ॥ सुदिने सुपुष्टिवर्जितदिनेषु ॥ ३ ॥ एवं संसम्यगिवायतिथौ नहत्वेच ॥

210

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सिद्धार्थान्सघः फलानि तेषां चये। यथा मेघो निर्मेघोदाले परिवेष्टितो नाशको भवेति ॥ ३ ॥ तेषां

उपापयमीन त्वामि सिद्धार्थानर्थ भर्मयोः ॥ निर्मर्यादास्य वर्त्तं भवति परिवेष्टितः ॥ ३
तेषां प्रतिविघातार्थं प्रवृत्तान्यथ वैदिके ॥ कार्याणि सर्वसिद्धार्थं नानुपायानि चोपमे ॥ ४
उभ प्रज्ञे वोरितं ... नी वक्ताच भारते ॥ नानन्त वज्ञ ... चेतनं निवायत चागतामु ॥ ५ ॥ अ
मित्राण्यव राज्ञा नंभेदेनापचरेत्सुत ॥ तोराना निकृतिज्ञानन यथामित्रान्यबाधते ॥ ६
गजानां पाथ च मर्माणि गोवृषाणां गराणि च ॥ शल्यकंटककलोहानि तनुत्र चमराणि
च ॥ शल्यकंटककलोहानि तनुत्र चमराणि च ॥ ७ ॥ शितपीतानि शस्त्राणि सन्नाहाः पी
तलोहिताः ॥ नानारंजनरक्ताः स्युः पताकाः केतवध्वजाः ॥ ८ ॥ ऋषयस्तोमराः खड्गानि
शितानाश्च परस्य या ॥ कलकान्यथ च मार्गाणि प्रतिकल्पान्यनेकशः ॥ अभिनीतानि शा
स्त्राणि योधाश्च कृतनिश्चयाः ॥ चैत्र्यां वा मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ॥ १० ॥ पक्वः
सस्या हि पृथिवी भवत्यम्बुमती तदा ॥ नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भारत ॥ ११ ॥ त
स्मात्तदा योजयेत परेषां व्यसनेऽथवा ॥ एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ॥ १२ ॥ ज
लवान्तृणवान्मार्गः समो गम्यः प्रशस्यते ॥ चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥ १३
न ह्यरण्येन शक्यन्ते गन्तुं मृगगणा इव ॥ तस्मात्सेनासु ताने वं योजयन्ति जयार्थिनः ॥ १४

स्य नानैगमं वेदोक्तं मनापांग ॥ १५ ॥ प्रतिज्ञिवक्तो ये वनाशापेत ॥ १६ ॥ अभिमानवतां निकृति प्रवोधे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ग.
शा. सौ.
१५१

नःसमस्तेऽपि नोद्विपतो गृहवस्त्वम्ब नाशादिक्रममितितिहस्थोः सैवंपः ॥३४॥ तापिष्येपमञ्योगशरी
रंवानतस्यवदेन्नानृथाजनमानःस्तृथो ॥३५॥ पलायितं जायितःप्राप्तुर्यानि पतनत्त दससंतमोमन्यापके

प्रतियलोहदेतस्यन्यलस्सर्वोपुयमस्य ॥ अभिवैरवहद्दस्य हिंवतामहनःसदा ॥३६॥
मनुष्यापमत्तदारयेन्तयेमवेतिपराङ्मुखाः ॥ राषिवहनमात्रात्सैनेवेनप्रस्पलोरह ॥३७॥
अभिवाहृहमनन्तमःमस्तुग्रानिपलायिनं ॥ जयिनस्तुनराज्ञानवदेनेमंडलेनच ॥३८
यस्यस्मतग्रामगतायशावेद्मनिशावेवः ॥ नदसस्यतरेडःत्वमहंमन्येवयादपि ॥३९॥ ज
येतानीतपमेस्वमलमवेरुरवच ॥ याभीरुणपराशानिःसृस्कामायिगच्छति ॥४०॥
तेवयस्वर्गमिच्छन्तःसंग्रामेप्यक्तजीविताः ॥ जयंतावधमानावाप्राप्नुयामममहद्गतिं ॥४१
एवंसस्यप्रभापथाःसमभिन्यक्तजीविताः ॥ अभिवकाहिनीवीराःप्रतिमाहंत्यभीरवः
अग्रतःपुरुषानीकमसिवर्मवतोभवेत ॥ पृष्ठतःशकटानीकंकलत्रंमध्यतस्तथा ४२
परेषांप्रतिघातार्थंपदातीनांचगहनं ॥ अपितस्मिन्पुरेहह्राभवेयुर्येपुरोगमाः ॥४३॥
येपुरस्ताद्भिमताःसत्ववंतोमनस्विनः ॥ तेमवेमभिवर्तेरन्ताननेवत्तरजना ॥४४॥४५
अपिचोद्धर्षणंकार्यंभीरूणामपियत्नतः ॥ कंटपसीन्नमात्राभस्तिष्ठयुर्वासमीपतः
ज्ञते ॥४६॥ पराशानिःसत्वःमहाराज ॥४७॥ चमेवतांपुरुषाणामनीकंविभतिलोपप्रावेःयेपु
सोभवेषुसेयद्वानीनांसंहृतांकपुं ॥४८॥ वंयस्यारपतावसापरायसमहयोरितिमहीनामहमा ॥ ७ ॥ १५१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऽपस्थामानसहेत्वाद्विराधनायाचात बहिस्तल्लगप्रयोजनेतो बहिःक्षेपणात अल्पानउपस्थापनलगायाहस्ते
न ॥ २४ ॥ यानद्वारे-मान्यद्वारेवाप्यननवगितं ॥ समसदायाधिपत्यत्नपलाज्ञाभियानयेदितिप्रश्नेलग्नसंबंधः २६

विज्ञप्तलभतेनित्यंकेनासमस्यकृप्रयाजयन् ॥ प्रश्नंप्रमदविनोयां तान्यकीर्णाज्ञावज्ञानेयत २६
सोहप्रधानेचलेनपानभोजनकालयोः ॥ अतिदिशान्यतिदिशाविहतान्यतनकृता
न ॥ २८ ॥ अविश्रब्धान्त्रतारभानुपस्थापनमतापिताना ॥ बहिःक्षेपणवपस्थापनकृतवेधमानु
सारिणः ॥ २९ ॥ पारंपर्यागतेद्वारेयकेचिद्व्यवतिनः ॥ परिचयोवनोद्वारेयचकेवचनवगि
णः ॥ ३० ॥ अनेकधाविभिन्नेतिभिन्नसंस्थापयंतिच ॥ समानानानपानास्तेकार्याद्विगुणावे
तन ॥ ३१ ॥ दृष्टाधिपनथःकार्याशनाधिपतत्पदं ॥ ततःसहस्राधिपतिंकुर्यात्करणं
दिनः ॥ ३२ ॥ यथाप्रख्यान्यत्रिपात्सवक्रव्याःसभायामदे ॥ विज्ञपार्थेहिसंग्रामेनत्पद्मामः
परस्परं ॥ ३३ ॥ इहैवतेनिवर्त्ततेतेनोयचकेचनभीरवः ॥ येघातपद्युःप्रवीरप्रकर्षणालप्र
ति ॥ ३४ ॥ नमन्निपातेप्रदर्शयपंचाकर्षयुद्विरीरवाम ॥ आमानेवसयंतेचपलापनहेतिसंयुगे ॥ ३५
अर्थनाशोवधोकीर्तिरयशाश्चपलायने ॥ अमनोज्ञामहद्वावाचःप्रहपसपलायने ॥ ३६

अनीकेपरस्कीयंभितसीयं ॥ ३७ ॥ मन्निपानपंकीकान्य ॥ ३८ ॥ प्रदर्शभंगं ॥ प्रदद्मःपारभंगायोरितिविग्रहः
प्रदर्शपलायनमित्येकेवर्णवाहीयाना ॥ ३९ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.भा.
शां.टी.
१९२

पारावतकलिंगाताः कलिंगो भूमिहृष्कोटेमंतगजभुजंगयोरिति मेदिनी पारावतं मूरलतेलं कलिंदाना
मतिपादेपि कलिंदः पक्षिविशेषः ॥८॥ कारभः उष्ट्राः ॥९॥ जिह्वालोलाः कुटिलदंष्ट्राः प्रलंबाः उन्नतकपालाः ॥९

सिंहशार्दूलवक्त्राः सिंहशार्दूलवासिनः ॥ पारावतकलिंगाताः सर्वे शृंगप्रमाथिनः ॥७२॥
मृगस्वराद्वीपिनेत्राऋषभाताम्ररक्षिनः ॥ प्रमादितिसूमेदाश्च कोपनाः किंकणीस्वनाः
मेघस्वनाः कोपमुखाः केचित्करभसन्निभाः ॥ जिह्वनासाग्रजिह्वाश्च हंसगाहंसपातिनः ॥७३
विशालजघनतनवस्तनकेशालम्बनाश्च ॥ पीताभ्राश्वपलवर्णाः श्वेतमवेतिदुरासदाः ॥७४॥ गोप
निमीलिताः केचित्तुम्भकूर्मपत्रथा ॥ तरंगगतिनिर्घोषाः सेनराः पारिपार्श्वकाः ॥७५॥ स
संहतास्तनवोच्चोरस्काः सुसंस्थिताः ॥ प्रवादितेषु कंपन्ति निरूष्मनि कलहे पुच ॥७६॥
गंभीरानाभिमंताताः पिंगाताम्रजटाः सुखाः ॥ नकुलाक्षास्तथा चैव सर्वे शूरास्तनुत्व
जः ॥७७॥ जिह्वालोलाः प्रलंबाश्च निर्मांससहनवो पि च ॥ वज्रबाहुंगुलीवक्राः कृशाध
मनिसंततः ॥७८॥ प्रविशंति च वेगेन संपरेष्वसुपस्थिते ॥ वारणा इव संमन्नाः सर्वे भवंति दुरास
दाः ॥७९॥ दीप्तस्फुटितकेशानाः स्थूलपार्श्वहनुमुखाः ॥ उन्नतांसाः पृथुग्रीवा विकटाः स्थू
लपिंडिकाः ॥८०॥ उद्धृताश्च स्तग्रीवा विनता विहगा इव ॥ पिंडशीर्षा लिवक्त्राश्च वृषदंशमुखा
दीप्ताः पिंगलाः पिंडिकाः आवर्तनाः पश्चाद्गताः ॥८१॥ स्नग्रीवा सदेवाश्च उद्दाम विहगाः गहनाः तह

292

१९२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

संहतानग्रन्योन्यं क्लिश्यन्तान्यायदेः सहयोधयेत्तेनापतिः ॥ न देशग्रहणं सूचीति ॥२॥ सेनानीर्नित्यं ब

संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः
सह ॥२०॥ संप्रयुद्धे निकृष्टे वा सत्यं वा यदि वानृतं ॥ प्रगृह्य बाहून्क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति
आगतं मे मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ॥ शक्तिमन्तोभिधावन्तु कुर्वन्तो भैरवान्रवान्
क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः ॥ भेरीमृदंगपणवान्नादयेयुश्च
प्रस्थितान् ॥२३॥ इति श्रीमहाभारते राजधर्मेषु ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलाः किंस
माचाराः कथंरूपाश्च भारत ॥ किंसंनाहाः कथंशस्त्रा जनाः स्युः संगरे क्षमाः ॥१॥ भीष्म
उवाच ॥ यथाचरितमेवात्र शस्त्रपत्रं विधीयते ॥ आचाराद्धि पुरुषस्तथा कर्मसु वर्त
ते ते ॥२॥ गांधाराः सिंधुसौवीरा नखरप्रासयोधिनः ॥ आभीरवः सुबलिनस्तद्बलं स
र्वपारगं ॥३॥ सर्वशस्त्रेषु कुशलाः सत्ववंतो ह्युशीनराः ॥ प्राच्या मातंगयुद्धेषु कुशलाः
कूटयोधिनः ॥४॥ तथा यवनकांबोजा मथुरामभितश्च ये ॥ एते नियुद्धकुशलाः
दाक्षिणात्यासिपाणयः ॥१२॥ सर्वत्र शूरा जायंते महासत्वा महाबलाः ॥ प्राय एष
समुद्दिष्टो लक्षणानि तु मे शृणु ॥१६॥

जितमः किं याचयितं कालदेशागतागतं पंचवा
हने ॥५॥ नियुद्धं वा हयपृष्ठं दाक्षिणात्यामसिपाणयः प्रविकेद सैन्याधि ॥६॥ सर्वत्र सर्वदेशस्

शांतिप॰ ५४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म भा
शां टी
१९३

अप्रतीपाः स्वनक्षत्राः ॥ ७४ ॥ एकाकांतिशेषः ॥ २९ ॥ ७९ ॥

गंभीरशब्दाश्च महास्वनाश्च शंखाश्च भेर्यश्च नदंति यत्र ॥ प्रपन्नसत्त्वाप्रतिमा पथं ति जिजयस्यैतन्न शावि

नो रूपमाहुः ॥ ७२ ॥ इष्टा मृगाः पृष्ठतो वामतश्च संप्रस्थितानां वगसि घ्नतां वा ॥ जिघांसतां दक्षिणाः

सिद्धिमाहुर्ये त्वग्रतस्ते प्रतिषेधयंति ॥ ७ ॥ मांगल्यशब्दाञ्छकुनावदंति हंसाः क्रौंचाः शतपत्राश्च

चाषाः ॥ हृष्टयोधाः समवंतो भवंति जयस्यैतच्छाविनो रूपमाहुः ॥ ७४ ॥ शास्त्रैर्यंत्रैः कवचैः केतुभिश्च

परस्परं सहृष्टमास्थितानाम् ॥ येषां योधाः शोचमनं तु हृष्टनाश्च जयस्यैतच्छाविनो रूपमाहुः ॥ ७७ ॥ शा

ह्यास्यशीलस्यागं यां विचरंति मनःप्रियाः ॥ ये ये चाविरोनियोधान विजयस्य स्व स्वं च नत ॥ ७६ ॥

इष्टो वामः प्रतिष्ठस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च निषेधति ॥ ७७ ॥ सं

भृत्य महतीं सेनां चतुरंगां युधिष्ठिर ॥ साम्नैव वर्तयः पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि ॥ ७८ ॥ जघन्य एष वि

जयो यद्युद्धं नाम भारत ॥ यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणा ॥ ७९ ॥ अपामिव महावेग

स्त्रस्तानामिव महामृगाः ॥ दुर्निवार्यतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ ८० ॥ भग्ना इत्येव भज्यंते विद्वांसो

पि न कारणं ॥ उदारसारा महती रुरुसंघोपमा चमूः ॥ ८१ ॥ ८१ ॥ ॥ राम ॥

793

१९३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

येनमज्ञाः प्रोक्ता देशोद्भवा के वर्तिमिल्लाद्य ॥२०॥ शान्ततमः जंपित्वा ॥ ॥ दैवतसंपतिपरोद्धितसंपतिस्फुनयत्न

उग्रसराम नत्पुंमंतो पुद्धे द्यारावमारिणः ॥ प्रथमं तावल्लिंगास्त्वोरोरौद्रप्रदर्शनाः ॥१॥ मत्कात्मा
नः सर्वेएते कालतारकातिवर्तिनः ॥ पुरस्कार्यो स्मृदासैन्यहन्यंते गुं निचापिये ॥२॥ यथाभिका
भिन्नसत्ता सांत्वने नैषापराभव ॥ एवमेव प्रक्रुप्यंति वा सोप्यंते ह्यभीत्याशः ॥३॥ इतितनथमें
पांति पर्वाणि ॥४॥ युधिष्ठिर ॥ जंपित्वाका निरूपाणि भवंति भरतर्षभ ॥ एतन्नायाः प्रशस्ता
नितानिचक्षामिवेदितं ॥ ॥ भीष्म उ ॥ जंपित्वा या निरूपाणि भवंति भरतर्षभ ॥ एतन्नायाः प्र
शस्तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥ ॥ दैवेशुर्वे मनुष्ये तेमानुषकालचोदिते ॥ न द्विसंशो नृप
पंपतिमान द्विष्ठे न च नृपा ॥५॥ आयाश्रितविधिंचात्र जपहोमास्तु हिंद ॥ मंगलानि चक्र
वेति शमंपंसर्वाहतानि च ॥६॥ उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ॥ यस्यां भवंति सेनायां
ध्रुवंतस्याम राजयः ॥७॥ अन्वेनानाय वो वांति न श्वेवदपन्तुपिच ॥ अनतु वंतमेधाश्चनया
द्विजस्य स्वश्रमयः ॥८॥ गोमायव श्चान्न मूला वलागध्रास्ततेवशः ॥ अहेयश्वये
दासे नोत दर्शिद्विजनुत्तमा ॥ ॥ प्रसन्नभाः पावककेशुर्धश्च विमः प्रद
क्षिणावर्तशिखो विधूमः ॥ पुण्या गंधाश्चाहुतीनां भवंति
जयस्य तज्जा विनाशरूपमाहुः ॥९॥

तएणम्निपाहृद्यामंगा ॥ दैवेति ॥५॥ भन्नयोगीनिसेवथः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अस्मिन् लमावति ॥३॥ अमुन्ताप्यकज्ञानमृतानवेघ्यादिप्रुनवकोभवत्यतः शांतुंसंताप्यह्मोक्तायो दिति तां वस्पदेत
स्पमम ॥३०॥ त्वमतमाह नेतर्हिति ॥३१॥ स्त्रीयानहनात्वपूनिवलोकप्रीत्यघ्योचदित्याह ॥ हन्तणामिति

विजित्य तममाणमप्यपशो राज्ञो विवर्धते ॥ महत्यपेप्यप्यमित्रं विमृशेत्यपि पाण्डवः ॥३२॥ मन्य
तेकर्षविन्नाव तमामाप्प्रीतिर्षावः ॥ अमन्तमन्तयदाहमप्रेत्येतिप्रकृतिप्रनः ॥३३॥ नैतन्यपास
न्याचार्यानन्तसाथः निर्दहन्तं ॥ अकोपेना विनाशेन नियतमाः स्वपुत्रवत् ॥३४॥ द्वेष्योभवति
भूतानामुग्रो राजा युधिष्ठिर ॥ मृदुमप्यवमन्येतेन तस्मादुभयमाचरेत ॥३५॥ प्रहरिष्यन्प्रियं
ब्रूयान् प्रहरन्नपिभारत ॥ प्रहृत्य च कृपायीत शोचन्निव रुदन्निव ॥३६॥ नमे प्रियं यत्त्विह
ताः संग्रामे मामकैर्नरैः ॥ नचेत्कुर्वन्तिमे वाक्यमुच्यमाना पुनः पुनः ॥३७॥ अहो जीवितमाकां
क्षेन्नेदृशो वधमर्हति ॥ सुदुर्लभाः सुपुरुषाः संग्रामेष्वपलायिनः ॥३८॥ कृतं ममाप्रियं तेन येना
यं निहतो मृधे ॥ इति वाचा वदन्हन्तृन्पूजयेत रहोगतः ॥३९॥ हन्तॄणां माहतानां च यत्कुर्युरपराधि
नः ॥ क्रोशेद्बाहुं प्रगृह्यापि चिकीर्षन्जनसंग्रहम् ॥४०॥ एवं सर्वास्ववस्थासु सान्त्वपूर्वं समाचरन्
प्रियो भवति भूतानां धर्मज्ञो वीतभीर्नृपः ॥४१॥ विश्वासं चात्र गच्छन्ति सर्वभूतानि भारत ॥ विश्व
स्तः शक्यते भोक्तुं यथाकाममुपस्थितः ॥४२॥ तस्माद्विश्वासयेद्राजा सर्वभूतान्यमायया सर्व
तः परिरक्षेत्च यो महीं भोक्तुमिच्छति ॥४३॥ इति महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ॥॥॥ ॥
विश्वस्तो जनः ॥९९॥ एकमात्रतममः सेनानीतिः सप्त ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥॥॥ राम

794

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पंचापातं पंचापातं ॥२१॥ तन्निपातो युद्धं ॥२२॥ बाधते भीरुत्वं ॥ समितिं संग्रामे । स्यंदंते स्विद्यंति विजयस्य विजिगीष
माणस्य गात्राणि सिद्यंति ॥२३॥ विषयोदयः ॥२४॥ योगं संधि ॥ अंतराणां शत्रोः परः श्रेष्ठस्तेन संधि चक्र

परस्परं तासं सह शास्त्रक्रमाणः ह्लनिश्चिताः ॥ अपि पंचाशतं भूगमन्दं तिपरा वाहिनी ॥२॥ अ
पि वापंचषट् सप्तसंहताः कृतनिश्चया ॥ ज्ञातीन शूरजिताः सम्यग्विजयं तीह शास्त्रवान् ॥२१
सन्निपातेन मेनव्यः शेषेसतिक थ्यचन ॥ संतानभेद प्रदानानां युद्धमुत्तरमुच्यते ॥२२॥ नदेश
नैव सेनायाभसंतीर्थंप्रवाधते ॥ वज्राद्दिवप्रज्वलितादिर्येष्वान पतिष्यति ॥२३॥ अभिप्रयाता
समितिं तान्मासे प्रतियोत्स्यथ ॥ ते षांस्यंदंति गात्राणि येषां नो विजयस्य च ॥२४॥ विषयो
स्थ्य थ ते राजन सर्वः सस्थाण जंगमः ॥ अहृष्ठ नापत पनांमत्तासीदति देहिनां ॥२५॥ तेषां
सोंनं हृश्मिश्रयणेन वांछुनः पुनः ॥ संधीयमाना हि वैरे योगमायाति सर्वत ॥२६॥ अंतराणां
चेभेदार्थं चरानभ्यवचारयेत ॥ यस्मात्तस्मात्परो राजा तेन संधिः प्रशस्यते ॥२७॥
न हि तस्मान्मया पीरायाकाकार्ने तथा विधा ॥ यथा साईमभिवेण
सर्वतः प्रतिबाधनं ॥२८॥ तमावेसाधमप्राप्ति नहूमार्धं त
मासदा ॥ तमायास्थाल मायाक्ष्य पार्थैविद्विप्रयोजनं २९

योत. भयेन संपिना शत्रुतेजने च प्रगत्म पुत्रेन नयेता पंचसंपेदिति समुदापार्थः ॥२५॥ नन्वेवकंतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मग. थां टी
१६५

सामान्येप्रतिषिद्धेरिपुः वशोकृत्वाउपसन्नार्थोलेभिनार्थं ॥ कृतघ्नमफलंकालेप्रहृष्टेहितद्वयोः संधयः ॥ १
किंचास्यदेहमेनाशभेदेनहृष्येषमः ॥ १४ ॥ प्रकृत्येयथास्यात्तथाविचारयेन्मनसिविषमेधारयेत ॥ १५ ॥ जोष

नसन्निपातःकर्तव्यःसामान्येविजिगीषता ॥ विरुद्धैस्तैर्विषयोपसन्नार्थोवशोकृत्वाप्रियःप्रभो ॥ १६ ॥ से
प्रयाणामसहामान्यैमैत्रीविद्विमेहान्मभि ॥ उपेत्यमाणोवज्ञातोहृदयेनापराजितः ॥ १७ ॥ यथास्य
प्रहृष्टकालेकिंचिद्विचलितपदं ॥ दृढेद्वरूपयेदस्यपुरुषैःसन्नकारिभिः ॥ १८ ॥ आदिमध्यावसा
नतःप्रकृत्येचविचारयेत ॥ बलानिरूपयेदस्यजानन्नेवप्रमाणतः ॥ १९ ॥ भेदेनोपप्रदानेनसं
सृजेद्दोषधेनतथा ॥ नत्वेवावलसंसर्गेरोचयेद्दृष्टिमिमद ॥ २० ॥ हीनकालमपीहेतनिहन्यादेवशा
त्रवान ॥ कालाकांक्षीहितपयेद्यथाविश्रंभमास्रयः ॥ २१ ॥ नसंत्यान्वितिहन्याच्चइष्टमोविनयो
कृतः ॥ नशल्यवाचघटयतिनवचाङ्क्रुतेव्रणं ॥ २२ ॥ प्राप्तेचप्रहृष्टकालेनचसंवर्ततेपुनः ॥ हितकाम
स्यदेवेहपुरुषस्यारिपून्प्रति ॥ २३ ॥ योहिकालोव्यतिक्रमेत्पुरुषंकालकांक्षिणं
दुर्लभःसपुनस्तेनकालःकर्मचिकीर्षुणा ॥ २४ ॥

येविषादिभिःफलेनमाह ॥ नवितिं ॥ १९ ॥ यथाविश्रंभस्यासंप्राप्तलथाकुर्यात इदमप्रदर्शनीयः ॥ ३
नितिसाईः विष्रहेतकामस्यपुनःकालोनसंवर्ततेनोपसंपद्यनेतःप्राप्तकालेप्रहरेदेवनकालान्तरंप्र

295

कामंदकीय टीका
१६५

कथं ॥ ४ ॥ व्यतिषंगेन मित्रत्वेन ॥ सुहृद्देनेत्यर्थः साधारणः अनियतः ॥ ५ ॥ प्रत्युवाच गुरुः ॥ ६ ॥ निवृत्तः सावधानः ॥ साई

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंस्विदेव कथं नीतो महायशे च पार्थिव ॥ आहो वै तेन तन्नः प्रतिलभ्येत ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥
भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ बृहस्पतेश्च संवादं शक्रस्य च युधिष्ठिर ॥ २ ॥ बृहस्पतिं देवपतिरभिवाद्य कृतांजलिः ॥ उपसंगम्य पप्रच्छ वासवः परवीरहा ॥ ३ ॥ इंद्र उवाच ॥ अहितेषु कथं ब्रह्मन् प्रवर्तेयमतंद्रितः ॥ असमुच्छिद्य चैवैतान्नियच्छेयमुपायतः ॥ ४ ॥ सेनयोर्व्यतिषंगेन जयः साधारणो भवेत् ॥ किं कुर्वाणं न मां जह्याज्ज्वलिता श्रीः प्रतापिनी ॥ ५ ॥ ततो धर्मार्थकामानां कुशलः प्रतिभानवान् ॥ राजधर्मविधानज्ञः प्रत्युवाच पुरंदरं ॥ ६ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ न जातु कलहेनेच्छेन्नियंतुमपकारिणः ॥ बालैरासेवितं ह्येतद्यदमर्षो यदक्षमा ॥ ७ ॥ न शत्रुर्विवृतः कार्यो वधमस्याभिकांक्षता ॥ क्रोधं भयं च हर्षं च नियम्य स्वयमात्मनि ॥ ८ ॥ अमित्रमुपसेवेत विश्वस्तवदविश्वसन् ॥ प्रियमेव वदेन्नित्यं नाप्रियं किंचिदाचरेत् ॥ ९ ॥ विरमेच्छुष्कवैरेभ्यः कंठायासं च वर्जयेत् ॥ यथा वैतंसिको युक्तो द्विजानां सदृशस्वनः ॥ १० ॥ तान्द्विजान्कुरुते वश्यांस्तथा युक्तो महीपतिः ॥ वशं चोपनयेच्छत्रून्निहन्याच्च पुरंदर ॥ ११ ॥ न नित्यं परिभूयारीन्सुखं स्वपिति वासव ॥ जागर्त्येव हि दुष्टात्मा संकरेऽग्निरिवोत्थितः ॥ १२ ॥

श्लोकः ॥ १० ॥ कंठायासान् कलहरूपं वितंडः पत्रवः धनो पायलड्डपजीवी वैतंसिकः ॥ ११ ॥ स्वपिति न महीपतिः ॥ रिपुः कुर्वंः संकरे मिश्र दम्भकारके जिमेदिनी ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म. रा. पा. टी. २६

नद्वेगहस्थानानीति । निराकृताः स्वयाङ्गुभिः सहस्त्रीतिं कृत्वा गणनमन्यान पात्रुतेन पश्यंति तत्तदीय मित्रं ते च न
विस्मरंतयथेः ॥ ३१ ॥ विविधकृतानानाग्रस्थिरागणं ॥ स्थिरचित्तचमवेव दिस्पष्टं ॥ ३२ ॥ वेगा वर्तिशुरेसतिवर्षेत

स्थानानि शंकितानां च नित्यमेव विवर्जयेत ॥ न चैते ग्राम्यधर्मे योग्या इति निराकृताः ॥ ३३ ॥ न हास्तो
ऽप्युक्तं कर्म किंचिदस्ति सुरोत्तम ॥ यथा विविधकृतानामेष धर्म सुराधिप ॥ ३४ ॥ तथा विविध
ना [illegible] णानामपि संभवश्च्यते ॥ यततो योगमास्थाय स्मित्रामित्रे
विचारयेत ॥ ३५ ॥ मृदुमध्यं च मन्येते ते नीचा गाढ हिंसते जने ॥ मातो दोषमाम्दु भेलती दोषम
वमृदुभेद ॥ ३६ ॥ यथा च प्रवेगवति सर्वतः संप्रतोदके ॥ नित्यं विवाणं दाधस्तथा राज्यं
प्रमायतः ॥ ३७ ॥ न बहूनामपुंजीत यो वशेच्छेन धात्रवान ॥ सामदानेन भेदेन तदैरेन च
पुंरंदर ॥ ३८ ॥ एकैकमेषां निष्पिष्य शिष्टेषु निपुणं चरेत ॥ न तु शक्तोऽपि मेधावी
सर्वाणेवारभेन्नृप ॥ ३९ ॥ यदा स्यान्महती सेना हयनागरथाकुला
यदातिर्यत्र बहुला स्यादनुरक्ता षडंगिनी ॥ ४० ॥ यदा बहुविधा वृ
द्धिर्मन्येत प्रतिलोमतः ॥ तदा विवृत्य प्रहरेदस्युनामवि

टेविवरणं हित्वा राणहाय इति योजना ॥ ४१ ॥ निष्फलं कर्मालंभारभेते पेष्टमिति शेषः ॥ ४० ॥ षडंगिनी एषः
बलगमाङ्गपदातिकोशबलाकर्षवती ॥ ४२ ॥ प्रतिलोमतः शत्रोरपेक्षया ॥ विवृत्य प्रकटीभूय दस्युनाद

196

१९६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऽतः सामर्थ्याद्यात्रीयः अकाले प्राप्तसत्तिलक्षकार्येन साधयेत् नापितं प्रपीडयेत् । काले च नातिकामेनेप्सयां ॥ २४ ॥ वर्तते
मार्दवादीनि ॥ २५ ॥ मेत्र विप्लवमथायोदेके ने व कार्ते शक्यतते प्रतिवक्रयेन वहन्प्रतीत्याहर्षदिति । यदुक्तं निग्र ।

ऽनमस्त्र विनये देवसंगरहस्त्राफ तेमनं ॥ अकाले सौथेन्मित्रेन च प्राप्तेन पीडयेत् ॥ २२ ॥ विहाय कामं
क्रोधे च नयाहेकाव एव च ॥ प्रज्ञो विचरमत्निडेदूहितानां पुनः पुनः ॥ २३ ॥ स्यादेवं देशकालस्थ प्रमाद
स्त्रसुरेतम ॥ मायाः स्त्रविहिताः वाक् साद्य्ये त्यविचक्षणे ॥ २४ ॥ निहत्यैतानि चत्वाति मायां प्रति वि
हाय च ॥ ततः शाक्नोति शत्रूणां प्रहन्तेमविचारयन् ॥ २५ ॥ यदैवैकेन शक्येत गुह्यं कर्तुं तदाचरेत्
यहुक्तेति सविचारसंस्मितप्रोविश्रावयेत्त्वपि ॥ २६ ॥ ममैवमिति कृत्वा वा ततोन्यः संविदं चरेत् ॥ ब्रह्मदं
डमहृष्टेषु चतुरंगिणी ॥ २७ ॥ भेदं च प्रथमं युञ्ज्यात् तूष्णीमपि तथैव च ॥ काले प्रयोजये द्राजा सामि
[illegible] दानदा ॥ २८ ॥ प्रणिपातेन चागच्छेत् काले शत्रोर्बलीयसः ॥ प्रज्ञो [illegible] दप्रमत्तः प्र
मायते ॥ २९ ॥ प्रणिपातेन दानेन वाचा मधुरयाप्लुवन् ॥ अमित्रमपि
सेवेत न च जातु विश्वासयेत् ॥ ३० ॥ ॥ राम ॥

हृत्विकर्तव्यं यदुक्तं तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ अन्यैः सह संविदं समति चरेत्तयदि स्वी मंत्रे विग्रहे स्थितस्थः ततस्त्वारहष्टेषु
हृष्टेषु ब्रह्मदंडं पुरोहितद्वारमभिचारं प्रयुञ्ज्यात् हृष्टे प्रमत्तशत्रौ चतुरंगिणीमपि प्रयुञ्ज्यादित्याह ब्रह्मसे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
शा. टी
१९०

अन्नसरणमेवाहप्रदायेति ॥ एतेन मम प्रमाण्याः दुःखाः मांत्पकारा जानन्तरं प्रतिगतास्ति लोकमुखोत्कीर्तनं पिता
परेषां पुरुषराष्ट्रं च तान्याजयेति ॥ ४३ ॥ अन्याभिवक्तव्यान्यनुकारिणो देवता ॥ ४४ ॥ संसृष्टं संसर्गं प्रसंसृष्ट्य

प्रदाय गृहाणि वस्त्राणि राजन्युक्तिश्च भोगानवधाय च स्थान ॥ दुष्टान्नस्य दोषैरिति कीर्तयित्वा प्रेष्य
राष्ट्रं च याजयति ॥ ४३ ॥ तथैव चान्ये पि शास्त्रवेदिभिः स्वलंकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ॥ तुष्टि
हितैर्भोज्यकथाविशारदैः परेषु कृत्यान्युपपादयेच्च ॥ ४४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ कानि लिङ्गानि दुष्टस्य भव
न्ति द्विजसत्तम ॥ कथं दुष्टं विजानीयामेतन्मे प्रब्रवीहि मे ॥ ४५ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ परोक्षमगुणाना
ह सद्गुणानभ्यसूयते ॥ परैर्वा कीर्त्यमाने पुनः तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥ ४६ ॥ तूष्णींभावेपि विज्ञेयं तेन ह
न चेद्भवति कारणम् ॥ निश्वासं चोष्ठदंशं च शिरसश्च प्रकंपनं ॥ ४७ ॥ करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टं भाष
ते ॥ अदृष्टिनोपि कुरुते दृष्टैर्नैवाभिभाषते ॥ ४८ ॥ पृष्ठतोन्यसमाख्याति नैकमर्थं यथाविधि ॥ आसने
शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥ ४९ ॥ आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणं
विपरीतं तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥ ५० ॥ एतान्येव यथाशास्त्रं निबुध
त्रिदशाधिप ॥ पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥ ५१ ॥ इति
दुष्टस्य विज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ॥ निशाम्य शास्त्रतत्त्वार्थं
यथावदमरेश्वरः ॥ ५२ ॥ ॥

297

परुषवचभाषते ॥ अदृष्टिनः परोक्षेपि निभृतमपि कार्यं न कुरुते ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सम १९०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इत्यमेवार्थं संगृह्णाति न सामेति बलवति शत्रौ समानप्रशस्ते किं तर्हि द्वेषे पतिनिषतन्रहस्यदंडः न पात्रं विहन्तः का।
यस्मादिन्द्रजालक्रीड्या छन्नेनैव सत्ता पानीय इत्यर्थः ॥ अत एव पात्रं श्रुमा देवपायेति कान कार्यं नापि माविक
सदा कार्यं ॥ न पुंस्यानि यतनात् ॥ याज्ञायां हिंसस्यात्ता चातः सकरक्रिया विषादिना जलादीनां नाशात् भय
पुनः पुनः प्रकृतेः सप्तविधायाः विचारणा कथं कोपः ॥ कथमभात्या इत्याहिं संदेहस्थापततित्रपसे।
पिन कार्यं हिंसामूलत्वात् विनाश हिंकरत्वाच्च ॥ तस्मात्कपटश्वेकोदंड एव प्रमाणित्यर्थः ॥४॥ एतदे

न साम दंडे गुणिनि प्रयुक्तं शस्ते न माहं वैपात्रं श्रुया द्विकं सदा ॥ न सस्य चालो।
न च सकरक्रिया न चापि भूयः प्रकृते विचारणा ॥४॥ मायाविभेदान उपस
र्जनानि तथैव पापेन यथाः प्रयोगात् ॥ आत्मेन वैरुपं द्वारयेत्प्रेषु रा
स्त्रेषु च संप्रयुक्तान् ॥५॥ पुराणि चैषा मन्नस्तन्मभूमिपाः प्रेषु भागान्।
विलानदपोनि प्रेरणीति विहिता यथा विधि प्रयोजयेत्ताबलद च सदन ४२

च विक्षणानि ॥ मायेति ॥ मायाविभेदानां विधाः मायाः प्रयुंजीत ॥ नतत्रउपसर्जनानि परस्परभित्तेषु शत्रू
णां मन्त्र्यापनादीनि तथैव शत्रुषु पापं कपटं च प्रयुंज्यात् अथ यशसः प्रयोगे हि अधिपानां नाशनीय प्राक्
फलोदयादयम नेनास्मात्स्व अपकारश्च नित्यत्रासीदित्यकीति रूक्षमत्रतयानकपोत ॥ किं तर्हि कर्यादत
आह ॥ आत्मेति ॥५॥ एषाएनानशत्रून प्रेरयेत् तत् स्थाने प्रस्त्रस्तम्भोगान् तदीयान् ॥ जयंतिनीतिप्रेर
णीयेषु ॥४२॥ ॥॥ राम ॥ ॥ ॥॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥॥ राम ॥ ॥॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ रा॰
शां॰ टी॰
१६१

इयंति विघ्नतीति श्लोकेन तया प्रोक्तं ॥ अहं यच्च मम अस्ति तत्सर्वं प्रतिश्रुतमिति ज्ञानं नास्ति ज्ञानात् ॥ ३ ॥ मदेव
नाश्रुतं न भविष्यति । दृष्टिसमममत्रैव वस्तुं श्रीति ति भावः ॥ ४ ॥ यतः पूर्वं प्राचीनं समाहारं राज्ञा समदो यथा

इमामवस्थां संप्राप्तं दीनमार्तं प्रियाश्रुतं ॥ यदन्यत्त्वमसीत्तत्त्वं सनत्कुमारो धर्मो ॥ १ ॥ कौश
ल्येनैव मन्त्रज्ञः स तु राजपुत्रेण धीमता ॥ मुनिः कालकवृक्षीयः प्रत्युवाच महायशाः ॥ २ ॥ मुनि
रुवाच ॥ पुरस्तादेव ते बुद्धिरियं कार्या विजानता ॥ अनित्यं सर्वमेवेदमहं च मम वाप्ययं ॥ ३
यत्किंचिन्मन्यसेऽस्तीति सर्वं नास्तीति विद्धि तत् ॥ एवं न व्यथते प्राज्ञः कृच्छ्रामप्यापदं गतः ॥ ४
यद्धि भूतं भविष्यं च सर्वं तन्न भविष्यति ॥ एवं विदित्वा वेद्यत्वमधर्मः प्रमोहयते ॥ ५ ॥ यच्च पू
र्वं समाहारे यच्च पूर्वं परे परे ॥ सर्वं तन्नास्ति मे चैव तज्ज्ञात्वा कोऽनुसंज्वरेत् ॥ ६ ॥ भूत्वा च न भव
त्येव नष्टं भूत्वा च भविष्यति ॥ शोकेन नष्टेऽस्मिन् मामशोध्यं शोकं कुर्यात् कथंचन ॥ ७ ॥ क्व नु तेऽद्य पि
ता राजन् क्व नु तेऽद्य पितामहः ॥ न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेऽपि च ॥ ८ ॥ आत्मनो
ऽध्रुवतां पश्यंस्तांस्त्वं किमनुशोचसि ॥ बुद्ध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि ॥ ९ ॥ अहं च त्वं
च नृपते सुहृदः शत्रवश्च ते ॥ अवश्यं न भविष्यामः सर्वं च न भविष्यति ॥ १० ॥

न्याहितं यच्च पूर्वं परे ।
पूर्वस्मिन् राज्ञि तत्सर्वं तेन तव नास्त्येव तितन ज्ञात्वा सर्वत्र ममतां त्यजेदिति भावः ॥ ६ ॥ शोकं ध्यायता जनेन ।
वीर्यं ॥ कथंचन कथमपि न कर्तव्यः शोकः ॥ ७ ॥ आत्मनः देहस्य अध्रुवतामिति च्छेदः ॥ न भविष्यसि न स्थास्यसि १६१

198
15

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्विषान्तम ॥ यथा धार्मिकस्य कुलादिकं विषयमित्युक्तस्य कर्तव्यं पृच्छति ॥ धार्मिक इति ॥ धार्मिकस्य हीनस्य देवि

भीरुकस्य ॥ सततं च शत्रुनिबर्हणे रतस्य च चारकालविजयार्थं बृहस्पते ॥ चचार कालेविजयाय चारिहा ॥
कथं च शत्रून् हनन् धनुर्धरः ॥ २ ॥ इति वाक्यानि पर्यवेक्षितानि राजधर्मेषु ॥ युधिष्ठिर उ ॥ धार्मिको धार्मिकं संप्राप्य
राज्ये मंत्रैः प्रवाधितः ॥ च्युतः कोशाच्च दंडाच्च सुखमिच्छन्कथं चरेत ॥ १ ॥ भीष्म उ ॥ अत्रायं क्षेमदर्शी
यः इतिहासोऽनुगीयते ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४ ॥ क्षेमदर्शी नृपसुतः पुरा क्षी
णबलः पुरा ॥ मुनिं कालकवृक्षीयमाजगामेति नः श्रुतम् ॥ ३ ॥ तं पप्रच्छोपसंगृह्य कृच्छ्रामा
पदमास्थितः ॥ राजोवाच ॥ अर्थेषु भागी पुरुष ईहमानः पुनः पुनः ॥ अलब्ध्वा मद्विधो राज्यं ब्रह्म
न्किं कर्तुमर्हति ॥ ४ ॥ अन्यत्र मरणाद्दैन्यादन्यत्र परसंश्रयात् ॥ क्षुद्रादन्यत्र चाचारात्तन्ममा
चक्ष्व सत्तम ॥ ५ ॥ व्याधिना चाभिपन्नस्य मानसेनेतरेण वा ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च त्वद्विधः शर ५
णं भवेत् ॥ ६ ॥ निर्विद्य हि नरः कामान्नियम्य सुखमेधते ॥ त्यक्त्वा प्रीतिं च शोकं
च लब्ध्वा बुद्धिमयं वसु ॥ ७ ॥ सुखमर्थाश्रयं येषामनुशोचामि तानहं ॥ मम ह्यर्थाः सुबहवो नष्टाः स्वप्न इवागताः ॥ ८ ॥ दुष्करं
बत कुर्वंति महतोऽर्थांस्त्यजंति ये ॥ वयं त्वेतान्परित्यजामि ॥

जिगीषमाणस्य ॥ २ भागी भागार्हः ईहमा
नयतमानः ॥ ४ ॥ इतरेण शारीरेण ॥ ६ ॥ निर्विद्य निविरम्य ते कामा विषयभोगात् ॥ बुद्धिमयं वसु ज्ञानरूपं

॥ ४ ॥ शां० मो० ध० टी० २६

॥ ५ पृ

अनहानस्नेहकोशे चान ॥ २२ ॥ सहस्रेति स्वांडे अन्यत्र शारीकं शान्ताः निर्ममाः जनं हि मनःसका
ममात् । अभिनिस्यंदते प्रसवति ॥ २३ ॥ विधित्सा क्रियाणामनुपरमः तेन तस्य धनेन चसेकमुकंअ ।

अनहीनः पिवेवान्याम स्नेहोमनसो जननात् ॥ एतस्मात्कारणाद्देहनतुः स्वभूपोषवर्तेप
न ॥ २१ ॥ ईर्ष्याभिमानसंपन्ना राजन्परूपमात्रेण ॥ कश्चिन्न तथा राजन्मत्स्वी कोशलेपि
प ॥ २२ ॥ सहस्रं प्रियमन्येषां पर्यापितानां पिनाकिसा ॥ अन्यत्रापि मतीलक्ष्मीकुशलाभून
तेसदा ॥ २३ ॥ अभिनिस्यंदते श्रीहिं मन्यापि हि धनेजनं ॥ प्रियं च प्रत्रपौत्रं च मनुष्यायम
चारिणः ॥ योगधर्मविदो धीराः स्वयमेव त्यजंतु तत ॥ २४ ॥ बहुमेककं स्त्रकं हृष्टा विधित्सा
धनमेव च ॥ तथान्यसंत्यजंत्येवं मत्वा परमदुर्लभं ॥ २५ ॥ तं पुनः प्राज्ञरूपः संकल्पणा
परितप्यसे ॥ अकाम्यान्कामयेन शान्त्यराधीनानपद्रवान् ॥ २६ ॥ तान्तुद्धिमनुपजितानु
त्समेवतान्यरित्यज ॥ अनर्थाः प्रार्थरूपेण यथार्थाज्ञानयत्रणेण ॥ २७ ॥ अर्थायेव हि
केषांचिद्धनं नाशोभवेत्तु तत ॥ ज्ञानं त्यनतत्स्वविमनाप्रियमन्यः परीप्सति ॥ ॥ समाणाः
प्रियाकर्ष्यं दत्तकुर्योभिमन्यते ॥ तथा तस्यैहमानस्य समारंभोविनश्यति ॥ २८ ॥ कृ
च्छ्राल्लब्धमभिप्रेतं यदि कौशल्य नश्यति ॥ तदा निर्विद्यते सोर्थान्यतिमयत्नक्रमोनरः ॥ २९

३५
स्थिरं निसंगनवं नवमारंभेकुर्वाणं दृष्टा अनेयपाह्मनाह्नतंसंत्यजंत्येव ॥ ३४ ॥ उपद्रवानस्थिरान्

४९९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न प्रवृत्तेन संपद्वेणत्यागो न त्वं भव निर्वन्न मत्तं त्वं वा यथ त्वा दोत्याज्य मित्याह्रामी ति ॥२३॥ विद्याविद्यः तत
निर्ममत ॥२४॥ यादृच्छिकं प्रपन्नादागतं ॥२५॥ एतत्तेशा का श्रीपत्त्वे यथाल्लक्षेन कर्तय तज्ञीवन्नपी
थेत्त विशनिवर्णावे विशारदः शाश्वमानवा ॥ अर्धभोग हित्ते सवैमग्रितिशारवननात ॥२६॥
अपि चेन्म हतो वित्ता न प्रमन्नु च्यनसुहृव ॥ तेन त्वमेभिनन्तन्ना इवीन प्रियमानमनः ॥२७॥
अनागतं यत्र प्रेमेति विद्यादनिकोनं तपत्रमेमतिविद्यात ॥ दिष्टं वस्तोपहृतिमन्यमानाले
पंडितः स्तनमतोस्थानमाहुः ॥२८॥ अनाद्यास्तुपिजीवितिराजेचापन्नशासति ॥ बुद्धिपोरु
षसंपन्नात्त्वयानत्मापि कार्जना ॥२९॥ नचत्वंमिवशोचितिनस्पात्तमविमानुचः ॥ किं
त्वं तेनैव ते अयमत्त्वस्यावात्रुद्धिपौरुषे ॥३०॥ राजोवाच ॥ यादृच्छिकं सर्वमासीत् स्त्वं स्म
मितिचिंतय ॥ द्विपतेस वैमेव वंदकालेन महता हि ॥३१॥ तस्मैव द्विपमात्मस्वानसेव
तपोधन ॥ फलमेतनस्य यस्यापि यथा लभन वर्तयन ॥३२॥ मुनिरुवाच ॥ अनागतं
मतीतं च यथा तथाविनिश्चयात ॥ नानुशोचति को पात्यसर्वार्थेषु न थाभव ॥३३॥
अवाप्या न कामयत्र धोत्रात्तवाप्यानकदाचन ॥ प्रत्युत्पन्नाननुभवन माप्नुवन्नमना
गतान ॥३४॥ यथालक्तकयोगेन पत्रार्थे तत्त्वाको पात्यसंस्मृते ॥ कश्चिद्बुद्धसभावन प्रिया
हीनेन शोचति ॥३५॥ प्रमत्तादुन्नतस्तवता हीनभाग्या हि केमेति ॥ यो ना रागहेतेनिस्वल
पशुणमिपादृच्छिकस्यना शेनजीवेनासापयिशोकोनन च पनोत्यच्छः ॥३६॥ नमदृष्ये तेनैने से

रा॰ गीता ॥ ५० ॥

रामगीता ॥ ५० ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. भा.
शां. टी.
२००

त्रिशततमः॥ एवं दुर्बलस्य हीनस्य पदः परे निर्विन्नस्य निवृत्तिपरमैव श्रेयानिर्मुक्तं प्रबलस्य तनाहृश्रय

नैव जात्वलीकापाल्ली वृत्तिमेषितमर्हसि॥ नृशंसां ह्यत्र पापिष्ठां दुःखां कापुरुषोचितां॥५८
अपि मूलफलाजीवो रमस्वैको महावने। वाग्यतः संगृहीतात्मा सर्वभूतदयान्वितः॥५९॥
सदृशं पंडितस्यैतदीषादंतेन दंतिना॥ यदेको रमतेऽरण्ये यच्चारण्येन तुष्यति॥६०॥ महाहृ
दः संक्षुभित आत्मनैव प्रसीदति॥ एतदेवंगतस्याहं सुखं पश्यामि जीवितं॥६१॥ असंभवे
श्रियो राजन् हीनस्य सचिवादिभिः॥ दैवे प्रतिनिविष्टे च किं श्रेयो मन्यते भवान्॥६२॥ इ
ति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ मुनिरुवाच॥ अथ चेत्पौरुषं किंचित्क्षत्रियात्म
मनुपश्यसि॥ ब्रवीमि तां तु ते नीतिं राज्यस्य प्रतिपत्तये॥१॥ तां चेच्छक्ष्यसि मानेन कर्मणैव
करिष्यसि॥ शृणु सर्वमशेषेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः॥२॥ आचरिष्यसि चेत्कर्म महतो
ऽर्थानवाप्स्यसि॥ राज्यं राज्यस्य मंत्रं वा महतीं वा पुनः श्रियं॥३॥ यद्येतद्रोचते राजन्पुनर्ब्रू
हि ब्रवीमि ते॥ राजोवाच॥ ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोस्म्यहं विभो॥ अमोघोऽयमभवत्त्वया ५५
सह समागमः॥४॥ मुनिरुवाच॥ हित्वा दंभं च कामं च क्रोधं हर्षं भयं तथा॥ अप्यमित्राणि
सेवस्व प्रणिपत्य कृतांजलिः॥५॥ तानुत्तमेन शौचेन कर्मणा चाभिराधय॥ दातुमर्ह
ति ते वित्तं वैदेहः सत्यसंगरः॥६॥ ॥ निकृत्या त्यजयोपायं वक्ष्ये प्रध्याय यद्रम्यते अथ चे
दिति॥७॥ उपपन्नोसि योऽहं ते ॥८ विद्वेतनाशय ॥९॥ ॥ ॥ राम॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

विप्रणेपिनरव्यान॥५४॥बुद्धोकस्मिन्नापदेपमपद्॥कथमंप्राहनियच्छेति॥यथाक्रमेणान्वयः॥इंद्रियाणांनानि
गोपिहि जगन्नत्तस्मन्यकस्मुरनितेनापदांकस्मितनमस्फुटीभवतीतिभावः॥अन्येषामपीति॥सांदृष्टांतः॥५
प्रतिभावेष्वप्रचेयेषुप्राप्निस्हेष्टुदर्शनमात्रोन्मेयेषुप्रतिपत्तानविद्यते॥अप्रमायेष्वपदांतातः॥सर्वेवज्ञः

पथ्येमेकेभिपद्य्रोलेकस्याणाभिजनानराः॥ पदत्तस्तु विपिन्छेनानिर्विघेपुरस्तलौकिकानि॥५
जीवितेसत्यजनेनकपनेनाभपराजननाः॥नजीविताणोमन्यंतेपुरुषाहिपनाइति॥५४॥पण
नेषांकृपणतापप्रयतेघामत्रोहितो॥अथ वैजीवितेमोहादर्थेहिपिनुपाभ्रिनाः॥५७॥जीवेप
चविनायातेनमरणेजितंचजीवितैः॥संयोगेचवियोगेतेकोन्नुविप्रणपेन्मनः॥५४॥पनवा
पुरुषोराजन्नुहुम्भवापुनर्हेन॥अवशंपप्रनहातेपवतहिस्तान्कोनुसंहरेत॥५५॥अन्ये
षामपिनपंतिसुहृदस्यधनानिच॥पप्पणस्तुहाणमनुप्याणराजनबापदमात्मनः॥५५॥नि
यच्छयच्छसंयच्छइंद्रियाणामनोगिरः॥प्रतिषद्धानचाप्येषुदेवलेष्वहितेष्वपि॥५६॥
प्राप्निस्हेष्वभावेषुव्यपकृष्टेष्वसंभवे॥प्रत्तानतमोविकांतनहियानानु
शोचति॥५९॥अल्पमिन्छन...पलोमइदीनःसुनिष्ठितः॥ब्रह्म
चर्योपपन्नश्चनहियानेवशोचति॥६०॥

मानपदार्थोइन्द्रर्थः॥अपकृष्टेषुदेशतः॥कालतश्चव्यवहितेषुनीताजागृत॥हरस्थपदर्शनस्वभावेच
लातसमिनहियानान्नुशोचतिऽष्टानिष्टसंयोगवियोगेपातिनिसाधार्थः॥०६०॥ ॥॥ राम॥॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म रा
पा टी
२०१

आरंभात्निरोधांश्च महानदीवत ॥ १४ ॥ प्रतिकरिष्यतिमत्स्युपकारेणतत्स्यपनादिनउपकरिष्यति १
यमोयमांस्यांकोशातेयमति ॥ १५ ॥ फलस्यसर्वादेः ॥ अर्थस्यजयादेः मूलंकारणंकोशः ॥ अछिद्य
तिशोषयतः छेदंगच्छेत दैवजपादिकं ॥ १६ ॥ गच्छतिअवगच्छतिसिद्धार्थः कृतयत्नादिप्रयोजनः

आरंभाश्चास्यमहोतोदश्चरोंश्चप्रयोजय ॥ नदीवद्वीरोधांश्चवलवद्भिर्विकंप्यतो ॥ १७ ॥ उद्या
नानिमहाहाणिशयनान्यासनानि च ॥ प्रतिभोगसुखेनैवकोशमस्यविरचय ॥ १८ ॥ य
त्नदानेनप्रणाप्याश्च ब्राह्मणानन्नवर्तयतान ॥ ततोप्रतिकरिष्यतितभोदयतिद्वकाश्व
प्रसंसायपुण्यशीलः प्राप्नोतिपरमांगतिं ॥ त्रिविष्टपेपुण्यपतमस्थानंप्राप्नोतिमानवः
कोशत्यत्नमित्राणांवर्णोकोमलगाच्छति ॥ उभयत्रप्रसन्नस्यधर्मेचापमर्षवच ॥ १९
मूलाध्यमूलंसुछिद्येन्ननतेदैतिशात्रवः ॥ नचास्येमान्तुषकर्मदैवमस्योपवर्णय ॥ २०
प्रसंसायदैवपरः त्विप्रमेवतिनवयति ॥ याजयेनविस्तजितासर्वेस्तनविपुलयतो ॥ २१
ततोगच्छसिद्धार्थः पीड्यमानोमहावने ॥ योगपर्मेविदधुरणंकिंचित्स्योपवर्णये:
श्रुयीन्यागतुभूयतेक्वचिद्भुवक्षस्तामये ॥ सिद्धतोविपियोगनसर्वेशत्रुविनाशना ॥ २२ ॥ ना
गानस्थानमनुष्याश्च कृतकेरुपचानेय ॥ तेचान्यचवहवोदमयोगाःस्वचिंतिताः शा
महाजनपीमतसैनिवेदयत ॥ तस्यरिहारार्थंचवर्णयेत ॥ २३ ॥ तद्धाराराज्यंत्याजयेदिव्याहापीति

॥ श्रीमच्चसंक्षिप्तः २२ ॥

१०२

पाविप्रहताकर्मपुरेयोगकृताःकृता ॥ २२ ॥

वद्धीयोगोधनःस्याद्वैतस्यानामयेदिष्टिमागेः ॥ २४ ॥ ज्ञराः ॥
२०१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रमाणे विस्मासे प्रगृह्य मित प्रगृह्य भुजं तस्य वा हूस्थानीयो भविष्यतीत्यर्थः प्रगृह्य तत्कलात् हृष्टे वयं वानिनाम
नेभ्य मेत्रनिमर्दिनो ॥ ॥ स्वप्नाम्बुराणीति याहे शाब्दग्रहणाश्रा दृष्ट ग्रहणात्सौ कारादारकेन प्रगागोपल
क्षिवदीर्धतिमीस्तो ॥ ५ ॥ विलम्बिलम्बनेति प्रत्यपराजयो धीष्टवृत्तिमत्वाजन्तकेनानेपिविपरीतवाच्यानं

प्रमाणं सर्वं सम्मृते प्रगृह्य हस्तं च मविष्यसि ॥ ततः महापालो न्यायाहालपप्रसेपसनातनप्रचीन
वर्तमानः स्वयासो वेमपतामजितेन्द्रियः ॥ अभ्युदयाति चाल्मानमस्ता स्वपतिचप्रजाः ॥ तेनैव वर्त
शृतिमताश्रीस्वताचाभिसत्कृतः ॥ प्रमाणं सर्वं मते प्रगताप्रगृह्णमहन ॥ ५ ॥ ततः सुहृद
लब्ध्वामंत्रयित्वा स्वमैत्रिभिः ॥ श्रीन्तरं मेदयित्वा रौ निर्लविनेनतभेदय ॥ पौरैवास विदद्वा
त्वा बलमप्यस्यजातय ॥ ६ ॥ प्रलभ्या पमुभामावाः स्त्रियश्चाच्छादनानि च ॥ धान्यानि च
तिपानानि महार्हाणि चित्रवृहाणि च ॥ ७ ॥ पदातिगोमृगजातानि रथगोधाः फलानि च ॥
तेषु वसन्तयथानश्वपतत्पपप ॥ ८ ॥ ग्रचेयं प्रतिपक्षयाप ग्रहपैत्तणमहंति ॥ नत्वाते वि
मृतः कार्यः शाडुः स्वनयमिच्छता ॥ ९ ॥ गमम्सपरमामिनेवविषयप्रत्तसमनः ॥ मनस्सखेन

यष्टप्रसवैर्देहस्य ॥ १० ॥ अतिपेदस्थानेनतदकरोगो ॥ यमानप्रतिषिद्धयानिति ॥ ममशाडु पिति विर
नतेभवतितत्स्वामित्यर्थः ॥ ११ ॥ हेपरमश्रमित्रशाडुसमीपेयतकाकीपेश्याचरणम्भ काकस्य
तेषामिमेयथमाः क्रमेण नित्यजागरूकत्वमपवर्वाकितनवैरित्ततत्वानितेः ॥ ३ पायेः मित्रधर्म

काकीपैमित्रधर्ममनर्थकैः ॥ ५ ॥

मज्जत्स्वेव लघुप्रभोमाइन्वक्षितिपरदूषणतोद्गताः ॥ १४ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.रा.
मा.टी.
२-२

गणानशत्रुसंघातन॥१९॥अस्मात्प्रतिप्रन्नचिंतं॥२०॥यदोजननःशत्रुजननःभोजनात्स्तामथेयः देवपदेहयामामेवप्र

धर्मात्मनोनेक विलोकेलोकेनान्यास्ति शैदृशो॥महात्मा राजपुत्रोयंसतांगर्भमनुष्ठितः॥२१॥
स्वसंगृहीनेस्त्वेवयत्नयाथमेयदोगमः॥संसेव्यमानःपात्रैस्तदत्तोपान्नतागणान॥४॥यद्य
यंप्रतिबुद्धात्मा स्वकर्मन्त त्रियस्यतन॥जिगीषमाणत्मापुत्रो पित्र्यपेतामहेपदे॥५॥नचेयं
प्रतिबुद्धात्मा विजीगीषुभ्रर्ते स्थितः॥अप्रबुद्धेवलियो गात्मैवशेत्रुरु हिते स्थितः॥६॥सत्तवधर्म
मेवत्स्वाहिंवालोभमसांप्रतं॥नचकामान्नचद्रोहात्स्वधर्मेहानमर्हसि॥७॥नैवनित्यन्तय
स्तानन्नैवनित्यंपराजयः॥तस्माद्रीजयितन्यस्त्रभोक्त्वयपराजनः॥८॥आत्मन्यविचस
न्नरणात्रुभोजयपराजयो॥निःशेषकारिणांतात निःशेषकरणाद्भ्रु॥९॥इत्युक्तःसत्युवा
चेदंवचनंब्राह्मणर्षभं॥प्रतिपूज्याभिमात्कत्स्यपूजाहमनुमान्यच॥२०॥यथाब्रयान्महा
मात्रोयथाब्रयान्महाप्रज्ञः॥श्रेयःकामोयथाब्रयाडुभयोर्वानतत्क्षमं॥२१॥यद्यद्वचन
मक्तोस्मिकरिष्यामि चतत्तथा॥एतद्विपरमंश्रेयोनमेत्रास्ति विचारणा॥२२॥ततः
कौशल्यमाहूयमेथिलोवाक्यमब्रवीत॥धर्मतोनीतितश्चैवलोकस्यविवि
विजितोमया॥२३॥अहंत्वयाचात्मगुणैर्जितःपार्थिवसत्तम
आत्मानमनवज्ञायजिनवद्वर्ततोभवान॥२४॥

202

२-२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निष्ठैकपदं च कर्म निष्ठो यस्मिन् स्थितो स्य समाप्ति न पापमाह न निष्कर्म्येत्यादिना ॥४॥ वोपवयोः न

राज्ञो चाच ॥ न निष्कर्म्यानं देश नच स्वं निष्ठा मिजो विते ॥ नापमीषकानिष्ठे एमर्थो स्तमहतो ख
हं ॥ ॥ पुरस्ताद्देवभावनमथेन स्पव निते ॥ पन्त मोना भिषाके तं पेन क्रन्तं दहतंभवेत ॥२॥ प्रान्त
शा स्पन पर्मणो लाकेरयस्मिन जिज्ञो विपुः ॥ नाहमेत दल कातेने तन मपुपपद्यते ॥३॥ पुनिह
उपपन्नान्ते मनेन यथा हांत्रिपभावस्त ॥ प्रकन्यासु पपमा सितु ज्ञा वाचहदशेन ॥४॥ कमयो रवता
मर्थे पतिष्ठन च ॥ मस्वंवाक दिष्णामि पामन्ते स्त्र्च पायिने ॥५॥ नाहशेहि ज्ञो लेजानमन्तर्या
संवहूस्यन्तो ॥ प्रमात्य कोनकुर्वीन राज्यप्रणपकोविदे ॥६॥ पल्लप्रच्याविनो राज्याद्यमने चो
त मंगनं ॥ आन्दशं सेन न्हेनन त्रिशेश्रं मिजो विदुं ॥७॥ आगे नाम दृष्टा न वैदेहः मनपसंगर
श्रष्टाहन निया स्यामि तत्व रिष्यासि संशयं ॥ ८ ॥ नन आहृ यवै देहं मां निवेचन मवबीन ॥ प्रये
राजज्ञोलेजानो विदिता भ्यंनरो मम ॥९॥ आदर्शो व श्रुद्धात्मा शास्त्रदंशु इमापया ॥ नासि
न्यथा मिप्न जिनं मवंतो मेपरीहितं ॥१०॥ तेन नं नेसं हिरे वालं विमर्शेसि
न्यथामयि नराज्यमन मात्ने नपाकं शास्त्रमपिपहं ॥११॥ प्रमा
नः मुरणं नस्यादुद्धिं संपन्न एव वा ॥ नाभ्यां चैवो भयेन
जन्म पपराज्य प्रयोजनं ॥१२॥ ॥ राम

स्याविदेहस्य ॥ ४ ॥ नादशे राज्ञानेन लब्धा प्रमाकर्म
कोन कुर्वीन अपितस सैवापिमादश : कुर्वीते वेत्पर्थं ॥ ५ ॥ उक्तमेमहत्त ॥ ७ ॥ नाभ्यां शासंबुद्धिं भ्यां शभ्यं लोक

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ग.
शां. टी.
२.३

203

एकोनाज्ञालो भेद्योग्नेः ॥ गणस्कन्दाः सम्भोग नदद्वातीत्यमर्थेह्यग्ने ॥ १५ उत्तरेत्तं गगणगाज्ञानगुप्रकर्षे

भेदम्नलोविनाशोहिगणानामुपलदये ॥ मेत्रमेवगणेडः देवहूनामितिमेमति ॥ ३ ॥ एन
दिक्षाम्यहंश्रान्तेनितिविलेनपरेतप ॥ यथाचतेननभिद्यंलञ्चमेवेदपार्थिव ॥ ४ ॥ अंगम उ
गणानांचक्रलानांचराज्ञामरतमतम ॥ वैरमेरापनावर्तालोभामर्षानरोपप ॥ ५ ॥ लो
भमेकोहिहृएजेततोमयमनेतरं ॥ तोलयाच्छपसंपुज्ञावन्पान्यचविनाशितो ॥ ६ ॥ वार
मेत्रवलादानेः समदानविभेदनेः ॥ तयक्त्रायमयापीपेः कर्षयंतीतरेतरं ॥ ७ ॥ तस्माद्या
नेनभेदोत्तेगणाः संघातवृत्तयः ॥ भिन्नाविमनसः सर्वेगच्छंत्यरिवशंभयान ॥ ८ ॥ भेदेग
णाविनश्युर्हिभिन्नाः स्वजयाः परैः ॥ तस्मात्संघातयोगेनप्रयतेरन्गणाः सदा ॥ ९
अर्थाश्चैवाधिगम्यंतेसंघातबलपौरुषैः ॥ बाह्याश्चमैत्रींकुर्वंतितेषुसंघातवृत्तिषु ॥ १०
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसंतिशुश्रूषंतः परस्परं ॥ विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधंतिसर्वशः ॥ ११
धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्चस्थापयंतश्चशास्त्रतः ॥ यथावत्प्रतिपश्यंतोविवर्धंतेगणोत्तमाः ॥ १२
पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णंतोविनयंतश्चतान्सदा ॥ विनीतांश्चप्रगृह्णंतोविवर्धंतेगणोत्तमाः ॥ १३
चारमंत्रविधानेषुकोशसंनिचयेषुच ॥ नित्ययुक्तामहाबाहोवर्धंतेसर्वतोगणाः ॥ १४

ति ॥ ३ ॥ संघातयोगेनेएकमत्यप्रयोगेन ॥ १० ॥ निवृत्ताभिसंधानाः विग्रहदिनसंधाः ॥ ११ ॥ २.३

पुनः कालत्रन्दांश्च पंचमातमः। गणाख्नतत्तुमः न्यपूर्वोक्तमनवद्दानिर्देशलोति ॥ ४ ॥ स्त्रीणस्यग्रहलोहनिजी

नावमन्यामिनेवृद्धिनावमन्येचपेहवे ॥ नावमन्येन्यामितिनिनवद्धन्ततोभवान ॥ २७ ॥
यथावन्नजिनागजननग्रहगतातिमम्येत ॥ ततः संपृच्छतो विप्रविभुसेतो जगमुनगरहान ॥ २९
वैदहारथकोयालम्भवेपणगहमजम ॥ पाद्याद्यर्घ्यं पुरोहिते पूजाद्दैप्रत्यग्रजयेन ॥ ३० ॥ दहोद
हिन्नरचासैरन्नानि विविधानि च ॥ एषराजोपरोधमानिस्वोजयपरानय ॥ ३१ ॥ तिरानय
यानिपवानिगु ॥ ब्राह्मणतत्त्रियविशांशूद्राणां च परंतप ॥ धर्मेहुतच विनैव
विनैव स्वमुणपाः फलानि च ॥ ३२ ॥ यानानंचैकाशंचैकाशंचकाशमजनेनेनयः ॥ अमान्यगु
णहतिश्रग्रकृतीनांचवद्धेन ॥ ३३ ॥ षाड्गुण्यगुणकल्पश्रेनाहितिलेथवच ॥ परिस्वानेच
डसलक्षणचसतामपि ॥ ३४ ॥ समर्हानाधिकानांच यथावल्लक्षणं चतत ॥ मध्यमस्यच
तल्पर्थेययास्थेपविवर्द्धना ॥ ३५ ॥ द्वीणग्रहणाहतिस्रुयथापर्मेप्रकीर्तितं ॥ लघु
नादेशानुरूपेणप्रयोगेनभारत ॥ ३६ ॥ विजीगिषोस्तथातन्त्रंसक्तंचैव
तथैवच ॥ ३७ ॥ गणानांवृत्तिमिच्छामि श्रोतुमतिमतोवर ॥ ३८ ॥ यथा
गणः प्रवर्द्धते न भिद्यते च भारत ॥ अरींश्चाविजिगीषन्ते

विकाच ॥ लघुनाहगमेन आदेशान्रूपेणउपदेशात्मकेन ॥ ३९ ॥ गणानांश्रूरजनलोमानां ॥ ४०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कीर्तिश्च धनानि तरां तच धर्मो न शक्यं नानन्दं स्वर्गादिकानशक्यं धर्मो नाहं ॥ महाराज नित्यादिना ॥१॥ इत्याकर्ण्य ॥२॥ श्री
युधिष्ठिर ॥ महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ॥ किंस्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतं ॥
किं कार्यं सर्वधर्माणां गरीयो भवतो मतं ॥ यथाहं परमं धर्ममिह च प्रेत्य माप्नुयात् ॥२॥ भीष्मः
मातापित्रोर्गुरूणां च पूजा बहुमता मम ॥ इह युक्तो नरो लोकान्यशश्च महदश्नुते ॥३॥ यच्च
तेभ्यनुजानीयुः कर्म तात सुपूजिताः ॥ धर्म्यं धर्मविरुद्धं वा तत्कर्तव्यं युधिष्ठिर ॥४॥ न च तैरभ्य
नुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ यं च तेभ्यनुजानीयुः स धर्म इति निश्चयः ॥५॥ एत एव त्रयो
लोका एत एवाश्रमास्त्रयः ॥ एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोग्नयः ॥६॥ पिता वै गार्हपत्यो
ग्निर्दक्षिणः स्मृतः ॥ गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी ॥७॥ त्रिष्वप्रमाद्यन्नेतेषु त्रीँल्लो
कान्विजेष्यसि ॥ पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरं ॥८॥ ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नि
यमेन तरिष्यसि ॥ सम्यगेतेषु वर्तस्व त्रिषु लोकेषु भारत ॥९॥ यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सु
महत्फलं ॥ नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नीयान्न दूषयेत् ॥१०॥ नित्यं परिचरेश्चैव तद्वै सुकृत
मुत्तमं ॥ कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान्प्राप्स्यसे राजसत्तम ॥११॥ सर्वे तस्यादृता लोका य
स्यैते त्रय आदृताः ॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः
॥१२॥ राम ॥ राम ॥

२०५

तिशयेत्भोगेषु क्रियास्त्वास्यस्यापि कंचनदर्शाये ॥१२॥ ॥ राम ॥ राम ॥ ॥ २०४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शाक्ता न शूरा न कुमहोत्साहा कर्मसु स्थिरयोरुयानं॥ मानयेनमदानन्त्या विवर्द्धनेणण
न्तय॥२०॥दूरतेनसुशूराञ्च शास्त्रज्ञा शास्त्रपारगा॥ कुच्छ्रात्मापन्नमेमृदानगणाः
संतारयंतीत॥२१॥क्रोधोभेदाभयंदरः कर्षणोनिग्रहेभयः॥ नपनपविवर्णसंध्योगणान
भरतसतनस॥२२॥तस्मात्मानमर्णपितत्यालगणान्नृणा: प्रधानतः॥ लोकपात्रास्मभाय
ताभयसीतेश्रपृथिव॥२३॥मेकमुत्रि: प्रधानेषु चारस्त्रामित्रकर्षणा॥ नगणाः कृतन्द
शोमेच्छ्रीतमहतिभारत॥२४॥गणान्तु भेलसंभूयकार्येगणाहितेमिथ॥ पृथग्
गणस्यभिन्नस्य विततस्यततोन्यथा॥२५॥ अर्थाप्रत्यवसीदंतितथापालथाभवति
च॥ तेषामन्योन्यभिन्नानांस्वशक्तिमनुतिष्ठतां॥२६॥ निग्रहः पंडितैः कार्यः क्षिप्र
मेवप्रधानत॥ कुलेषुकलहाजाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिता॥२७॥गोत्रस्यनाशंकु
र्वंतिगणभेदस्यकारके॥ आभ्यंतरंभयंरक्ष्यमसारंबाह्यतोभयं॥२८॥ आभ्यंतरंभय
राजन्सद्योमूलानिकृन्तति॥ अकस्मात्क्रोधमोहाभ्यांलोभाद्वापिस्वभावजात
अन्योन्यंनाभिभाषंतेतत्पराभवलक्षणं॥ जात्याचसदृशा: सर्वेकुलेनसदृशाः
तथा॥२९॥नचोद्योगेनबुद्ध्यावारूपद्रव्येणवापुनः॥ भेदाच्चैवप्रदानाच्चभिद्य
तेरिपुभिर्गणा:॥३०॥तस्मात्संघातमेवाहुर्गणानांशरणंमहत॥३१॥इतिराजधर्मेषु

म. भा.
शां. टी.
१०९

205

नाद्रियंते येते प्रत्यासन्नाः विपर्ययेण विशीर्णा न शोभंते ॥२३॥ अनिर्देशेन वित्तेन गणनं निर्देशा

विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियंते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां पापं भ्रूणहत्याविशि
ष्टं नान्यस्तेभ्यः पापकृदस्ति लोके ॥२४॥ यथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोप्य
र्चनीयाः ॥२५॥ येन प्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितं ॥ मातृतः पितृतश्चैव तस्मा
त्पूज्यतमो गुरुः ॥२६॥ ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयंते पितृभिः सह ॥ पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मा
त्पूज्यतमो गुरुः ॥२७॥ केनचिन्न च वृत्तेन ह्यवज्ञेयो गुरुर्भवेत ॥ न च माता न च पिता ता
दृशौ यादृशो गुरुः ॥२८॥ न तेवमानमर्हंति न तेषां दूषयंत्कृतं ॥ गुरूणामेव सत्कारं
विदुर्देवा महर्षिभिः ॥२९॥ उपाध्यायं पितरं मातरं च येभिद्रुह्यंति मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां
पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके ॥३०॥ भृतो वृद्धो यो न बिभर्ति
पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मातरं च ॥ तद्वै पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लो
के ॥३१॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः ॥ चतुर्णां वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रु
मः ॥३२॥ एतत्सर्वमनिर्देशेनानुक्तं यत्कर्तव्यं पुरुषेणेह लोके ॥ एतच्छ्रेयो नान्यदस्मा
द्विशिष्टं सर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तं ॥३३॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजध
र्मेषु ॥

मातापितृगुरुपूजाप्रशंसायामेकोनत्रिंशत्तमोध्यायः ॥१०॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

जातिजन्म॥ ९ अवधेतिमाडुः चाकृतः नवधानामप्रितेषां प्रवर्तकत्वात्ते प्रपराधिनोपि पितृ॰
मातृगुरवः। अवचेपनराजानमिवनेनतहपवंतिराजाहि वधानामवधेड्यानितहस्त्राचेथः प्रमाप

नचान्येनपरोलोकस्तस्यचेवपरंतपः॥ अमातितानिमामेवयस्मैतेनर्थस्तपः॥ ३॥ न
चास्मिन्नपरेलोकेपशालस्यप्रकाशते॥ नचान्यदपिकल्याणंपरत्रसमुदाहृतं॥ ४॥ ने
भ्यएवहिनत्स्वंवैकृत्वाचविसृजाम्यहं॥ तदासीत्तेषाम्गुणंमहत्स्वगुणमेवच॥ ५॥ तस्मान्
मेसंप्रकाशतेत्रयोलोकाप्रपिहिः॥ दृश्यैवमसदाचाग्निस्त्रिधानीतिच्यते॥ ६॥ दृष्टा
चार्येनुपादायञ्चपाध्यायानुपितादशः॥ पितृन्दशातमातेकासर्वोवापृथिवीमपि॥ ७॥ गु
रुत्वेनातिभवतिनास्तिमातृसमोगुरुः॥ गुरुर्गरीयान्पितृतोमातृतश्चेतिमेमतिः॥ ८॥ उ
भौहिमातापितरौजन्मन्येवोपसृज्यतः॥ शरीरमेवसृजतःपितामाताचभारत॥ ९॥
आचार्यशिष्टायाजातिःसादिव्याजरामरा॥ अवध्याहिसदामातापिताचाप्युपकारिणौ
नसंदुष्यतितत्कृत्वानचैतेदूषयंतितं॥ धर्माययतमानानांविदुर्देवामहर्षिभिः॥ १०॥
यस्तावृणोत्यवितथेनकर्मणाकुर्वन्नमृतंसंप्रयच्छन्॥ तंवैमन्ये
तपितरंमातरंचतस्मैनद्रुह्येत्कृतमस्यजानन्॥ ११॥ ॥

दुष्टानामपिपिता दीनांपालनापपतः
मातानांयतमानान्देवाप्रयान्तुग्रासात्येनविदुः॥ १२॥ आहूणातिप्रन्नरक्षतिकर्मणाप्रवचेन

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सुदुर्लभो विवेकः मनुष्यभवे लब्धोऽप्यवस्थिते निस्तीर्णोऽसि ॥६॥ प्रभवोऽभ्युदयः अहिंसाप्रवीणं धारणं
सरलत्वं शनैश्चयेंधनसंस्पृष्टान्तःकरणेन वान्दुजीवानां धार्यते भवति स धर्मः स्यादहिंसाविभिः प्रभवेति ए
क्रान्तिनिष्ठाकोऽर्थः सर्वोऽपि धर्मः स्वरूपेण रूपेणादेः धर्मत्वाभावात् ॥ फलतोऽपि च यत्र कर्मनाऽनर्थेनानु
बध्यते ॥ केवलं प्रीतिहेतुत्वात् इमे धर्मः इति कथ्यते ॥ श्रुतिवचनात् स्वरूपेणादिफलस्य पराच्छेदवर्णादेर
नादेशोऽयमुत्तरप्रश्नोत्तरे धर्मः सुदुर्लभः ॥ दुष्करः प्रतिमोऽयोऽन्तेन केनापि रम्यवपुषि ॥६॥
प्रभवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ॥ यः स्यात्प्रभवसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥१॥ धा
रणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः ॥ यस्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥२॥
अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं ॥ यः स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः ॥२॥
श्रुतिर्धर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः ॥ न च तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते ॥३॥
येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कस्यचित् ॥ तेभ्यस्तन्न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चयः
अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकूजेत्कथंचन ॥ अवश्यं कूजितव्ये वा शंकेरन्वाप्यकूजना
न ॥५॥ श्रेयस्तत्रानृतं वक्तुं सत्यादिति विचारितं ॥ यः पापैः सह संबन्धान्मुच्यते शपथादपि
नर्थेनाऽकुशलत्वमेव धर्मे इत्यर्थः ॥ सर्वैरपि नाद्यापि विधीयते धर्मे तेन नोद्यते ॥३॥ यः इति ॥ अन्यायेने
ति स्पष्टः ॥ बुभुक्षितेभ्यो अभ्यो यापनिकं न तापयेत स्थितम्यज्ञो हृवर्तय ॥४॥ अकूजनेनेति चोरेभ्यः
पनिके सत्यं नवदेत ॥ अवतामोक्षाभावेन वेलानिशापणपूर्वकमपि वेदनार्हं पास्यलेन्मतदोषा २०९

206

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कथं स्यात्स्तयोधर्मोपधर्मैरूपते हिंसाः हिंसाप्रुक्तयोस्तयोर्वैपरीत्यदर्शनात्तत्वाप्रश्नस्य॥ १ इभमेत्स्याग त्वग्निडक्षरऽन्याहसत्यमिति लोकानेसमाविशः॥ २ ताहशस्तस्मान्त्रयोसत्यमनृतानन् वालेनाडम ते॥ पत्रविषयेऽर्हिसोपकारादोस्त्यत्रैते हिंसंतन्तिप्रुक्तो। नेसत्यान्नयतेबद्धपकामप्रधानेनिर्णीतन्यमे। वितत्त्वति॥ ३॥ अथ पस्यचाणावचनप॥ सर्वाणाणिवधापोपनसत्त्वपातवलोकः आद्यः हिंसैषसभावो।

युधिष्ठिर॥ कथं धर्मे स्थातुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत॥ विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ॥१
सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः॥ तयोः किमाचरेद्राजन्पुरुषो धर्मनिश्चितः॥ २॥ किं
स्वित्सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्म्यं सनातनं॥ कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेनृतं वदेत्॥ ३ भी
ष्म॥ सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं॥ यत्तु लोके सुदुर्ज्ञातं तत्प्रवक्ष्यामि भारत॥ ४
भवेत्सत्यं न वक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्॥ यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं चाप्यनृतं भवेत्॥ ५॥ तादृ
शो बध्यते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितं॥ सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित्॥ ६॥ अ
प्यनार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽपि सुदारुणः॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव॥ ७॥ किं
माश्चर्यं च यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित्॥ सुमहत्प्राप्नुयात्पापमापगायामिव कौशिकः॥ ८

पित्संगेनगामेति कर्णपर्वे कथानं सेपेपा॥ ७॥ मूढकर्णपर्वोक्तः सत्यवादी चोरेभ्यः सत्यवचनाभिमा नितान्मार्गेमनुपदिश्य कार्यद्का स्यातिनवान्॥ अप्रेत्योधर्मविनेनत्य॥ कौशिकउलूकः गंगातीरस्थ दृहवासः सर्पिणापाश्याशिनात्मपरातिविभिनास महत्सुण्यमापतद्भेदनेत्रनीतानाविधाणस्यौगण्ह

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.भा.
शां.टी.
२०७

यनमेवत्रेयोमधर्मस्त्वमर्थः ॥ १४ ॥ मासंगमः संगमात्कामोपि तत्रद्वेहेतुर्यनेति विप्रयोजनं वियोगः ॥ यनदपि पापाङ्कवे
तोन्यर्थं ॥ २२ ॥ अधर्मेति पापानां पापिनां मध्येवाच्यमुपदेशमाह ॥ कश्चिदपि नास्ति किंतु सर्वं धर्मस्य वचनेषा

सर्वो पापे निहंतव्यः पापानि कृतं जीवतः ॥ यत्र स्मिन्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ॥ २३ ॥
अविषयस्य स्वभावान्यानि कृत्यापतनं गतः ॥ स्मृताः दृष्टमनध्यं मापयथा प्रेतालयं वच ॥ २४ ॥
निर्धनात् तपसा हीनात् सर्वैः सहसंगमः ॥ यतनाशाय वर्तते जीविताद्धि प्रयोजनं ॥ २५ ॥
अधर्मेरो चलं तापस्यं इति वाच्यः प्रपत्तनः ॥ नकश्चिदस्ति पापानां धर्मः स्येषां निश्चयः ॥ २६ ॥ न
श्यागते चयो हत्यां नासौ घायन लिप्यते ॥ स्वकर्मणा हतं देहं निहन्ता एव सहत्यते ॥ २७ ॥ तेषु यः
समर्थः कश्चित् कुर्वीत हननं तु द्विषु ॥ यथा काकश्च गृध्रश्च तथैव पापिनो वन ॥ २८ ॥ कृत्वे
देहविमोक्षं तेभवंते नामपापा निषु ॥ २९ ॥ यस्मिन्यथा वर्तते यो मनुष्यः स तस्मिंस्तथा लर्दि
नवधर्मः ॥ मायाचारो मायया वाधितव्यः साध्वाचारः साधुना प्रत्युपेयः ॥ ३० ॥ इति राजधर्मे
पाति विदुर ॥ युधिष्ठिर ॥ क्रियमाणेषु भूतेषु तेषु लोभादिकेन तु लतः ॥ दुर्गाण्येव नितरेकेन त
ते ब्रह्मन् पितामह ॥ १ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ॥ वर्ततेसं
यतात्मानो दुर्गाण्येव तरंति ते ॥ २ ॥ निश्चयः ॥ अधर्मकोटिस्कृशणाभावाद्धिंसाशयः ॥ २९
नयेति सार्द्धः समर्थं एतान हन्ति ध्यामी निव्रतं पाश्चिकोयन ॥ नारदशानावेपुण्यमलोतिभाव ॥ ३२
अष्टशतम ॥ क्रियमाणेषु भूतेषु पाणिपु दुर्गाणि तारि तराणि ॥ १ ॥ २ ॥ राम ॥ २०७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेतिनेभ्यः स्तेनेभ्यः अपि देहं तथैव ॥ ॥ न तु सांख्ये । यदा धनं न ददीयश्रेयो मदीयः लाभस्तु भाभ्यां विभक्त
गृहस्थः इति नियम पूर्वकं प्रवृत्ते न्यमतौ चौर्य दिनाय धनं नाशः स्यात् ॥ न हस्तगत मार्गः श्रूयमाणास्य पूर्
तेर्यथेरा धनं दाप्यक राणां न धनमाप्नोतिमिच्छति ॥ चेतनस्य वाक्य सम्यक् स्त्र दिपत्यर्थं संख्याद्यर्थ
माहृताः स्मृति णाश्चाचे च क्रयो गय वचान् क्राशानेतु ष्या णिपार्थ पतीत्यत्र निश्चय वा दिनात

न तेभ्योऽपि धनं देयं शाको स तिकश्चित् च न ॥ पापेभ्यो हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥ १०
स्वशरीरेण परोधेन धनमाप्नोतिमिच्छति ॥ सन्त सप्रति पत्यर्थं व भवः सातिशयः कृ चित् ॥ ११
मनः कानन्तत्व द्वाकर सर्वेनन्त न वादिनः ॥ प्राणान्यपि विवाहे च व न क्षम सन्तते भवेत् ॥ १२
ग्रंथस्य लक्षणार्थोय परेषा धर्मकारणात् ॥ परेषां सिद्धिमाकोतनमेव स्याद्धर्म मिनकः ॥
प्रतिग्रहस्य प्रदानस्य सत्काराज्य वलाकृत ॥ यः कश्चिद्धर्म समयान्तस्तु स्वनाथधर्मसाधन ॥
नः ॥ देश्येनेवमसहतन्यासि प्रस्थान समाश्रितः ॥ ११ ॥ च्युतः सत्यवधर्मभ्यामानं च धर्मं माश्रि
नः ॥ श्रातः स्वधर्म मन्त्र ज्य न मिच्छेदुपजीविनः ॥ १२ ॥

यदाधम धर्मिधनवान् ॥ उत्तमर्णात्कहीणान्त
द्दण्मन्ते नदाधायेत्याहुः प्राणीति ॥ १३ ॥ अहं धनस्थले वेषांतरेणापि परकीयमर्थं गृहीतं दित्याह
र्थस्येति ॥ २ ॥ यदि तु गृहीक्तं विषयेण क्लाभालाभो सेमाजभाभ्या विभज्य ग्राह्यमिति प्रतिस्मृतं नद
नाशितोः र्थोः धर्मत्व यथाभागं प्रदानम् ॥ अथवा कारी धनानेन कारी अथ प्रमाणो लाभ लाभकृ न
करोत्यानासीकृत्यो प्रलाभ देन कर्म कारोतिन न नष्टमपि धनं नष्टमिति वर्द्धति च तत्राहुः पुनरिति २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म.भा.
शां.टी.
२९

यात्रार्थं जीवनार्थं ॥२९॥ तव च हिते स्थितः ॥ ३०॥ ॥ ॥ ॥

येषां न कश्चित्त्रातास्ति न त्राता नैति हि कस्यचित् ॥ येषां मान्यसमो लोकोऽङ्गौ एष जितं ते जिते ॥१६॥
परं ब्रह्म यानं तत्त्वेति येषां नः पुरुषर्षभाः ॥ ग्राम्याद्यर्थान्निवृत्तास्तु ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥१७॥ सर्वान्
देवान्नमस्यति सर्वेषु ये मामुभ्यः शृण्वते ॥ ये शब्दपानाशक्तास्तु ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥१८॥ येन मा
नितं लिङ्गं तिमानयं तिनये यजन्ते ॥ मान्यमानान्नमस्यन्ति ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥१९॥ ये च ब्रा
ह्मणि ज्ञाने तितीर्थानि तिर्यक्प्रजाप्तिनः ॥ भविष्यन्ति मनुमात्र ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥२०॥ ये क्रोध
मनेयष्ठं ते त्रिगुडान्नशयनिव ॥ न च ज्ञाप्यन्ति भूतानां ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥२१॥ सर्वधर्मा
चरणे नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ॥ नमस्यन्ति सदा च ङ्गौ जितं ते जिते ॥२२॥ यात्रामात्रं तु ये
षां तानार्थं च मैथुनं ॥ वाक्स्तम्भवचनार्थाय ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥२३॥ ईश्वरं सर्वभूता
नां जगतः प्रभवाप्ययं ॥ भक्ता नारायणं देवं ङ्गौ एष जितं ते जिते ॥२४॥ य एष पद्मपत्राक्षः
पीतवासा महाभुजः ॥ सुहृद्भ्रातां च मित्रं च सर्वेषां च तथाच्युतः ॥२५॥ यः कामान्स कला
लोकान् च स्मन्त्परिवर्तयेत ॥ उक्तं न प्रभुर्विज्ञात्मा गोविन्दः पुरुषोत्तमः ॥२६॥ स्थित
तः प्रियहिते जिष्णोः ॥ स एष पुरुषोत्तम ॥ राजन्तव च दुर्द्धर्षो वैकुण्ठः पुरुषर्षभः ॥२७॥ १९

विषया निषयो निद्रिया ॥ ३ ॥ उच्चमाना निच्चमाना ॥ ४ ॥ वज्रसाचिता: संतोषोज्ञ्ञनं निगद्यते ॥ ८ ॥ ९

ये दंभा ज्ञाचरंति सम ये यशं ह निःसंशयतः ॥ विषयाश्च निरहंत्ये दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ३ ॥ मूर्खा हृष्टौ

च्यमानो येन हिंसति च हिंसिता ॥ प्रयच्छति नयाचेत दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ४ ॥ वा सर्वस्य त्रिपिष्ठितं

नित्यं सर्वबालरूपका ॥ नित्यं सत्यमायशीला दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ५ ॥ माता पित्रोश्च यः रक्षति

वर्तते धर्मकोविदा ॥ वर्तुपतिं टवात्सल्ये दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ६ ॥ यः पापं न कुर्वंति कर्मणा

मनसा गिरा ॥ निक्षिपंत्यधर्मं तु दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ७ ॥ ये न लोभात्प्रमस्थानराजानो वसं

सांनिता ॥ विषयान्न निशं निदुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ८ ॥ ये श्रुत्वा वेदं तंत्रं [illegible] ये

श्रियो ज्ञपरा संतो दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ९ ॥ आहवे पुत्र ये मृत्युमश्रुते कामरूपं स यशेण

जयमिच्छंति दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ १० ॥ य वरक्षी हृत्संस्थाने प्रमाणत्यागे च पुरस्थितो ॥ ... प्रथा

एकाले भूतानां दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ ११ ॥ कर्माण्यत्र जहत्कार्या नित्यं भावाचरन्ने तं ॥ येषाम

र्थोश्च संदद्भाद्दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ १२ ॥ अनयायचप्रियप्रीत्याध्यायेन हृत्कर्तं ॥ तपोनिष्ठा

स्तनयोद्दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ १३ ॥ मतमध्यान्न स्थिता को मार ब्रह्मचारिणः ॥ विद्यावेदव्रत

स्नाता दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ १४ ॥ ये च संशोक रजमं स्थानतमसहृदय ॥ सत्वेस्थिता

महात्मानो दुर्गाण्येव निगद्यते ॥ १५ ॥ ॥ राम ॥

अक्रहृवार्थो निग्रदंभार्थोनि ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ ॥ १४ ॥ ॥ ॥ १५ ॥ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
शा. टी.
१.६

विप्रतिपत्तिर्विपरीता बुद्धिः ॥ ९ ॥ प्रकृतेः ॥ ४ ॥ अनुबन्धपरिणामे ॥ ४ ॥ अप्रत्ययः अमनोषतेन ज्ञाता ॥ आ
वश्यत्वं विन्द्यन्नेरोद्देशो चेवर्तितं न मिच्छामि ॥ ३ ॥ विप्रतिपत्तिलेयदानं विपातापानः ॥ ३ ॥ न
न्यमानो भवाम्यामि भोज्यं द्वास्याम हे वयं ॥ भुक्त्वा शोचयरित्यस्य पद्धिभुक्तेन दत्तम ॥ ९ ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः ॥ मधुरैः प्रस्तैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरतिष्टुरैः ॥
अप्रमाणं प्रवृत्तिर्मे शीलनः क्रियते ऽफलं ॥ मार्थ्यामि च न त्वकर्मयेन विलीयते पशः
प्रमश्नानेयदि मे वा सोमसमापि मे निशाम्यतां ॥ आत्मा फलति कर्माणि नात्र मे कार
णं ॥ ९ ॥ आत्रमे यो द्विजेहन्यात् द्ववाद्यात् दानात्रमे ॥ किं तेन त्फलकं न स्यात्तत्र्यादे तद् वृथा
भवेत् ॥ ७ ॥ मवं नः स्वार्थलोभेन केवलं मन्त्रणात्मतः ॥ अनुबन्धेन यो दोषस्तत्र पश्यति
मोहिताः ॥ ११ ॥ अप्रत्यय कृतागर्हामर्थायनय हर्षिताः ॥ इह वामुत्र चानिष्टान्तस्माद् इ
न ... रोचये ॥ ९ ॥ तं श्रुत्विं पंडितैमन्वाशार्दूलः प्रात विक्रमः ॥ कृतात्मसदृशीपूजास्मा
विष्वस्यत्प्रये ॥ १७ ॥ शार्दूल उवाच ॥ सौम्य विजानत्रूपत्त्वं गच्छ पात्रोमयासह ॥ त्रिपंता
मीप्सिता भोगाः परिहार्याश्च पुष्कलाः ॥ १४ ॥ तीव्रनाम इति वर्षं प्रोक्तं भवे तेनापयामहे ॥ स इ
पूर्वे हि तेचे वश्रयात्राधिगमिष्यसि ॥ १९ ॥ अथ स पूज्यत द्वाकौमगेइस्य महात्मनः ॥ गोमायुः

र्यायनयः पर्महानि ॥ १५ ॥ यात्रा रामन कार्पग गच्छ मायुहि ॥ परिहार्योस्माती प्सिताः परिहार्याः परी

सद्भिर्वाक्यकोपयिकं विदान्नतः ॥ १८ ॥ २ ॥

द्रुमायुरुवाच ॥ १८ ॥ त्तायुमहृत्य ॥ २०॥

२०९

कृत्यसमुद्देशः कर्तव्यलेशाः ॥ ३ ॥ नवमाननमः ॥ असौम्याः ॥ १ ॥ २ ॥ ८ ॥

पतनं संश्रयेत्तीहमक्कालागमपतं तु हरि॥ तेनत्वंनीहटुर्गोणिन चात्रास्ति विचारणा॥१४॥ दुर्गोति
तरेणं पूर्वं पठंति श्रावयंति च॥ कथयंति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरंतिते॥१५॥ इति कृत्यसमुद्दे
शः कीर्तितस्तेत्य मानद॥ तरंते येन दुर्गाणि पथा हेच मानवाः॥१६॥ इति श्रीमहाभारते शां
तिपर्वणि शिवानजयेर्मेषु ॥ युधिष्ठिर॥ असौम्यान सौम्यरूपेण सौम्यांश्चासौम्यदर्शनान्॥ इह
न्गुरुषानानन्कथं विद्याम पितामह॥१॥ भीष्म उवाच॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ व्या
घ्रगोमायुसंवादं तं निबोध युधिष्ठिर॥२॥ पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिकानृपः॥ परा
हिंसारतिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः॥३॥ सत्वायुषि विपरीते गामानीत्येतांगतिं॥ गोमा
युत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा॥४॥ संस्मृत्य पूर्वं भूतिं च निर्वेदं परमंगतः॥ न भक्षयति
मांसानि परैरुपहृतान्यपि॥५॥ अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः॥ सचकारयथा का
लमाहारं पतितैः फलैः॥६॥ श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः संमतोभवत्॥ जन्मभूम्य
नुरोधाच्च नान्यवासमरोचयत्॥७॥ तस्य शौचममृष्यंतः सर्वे ते सहजातयः॥ चालयं
ति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः॥८॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री
भा
दे
२१

220

शिष्यः कृतवान् ॥३०॥ आत्रेयो निजनेः आत्रेयो नि ॥ आत्रेयस्येत्यर्थः ॥३२॥ ४० ॥ ४३ ॥

अपराधेनैतावता मत्पत्न्याः शापानलगोचरे ॥ उपवासैर्यथा मत्या दूषितानि पतंगताः ॥३२॥ य
द्विजैस्तन्मया कार्यं स्त्रैणं स्याद्विमन्यसे ॥ समयं कृतमेकां विवर्तिनं यथामपि ॥३३॥ मदी
यामानन्नीयाले श्रांत व्यवहितं वचः ॥ कालितायाश्च मे हतिः सा भवेन्नैव हि स्थिरा ॥३४॥ नम
त्रयं यमन्येतस्य चिवेत्स्वकं हि चित ॥ नीतिमंतः परीक्ष्येतो नृत्याद्बुः परेनपि ॥३५॥ एक
एकेन संगमस्य रहोप्यायाहितं वचः ॥ न वतन्नान कार्येषु प्रष्टव्यो हे हिताहिते ॥३६॥ मया
तेमय पश्चात्तन्न हिंस्याः सचिव्यातयः ॥ मद्दीयानां च कपितोमानवदेवतिपातमे ॥३७॥
एवमीलितिनेनासौ मग्नो हृणाभिभंजितः ॥ प्राप्तवान्मतिमाचिन्त्य गोमायुश्चात्रयानितः ॥३८॥
तेनथा सन्न्यकृतं रक्षाध्वमानेनस्वकर्मणः ॥ प्राहिपन्क्लत मेया तनाः श्वमेस्मान्महुनं गुहः ॥३९॥
मित्रबुद्ध्या च गोमायुं प्रसान्तयिनाप्रसाद्य च ॥ दोषेलसमतोनेन मेछक्त्र प्रभुबुद्धयः ॥४०॥
अन्यथा सुखिताः प्रतेपरद्व्याभिहाविताः ॥ अशक्तः किंचिदादातुं तं गोमायुं यंत्रि
ताः ॥४१॥ सुस्थानेन च विकायद्धिः कथामिप्रतिलोभ्यते ॥ यनेन महतापैव बुद्धिर
स्वाविलोभ्यते ॥४२॥ न चापि मम हा प्राज्ञतत्स्वाहंयाऽवालहः ॥ अयास्यसमयं कृता
विनाप्ययन्यापरे ॥४३॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मंदनेरमत्रिमितं ॥१४॥ योत्वमित्येवं गांग्रामप्स्यति ॥ मदंनरमत्रिमितंडः श्रीलाभ्रमविध्यति ॥१५॥ अत्रहेतुमाहनेति
एषा महेश्वमा चंनीयेनानास्मीतिहद्वयोः संबंधः संबंधः ॥१६॥ स्थूललतसोवहृपदः ॥१७॥ डःखोहतिःसेव
सोमपुत्रउवाच ॥ महंसोम्स्तृगराजैः तनवचा वंयमदंनेन ॥ एतत्सहायान्स्तृगपक्षेधर्मोपकृपालान् ।
श्रुवीन ॥१९॥ नशक्यसहनमात्येन महत्वमत्तयासितं ॥ दुष्टमात्येनवावीरस्त्रीरपीपथि
ना ॥२०॥ सहायानतुरक्ताश्चनयतान्नपरमहितान ॥ परस्परमसंदृष्टानि निगीष्टतलासुपान्
श्रमनीतेयथान्यास्तानहितपुत्रानानत्तिनः ॥ इत्तंविद्यामहाभागयथाचापीन्स्थापित
न ॥२१॥ नत्वेवममसंतोषाङ्गात्तेन्यन्मृगाधिप ॥ नकामयेत्वंलोभागानेस्वयंचनदा
श्रयं ॥२२॥ नयोतत्यातिहिमशीलंतवस्नैः पुरातनैः ॥ तेत्वाविमदयिष्यंतिडःश्रीलाभ्र
मदनेन ॥ तस्मश्रयः स्मात्वनीवारास्येयामपिमासतां ॥२३॥ हृतनात्मास्तमहाभागःपापकैः ।
स्माप्यदाहणाः ॥ दीर्घदर्शीमहात्माहः स्थूललत्तोमहावलः ॥२४॥ कृतोचामोचकनो
स्मिमोचकनोस्मिभोग्येष्वसमलंकृतः ॥ नत्वस्येनास्मिसंतन्नेडःखोहतिरनुष्टितं ॥२५
सेवार्थंचापिनाभिज्ञः स्वछंदेनवनेचरः ॥ राज्ञोपकोपदोषाणां सर्वेसमभ्रयवाभिनाः ॥२६॥
वनचायोननिःसंगान्निर्भयावनवासिनः ॥ न्पेणाहूयमानस्यश्वतिष्टतिभयंहदि ॥२७॥ नन
५ नेहनितुष्टानोवनेमूलफलाशिनः ॥ पानीयेवानिरापानेखाडन्नेवानपानरे ॥वि
हतिस्वनानुष्टिता ॥२८॥ राजसमीपेउपकोपदोषानिदानवाषाराज्ञोपकोपदोषाः संति ॥२९॥ निर्भ

निदानं ॥४२॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मनत्राहिमत्वधैजैः स्पृष्टोऽसि ॥८०॥ प्रक्रियाप्रकृष्टं कर्म ॥८१॥ ननवत्वाअवाभ्यवकदाहमगवन ॥८२॥ प्र
भवनाप्रभृणा ॥८३

अन्नापयामासनदागोपुर्वेष्यनामिति ॥ प्राहैलसवच्छनाशाहैलजननीनतः ॥८४॥ म
गाने हितेवोकेः संवोपपितमामान ॥ पुत्रैनेतनपाग्राहेकपदांभसंपुतं ॥८५॥ क
र्मसंचयैजेदांपेदच्छेनाशुचिभिः शुचिः ॥ नोक्तिनसहेनेकाम्बित्रक्रियावैश्का विका ॥८
शुचिरपिहिपुत्रस्यदोषएवनिपात्यते ॥ मनेरपि विनस्थस्यस्त्वानिकर्माणिकुर्वतः
अन्यथैतेनपःपनामीत्रोदासीनशत्रवः ॥ त्वआनोमृदयाहेष्याः कातराणानरस्विनः
मूर्खाणांपंडितान्द्वेष्यादरिद्राणानामहाधनाः ॥ अधार्मिकाणांधर्मिष्ठा विरूपाणां
सुरूपिणः ॥८९॥ बहवःपंडितामूर्खोलुआमात्योपजीविनः ॥ कुर्वंदोषसमदोषस्य
हस्पतिमतेऽपि ॥९०॥ शून्यातत्वगृहान्क्षंसंपयपप्यपदनेनव ॥ नेच्छेनदीपमानेच ।
त्वापुत्रावद्विस्तपपता ॥९१॥ असभ्यः सभ्यसंकाशाः सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः ॥ दृश्यं
ते विविधाभावा लिपुपुतंपरीक्षणं ॥९२॥ नेलवदमपतेआमवेद्योलाहृअवादि
व ॥ नचैवालिननत्वेवाकिन्नवेद्योतनद्रूनावन ॥९४॥ तस्मात्मत्पतदर्ष्टापिपुत्रैःसर्वैः
परीक्षितं ॥ परीक्षतापपत्रयोत्रपत्रास्यविनप्यते ॥९५॥ नड्कःरमिंदपुत्रपत्रमुर्खो
ननन्पेरे ॥ स्यायनीयायपस्यावलोकप्रभवनोत्तमा ॥९६॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्य गोमायो वैश्यमानि ॥४४॥ तस्य गोमायोस्तद्धि दिनं ॥ तेन च तन्मयि तत्कारणाच्छ्रेष्ठस्तस्य वै पातक्ष्मः

ऽपि तन्मार्गे गच्छन् स्वमांसं पन्नग्रं तस्थौ ते ॥ अपनीय स्वयं तद्धि तैर्न्मंसलनस्य वैश्यमनि ॥४६॥ यदा ।
र्थं चाप्यहं हत्न येन तच्चैवमेवं चितं ॥ तस्य तद्धि दिने तं वै कारणार्थं सम्भक्षितं ॥४७॥ स्नानपाय
कृतं तेन स्माचितं स्त्रपगाक्षत्ता ॥ सोऽपश्चात्तस्य पाकाया राजन्मे श्रीमिहकत्ता ॥४८॥ भोमस
न्नपितं मार्गे हस्य भोक्त्रमभ्युत्थितस्य च ॥ भोजनानां पाकतं तत्तन्मासतोपरसपृत ॥४९॥
स्त गराजन न चात्तस्य रगपतां चौरद्दस्तुत ॥ कृतकस्थापितन्मासमन्त्रोऽध्याधोपवर्णितं ॥५०
मत्विवेनापनीतेन विडघामत्तमानिता ॥ सरोषस्तस्य शार्दूलः कृतागोमा पुचापलं ॥५१
वभूवाम पिंतो राजन्मवधं चास्य मेरोचयत ॥ हित्वेदं तेन तस्य तदृष्णोऽधा चुलोऽशर्वे मं विलग ॥५२·
तेवेषामेव सोऽस्मा कंहृतिगामप्रवर्तते ॥ तिष्ठ मेव पुनस्तस्यों तं तन्कर्मोऽप्यवर्णयत ॥५३
इदं तस्य हृशोकमं कि तेन न तृत्तं भवेत ॥ कृतकस्तलाभिनाशर्वेयारदृशोनैवताऽदृशः ॥५४
वास्मान्नेणवपमिश्रः स्वभावेनतनदाहणः ॥ यस्मिन्छत्रमा ह्यधियपापोहृथाचारपरिग्रहः ॥५५
कार्यार्थे भोजनार्थे प्रवृत्तेषु कृतवान्तथमे ॥ यदि विप्रस्य पोहृपतातद्धिदर्शयामतो ॥५६
तन्मांसं चैव गोमयोल्लेखा एणदाशुढौकितं ॥ माशापनयनमालाभ्यावः क्रतांचतन्द्दवः ॥५७

भवतिति हेतो रित्यर्थः ॥५ ॥ वर्णायनस्य वर्णायनं ॥५८॥ विप्रस्य यः श्र विस्थाम नः ॥ ५९॥ गोमपोऽर्हेहढौ ।
कितेप्रवेशितामोसंप्रदर्शयामा सहितमर्थः ॥ ६०॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कश्चिदेव कश्चिदपि मतेर्हितेन दृश्यते ॥ किं त्वाणिज्यवहुभयोर्थः ॥ नेहोन केवलं भर्तुः कार्यार्थस्यर्थः ॥ ४
पुरुषज्ञाने स्वल्वदुःखं दुर्लभं ॥ यत एषां नृपाणां चितितव्ला वलम स्थिरं गम्यते ज्ञायते स पुरुषज्ञानं ।

समर्थ इति संगृह्य स्थापयित्वा परीक्षितः ॥ कृते च समये भिन्ना न याहमवमानितः ॥ ७२ ॥ प्रथमः
यः समाख्यातः शीलवानिति संसदि ॥ न वाच्यं न समवेगुणं प्रतिस्वां परिरक्षता ॥ ७३ ॥ एवं चावम
तस्येह विश्वासं ते मे न याम्यहं ॥ त्वयि चापैत विश्वासे ममयोद्वेगो भविष्यति ॥ ७४ ॥ शङ्कितत्वमहं
भीतः परेष्ठिजान्वदर्शिनः ॥ अस्निग्धाश्चैव दुर्लभाः कर्म चैव तद्धुर्गलं ॥ ७५ ॥ दुःखेन श्लिष्यते
भिन्नं श्लिष्टं दुःखेन भिद्यते ॥ भिन्नश्लिष्टा तु या प्रीतिर्न सा स्नेहेन वर्तते ॥ ७६ ॥ कश्चिदेव हितेभ
र्तुर्दृश्यते न परात्मने ॥ कार्यापेक्षा हि वर्तन्ते भावाः स्निग्धास्तु दुर्लभाः ॥ ७७ ॥ सुदुःखं पुरुषो
ज्ञानं चित्तं ह्येषां चलाचलं ॥ समर्थो वाप्यशक्तो वा शतेष्वेकोऽधिगम्यते ॥ ७८ ॥ अकस्मात्प्रक्रिया
नृणामकस्माच्चापकर्षणं ॥ शुभाशुभे महत्त्वं च प्रकर्तुं बुद्धिलाघवं ॥ ७९ ॥ एवं विधं सान्त्व
मुक्त्वा धर्मकामार्थहेतुमत् ॥ प्रसादयित्वा राजानं गोमायुर्वनमभ्यगात् ॥ ८० ॥ अगृह्या
नुनयं तस्य मृगेन्द्रस्य च बुद्धिमान् ॥ गोमायुः प्रायमास्थाय त्यक्त्वा देहं दिवं ययौ ॥ ८१ ॥ इति
श्रीमहाभारते राजधर्मे शान्तिपर्वणि ष ॥ ११२ ॥

दुर्लभमित्यर्थः ॥ ७७ ॥ प्रक्रिया महीकरणं अस्मात्कर्तुं बुद्धेर्लाघवं तच्छलमेव हेतुः ॥ ७९ ॥ प्रसादयित्वा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गोमायोम्बरः ॥ ७३ ॥ आयं मरणाय येन पदेशानं प्रासितं प्रचचितं ॥ ७४ ॥ उपहिताः वंचिताः ॥ ७५ ॥ प्रलापिताः स्ता

स्यापितेनायं तव पापुत्र समागतेन च यविश्वयिति क्रतः ॥ दुःखेन नाम्नायेन पुत्रं येयं तामेय नेसद्गतं ॥ ८०
द्विषितपरदोषे हिंगरहीने यान्यथा मृत्युं ॥ तयं मंदर्षिता मान्यः ह्रिम्रमवविनमयति ॥ ८१ ॥ तस्मा
दपरिसंचाताद्गमायो कश्चिदागतः ॥ यमांतमातनचाख्यातं यथैनत्कपदंहते ॥ ८२ ॥ ततोवि
ज्ञातवांस्त्रि सन्तु समसर्वमाहितः ॥ परिष्वजस्व समस्तेहं स्नेहेण पुनः पुनः ॥ ८३ ॥ अनुचाप्यप्र
येहं तयेमा पुनिनिधानु विततः ॥ तेना मर्षेणाहं तत्रः प्रायमाषितं स्तुहेन ॥ ८४ ॥ बाहेलस्तंत
गोमायुस्नेहात्मातूहल लोचनः ॥ अबारपात्नथमिं ष्टश्ताप्रति पूजयन ॥ ८५ ॥ तं समागमा
पूरालोकयेन्हादागतसंभ्रमं ॥ उवाच प्रणतो वाक्यं वाक्यगरुद्यगिरा ॥ ८६ ॥ पूजितोहं
त्वयाशर्वं पथ्यात्रावर्षिमानितः ॥ परेपामास्परंकीतो वस्तुनाहमप्पदंहनघि ॥ ८७ ॥ अहंत्वहा
सुताः स्थानमानानस्तुतिवरोपिताः ॥ मयंचापरहनात्मन्यायचापुपहितादरैः ॥ ८८ ॥ परिहीं
णाम्बलम्रस्तुगुद्राभीताः प्रतारिताः ॥ त्वत्समामातिनोयचन्मनोदानामहेप्सव ॥ ८९ ॥ सं
नापिनाम्नयेके विद्यामनोमप्रतीतिणः ॥ अंतर्हिताः सोपिहितालसैवपरमाय
नाः ॥ ९० ॥ अवमानेनन्प्रतोम्पस्थानमृहपस्वाप्रनः कथंपासमि
विम्वामसमहतिष्ठामिवाकथं ॥ ९१ ॥

रिताः ९२ अपरामाप्रयताः प्रीतिसूनानिर्धनाश्चेन्मर्थे ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० रा०
शां० टी०
२१३

योगेन उपायेन एवं विधे आलस्य ॥ ७ ॥ बाहुश्रुतिः बाहुश्रुत्यलक्षितं शौर्यं नेत्रोपलक्षितं पादविहरणं भारो भार

यदा त्वं बुध्यतात्मानं भद्यमानं न मन्यसे प्रभुः ॥ तदा मे कोऽत्र वचनं समकरोद्राजसत्तमः ॥ २३ ॥ याव
द्वृद्धं प्रपन्नो बुद्धीवां सहितो पितप्रभुः ॥ तावत्तेन्नमदाराणां बुकेन समभहितः ॥ २४ ॥ सहत्वामतस्मि
न्नाचतमत्रूजबुकलत्प ॥ विगतेवानवर्षेन निस्पृहः कामगुहाम्यवान ॥ २५ ॥ एवं इबुद्धिनाश
समहृण्णनियतेन तत्पु ॥ आलस्यस्यक्रमात्पुरुषमद्दानेदोषमागतं ॥ २६ ॥ तमप्येवं विधं हि
तायोगेन नियतेंद्रियः ॥ ततस्तु बुद्धिमूलं न विजयं मनुरब्रवीत ॥ २७ ॥ बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि
बाहुमध्यानि भारत ॥ तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥ २८ ॥ राज्यं तिष्ठति दक्षस्य
संगृहीतेंद्रियस्य च ॥ आतस्य बुद्धिमूलो हि विजयं मनुरब्रवीत ॥ गुह्यमंत्रस्य नवतः सतहाय
स्य चानघ ॥ २९ ॥ परीक्ष्यकारिणो ह्यर्था तिष्ठंतीह प्रजापिहे ॥ सहाययुक्तेन मही कृत्स्नाश
क्यासुप्रासितुं ॥ ३० ॥ इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेंद्रप्रतिमप्रभाव ॥ मयापि चोक्तं नवपा
नृहंप्रपथे बबुद्धाप्रचरस्वराजन ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ युधिष्ठिर उ ॥
राज्यारम्भमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ ॥ अमित्रस्याति वृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः ॥ १ ॥ भीष्म उ
अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत ॥ २ ॥ राम ॥

वहने ॥ ७ ॥ आलस्यस्य अतिलिप्सावत्त ॥ २१ ॥ एकादशाततमः ॥ राज्यारम्भमिति प्रध्यायो बलवन्निरोधी विन २१३

213

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किं पार्थिवेनेत्यध्यायो ... वो महत्पदं प्राप्याहि सौख्यं दाल्भ्यस्य च ननु तीनि दर्शयन्ति ॥१॥२॥१०॥ १२

युधिष्ठिर उवाच । किं पार्थिवेन कर्तव्यं किं च कृत्वा सुखी भवेत् ॥ एतदाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वधर्मभृ-
तां वर ॥१॥ भीष्म उ० ॥ हंत ते कथयिष्यामि शृणु कार्यैकनिश्चयं । यथा राज्ञेह कर्तव्यं यच्च कृत्वा
सुखी भवेत् ॥२॥ न चैवं वर्तितव्यं स्म यथेदमनुशुश्रुम ॥ उष्ट्रस्य तु महद्वृत्तं तन्निबोध यु-
धिष्ठिर ॥३॥ जातिस्मरो महानुष्ट्रः प्राजापत्ययुगेऽभवत् ॥ तपः सुमहदातिष्ठदरण्ये संशितव्रतः ॥४
तपसोऽन्ते च तस्याथ प्रीतिमानभवत्प्रभुः ॥ वरेणच्छंदयामास ततस्तं तु पितामहः ॥५॥ उष्ट्र उवाच
भगवंस्त्वत्प्रसादान्मे दीर्घा ग्रीवा भवेदियं ॥ योजनानां शतं साग्रं गच्छेच्चरितुं विभो ॥६॥ एव-
मस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ॥ प्रतिलभ्य वरं श्रेष्ठं ययावुष्ट्रः स्वकं वनं ॥७॥ स चकार
तदालस्यं वरदानात्स दुर्मतिः ॥ न चैच्छच्चरितुं गंतुं दुरात्मा कालमोहितः ॥८॥ स कदाचित्प्र-
सार्यैवं तां ग्रीवां शतयोजनां ॥ चचाराश्रांतहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥९॥ स गुहायां शि-
रो ग्रीवां निधाय पशुरात्मनः ॥ आसीत्तदा वर्षमभ्या... सुमहत्प्लावयज्जगत् ॥१०॥ अथ शीता-
परीतांगो जंबुकः क्षुत्क्षमान्वितः ॥ सदारस्तां गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥११॥ स दृष्ट्वा मां-
सजीवी तमस्य क्षुत्क्षमान्वितः ॥ अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥१२॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म सं टी २२४

224

विद्वानमूर्खेस्त्वा सौ प्रगल्भश्चेतेन ॥ १ ॥ वदहते ङ हके ॥ २ ॥ क्रुध्यमाणस्य कामतः मर्षीति तिद्वन्हृष्यति कोपयति ३
हिंहिंसितिहिंसिमवतइः ग्रवेवाग्मा मानंरटेन ॥ ३ ॥ यदीतिपापकर्मणः प्रयोगश्चनेनेदं कर्मकृतमिति

युधिष्ठिर ॥ विद्वान्मूर्खप्रगल्भेन मृदुस्तल्हेन भारत ॥ आक्रुश्यमानः सदा कथं कर्याद्दरिंदम ॥ १
भीष्म उवाच ॥ श्रूयतां पृथिवीपाल यथैषोऽर्थोऽनगीयते ॥ सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पमेधसः ॥ २
अरुष्यन् क्रुश्यमानस्य सुकृतेनाम विंदति ॥ दुष्कृतं चात्मनो मर्षी रुष्यत्येवापमार्ष्टि वै ॥ ३
टिट्टिभं तमुपेक्षेत वाश्यमानमिवातुरं ॥ लोकविद्वेषमापन्नो निष्फलं प्रतिपद्यते ॥ ४ ॥ इति सश्लाघ
तेनित्यं तेन पापेन कर्मणा ॥ इदमस्मीति मया कश्चित् संमतो जनसंसदि ॥ ५ ॥ कृतचत्रीडितः स्फुतत्वा ।
मृतकल्पो वतिष्ठते ॥ श्लाघन्श्लाघनीयेन कर्मणा निरपत्रपः ॥ ६ ॥ उपेक्षेत समापन्नेन
तादृशः पुरुषाधमः ॥ यद्यद्ब्रूयादल्पमतिस्तत्तदस्य सहेद्बुधः ॥ ७ ॥ प्राकृतो
हि प्रशंसन्वा निंदन्वा किं करिष्यति ॥ वनेकाक इवाबुद्धिर्वाश
मानो निरर्थकं ॥ ८ ॥ यदि वाग्भिः प्रयोगः स्यात्प्रयो
गे पापकर्मणः ॥ वागेवार्था भवेन्नस्य नेह

वाभीवामात्रेणप्रयोगः ।

शाठ्याचरणे कृते सति वार्थो निराशतः ॥ ९ ॥

यत्रदोषसिद्धिः स्यात्तत्र हिंसा वाग्भिर्वार्थः प्रयोजनं स्यात्तत्र वधुत्रोस्मि पतनमिति शब्दैनैव पुत्र ॥ मृत्युः स्यात्तत्रि
दास्यतत्वमर्थो व्यापारेन हिंस्यात् ॥ यथा वाचाहतो न हन्यते एवं च वाचा दूषितो न दूष्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ २२४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निहतानां दुष्कालिनानां यिनः महापरीवान ॥ अन्यान्दूहतान ॥ अनीनानि निशेवः ॥ ४ अकायः अल्पकायः ॥ ५

स्वर्गादि निलयः याग्यतागः सर्वितो पितः ॥ पप्रच्छ सरिनः सर्वाः स्वशयं जातमात्मनः ॥ ३ ॥ मागरउ
समलशाविान्मषणाभिनि हतान्कायिनोडमान ॥ युष्माभिरिह पूर्णाभिर्नयस्त्वनवेतसः ॥ ४
अकायस्यात्सनास्य वेतसः हल्लतस्यव ॥ अवजयावानानीतः किं विवानेनवः कृतं ॥ ५ ॥ तद
हश्रोतनिक्षाभिसर्वानामेवदेमते ॥ यथाचेमानिकल्यानि हिनानापानि चेतसः ॥ ६ ॥ ततश्रा
हवनींगंगा वाक्यमन्नमयं वन ॥ देवनमश्चहकं चैव मागरेम विनापति ॥ ७ ॥ गंगोवाच ॥ तिष्ठत्ये
नेयथास्थानेंनगारेकनिकेतनाः ॥ तेनपुत्रो तिनतः स्थानं प्रतिलोम्यात्रवेतसः ॥ ८ ॥ वतसोवगम्य
यांतेहष्टानमनितापरे ॥ समिद्धोरभ्यति कंते स्थानमासाद्यतिष्ठति ॥ ९ ॥ कालतः समयतः स
दावयष्ट्वेनोद्धतः ॥ अनलामेतथालक्षलतनाभ्यतिवेनसः ॥ १० ॥ नाहतोस्कं वेगेनमस्तुन
मेनिच ॥ ओषध्यः पादयायुत्मानेनयाति पराभव ॥ ११ ॥ भीमवाच ॥ योहिशाग्निर्विवहेः सप्रभा
देयविनाशने ॥ एवं नसहते न गालिप्रमवविनश्यति ॥ १२ ॥ स्वाराद्यावलवीर्येमानलो हिषन
श्रुयः ॥ ज्ञानलिम्पति प्राप्तानसयातिपराभवं ॥ १३ ॥ एवमेव यदा विद्वान्कमतीतिवलोरिपं
समुपयहेनसीदतिमनतमज्ञानललाणं ॥ १४ ॥ इतिमहाभारते तरणयमेघ ॥ २

एकनिकेतनाः स्व आरम्पर्थेः प्रातिलोम्यात ॥ अस्माकं प्रातिहत्यात ॥ ३ ॥ वैनसीदृतिअमलवतं ॥ ४

शा

म. ए.
शां. टी.
२१५

225

प्रत्युच्यमानः आलिप्यमानश्च भूरसद्भिः विप्राण्य अभिभूय स्वैरं प्रत्युत्तरं मा देहीति निवारणी
यः न देवा हमाभूदिति ॥ ४ ॥ दशाङ्गुलं मेदस्तं तागुलिपर्व कनकामिना ॥ इत्थं वैकुंठपिनम्रठो सि

अधीरस्तेषु पथि वर्तमानं दमादपेतं विनयाच्च पापं ॥ अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं वि
गर्हितं पापमतिं मनुष्यं ॥ ५ ॥ आक्रुश्यमानस्तमभिभूय पश्य भिन्नं शाम्यमानं सुस्तम्यथा
तं नृपः ॥ उत्पश्यतीं चेनमिहासमस्यां गविग्रहेण्यतां स्थिरवुद्धयापि ॥ ६ ॥ क्रुद्धो हृष्पाद्धेन
हितं यदिहामस्यां हमि वा वर्णितो रोषवा ॥ विदुष्मदेतं सुविभीषयेद्दिनमिदं हिम
देकुपितेन्नशान्ते ॥ ७ ॥ विग्रहेण परमं डरान्मता क्रुतां महेतद्यः संमतं देउज्जेनाग्रः
परहिंसा चापि निस्त्रंशंनस्मतान वास्य पंसत्वमतिं किंचिद्द्राविये ॥ ८ ॥ इति शान्तिपर्वणि
राजधर्मेषु ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पितामह महाप्राज्ञ संशयो मे महानयं ॥ स चेतव्य
स्त्वया राजन् भवान् कुरुकुलोद्भवः ॥ १ ॥ पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनां
कथितो कर्मचारस्तत्तो विज्ञापयामि ते ॥ २ ॥ यद्धितं राजतंत्रस्य कुलस्य च सुखो
दयं ॥ आयत्यां च तदात्वे च दोमवृद्धिकरं च यत् ॥ ३ ॥ पुत्रपौत्राभिरामं च राष्ट्रवृद्धिकरं
च यत् ॥ अन्नपाने शरीरे च हितं यत्तद्वदी हि मे ॥ ४ ॥ अभिषिक्तो हि यो राजा राष्ट्रस्थो मि
त्रसंवृतः ॥ स सुहृत्सु ममयेतोगमकथं रंजयेत्प्रजाः ॥ ५ ॥ हुमेव ॥ ६ ॥ त्रयोदशतनमः पि
तामह ॥ ७ ॥ मातेप्रतिये ॥ आपत्स्याउत्तरकाले ॥ ३ ॥ मित्रसहदैप्रत्युपकारमपत्यानपस्याचे

२१५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

निषेकमिति॥ न एवं वदतः तु तेन किं प्रयोजनं पापं वा गादिव्या पारे काव लिंगेन निषेकस्य मात्र
शरीरेन स कुविपरीतं पितरं स्वयं न हन्तुमिना चेष्टमनं कथयति कोपीन गुह्यप्रदेशं दर्शयति त्रि
वन्दयेत् ऊर्ध्वं मयूरोयथा स्नाने वसन्न न्यूनत्वमीति मन्यते तन्न ममपुण्ड्रलोकाः प्रयान्तीति न्यायेन

निषेकं विपरीतं समाचरेत् लज्जं चेष्टया॥ मयूरवत् कौपीनं नित्यं संदर्शयन्निव॥१॥ यस्य
वाच्यं न लोके स्तिना कार्यं जा पिकिंचन॥ वाचितेन न सदृश्या हि विः सुरिक्रमेण॥२॥
प्रत्यक्षगुणवादी यः परोक्षे चापि निंदकः॥ स मानवः श्ववल्लोके नष्टलोकपरावरः॥३॥
ताडनाजन यान स्यापि पटदर्शितेन होति च॥ परोक्षेण पवादेन च ज्ञान पतितत्वाग्गात
न स्यात्याज्ञो नरः सद्भिलाहशापाप च टस॥ वने यत्नात्कृभिर्वर्जयेत्सायं प्यामियथा॥४॥
परिवादं तु वा गिहितं नामावेमहाजने॥ प्रकाशयति दोषान्त सर्पः फणमिवोच्छ्रितं॥५॥
नसकमो गिरावाणप्रतिकाले यस्तूति॥ भस्मकृष्ठवा वृद्धिः सोवरन्ति मन्नति॥६॥
मलुष्य शालाहकमप्रपानेजनापवादे मते निविष्टं॥ मातंगमुन्मत्तमिवोन्नदंतं
त्यजेत तेनेस्थानमिवातिरौद्रं॥१०॥ एवं त्रैलोक्यमपापसमहान् प्रकमसभायां ऊर्ध्व
निष्ठावानेन न प्रनेनसमसमान्तर्हितः॥ स्य श्रीकृत्यतेमथ्येवे जिनवपनऊम्यं॥११॥ नष्टो लोकः प
रेण्णानेमयवरोयमेसपस्मृतः नष्टलोकपरावरः॥१२॥ नाटकप्रमान॥१३॥ तारमेयाभिषसूनो
मासे॥१४॥ निषेकमिमके वाचकेपरिवादमितिदोषान् नारजनादीन्॥१५॥ भस्मकृष्टभस्म

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पटलं नमहत् ॥ ४ ॥ कोष्ठागारं यथान्यासे स्त्रियमप्रीणहृत् ॥ गुणी भवेत् बहुगुणी भावे गोके ऽत ॥ ५ ॥ व्यवहारः प्रथि
भ्रत्यर्थे नो विवादेन नियः फलोदयः प्रथिन्यन्ते न पच्यमाने द्विगुणे देशे राजयत्र स्वः प्रत्यर्थिन्यन्तेय
वदर्घमानेन प्रथिने दायं तावानेव राजदंडम् ॥ फलपर्यन्ते ॥ न बहुहानः पोत्वल्लिखितंस्तिय थाफ

अनागतं विधातारः कालज्ञानविशारदः ॥ अतिक्रान्तमशोचन्तः स राज्यफलमश्नुते ॥ १९
समर्दः लसतो वा पस्य महाघाः प्रियकारिणः ॥ प्रथ्वी विजिता परा सन्नाः स राज्यफलमश्नुते ॥ २०
यस्य नोतिजनपदः सन्निकर्षगतः सदा ॥ अक्षुद्रः सत्पथालंबी स राजा राज्यभाग्भवेत् ॥ २१
कोषणाल्यपटलं यस्य कोशवृद्धिकरैर्जनैः ॥ आप्तैस्तुष्टैश्च सततं चीयते सन्तपो नमः ॥ २२
कोष्ठागारमसंहार्यं धान्यैः संचयनत्परैः ॥ पात्रभृतैरल्लवैश्च पाल्यमानं गुणी भवेत् ॥ २३
व्यवहारश्च नगरे यस्य कर्मफलोदयः ॥ दृश्यते शङ्खलिखितः स धर्मफलमाद्रय ॥ २४
संग्रहीतमनुष्यश्च यो राजा राजधर्मवित् ॥ षड्भागप्रतिगृह्णाति स वै धर्मफलमश्नु
ते ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीम
मितिहासं पुरातनं ॥ निदर्शनं परं लोके सज्जनाचरितं सदा ॥ १ ॥ लुमान्वयस्तु पक्षेत्र वेन लिखित
नस्महस्तच्छेदो राजा नन्दतिषेध पिता कारितलहृदि स्थित ॥ १ ॥ यद्धं गोप्ताधविग्रहादिकं ॥ २ ॥ चन
द्रशासनतम ॥ अत्र वह्न मागाउतमापमसप्पमस्थानेषु कमाद्धमाधमम प्पमाण एवं योज्याः ॥ न
न्वाख्यानेन नेत्रोतियाज्यः स्पम्सिन्नर्थे निदर्शनं स्पष्टहृषांतरं परं निहास मुदाहरन्ति ॥ १ ॥ ॥ २२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तथापि तितेनोद्धृत्य त्वा नाति मर्त्यमि तस्त नमस्त न राज्य महाव लभते न वैनिप्रश्नार्थः सत्वपि साथ नो न ते ए स्तूपाना माल्य
हू त्या भावे राज्य न य पोति न स्त ड्ढो वे व सर्वो न्कामान॥ फल नी सु न रे वा ह्यो हीन्यो हिना॥ अस्म न ग्रहश ति:

यो हस्तमग्रहह ति: से हु हा गवला क्रत:॥ इंद्रियाणा मनी शाना दस्सत्त न वुभुषक:॥ ५॥ तस्य स
त्वा विगुणता यांति सर्वे कलेदना:॥ न च प्रत्यफ लं सैंयस्य राज्ञा स प्र भुज्यते॥ ६॥ एतं तेन शाय
स्था स्य राज्य धर्मास्य ह विदसन॥ बृहस्पति स्तम न बुद्धा भगवा नत्र शितम हे ति॥ ७॥ स शितापुरु
ष आत्र तन्त्र: उ नति हिने रत्त:॥ हृशा चे कोम ह प्राश्नो घा न: शास्त्र ति मवे हा॥ ८॥ तत्त: अल
हिने वा कं प्र लाराज्य हिनो द्रूयं॥ अस्मत्त स्या अप स्पवन्स: त्व पश्या मह हा वे॥ ९॥ को
द्रशा: स त्रिकृष्य स्थाभूत्या सर्वगुणानि ता:॥ किं द्रशो: किं जालीनेवी स हृ पाजा विधी
यते॥ १०॥ नेयको म्स्त्वन हिता राज्ञा भवति रहिता॥ राज्ये चेद्रुद्भव: सर्व स्त काली नो भि
का ह ति॥ ११॥ श्रीभगवानुवाच॥ न च प्रशा स्तं राज्यं हि शाक मे केन भा ति ल॥ आम हायप
ना ता न नै वा र्णो: केचिदप्पुत॥ १२॥ सर्व कं ल व्या स्यापि न दार विन भरतर्षभ॥ पर सम्मत
त न: सवैज्ञा न विज्ञान कोविद:॥ १३॥ हितेशी गुलज्ञ: स्निग्ध: स राज्य फलम श्नुते मे ९
ष्रिणोयस्य कुलजा म स हाया: सहे षि ता:॥ न्यपते सर्वे निदा: सत: सेव्यपत्नान कोविद:
इंद्रियाणामनिग्रहशील:॥ अप्यपाले:॥ अन्यवल्लु प्राप्य: श्रेष्ठे: चना हिभि:॥ १४॥ द्रव्या विडरा:॥ १५
लंबुल व्याश्रानिन शावयुति॥ १६॥ असहाया: अक्रोचा हिना अमेया:॥ १७ राम॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ना.
मा. टी.
२१०

217

द्विपिनः द्वीपिरूपात्स्वस्तुतः नृपरद्विजः स्वरूपहीनः ॥ ६ ॥ तथा मधुरं गुर्वी द्विजेः ॥ ७ ॥ पंचवाननः
स्वशावृभगोवद्धे षट्द्वीपिमोहं हतमिच्छति ॥ न तस्मात्तादृशेन स्यात् स्वात्मनमहामुने ॥ ८ ॥
तथात्रासन्महाबाहो मवेन्नं तनम्रशाय ॥ मम निलस्य वितत्रयभावतोमपकारणं
हमतः मर्वेमतनतोतमस्त्रयसमनित्तनः ॥ ९ ॥ मनिरुवाच ॥ न भपद्वीपिनः कार्यमर
त्युतेलकर्णं चन ॥ १० ॥ रुसूत्रपरहितोद्वीपिभवमिपुत्रक ॥ ११ ॥ ततः स्वाद्वीपितोली
नोजां सूनदन्तिभास्कृतिः ॥ विश्रांगोविस्फुरदेहोवनेवसतिनिर्भयः ॥ १२ ॥ तद्दृष्टा सं
न्वविद्वीपग्रात्मनः सद्स्योपशु ॥ आविहव्वलतनलस्यत्वापन्नसमपद्यत ॥ १३ ॥ ततोऽभ्य
यान्महारौद्रो व्याघ्रित्यासः त्वयान्वितः ॥ द्वीपिनेलेलिहद्दृक्षा आघ्रात्हपिरेलाल
सः ॥ १४ ॥ व्याघ्रं दृष्ट्वा तदा पाविष्टद्विपिणं वनगोचरं ॥ द्वीपिजीवितरक्षार्थं स्वषिशारण
पिवान् ॥ १५ ॥ न वासनं परं लेहनस्त्रैषिणा कररवनातदा ॥ मद्वीपिव्याघ्रनानोनोतोरि
पूर्णांवलवतः ॥ १६ ॥ ततो दृष्ट्वा स्वयार्दलोनाहननेविषायेत ॥ सतस्थाव्याघ्रतोम
प्यवलाबानिर्विशिताशनः ॥ न मूलफलभोगेषु स्पृहामष्यकरोत्तदा ॥ १७ ॥ यथार
गोत्निसंपत्र कोलातिवनोकसः ॥ तथैव मम महाराज आज्ञः समभवत्तदा ॥ १८ ॥ जित
नयमभूत्स्त्र ॥ भीष्म उवाच ॥ आजन्मोटमूलस्थात्सनः सम्राहतेनमेंगेः ॥ मुखोगतनमुंदेसं
मतोमेवदूवोस्थितः ॥ १९ ॥ ॥

अस्यैव वक्ष्यमाणस्य ॥४॥ सत्वा प्राणिनः ॥५॥ सुखप्रश्नदः ॥ द्वीपिनः स्याइति प्रसस्यान्तर ॥ सु

अस्यैवार्थस्य संदर्शयन्नाह तस्मिन्तपोवने ॥ नामदग्न्यस्य रामस्य पुंडरीकस्य पिसत्तमः ॥१॥ व
नेमहानिकाशिश्चिद्मनुष्यानिषेविते ॥ कन्दमूलफलाहारो नियतो नियतेन्द्रियः ॥२॥
दीक्षास्परः शान्तः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ उपवासविशुद्धात्मा सततं सत्पथे स्थि
तः ॥ तस्य संदर्शनं सद्भावमुपविष्टस्य धीमतः ॥ सर्वे सत्वाः समीपस्था भवन्ति वनेचा
रिणः ॥३॥ सिंहा व्याघ्रगणाः शरभास्तथैव महागजाः ॥ द्वीपिनः खड्गभल्लूकाः ये चा
न्ये भीमदर्शनाः ॥४॥ ते सुखप्रश्नदाः सर्वे भवन्ति तनुशासनाः ॥ तस्यर्षेः शिष्यवच्चै
वन्यग्भूताः प्रियकारिणः ॥५॥ दत्वा ते च सुखप्रश्नं सर्वे यान्ति यथागतं ॥ ग्राम्यस्त्वेकः
पशुस्तत्र न जहात्सं महामुनिं ॥६॥ भक्तोनुरक्तः सततमुपवासकृशोबलः ॥ फलमूलो
दकाहारः शान्तः शिष्टाकृतिर्यथा ॥७॥ तस्योपविष्टस्य पादमूले महात्मनः ॥ मनुष्य
वद्गतो भावे बद्धस्नेहो बभूव सः ॥८॥ ततोभ्ययान्महावीर्यो द्वीपी क्षतजभोजनः ॥ सा
र्थमत्यन्तसंतुष्टः क्रूरकालइवान्तकः ॥९॥ लेलिह्यमानस्तृषितः पुच्छास्फोटन
तत्परः ॥ व्यादितास्यः क्षुधाभुग्नः प्रार्थयानस्तदामिषं ॥१०॥ दृष्ट्वा तं क्रूरमायान्तं जीवि
तार्थी नराधिप ॥ प्रोवाच श्वा मुनिं तत्र तच्छृणुष्व विशांपते ॥११॥

१२

त्विनः स्माइति नाग्रदसन्वर्थः ॥ न्यग्भूताः दासभूताः ॥६॥ शां विविक्ते ॥९॥ द्वीपी व्याघ्रः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

228

यः कृतघ्नतमो हितः ॥ स्वयोनिं भजतीति ॥१२॥ मदपक्वः प्रवहन्मदः ॥१३॥ विहृष्टो विविधेन रूपेण त्वं मुष्टः
दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्वीपं मे प्राह ब्रह्मनातन ॥ मणं व शरभस्थाने मन्मलोम किन्नानद ॥१४॥
मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् ॥ ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणा
स्तदा ॥१५॥ दिशः संप्राद्रवन् राजन्भयाज्जीवितकांक्षिणः ॥ शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं
प्राणिवधे रतः ॥१६॥ फलमूलाशनं कर्तुं नैच्छत्स पिशिताशनः ॥ ततो रुधिरतर्षेण व
लिना शरभोऽन्वितः ॥१७॥ इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः ॥ ततस्तेन तपःशक्त्या
विदितो ज्ञानचक्षुषा ॥१८॥ विज्ञाय च महाप्राज्ञो मुनिः श्वानं तमुक्तवान् ॥ श्वा त्वं द्वी
पित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः ॥१९॥ व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः
सिंहोऽतिबलमापन्नो भूयः शरभतां गतः ॥२०॥ मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो न कुलान्व
यः ॥ यस्मादेवमपापं मां पाप हिंसितुमिच्छसि ॥२१॥ तस्मात्स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि
भविष्यसि ॥ ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः ॥२२॥ ऋषिणा शरभः शप्तस्त
द्रूपं पुनराप्तवान् ॥२३॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ भीष्म उवाच ॥ स श्वा प्रकृ
तिमापन्नः परं दैन्यमुपागतः ॥ ऋषिणा हुंकृतः पापस्तपोवनबहिष्कृतः ॥१॥ एव
मतिमता विदित्वा सत्यशौचताम् ॥ आर्जवं प्रकृतिं सत्त्वं कुलं वृत्तं श्रुतं दमम् ॥२॥
नमस्त्वं कुलान्वयः तेन तेन कुलेन मन्वयः संबंधो यस्य सत्कुलान्वयास्ताद्दृशास्तेन भवति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कमलं त्विंशति कमलसम्हान ॥१॥ निशानिशं वकुरान्ते ॥८॥ समनन्दपातं संवयान ॥१॥ १० ॥ २४

प्रीमन्नकरटः प्रांशुः पमी विनतकंभकः ॥ सर्वविषाणोन महाकायो मेघगंभीरनिस्वनः ॥२॥ नेट
श्री जं जेरमतसायां तेवल्लग विने ॥ आक्रोदृ लिभ्याग्रलत्ल दृषिशरणयये ॥३॥ ततो
नयकुंजरं तं व्याघ्रलम्हृषिमतमः ॥ महामेघ निभेदृष्टा सभीता ह्यभवद्गजः ॥४॥ ततः क
मलं त्विंशति शालकीगहनानि च ॥ अचरत्स मदापुष्कः पद्मरेणविभूषितः ॥५॥ कदाचि
द्रुममाणहलिनः समुवितदा ॥ स्वैरंस्पाटजस्स कालो गच्छत्रिशानिशं ॥ अथाजे
नगामतदेशं केसरी केसराहणः ॥ गिरिकंदरजाभीमः सिंहो नागकुलांतकः ॥ ते
दृष्ट्वा सिंहमायांतं नागः सिंहभयार्दितः ॥ कृविषाणमापेदे वेपमानो भयातुरः
सततः सिंहतं नीलो नागेंद्रं मनिनानदा ॥ वन्यनागगणपतिं सिंहं गुलेनातिसमन्वथा
तं दृष्ट्वाच संभवेत्सिंहो वनमाश्रय संभवितः ॥ सवाश्रमे वसति सिंहलेनवमहावने ९
तद्वयात्मशवोनान्येतत्यावनसमीपतः ॥ अहर्निशं ततस्तदा जगाम जीवितानां कोविणस
था ॥११॥ कदाचित्कालयोगेनसर्वेशाणि विहंसकः ॥ बलवान तेन नगाहारो नाना
ततभयंकरः अष्टपादस्तनयनः शरभोवनगोचरः ॥ तं सिंहं हंतमागच्छन्वने तस्य
निवेशने ॥ १२ ॥ तेमनिः शरभंच केवलोकटमरिदम ॥ ततः संशरभो वन्यो मृगेनः प
रभसयुतः ॥१४॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. रा.
सा. टी.
२२५

सधीतमो ॥ ९ ॥ विपर्यये प्रसन्नमा वृत्तिप्रयकारि स्तिमान् ॥ १४ ॥ दानस्य प्रच्छेदेप्सन विच्छेदे विष
येस्वयं प्रविच्छेदकर्ता ॥ १५ ॥ न निर्दिष्टो नेति यस्य विग्रहः कर्ताउपकर्ता ॥ १६ ॥ गुणशतेऽकुलीनत्वाद
सविवेयः प्रकृष्टेनैव नमवमन्यते ॥ नस्य विलीयेते राज्यं स्योति तस्याग्रहपतो विच ॥ १७ ॥ एतौ
वगुणौ प्रज्ञोराजा गुणास्त्रविशारद ॥ १८ ॥ एष्ट आपमे परमः प्रजापालनतत्परः ॥ १९ ॥ धीरोमेधी
शुचिस्तीव्रणः कालप्रकृपकारवित ॥ ष्ठष्ठष्ठष्ठातवान श्रीनाऽहायाद विशारदः ॥ २० ॥
मेधावी धारणा प्रज्ञो यथान्यायोपपादकः ॥ दान्तः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यः
ये ॥ २१ ॥ यानाकृद्देस्वयंकारी प्रज्ञालः सर्वदर्शनः ॥ आनेह्लप दोनि नपमा सामान्या
हितेरत ॥ २२ ॥ नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किंचनकारकः ॥ कृतकर्मेण मान्यानां
तोमकजनप्रियः ॥ २३ ॥ संगृहीतजनोऽक्लिष्टः प्रसन्नवदनः सदा ॥ सदाम्स्त्यजनतापेत
नक्रोधी समहामनाः ॥ २४ ॥ एकदेशेऽपमेकार्यानुशासनः ॥ चारनेत्रः प्रजावेक्षीध
र्मार्थकुशलः सदा ॥ २५ ॥ राजा गुणशतकीर्णा एष्टव्यस्ताद्दशो भवेत् ॥ योधाश्चैव
मनुष्येऽस्मिन् सर्वैर्गुणगणैर्वृता ॥ २६ ॥ अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणे ॥ न
विमानयितव्यास्तेराज्ञावृद्धिमभीप्सता ॥ २७ ॥
षण्णकं पंचाशद्मात्यगुणास्तु ष्ठता हितः ॥ धर्म
परमत्वाद्यष्टचत्वारिंशाद्देवं प्रष्टानं गुणाशतं ॥ एतेषां संपि विग्रहः को विष्णित्याः न्यत ॥ गु

२२७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न॥४॥राजा अनार्यैर्मित्रमात्येरकुलीनः पापबुद्धिर्न कर्त्तव्यः॥५॥अकुलीनस्तेन
दामात्रेण शत्रुतां प्रजेन॥६॥स्वामिनो मित्राणां च भूपकं एष्य भलिष्ये॥७॥सत्त्वसंग्रहणे श
अन्तःकोशे बलवीर्ये प्रभावे प्रत्यये समो॥ अन्याय प्रयोगाः स्युस्तत्र स्थाप्याः स्व
लिता॥नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्त्तुमर्हति॥अकुलीनस्तु कीर्त्तिं न रक्षते
मेथुन॥९॥कुलजः प्रकृतो राजा सत्कुलीननपारहा॥न पापे कर्त्तुं बुद्धिमिच्छमा
नो पपनाशि॥१०॥अकुलेन लपुरुषः प्रकृतः सर्वप्रयाति॥कुलेभेम्य पुनेशाश्रे
तिष्ठितः शत्रुतां व्रजेत॥कुलीनोभिहितेश्राप्ते ज्ञानविज्ञानपारगे॥सर्वथा हार्थे
तनंतम हि स्वदेशजं तथा॥११॥कृतं तं बलवंतं च दांतं दातं जितेंद्रियं॥अलुब्धमलब्ध
सत्य स्वामिमित्रबुभूषकं॥१२॥मंत्रिविदेशकालज्ञमन संग्रहणे रतं॥सततं प्रकृत
न संहितैवियण मनोहितं॥१३॥प्रज्ञाचारस्वाविषये मौथ्यविग्रहकोविदं॥राज्ञोहितं वगोवे
नारी योरज्ञान पदप्रियं॥१४॥लोनक स्यहन तंतं बलहर्षं एकोविदं॥इंगिताकारतत्त्व
ज्ञं पाशज्ञानविशारदं॥१५॥हस्तिविद्या मनन मदकारविवर्जितं॥प्रगल्भं दृष्टि
णि दानं बलिनं प्रज्ञकारिणं॥१६॥चोक्त चोतजनाकीर्णं न राभरणे॥नायकेनी
ति मांत्रं नृजने॥१७॥लोतकाः परमेष्यावहारकाः एवम्हाहृष्टेस्तं पोन न वेते॥१८॥चोदंस्मृंदे च

वह्निस्मरः प्रात इवेति शेषेः ॥ ४ ॥ विस्तृताः अपायावजितः ॥ ५ ॥ ९६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९९ ॥ ॥ ॥ राम ॥

न वा लिंगेन न बलं न हानान्य आज्ञाता जितेंद्रियाः ॥ नाकुलीना नराः सर्वे स्याप्याप्नुपाग
णै विनाः ॥ ८ ॥ स्यापव ऋलज्जा मूर्खज्ञानवलानमूर्यकाः ॥ अल्पज्ञाः सुचैयादत्ताः सु
त्रेराः पाणिपार्श्वकः ॥ ९ ॥ अन्यम्भन्नानाम्यराः ग्याताश्चाताः प्रकृतिजेः शुभाः ॥ तस्यानान
यज्ञस्थायेनस्य राज्ञांच हित्रराः ॥ सिद्धस्य सततेपार्श्वे सिद्धएवानुगोभवेत ॥ असिद्धः सिद्ध
सहितः सिद्धवल्लभते फलं ॥ १० ॥ यत्न सिद्धः स्वभिकोणि सिद्धकर्मफले रतः ॥ नश सिद्धफ
लं भोक्ता शक्तः स्वामिनृपाश्रितः ॥ ११ ॥ एवमेतन्मनेषि द्रुमेः प्राज्ञैर्वैद्यक्तनः ॥ कुलीनैः स
हशाकातेकन्न्या जेलवस्यमा ॥ १२ ॥ नाविज्ञानानंदतः पार्श्वेनाप्राज्ञोनाम हापनः ॥ स
ग्राह्यो वन्यथापालेभिः स्वामिभन्त्यवतां वरः ॥ १३ ॥ वाणवृद्धिस्ततां पर्यंत स्वामिकार्यपरा नराः
येभ्यस्त्याथि वहिना स्तेषां सांत्वप्रयोजयेत ॥ १४ ॥ कोषस्थ सततं रक्षाः यत्नमास्थापराजभिः
कोषमूला हि राजानः कोषो वृद्धिकरो भवेत ॥ कोष्टागारं चनन्तित्यं स्फीतैर्धान्यैः सुसं
वृतं ॥ सदा तत्सम्मसंन्यस्तधनधान्यपरो भव ॥ १५ ॥ नित्ययुक्ताश्च ते भृत्या भवंतु रणको
विदाः ॥ वाजिनां च प्रयोगेषु वैशारद्यमिहेष्यते ॥ १६ ॥ ज्ञातिबंधुसुहृत्नानावेक्षो मित्रसंबंधिन
वृतः ॥ पौरकार्यहितान्वेषीभव कौरवनंदन ॥ ९९ ॥ राम ॥

220

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सम्यदशशात्मनः ॥ एवं नीचानीचैर्नैवयोजयेत् ॥ १० ॥ विपरीते दोषमाहुरन्ये तु ॥ स्वस्थानेऽप्रमाणं संयो

योगाः समरशीर्षेशाः कान्त्वा शास्त्रकोविदाः ॥ धर्मशास्त्रसमाप्तेः पदातिजनसंज्ञिताः ॥ ११
अभयागगनेष्टा स्यात्रथश्च यथाविधारतः ॥ १२ ॥ स्वगृहे क्रमशालायां स्वतनस्थेश्व पतनेमहीं ॥ १३ ॥ तवे
संग्रहेणप्रक्तो न्येषामवतिष्टः सदा ॥ अन्यान्यगोलीमित्राद्यैः समराजेराजसत्तम ॥ १४ ॥ श्राका
चाम्बसहस्रेण वीरा रोहणमारने ॥ संग्रहे तमनुष्येण ज्ञात्वा जैत्रे वसंयरा ॥ १५ ॥ इति श्री
मानिपरोगीतितनयमेत्र ॥ श्रीकाउवाच ॥ एवं श्रुत्वा तस्मात्स्त्र न्याने स्वस्थानेन राधिप ॥ नि
योजयति क्रमस्य सराज्यफलमश्नुते ॥ १ ॥ नस्थानेस्थाने न क्रमस्य प्रमाणमभिसन्धितः ॥
आरोपः स्वात्क्रान्तस्थानादुत्क्राम्यान्यत्र मात्रया ॥ २ ॥ स्वजातिगुणसंपन्नाः स्वशुक्रम्भ
स्वसंस्थिताः ॥ प्रकृतेश्च प्रमात्या स्वनास्थाने श्रक्रियात्मना ॥ ३ ॥ अनेन रूपाणि कर्माणि
स्वस्थेभ्यापः प्रयच्छति ॥ समस्तगुणसंपन्नो राजा फलमवाप्नुते ॥ ४ ॥ प्रारम्भः प्रारम्भ
स्थाने सिंहः सिंहस्थो जितः ॥ आज्ञा आज्ञस्त्रस्था पादौ पादौ पदयात्तथा ॥ ५ ॥ क्रम
स्थितानि च पञ्च स्वलाभस्याप्यथाविधि ॥ प्रतिलोमेन मत्स्यास्ते स्थाप्याः कर्मफलेषि
णः यः प्रमाणमतिक्रम्य प्रतिलोमेन राधिपः ॥ स्वत्वास्थाप्य पतेत्वद्धिं न रजपतेत्र

क्रम स्वस्थानेन न आरोप्यः आरोपितस्त्र समाप्तीति योजना ॥ ६ ॥ अवृद्धिरीतिक्षेदः ॥ ७ ॥ राम

॥ २ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आपदं स्तोषु मेत्र भिरादिषु मुक्तो वहितः स्यात् ॥ सोल्लं वैधोदकानि पवनप्रदेशहृद्मात्तनिता नितसहान
दीजला निधि लोक्यो गपलिंगक्रत्वादिकं प्रकाशस्येत ॥८॥ नित्यमिति आचरेत् पथ्या योगं परस्तत्वं दश
नः हृदर्दिनिहृदेनाहूताः पवननहृदद्दैनालवनेप्रस्तवकृथारमग्राहोप्रदेशविशाषएवतत्स्यामेवरह्म
तिनवक्रान्तस्तूलक्षेदत्तदत्ताकाशादिवततत्संजिरहृदानिएवंप्रज्ञानामाय अपीज्ञात्वानः ॥ जीवयन

अपद्दोपयुक्तः स्याज्जलपूतं वने क्षिव ॥ पोल्लवैधोदकानीव हिंसा नित्यहानमाश्रयेत् ॥८॥ अर्थ
कामः पुण्डितोरानाऊ याङ्म्मधुजापमो ॥९॥ नित्यमव्ययनं देहः स्यात् चोरदप्रसादतः ॥ लोके चा
यथ्य योहृत्यहृदहृन्नमिवज्रवत् ॥ १०॥ मन्यावान्यानत्स्वकृष्यपुभोमा निचरणाः त्रिपतः ॥ जात
पतः परिस्पन्दे हहे वाल्पमात्मनः ॥ ११॥ दोवानिहृणयान्तु चोः परपत्ताविहृनेपृतः ॥ कानने
क्षिवपुष्पाणि वहिर्थो समाचरेत् ॥ १२॥ उञ्छिनान्नाशये स्फीतानरेहान च लोप
माश्रयेत् ॥ १३॥ प्राङ्मुखो आसनग्रीवो मज्जेत निशि निर्जने ॥ माशुरगागु
णेनैव स्त्रीभिक्षावेतनमाश्रयेत् ॥ १४॥ ॥ राम

नाम्यः धनरसमाहृत्यादिस्मगुंः ॥ १५॥ हस्तेज्यापशुहिंसनहानभोमा निधोरेधोसस्यानिचरणो ॥ प्रस्वादिन
मनैः त्रिधनलाशयेत् ॥ १६॥ प्रयात स्नेगयाहिंसाजानात्यराहृसमाचरत् ॥ पूरपत्तत्विपुनयेत् ॥ १७॥ हृा
योपरडुगोधिपतिनाशापेधमान्नादेवनादर्शनादिमाजेनोकस्मात्परङगो गत्वाप्रविशपतन्नाशये।
द्विपाहृउञ्छितानिति ॥ १८॥ आसीनग्रीवीमहृशेनिशीवप्राङ्मुखिमज्जेनगृहेश्पानः पुरवरणएवस्यात् ॥ १९

२२१

अष्टादशपातनम: ॥ राजवृत्तान्यनेकानीत्यध्यायः ॥ पूर्वोक्तानंतरं पृथग्भूतमाणांस्तेषां मन्यहारार्थः ॥१॥ राजधर्माणां
राजधर्मविदां मतेपि तौ विस्तरेण तत्तद्वशगाणां प्रकर्षेण नेतृ वोढुं पाकं स्तोत्रमित्यर्थः ॥ प्रब्रूहि ॥२॥
सर्वभूतरक्षणं क्षात्रो राजधर्मः परिसमाप्त इत्याह रक्षणमिति ॥३॥ एतदेव मयूरदृष्टान्तेनाह

एषा ते नैष्ठिकी बुद्धिः प्रज्ञा त्वभिहिता मया ॥ ततो निरीक्ष्य तात त्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि २
इति श्रीमहाभारते राजधर्मेषु ११९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ राजवृत्तान्यनेकानि त्वया प्रोक्तानि भा-
रत ॥ पूर्वैर्निरुक्तानि राजधर्मार्थवेदिभिः ॥१॥ तदेव विस्तरेणोक्तं पूर्वदृष्टं सतां मतं ॥ प्रणयं
राजधर्माणां प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥२॥ भीष्म उवाच ॥ रक्षणं सर्वभूतानामिति क्षात्रं परं मत
परं मतं ॥ तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा शृणु महीपते ॥३॥ यथा बर्हाणि चित्राणि बिभर्ति भुजगाश-
नः ॥ तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥४॥ तैक्ष्ण्यं जिह्मत्वमादान्त्यं सत्यमार्जवमेव च
च ॥ मध्यस्थः सत्वमातिष्ठंस्तथा वै सुखमृच्छति ॥५॥ यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्वर्णं रूपमावि-
शेत् ॥ बहुरूपस्य राज्ञो हि सूक्ष्मोऽप्यर्थो न सीदति ॥६॥ नित्यं रक्षितमंत्रः स्यान्मूकः शरच्छि-

पादस्य तिर्यगेति बर्हाणि पत्राणि भुजगाशनो मयूरः ॥४॥ तैक्ष्ण्यं क्रौर्यं जिह्मत्वं कौटिल्यं आदा-
न्त्यं दुर्लभ्यो भयं तद्भावो दौर्लभ्यं ॥ अप्रमत्तस्वभावं दान्त्यं ॥ प्रभवप्रदर्शनमित्यर्थः ॥ सत्वयोः सा-
वर्ण्येन रूपं भीभेयत्वरूपं पादान्तोऽवस्थार्थः ॥६॥ यस्मिन्नर्थे दैवं रहो वा हितं कर्तव्यं तत्तद्वर्णं रूपं

शां० राजधर्म० अ० १२० ॥
टी० ॥
॥१८॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ रा॰ टी॰ २२२

बुद्ध्या आत्मनः संयमनं स्वस्थमेव कार्ये युक्तं नियमं कृत्वा परबुद्ध्या चान्येषां वा ... तेनापरस्यार्थस्यावधार-
णं कर्त्तव्यं निश्चयः कार्यः बुद्ध्या शास्त्रोत्थया आत्मगुणस्य पूर्वोक्तनिश्चयहेतोः प्राप्तिर्भवति एतदेव गुण-
स्य निदर्शनं प्रयोजनं यत्कार्ये दोहलमनसा बुद्ध्या इत्यर्थः ॥ १६ ॥ आत्मनः स्वस्य परिमर्षेण सर्वतो नीतानां
तु विचारेण बुद्धिं कार्ये निश्चिपेद् बुद्ध्या ऊहापोहको मालनूपयामे यथा विचारयेत् ॥ साधकबाधकम्

एवं मनुष्यवृन्दानां स्वराज्यं परिपालयेत् ॥ आत्मबुद्धिकरीं नीतिं विदधीत विचक्षणः ॥ १७ ॥ आत्मसं-
यमनं बुद्ध्या परबुद्ध्यावधारणं ॥ बुद्ध्यात्मगुणसंप्राप्तिरेतच्छास्त्रनिदर्शनं ॥ १८ ॥ यो विश्वासयेत्ता-
न्नास्त्रं किंचोपलक्षयेत् ॥ आत्मनः परिमर्षेण बुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत् ॥ १९ ॥ सान्त्वयोगमतिः
प्राज्ञः कार्याकार्यप्रयोजकः ॥ निगूढबुद्धिमापन्नस्य वक्तव्यं वा कृतेन या ॥ २० ॥ संनिकृष्टं दा-
यादं प्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः ॥ स्वभावमेव मे व्यक्ततेसंक्लायमसमिवोधके ॥ २१ ॥ प्रत्युजीत
कृत्वा निमर्वान्येवमहीपतिः ॥ आगमे रूपदिष्टानि स्वस्य चैव परस्य च ॥ २२ ॥ महत्शीलेन यात्र
शूरं चार्थविधानवित् ॥ स्वकर्म्मणि नियुञ्जीत ये चान्ये चैव लाधिकाः ॥ २३ ॥ ॥ राम ॥

मोसंहारयेत् ॥ १९ ॥ तमेवाहमंत्रीति ॥ वक्तव्येउपदेशे कर्त्तव्ये कृतं प्रलेतसेपदेशे येहानामात्यर्थे ॥ २ ॥
मः अन्तनरः श्लोकोक्तः प्राज्ञो बुद्ध्या बृहस्पतिसमो पिसनपादितिक्रुष्टकयानिवृद्धिनवार्थासग्रुपा
तर्हिमध्य एवपुत्रयास्वभावस्वार्थमपष्यानेऽदकेप्रहिंसनतस्यायसंवैक्यमिव ॥ २३ ॥ ॥ राम ॥ २२२

222

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्रापि चौरैर्दीनां मुमुक्षुभिः निष्पाद्य शीघ्रं दूरस्थमकारादिपुष्परंभे इति तेषु ग्रामगतानां विषादीन्यावान् पूर्वं
वर्जयेत् आत्मानं रक्षेच्च न्याहन्येति ॥ ४ ॥ ननु जनतत्रापि पापमप्रसक्तिरेव आहुः शरण्येदितिगहनेऽक्षो
पपाठान्तरेण सतितां कृपटम्भे मिश्रानिपत्यान्माने प्रमाणेन ॥ प्रयत्नदाशयेदेव वा शाहू एवार्थे ॥ प्रयोजनं
निहितात्वानो विषमधीकन्याहृतानोद्दीपानरंगाश्रयपाश्रितो ग्रस्या ॥ स्पर्शमात्रादर्पीति वार्षिकोपि
वारशावर्णाभवतीति सपर्शनिष्ठहरात्मनयाश्रीमतान्यथैकल्पिता नृपसनाचयवृद्धेचेति सुवाण
लचारमालान्कपटकृतान्तानशरण्येन ॥ कृहितानृनविशिष्टमितनततं किंनामानप्रतिविधानकन्या
तृत्रचा रमतोन्कपटक्रव्यातानशरण्येन मतिवासगतमदितिकामपाकादिमरामलिंगेननातान्हन्यादेव ॥ ५ ॥ ना
शैनस्य पैनातेणाद्दासमगेण वास्तगतमदितिकामपाकादिमरामलिंगेननातान्
नजस्यात्वतनग्राणंरतेदामानमात्मना ॥ चारभूमिष्ठमितानान्यांशाश्रयपरिवर्जयेत् ॥ ६ ॥ प्र
णयेद्धापितांभूमिगणपूर्वकं हनेष्टतः ॥ हन्यातुहानतिविधान्यजिरागनयाहितान् ॥ ७ ॥
नाशयेद्दलवद्दीनाम्निवासान्निवासयेत् ॥ मृदाचहिंनमःकामप्रणालं कृनमाचरेत् ॥ ८ ॥
शयेदितिसाईवलवद्दोपिस्थलानपदानसैन्यपथनस्थानीयानमहाविविवारवनितानद
नेकादीन्नाशयेन्नपूर्वकाहरीक्रपौनवलनथरमनूपस्थाम्निनेत्यपनयोरितिमेदिनसत्रि
वासान् ॥ दृढमूलान्यतान् ॥ प्रमान्याहीनश्रुतान्ववासयन्त्यायथेन वाहितिभामपूरनस्यःकामं
गवैशप्रणालकृतप्रणालांकिंपापपतणांविस्मृराणांश्रावरेत् ॥ प्रनेनेवक्रमेणाभवेतस्मात्ततिमात्मान
प्रजांप्राप्तदानपथाक्रकेवलचित्तपदस्थानमिहवद्धपरांशमेदिन्यादिपतेगणालभसमहोपपागहं
नेष्टपतेनितिगहनेचनिष्ठांकरोतिएवंसभृगशत्रुरापूपतिजवमिनयर्थः पन्नोगहनेष्टिवेतिपाटे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

223

आत्मा दोहः देशकाले वा प्रमादः इत्यर्थकं ॥ ३७ ॥ अवालः अहीनः अन्धः संपन्न ॥ ३८ ॥ मात्रैः सत्रैः प्राप्यमेव हीयते न वृप्रमादी स्यात् ॥ ३९ ॥ त्वयं ऐश्वर्यं सर्वे ऐश्वर्यादिकामः विजिगीषादिः तेभ्यः सर्वे कामो वृथा वा स्येथी तस्य पिवाङ्क्षयेत ॥ अन्येत विग्रहादिके कुर्यात ॥ ४० ॥ वर्द्धमाने हीयमाने वृद्धेः पश्चात् वृद्धात्तसा

नार्थमल्पपरिभवेनावमन्येत शात्रवान् ॥ वृद्धात्तु वृद्धो दाता मानेन त्वाबुद्धिपूर्वि स्मयेत धृतिदाक्ष्यं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौर्यं देशकालौ प्रमादः ॥ अल्पस्य वा बहुनो वा विवृद्धो धनस्यैतान्यष्टसमिधो नानि ॥ ४० ॥ अग्निस्तोकोवर्द्धते ह्याज्यसिक्तो बीजं चैकं रोहसहस्रमति ॥ आयव्ययौ विपुलौ समीक्ष्य तस्मादल्पेनावमन्येत वित्तं ॥ ४१ ॥ बालो प्रबालः स्थविरो रिपुर्यः सदा प्रमत्तं पुरुषं निहन्यात ॥ कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत कालज्ञाता पार्थिवानां वरिष्ठः ॥ ४२ ॥ हरेत्कीर्तिं धर्ममस्योपरुन्ध्यादर्थे दीर्घं वीर्यमस्योपहन्यात ॥ रिपुर्द्विष्टो दुर्बलो वा बली वा तस्माच्छत्रोर्नैव हीयेद्यतात्मा ॥ ४३ ॥ क्षयं वृद्धिं पालनं संचयं वा बुद्ध्वा प्रभोः संहतौ सर्वकामौ ॥ ततस्त्वान्यत्तु मतिमान्संदधीत तस्माद्राजा बुद्धिमन्तं श्रयेत ॥ ४४ ॥ सर्वान् कामान्कामयानो हि धीरः सत्वेनाल्पेनाप्नुते हीनदोषः ॥ पश्चात्मानं प्रार्थयेच्छ्रेमाने श्रेयः पात्रं पूरयेते च नाल्पं ॥ ४५ ॥ ॥

सत्वेन बलेन ॥ अर्थमानैर्बु ति ॥ ४४ ॥ अल्पेनापि तैः आत्मानं प्रार्थयते लुब्धो हन्त्यस्य भवतीत्यर्थः श्रेयः पात्रं पूरयेत ततः श्रेयः पश्यतीत्यर्थः ॥ ४५ २२३.

णोभिः रश्मिभिः चरान्नचारयन् ॥२३॥ प्रेषयेत्सचिवेनस्य अर्थेवतान्नज्ञापयेत् ॥२४॥ निक्षिप्यान्न विसर्गी स्या

अथ दृष्टानि पुरस्तानि स्थाने गृहेषु कर्मसु ॥ सर्वेभ्यानानुवर्तेत स्वगम्भे लक्ष्मीरिवायता ॥२५

धर्मोपायम् विशेषेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ॥ समाश्रयमिति राजाथ्यः सपर्वतः वाचलः ॥२६॥

अवसाय समाधाय सर्पो रश्मी निवापतान् ॥ धर्ममेवाहेतनक्रमात् तेषां प्रियमप्रिये ॥२६

जलमप्रकृतिदेशानां यमेज्ञातान् स्वभाविताः ॥ सप्तैवयाशिनिर्दोषान् हितपुरुषान् विस्ता

वान ॥ अनुष्ठानविहितान्दानानपमेषुपरिनिष्ठितान् ॥ स्थापयेत्समेकार्येषु राजाय

मोर्थेरक्षिताः ॥ एतेन चपकारेणानुमानमागतिनानि ॥ पुरुकः समन्वितिश्चनतस्मारेक ष

पस्कृतः ॥२८॥ ग्रामेषु कोपदरूपेषु सर्वेषु स्यान वेदितः ॥ प्रात्मप्रत्ययकार्येषु वस्

देवचरस्तथा ॥२९॥ एकस्मान्तग्रहोपपथ्यापथ्यार्थे आविनिग्रहः ॥ गुणानमागुनरष्ट्रम

राजाराजनयमेव विन ॥३०॥ नित्यं राष्ट्रं वमेहेन गोभिः स्वर्णैरुवाहितः ॥ चरान्चरांश्चरानि

ज्ञानयावज्ञास्वयं चरेत ॥३१॥ कालेरानसुपादत्यान्नार्थेराजाप्रवर्तयेत् ॥ अहन्यहः

निमंडलान्महीपाल विवृद्धिमान् ॥३२॥ यथाकर्माणि छायानि विना निमपुराष्ट्रपदः

तथाऽत्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयं ॥३४॥ वहिर्गुणावशिष्टस्यात् द्विजेषु

कामयेत् ॥ संचयानविसर्गी स्याद्राजा शास्त्रविदां कदाचन

कोषाह्वनने दद्यात्रापि तत्पर्याकृत मेवतत्स्थैः ॥३५॥ ॥ राम ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ भा॰
शां॰ रा॰
११९

निबोधबुद्ध्यामतिसत्तमगुरुमतसत्त्व॥ विद्ध्यानहद्विक्रयान॥ २२॥ विधानतदेवप्रासंगेराज्यमोत्तानं
प्राप्तात्मर्थे॥ तद्यानशपतीत्यर्थे॥ २५॥ गुणोपपन्नान॥ शौर्यादिगुणक्रान॥ गुणेषु सपिविग्रहादिषु प्रा
त्मवानअप्रमत्तःयत्तअस्यानेऊवाएगन॥ अभिसंपापत्तलतोहृत्यनिहंति॥ २३॥ दोषदर्शीनिदो

विपिमगुनज्ञानरदेवपर्माणनत्ताननमासेननिबोधबुध्या॥ इमानिद्ध्याह्मृतिसत्वयो
वैराज्ञामहीपालयितमशक्तः॥ मनीतिजयस्यविधानज्ञेत्त्वहदप्रणीतविधिव
त्प्रहृपपते॥ नविग्रतेतत्स्वगतिमहीपतेम विग्रहेराज्यमत्वेउमुत्तमं॥ २४॥ पनेविशि
ष्टान्मतिशीलशजितान्गुणोपपन्नान्युविरुद्धविक्रमान॥ गुणेषुइष्टानविशेदिवान्म
वान्यतोमसंस्थापनिहंतिशात्रवान॥ २५॥ पपेपेडपायान्निविधैःक्रियायथैनेवान्नपा
येनमतिंनिवेशयेत॥ श्रियंविशिष्टाविपुलंयशोधनेनदोषदेवमिवेगुरुमारमाह
वेनदेवस्वस्तिगपमुदहरेह्वपः॥ २६॥ एतान्मयोक्तान्स्वराजधर्मोन्नृणांचगुप्तामति
मादधत्स्व॥ अवाप्स्यसेपुण्यफलंमुखेनसर्वोहिलोकोन्नपधर्ममूलः॥ २७॥ इति
श्रीमहाभारतेशान्तिपर्वणिराजधर्मेषु ९॥

पेषपीतिपोषः॥ २४॥ महन्तविनापन्नानश्वेवंकेप्रोतेः॥ प्रह्नेनिमरसंयोयोमुहदोतिहस्मनित्यगेहन
एकस्मिन्कार्येविनिहतोअभिमुखीहृतोतपाहमयामंधयदेवगुरुमारमाहवेतदाहरेत॥ २५॥
चरन्तिष्ठप्रादधत्स्वआपन्नवदपधारणेइत्यस्वरूपः॥ २६॥ एकोनविंशमानमः॥ ॥ १०९॥ ११९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रग्रहीताः क्षत्रियः लब्धः स्वल्पप्रयत्नसेवया सर्वेभ्यः संपीड्यमानः संपीड्य तृणशस्त्रादि विद्या हुतस पानमस्म
रु पतितापि न ऊर्जितः स्यात् अत्र दृष्टान्तः हुताशनः प्रयोगवान् ॥ ५६ अतः राजा योग्योगेन विद्यातत्त्वमेत
प्रयोगेन तन्मना प्राप्येदिष्टरूपमेति ॥ ५७ ॥ कर्मणा प्रतिष्ठितेन अंगोपस्थानं फलं लब्ध्वा तदुपभोगोऽस

तस्माद्राजा प्रग्रहीतः प्रजासमूलं लब्धाः सर्वेभ्यो प्राप्य ददीत ॥ दीर्घकालं समपि पीडया ।
नोपविद्यातत्त्वपानमग्नित्वात् निःस्थान ॥ ५८ ॥ विद्यातत्त्वपाना विपुलपदं वा सर्वसेन लावण्या
पितृस्वार्थ ॥ वृथा पतेन निवसेद् दृढवत तस्मात् हिंसा सर्व मार्ग प्रभवेत ॥ ५९ ॥ पञ्चमहाभूतमने
लोभमनसिन: भाक्तो विमुञ्चयं प्रभवतीच ॥ वर्षेनिमूलानि च पत्राणि तंत्र तस्मात् हिंसा त्याव
मनेणन देह ॥ ६० ॥ लोभं हन्तु लभदाने निजं लब्धमल्पं प्रियं परं विनश्यतीति ॥ सर्वो लुब्धः
कर्मगुणाद्यभोगेभ्यो योऽहीनाधर्मकामोऽनहानि ॥ ६१ ॥ धनं भोगप्रदं तस्मात् स्वं सर्वं
लब्धः मार्थयते परेषां ॥ लोभो दोषाः संभवतीह सर्वे तस्माज्ज्ञानान्न प्रग्रहीतलुब्धं ॥ ६२ ॥ स
दर्शनेन पूजनेन वन्द्यमपि चारपेन ॥ आरंभाद्विधातोपायनः सर्वो योऽप्रप्रसूदयेन ॥ ६३ ॥
धर्मार्थवितेश्वविद्यानामंगोगुप्रप्रपारव ॥ आज्ञा राजा कुलीन स्वपर्या
नो राजसंग्रहे ॥ ६४ ॥ ॥ राम ॥

हिंसा लोभाद्यर्थकामेडया
नोपित लुब्धः सर्वे दर्शं हीनत
हि विषयं च न हानि ॥ ६५ ॥ सत्त्वहिंसा व्यापीनिशेष: धनेडन्को च या व्यापीनिशेष: धनेडन्को वरं
नप्रग्रहीत न संग्रहीन ॥ ६६ ॥ धर्मार्थहितेषु प्रप्रप्रमाणमेडलेषु विज्ञाता तानन्न: राजसंग्रहे सामंतव

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म० टी०
पा० टी०
२२५

प्रमाणलक्षणाव्यवहारेण व्यपदिश्यते वाक्यार्थीत्याह प्रमाणेनेति ॥१॥ यथोक्तप्रमाणेनेति श्लोकेन यत्
मतवचनमुक्तं तद्दूषणं एवं वचनं न मतमवोत ॥ अनुमितिस्पष्टः ॥२॥ प्रागितिहेतुरेव उक्तवचनाद्दूष
णं हेतुमव्यवहारस्य हेतुर्वाच्यत इत्यर्थः ॥ प्रागिव तु नयमेव वक्तुन ॥३॥ तु पक्षादिविरोधितिनश्चितस्थानेः
तु पदेः शब्दता पक्षतां तु क्रमात्प्रमितत्वमित्युक्त ॥४॥ वा प्रागुक्तपक्ष एवैति ॥ दृष्टिपिद्यया देवतापाद
यानामिदं केयमुक्तानादृष्टपदार्थनिराकार्येदं कर्तृमिरमाता हि मिथ्यापिमितव मथेमनृतं ॥ प
तलो कि कारितदृष्टमेव व्यवहारागास्यत्रो भवत्यनेन हि वव्या व्ययं ॥ तत्र दृष्टे मह तेना द्वेषोहृ
तप्रमाणेन तदेतत्त्रियाप्रियमसमात्मना ॥ प्रमाणलक्षितः सम्यापमेव समवोवलः ॥५॥ यथोक्त
मतदृचेनप्रागेनमलनापुरा ॥ यन्मयोक्तमनुष्यं इत्यत्र प्रागेव वचनं महता ॥ ६॥ प्रागिदं वचनं
प्रोक्तमनप्रागवचनं विदु ॥ व्यवहारस्य चावोत्तमव्यवहारमिहोच्यते ॥७॥ दृष्टे त्रिवर्गः तत
तत्प्रमाणेतप्रवर्तते ॥ देवहि परमो दृष्टेऽनुपक्षेप्रतिबोध्यितः ॥८॥ नीलोत्पलदलश्यामश्च
तेः शुभ्रतनभनः ॥ अष्टपात्रेकतनयतः शोकक्रोधहारो मवान् ॥९॥ स नीललोहितस्तन्त्रावि
ति वोध्यितेऽतिलोहितेरूपमुक्तं नीले चलनी लोत्पलेति निहतं नत्रापसोदेवपेइ यात्रहेन च लोभात्म
पोपस्य दृष्टस्य मालिन्यरोभोसन्नतान्नीललोहितं देवस्य रूपं च रोचेदृष्टाइवया गिता वयमापनाति
यत्र मः तथा हि केवितमानभगेन के विदुनरूरणेन केविदनवकत्यन के विमाण्यापादनेन
व वध्यते ततलान्यवत्दृष्टाः चत्वारो भङ्गाः प्रथमादानकमोरापस्यतः ॥ तथा हि प्रज्ञाभ्यः सामतेभ्य
प्रकारादातत्र प्रन्तादायिनो ध्यमानदृष्टमाः हि गुणपधनादत्तप्रन्तानायमयिनाइध्यात हिगुणापना २२५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

अथैषि नाम देहे तत्वत्याद्धवेन देहसद्रूपाधिक मुच्यते॥ ९॥ को देहः तस्य कस्य एकादश प्रश्नाः तेन को देहः तस्य
स्थान स्मात्त्व यमेति॥ यमस्य संख्या समस्यक त्यान प्रकाशनं देहापरापापव्यवहार पदं निवर्तितस्यान्त स्यास

कोऽयंह॥ अथैषि नामदेहे को राजन्धर्मः सनातनः॥ ईश्वरस्य महान्देहो देहे सर्वं प्रतिष्ठितं॥ १
देवतानामृषीणां च पितॄणां च महात्मनां॥ यक्षरक्षःपिशाचानां नागानां च विशेषतः॥ २
सर्वेषां प्राणिनां लोके नित्यं यानि निवासिनां॥ सर्वव्यापी महान्नेता देहः श्रूयाति निप्रभो॥ ३
भूतं भव्यं भवद्देहे वसञ्चराचरं॥ एषयतां लोके मामृतं समस्त नरमात्रं॥ ४॥ कृतद्वि
द्धाम्यहं तानि तन्वेन भगवत्प्रभ॥ को देहः कीदृशो देहः किं रूपः किं परायणः॥ ५॥ किमात्म
कः कथं भूतः कथं मूर्तिः कथं प्रभो॥ जायते च कथं देहः प्रजानां च हितात्मकः॥ ६॥ कस्य
श्रवोपमं देहं जगति प्रतिपालयन्॥ कस्य विनाशनं देवं को वरो देहं संस्थितः॥ ७॥ किं तस्य
स्तु मनो देहः का वा स्वर्गाति रुच्यते॥ भीष्म॥ शृणु को ऽयं महादेहो व्यवहारपथश्च सः॥ व
स्मिन्दृश्यं सर्वमापन्नं सदेहं देहकेवलः॥ ८॥ यमेन लाभमहता तेन व्यवहारं नीयते॥ तस्य
लोपः कथं न स्यात् लोके विवहितात्मनः॥ ९॥ इत्येव व्यवहारस्य व्यवहारेण सिध्यते॥ प्र
पिबेत सुरारानलमनुतामाकमाहितः॥ १०॥
ईन प्रवहितात्मनो राजः तस्य धर्मस्य लोपः कथं केन प्रकारेण न स्यात् प्रकारो व्यवहारः वि
गतः प्रवहारो नीचमार्गं प्रायस्य हादिहरणं स्मात्कर्मेति व्युत्पन्नोऽसि देहः॥ ३॥ प्रपिबेत नियतात्मनः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. पु.
पं. टी.
२२६

226

नदीप्रनेकसंदेहजटिलः हिनिहः अधिप्रन्यथिं नोर्वा कीवैमन्यानेद्वे जिह्मसमस्ततथा ॥ एवं ब्रह्मा
रूपीणो दरस्यरूपमनत्तापमो ऽस्तिदरूपमाहतान्यास्मान्नगराजजननन्दद्धे संनितान्नावृद्धिरेवाहव
नीयाद्धितास्यपस्यमतनथा ॥ नगराजः कृत्तिमन्तः तत्सर्वे पिवमेतनन्दद्धेदः पारीनक्षाद्वेकप्रावराण्म

नदीहिंजिह्मतामन्यास्ये नगराजननन्दद्धेदः ॥ एतद्रूपं विभर्त्यग्रे देहे नित्यं डरायरः ॥ १९ ॥ प्रसि
द्वन्नगदाशार्ङ्गि त्रिशूलमुद्गरः धारा ॥ मृणालं परशुश्चकं पाशोङ्कुशः स्थितो मया ॥ २० ॥ सर्वप्र
णीणानिमत्ति यान्तोहका निर्विन ॥ दरूपवतम्मसर्वो मालोकेवार्तिमूर्तिमान ॥ २१ ॥ भिदन
क्षिं दनरुजत्वं कान्तारपन्पाटयन्नलथा ॥ ज्ञानयन्त्रभिथा वस्त्रदरूपव चरतुत ॥ २२ ॥ प्रसि
विधिमनोपमल्ली लापमोड्डरापर ॥ श्रीगर्भो विजयः प्रास्ता सर्वव्रताः सनातनः ॥ २३ ॥ ग
संत्रायणमंत्राप्नुप्ता माया ग्रवदतो वर ॥ पमेयात्तरो देवः सत्यगो नित्यगोपनः ॥ २४ ॥
प्रसेगोकदृतनयो मनस्येष्टः शिवंकरः ॥ नामान्येतानि देस्य कीर्तितानि पुष्पिदि ॥ २५
देहे हिमगवान्नित्यं देयो नारायणः प्रभुः ॥ सास्वरूपमहहिंसन्महापुरुषर ॥
यते ॥ २६ ॥ नथाज्ञा ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीहीतिः सरस्वती ॥ देवनी
तिर्नगहात्री देहे हिवकविग्रहः ॥ २७ ॥ ॥
स एतेनदीनाप्रधानोयमत्तउक्तः एतत्त्रसर्वेधादानोपवासहोमादीनामुपलक्षणं ॥ २८ ॥ नवं देसरू
पमाहदेशहोति ॥ २९ ॥ तस्यन्याद्रूपमाह ॥ तयेति ॥ देहेनसहितानीतिः ॥ देहनीतिः ॥ २६ राम २२६

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

यो द्विशतानि वेषपदानि चेति ॥ अथातः सैन्यव्यवहारस्तु पिंगलानुपं च वर्णं पतिश्रेष्ठपानैर्कन यत्र:
पंजकर्णो द्युरोमवान ॥ नदी द्विनिद्धृ तिप्रावेदनभाषा सुप्रतिपतिर्भिष्यान्तरे ॥ कार्णा
तरमारु-भावप्रतिभूः किंपाकलसिद्धिश्रृंखलश्रीपादाः ॥ एवं द्विनिमितं द्वैस्य रतिनान्यथा।
न्यते पापात् तं ततश्रावेदनं अश्वस्थितानां सम्भानप्रतिगतादेवदत्तामहो उपात्तस्तवर्णानां प्र
मकांस्मिनदेशकाले माहिणि चरहीनानदहनो तितद्धलेन लेखेन ॥ पुनरपि प्रस्थि
नमाद्रूपमनस्समहेतत्थवलोवनभाषा ॥ ततः प्रस्थितोहमेतस्यपारयामोति किंप्यान
दे ॥ मयारहीनमा सोनपुनः परामृत्य दन मितिकारणो नवेश्म स्मिन्नेव पतिभूर्देयः ॥ अह
मेनस्मिनपराजितेर्देहश्च लाभमोति ॥ कियासमस्तसाथकानां साहित्यक्षेमोगणापयाद्दी
नायदर्शनेन ततो चावनेनतस्मजयः ॥ इति प्रश्नः अनेनतस्यपरोपीडेअततः त्पदेहस्यपादाः
महाहृयज्ञवल्लरः ॥ निद्रवेभाविनाटद्यानपनेराजेचानस्मम ॥ मिथ्याभियोगी द्विगुण
माभियोगाद्वेनवेदेन ॥ नैकनयत्नः ॥ नैकानिवहूनिनयनस्थानीयानि तज्ज्ञामानपरो
हिनपर्षदा व्यानिदर्शनेन सापनानिपस्मिन पंजककर्णोत्ती तत्कर्णः ग्रवणप्राप्तः
ऊर्ध्वरोमवानप्रत्येनेरत्फलाः पंजककर्णोश्वामोऊर्ध्वरोमवानश्वेति समाप्तः

१५ ॥ ॥ राम ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

द्रूस्पशासराणमूर्तिर्न विहायेत्वन्यथं जायते तस्य स्यात्तरमाह ॥ धर्मयुक्ता इत्यादिना ब्रह्मणामूर्तिरीडोप
जादिद्वारा तत्सृष्टिहेतत्वयामृता निपाल्यपतनं जागर्त्तीति श्लोकत्रयार्थः ॥ ३ ॥ कस्य पूर्वापरमिदं
जागर्ति प्रतिपाल्यपेत्रित्यस्यात्तरमाह ॥ एवंप्रयोजनत इत्यादिना ज्ञेयानन्तःमनो इत्यादि रूढ ॥ प्रत्यय
वचेत्यतेन ॥ ४ ॥ अग्रदत्तं इश्वरमूर्तिशेष ॥ अग्रेराजे दृष्टं दृश्नीति ॥ अत्र एवायं बलेन सफलः पच

धर्मफला द्विजश्रेष्ठा देवपूजामवंतिच ॥ वभूवयत्ने वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥ ३८
प्रीतास्तु देवता नित्यं मित्रं सपरिवर्द्धयंति ॥ अत्रं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः ॥ ३९
प्राणाश्चसर्वभूतानां नित्यमन्येप्रतिष्ठिताः ॥ तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठंते देवो जागर्ति तास्तच
एवं प्रयोजनश्चैव देवः तन्त्रियतागतः ॥ रत्नस्त्रजाः सजागर्ति नित्यं सर्वहितो नरः ॥ ४०
ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्वं वित्तं प्रजापतिः ॥ भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेष्टभिः ॥ ४१
अग्रदहैरमेवास्ति अवमेभ्यं धर्ममेवच ॥ बलेन तपसां संपन्नः सदा पंचविधात्मकः ॥ ४२ ॥ ज्व
लंवकहृधनामास्याः प्रजा प्रोक्ता वलानि तु ॥ आहार्यमष्टके ईश्वबलमत्यधिकं प्रियं ॥ ४३
हस्तिनाश्वास्याः पत्तिनो वै विशिष्टास्तथैव च ॥ देशिकाश्चाविकाश्चैव तत्र दृष्टांगबलं स्मृतं ॥ ४४

वियथात्मायस्यसततया धर्ममव्यवहारधर्मेश्च स्वजीवस्वरूपेण पंचप्रकारात्मको राजा ॥ ४२ ॥ कुधन स
हिता अमात्याः ॥ वकृ पतामात्या बलानि तेन तेजः सहस्रा ख्यातिदेहे द्वियं तु हि सान्बर्ष्यानिश्र
ष्टके रष्टसंख्या के ॥ अनेन तत्र श्लोके वस्तमार्ण हस्त्यादिभिराहार्यं अर्जनीयं अन्यत्तवं लंकोशाद्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

किंचरांणतः त्वस्यांतरे अथानर्थाद्विविक एव तस्य परीय णं मित्याह ॥ अथानर्थदंडविरतिं विनाति स्म
रूढः परायणं मित्यनेन ॥ २४ ॥ किमात्मकः कश्चेतनः कथं मूर्तिं इति प्रश्ने तस्य नरमाह ॥ आपस्था

अथानर्थस्मशदंडः विषमोपभोगो बलाबलं ॥ दोर्भोगं भागधेयं च बहुणपापगुणेषु गुणानुगो
कामकाम्याहृत्नमोक्षः शर्वरीदिवसः तामः ॥ अपप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमोद
मः ॥ २६ ॥ देवगुरुप्रकारश्च मानामानौ लोभयाभयौ ॥ हिंसाहिंसे न पापपुण्ये संयमासंयमवि
पाविषे ॥ २७ ॥ अनन्ताद्विश्वमध्ये चक्रन्यानोच्चप्रपंचनं ॥ मदः प्रमादो दर्पश्च देवापयेन
यानयो ॥ २८ ॥ अथ शक्तिः शक्तिरिति वमानभोव्ययाव्ययो ॥ विनष्टश्च विसर्गश्च का
लकालौ च भावना ॥ २९ ॥ अनन्तं ज्ञानविज्ञानं सत्यं श्रद्धा श्रद्धेनश्चेव च ॥ जीवितं च वशापश्च
लाभालाभौ जयाजयौ ॥ ३० ॥ तौ दानं तान्द्वं तानत्गुरागभावे मानतया ॥ विराग श्च विशेष
श्च कार्याकार्यं बलाबले ॥ ३१ ॥ अस्तु वाचान्हृदयाश्च पमोपमौ तथैव च ॥ अपत्रपानप
त्रपी हीश्च मपहिप नवदे ॥ ३२ ॥ तेजः कर्मा गिरिपादि सेवाकशक्तिनवधि ह्रिना ॥ एवं दे
वस्यैकात्मलोकेस्मिन् हृदयपना ॥ ३३ ॥ नस्याहद्दीहदशेवेशमथश्च प्रमर्श ॥ अपारं
न सप्तनाम्यांवप्तत्रं तिचे वद्य पिहिंग ॥ ३४ ॥ देवेनरत्माणगहि मत्तनहरदः प्रजा ॥ ततानेव

पयतीति ॥ लोकपालनात्मकः ॥ सत्यपदलपातीचस्माण सुनिस्वरूपरात्मार्थः ॥ २६ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्रा॰ स॰ टी॰ २२९

228

वेदनत्वविरोधक्षदोषः पारत्तार्थादिः ॥ तन्निवृत्तस्थैर्यंदंप्रतिनिगतत्रेतत्रप्रायश्चित्तात्मकोभेदेहेतत्कृएव
दंडः मोलः ज्ञवाचारप्रवृत्तो अवहारस्तत्रापिशाभ्वोक्तो दंडः यथाणुइसहृगपोनप्रायश्चित्तेनता
त्तियथापिकस्मिंश्चिद्वस्तुदंत्तल्लेएवंनियमः यास्माकमेयमृत्वरोपिवनिमत्तातिवाच्यइति नस्मा
त्तत्वेन मृदस्यापिहरायानेन्तात्प्रायश्चित्तं भवति तथा च यथाभत्वविदाननक्रमणायमेत्तममयः
प्रमाणेवेदाश्चेति ॥ ९२ ॥ एतनभाव्यगाणादज्ञानोमध्येऽस्यः तत्रियाथोनइत्याहव्यवत्कइतितनः प्रला

अवहारस्त्वेवंन्यावेदप्रमाणमते ॥ मोलक्षणत्रयंचाईल्लयाज्ञोक्तस्तत्रथापरः ॥ ३ ज्ञेयः
स्थापिदंडोमोऽसौप्रत्ययलक्षणः ॥ ज्ञोयोनः सतोऽदंइस्याद्दंडःप्रत्ययलक्षणः ॥ ९३ ॥ दंडः
प्रत्ययदृष्टोपि अवहारात्मकः स्मृतः ॥ अवहारः स्मृतो यश्च सवेदविषयात्मकः ॥ ९४
यश्चवेदप्रसूतात्मा स धर्मो गुणदर्शनं ॥ धर्मश्च प्रत्ययश्च दिष्टो यथार्थमं स्मृतात्मभिः ॥ ९
भिः त्रिविधो दंडोपि ज्ञेयः तत्र प्रत्ययोपि ज्ञेयः ॥ ९२ ॥ अस्यापि वेदमूलत्वमाह ॥ दंड इति विविधो व्य
वहारः अन्योन्यपरपरहरणेयः सद्वप्रत्यया अवहारः तदात्मकोन्यायः समयद्यपि दंडप्रत्ययदृष्टत्व
थापि सअवहारपदार्थो मन्वादिभिः स्मृतो नियतः सापि वैदिकप्रमाणेन त्वा वेदविषयात्मक
दास्थेगावेएतोनर्थं ॥ ९४ ॥ दतोहीव्यवहारोवेदमूलत्वादुमेरूपाविस्याह ॥ यश्चेति द्वाभ्यां ॥ य
श्चायमेउदिष्टः मम पारदार्यजेनाधर्मेणायमेलापोमाभूदितिपश्चात्तापवतागदिष्टः प्रायश्चि

२२९

अंगस्यसैन्यस्यराज्यदेशमेवाग मितिवाक्यशेषात यद्वस्यसतद्भस्यरणादिकं शरीरं विद्धि इति तन्नीनान्वयः ॥
सप्ताङ्गया ॥ ४ ॥ प्राड्विवाकाः एकत्रीभूतप्राड्विवाकसैन्यं विवाकस्यविवदमानयोर्द्वयोः प्रवर्तितनिमित्तयेना ॥
दंडसैन्यदेहः प्रसिद्धः ॥ ५ ॥ देशोद्वताधीनेः ॥ ६ ॥ प्रदेशोनि दंडः स्थापनायचप्रदाधीनाः आश्रमाः ॥ ६ ॥

अथ यद्वांगस्यफलं स्पर्शयिनोहृत्लिपायिनः ॥ अन्यायोहापदानाश्रमंत्रिलोकसहाश्रये ॥ ९ ॥
भिक्षकाः प्राड्विवाकाश्चमोहूर्तोदैवचिंतकाः ॥ कार्यामित्राणिपान्येवसर्वोपका
रणानि च ॥ १ ॥ सप्तप्रकृतिचाष्टांगशरीरमिहयद्भवेत् ॥ राजस्यदेशमेवाग्रेदंडः प्रभवएव
च ॥ ७ ॥ ईश्वरेणप्रयत्नेनकारणानिततस्त्रियस्य च ॥ दंडोदत्तः समानानांमादेशे
होदंडसनातनैः ॥ ८ ॥ राज्ञाशून्यतमोनान्यायस्थापनेपि प्रदर्शितः ॥ प्रहा
णालोकरक्षार्थंस्वधर्मस्थापनाय च ॥ ९ ॥ मंत्रप्रत्ययशास्त्रेणचापवहा
रस्यस्थापरः ॥ तस्माद्यः संहितोरक्षाभर्तव्यप
लक्षणः ॥ १० ॥

मंत्रप्रत्ययेः भर्तोरोहो विवदमानेप्रत्यपकारणयसत्तथा ॥ वादिप्रतिवादिभ्यां प्रवर्तितोव्यव
हारः तयोरन्यतरस्यप्रत्ययाः अप्युपगमः लक्षणं यस्यमंत्रेशनप्रलक्षणः अन्यतरपदानपात्र ॥ सं
स्यर्थः संहितोहितंरक्षणेनतुकः संहितः ॥ अन्यतरजयावहस्त्यर्थः ॥ १० ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आचार्यवेतनं गुरुदक्षिणां ॥ १४ ॥ पितृयुक्तः पद्ममित्युक्तः ॥ १५ ॥ क्षुवतः क्षुतवतः ॥ १६ ॥ ॥ राम

स तत्र बहुभिर्युक्तः सदा श्रुतिमयैर्गुणैः ॥ ब्राह्मणानामनुमतो देवर्षिसदृशोऽभवत् ५
तं कदाचिददीनात्मा सखा शक्रस्य मानितः ॥ अभ्यागच्छन्महीपालो मांधाता शत्रु।
कर्शनः ॥ सोपसृत्य तु मांधाता वसुहोमं नराधिपं ॥ दृष्ट्वा प्रकृष्टतपसं विनतोऽग्रेऽभ्यति मा
ष्ठत ॥ ७ ॥ वसुहोमोऽपि राज्ञो वै गामर्घ्यं च न्यवेदयत् ॥ अष्टांगस्य तु राज्यस्य पप्रच्छ कुशलं ला
क्षये ॥ ८ ॥ सद्भिराचरितं पूर्वं यथावदनुयायिनं ॥ अपृच्छद्वसुहोमस्तं राजन्किं करवा
णि ते ॥ ९ ॥ सोऽब्रवीत्परमप्रीतो मांधाता राजसत्तमं ॥ वसुहोमं महाप्राज्ञमासीनं कुरु
नंदन ॥ १० ॥ मांधातोवाच ॥ बृहस्पतेर्मतं राजन्नधीतं सकलं त्वया ॥ तथैवोशनसं
शास्त्रं विज्ञातं ते नरोत्तम ॥ ११ ॥ तदहं ज्ञातुमिच्छामि दंड उत्पद्यते कथं ॥ किं चास्य पूर्वं
जागर्ति किं वा परममुच्यते ॥ १२ ॥ कथं क्षत्रियसंस्थश्च दंडः संप्रत्यवस्थितः ॥ ब्रूहि मे तु
महाप्राज्ञ ददाम्याचार्यवेतनं ॥ १३ ॥ वसुहोम उ ॥ शृणु राजन्यथा दंडः संभूतो लोकसं
ग्रहः ॥ प्रजाविनयरक्षार्थं धर्मस्यात्मा सनातनः ॥ १४ ॥ ब्रह्मा यियक्षुर्भगवान्सर्वलो
कपितामहः ॥ ऋत्विजं नात्मनस्तुल्यं ददर्शेति हि नः श्रुतं ॥ १५ ॥ स गर्भं शिरसा देवो व
र्षपूगान्यधारयत् ॥ पूर्णे वर्षसहस्रे तु स गर्भः क्षुवतोऽपतत् ॥ १६ ॥ ॥ राम ॥

२२७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

प्रजागणप्राशनाद्धानस्यानियमस्यवर्त्तिना ॥ भूट्ट्स्यापि सद्यापानप्रायश्चित्ता दृष्ट्रपः सोपिधर्मएवेत्य
र्थः ॥ ५५ ॥ इदं व्यवहाररूपमेवेदमत्यर्थप्रजापतेर्नाम्नैकान्त्यमादृष्टाभ्यां ॥ यद्यति ॥ ५८ ॥ यतःसप्तम

व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ॥ त्रीन्धारयति लोकान्वै सत्यात्माभूतिवर्द्धनः ॥ ५४
यश्च वेदः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः ॥ व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितः ॥ ५५
यश्च वेदः स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्पथः ॥ ब्रह्मा पितामहः पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः ॥ ५६
लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसां ॥ समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् ॥ ५७ ॥
ततोनुव्यवहारायं भर्तृप्रत्ययलक्षणः ॥ तस्मादिदमथोवाच व्यवहारनिदर्शने ॥ ५८ ॥
माता पिता च भ्राता च भार्या चैव पुरोहितः ॥ नादण्ड्यो विद्यते राज्ञां यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥ ५९
इति भावेन नृपर्षभ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ अङ्गेषु राजा
द्युतिमान्वसुहोम इति श्रुतः ॥ १ ॥ स राजा धर्मनित्यः सन् सह पत्न्या महातपाः ॥ मुञ्जपृष्ठं
जगामाथ पितृदेवर्षिपूजितं ॥ २ ॥ तत्र शृङ्गे हिमवतो मेरौ कनकपर्वते ॥ यत्र मुञ्जवटे रामो
जटाहरणमादिशत् ॥ ३ ॥ तदाप्रभृति राजेन्द्र ऋषिभिः संशितव्रतैः ॥ मुञ्जपृ
ष्ठ इति प्रोक्तः स देशो रुद्रसेवितः ॥ ४ ॥ ॥ राम

प तिर्भूतकृत् ततो हेतोः अयमसदीयो भर्तृप्रत्ययलक्ष
णो व्यवहारः प्रवृत्तः तस्मात्तस्मिन्विषये सद्दृष्टं निदर्शनं वाक्यमुवाच ॥ ५९ ॥ नादण्ड्य इति पद
निमानेति ॥ अङ्गराजस्य धर्मेण तितिक्षितस्य राजधर्मस्य ॥ १ ॥ विंशतितमेन ॥ अत्र देशस्य तो वि

म. रा.
शां. टी.
२३

मन्योरविनयो विहहृस्त्रुत्वा रोविमृगाः यस्यतस्य ॥ सांसंसातुयमः कर्मच ॥ रागोपचारानप्रयोजको रागः य
मः कर्मचेतिवा ॥ २१ ॥ विभज्यन्याय्यन्यायाभाम्ति च विच्छेदूनिग्रह एव दंडस्य मुख्य प्रयोजनं हिरण्यादि

तस्मणमपिचेशानं तगात्रं विरूपेप्रभुं ॥ महात्मानं महादेवं विशालाक्षं सनातनं ॥ २२ ॥ वसि
ष्ठमोघविप्राणां वसूनां जातवेदसं ॥ तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरं ॥ २३ ॥ वीरु
धामंशुमंतं च भूतानां च प्रभुं वरं ॥ कुमारं द्वादशभुजं स्कंदं राजानमादिशत् ॥ २४ ॥ कालं सर्वे
शमकरोत्संहारविनयात्मकं ॥ मृत्योश्चतुर्विभागस्य दुःखस्य च सुखस्य च ॥ २५ ॥ ईश्वरः
सर्वदेवानां राजराजो नराधिपः ॥ सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः ॥ २६ ॥ तमेवं
ब्रह्मणः पुत्रमनुजातं क्षुपं ददौ ॥ प्रजानामपि सर्वासां संरक्षितमपि ॥ महादेवस्तत
स्मिन्वृत्ते यज्ञे यथाविधि ॥ दंडं धर्मस्य गोप्तारं विष्णवे सत्कृतं ददौ ॥ २७ ॥ विष्णुरंगिरसे प्रादा
दंगिरा मुनिसत्तमः ॥ प्रादादिंद्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ ॥ २८ ॥ भृगुर्ददावृषिभ्यस्तु
तं दंडं धर्मसमाहितं ॥ ऋषयो लोकपालेभ्यो लोकपालाः क्षुपाय च ॥ २९ ॥ क्षुपस्तु मनवे च
प्रादादादित्यतनयाय च ॥ पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मार्थकारणात् ॥ ३० ॥ विभज्य
दंडः कर्तव्यो धर्मेण न यदृच्छया ॥ दुष्टानां निग्रहो दंडो हिरण्यं बाह्यतः क्रिया ॥ ३१ ॥ व्यंग
त्वं च शरीरस्य वधो नाल्पस्य कारणात् ॥ शरीरपीडास्तास्तास्तु देहत्यागो विवासनं ॥ ३२ ॥
हतां तु लोकानां विभीषिकाः तं ते का पापकृद्धिभिः ॥ ३३ ॥ देहत्यागः प्रमादो विवासनं सदे १३

230

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऋषरूपप्रधानत्वात्तु ऋषिरूपं दीक्षाधिग्रहः ॥ प्रजानियन्तादीक्षाप्रविष्टइति नियमनरूपो दक्षो नहितोभवद्दे
तयोः ॥

स तपो नाम संभूतः प्रजापतिरिहेदृशः ॥ क्रतुर्विगाग्मी महाराज यज्ञेन स्य महात्मनः ॥ १० नहि
यज्ञेन सर्वेलक्षणः पार्थिवर्षभ ॥ ऋषिरूपप्रधानत्वाद् दक्षो नहितो भवत् ॥ ११ नहि ...
नहितेचापि प्रजानां संकरोभवेत ॥ नैव कार्यं नचाकार्यं भोज्या भोज्यं न विद्यते ॥ १२ ॥
गम्यागम्यं तदा नासीत् तस्य कस्य च वै सम ॥ ॥ परस्परं
सर्पार्पयजनः क्लिष्टाहिंसन्ति च परस्परं ॥ गम्यागम्यं तदा नासीत् तस्य कस्य च वै सम ॥ १३ ॥ ततः पितामहो
विलम्पो लिसारमेयाययथाभिधं ॥ सवलानवलिनो ग्रंतिनिमें यो दमवर्तन ॥ १४ ॥ ततः पितामहो
विलोभगवंतसनातनं ॥ स एव वंद्देव महादेवमथाब्रवीत ॥ २२ ॥ प्रचलनमनुकृपां वैकल्यं
मर्हे सिकेशव ॥ संकरो न भवेद्देव यथा लोके विधीयतां ॥ २३ ॥ ततः स भगवान् कृष्णम्बैकं
तेमर्हे सिकेशवे ॥ आता चिरं स्थूलवराकपं ॥ आत्मानमात्मना देवं सस्रजे देवसत्तमः ॥ २४ ॥
भूतस्याद्यमचारणं तौ तिदेवी सरस्वती ॥ ससृजे दंडनीतिं सा त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २५ ॥ भू
देवाना
गुः भगवान् आता चिरं स्थूलवराकपं ॥ तस्मिन्नस्मिन् कार्यस्य चकारैकैकं समस्तं ॥ २६ ॥ ...
माम्प्रदं च कै दृष्टं दशपापन हारणं ॥ एवमेव समस्ते चापि पितृणां मकरोत्प्रभुः ॥ २७ ॥ अपां राजेन्स्तथा
तस्मात्तं च कुबेरमपि चेश्वरं ॥ पर्वतानां पतिमेरुं सरितां च महोदधिं ॥ २८ ॥ अपां राजेन्स्तथा
णं च विदधे वरुणं प्रभुं ॥ मृत्युं प्राणिनां ईश्वरं यमं तथा तेजसां च हुताशनं ॥ २९ ॥ ॥ राम
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ भा॰
शां॰ टी॰
१२१

एकविंशतिशततमः ॥ तातेति ॥ १ ॥ किंमूलाः किमुद्दिश्य क्रियन्त इत्यर्थः ॥ प्रभवत्यस्मादिति किमेषा
मुत्पत्तिस्थानं तेषां साहित्यं कथं पृथक्त्वं च कथमिति चत्वारः प्रश्नाः ॥ २ ॥ मूलोक्तदाहृत्यां पुनस्ताहि
त्यमाह यदेति ॥ समनसः शोभनचित्ताः प्रमोदाः यदा स्युः तदा लोके भूमौ धर्मार्थकामैः स्थितिश्चये

भीष्म उ॰ ॥ सुदीर्घं स्वर्गहेमस्य शृणु पार्थ मनोऽनघ ॥ कृत्वा चरन्त्यपवर्गं तमथ वा कामात्
वा स्वर्गात् ॥ २० ॥ इति ते सर्वमाख्यातं योऽसौ मनुजर्षभ ॥ निर्धनानां वैलोक्यस्य धर्मो ऽका
नस्य भारत ॥ २१ ॥ इति श्री शान्तिपर्वणि राजधर्मे षु ॥ १२२ ॥ युधिष्ठिर ॥ तात धर्मार्थकामानां श्रो
तुमिच्छामि निश्चयम् ॥ लोकयात्रा हि कार्त्स्न्येन त्रिष्वेतेषु प्रतिष्ठिता ॥ १
धर्मार्थकामाः किंमूलास्त्रयाणां प्रभवश्च कः ॥ अन्योन्यं चानु
षक्ताश्च वर्तन्ते च पृथक् पृथक् ॥ २ ॥ भीष्म उ॰ ॥ यदा ते स्युः
सुमनसो लोके धर्मार्थनिश्चये ॥ कालप्रभ
वसंस्थासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥ ३ ॥

ऽहं गर्भाधानोक्तविधिना कृते भार्यागता प्रवृत्तेऽस्यामेव स्येव रूपेण प्रवृत्तेरस्ति तेन धर्मार्थका
मयोऽपि काललक्षणवेलाप्रभवः जायासंस्थाः संस्थाप कर्मनिष्पत्तिः ॥ तासु सतीषु सज्जन्ते फ
लप्रद्युम्नमुखं ते ॥ धार्मिसंस्कारनूपाधर्मः पुत्ररूपोऽर्थः ॥ स्त्रीसंगरूपः कामस्त्वभवत्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥

231

१२१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेदंदेवः सूर्यपुत्रस्तु मनुर्वैवस्वतो गणाग्र्यकः ॥ आत्मरूपी च देवेशः प्रजा जागर्ति पालयन् ॥ ४४ ॥ इन्द्रो जागर्ति भ
गवांस्त्रिदशाग्र्यो विभावसुः ॥ अग्निर्जागर्ति वरुणश्च हरिणश्च प्रजापतिः ॥ ४५ ॥ प्रजापतेस्तु नेतापि जाग
र्ति वैनतेयात्मकः ॥ धर्मो ब्रह्मणः पुत्रो व्यवसायः सनातनः ॥ व्यवसायात्ततो लोको जागर्ति परिपा
लयन् ॥ शेषश्चैवानन्तस्मादेष धीभ्यश्च यवेता ॥ वर्त्तन्ते भ्यश्च जागर्ति क्षेत्रस्य गुणाभ्यस्था ॥ जागर्ति
नित्यं तिदेवो ज्योतिषां पतिर्वरेण्यपि ॥ ४६ ॥ वेदा प्रतिष्ठन्ते जिष्णुस्तनोत्थय शिराः प्रभुः ॥ ब्रह्मा पिता
महल्लस्त्वा जागर्ति प्रभुरव्ययः ॥ ४७ ॥ पितामहान्महादेवो जागर्ति भगवान् शिवः ॥ विश्वेदेवाः
शिवाद्याश्चैव विश्वेभ्यस्तथैव च ॥ ऋषिभ्यो भगवान् सोमः सोमाद्देवाः सनातनाः ॥ देवेभ्यो ब्राह्म
णा लोके जाग्रतीत्युपधारय ॥ ४९ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च राजन्या लोकान् रक्षन्ति धर्मतः ॥ स्थावरं जंगमं
चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनं ॥ ५० ॥ प्रजा जाग्रति लोकेस्मिन्नदं जागर्ति नास्ति च ॥ सर्वं संक्षिपते देवः
पितामहसमप्रभः ॥ ५१ ॥ जागर्ति कालः पूर्वं च मध्ये चान्ते च भारत ॥ ईश्वरः सर्वलोकस्य महादे
वः प्रजापतिः ॥ ५२ ॥ देवदेवः शिवः सर्वं जागर्ति सततं प्रभुः ॥ कपर्दी शंकरो रुद्रः शिवः स्थाणु
रुमापतिः ॥ ५३ ॥ इत्येष तेजो दिव्यो नत्यादौ मध्ये तथावरे ॥ भूमिपालाश्च यान्मायं वर्तन्ते
नेन धर्मवित ॥ २४ ॥ ॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ततश्चोक्तिमतश्चाह। श्रेष्ठं धर्मेन त्रिवर्गस्य वृद्धिर्निःश्रेयसे भवेत् काले। अतएव हि श्रेयं कर्तीति श्रेष्ठ प्र
मृषा दिनमस्तु निष्कामस्य तस्य दोलन्यामेव नितमाव। इहार्थं अस्मिन् धर्मा स्वार्थेना धर्मप्रति विषय
अज्ञानं निकृष्यते बुद्ध्या उपलक्षित। अबुद्धिर्विमूढ। ततः ज्ञानं धर्मप्रसाधाय्यः फलेन मानुष्या
त्मभयनापि अभिचारस्यान्यथा सिद्धेः प्रदर्शितं ज्ञान। न स्यात् श्रेष्ठमेव तत् पापफलं अवचारिति
ज्ञेय॥ ७॥ धर्मादीनां रजस्तलत्वमुक्तं तेनैव रजोदृष्टं याति। अपेति। अपध्यानं फलाभिसंधि। ति

श्रेष्ठबुद्धिस्त्रिवर्गस्य यदयं प्राप्नुयान्नरः। बुद्ध्या बुद्धिरिहार्थेन तद्ज्ञानं निकृष्यते॥ ८
अपध्यानमलो ह्यस्य मामूलोऽर्थस्य निगृह्णते। स प्रमोदः स मलः कामो भूयः स्वगुणवर्जितः ९
अत्राप्युदाहरन्तीमम् इतिहासं पुरातनम्। कामन्दकस्य संवादम् अङ्गारिष्ठस्य चोभयोः॥ १०॥
कामन्दकमृषिमासीनम् अभिवाद्य नराधिपः। अङ्गारिष्ठोऽथ पप्रच्छ कृत्वा समयपर्ययम्॥ ११
यः पापं कुरुते राजा काममोहबलात्कृतम्। प्रत्यासन्नस्य तस्यर्षे किं स्यात्पापप्रणाशनम् १२
अधर्मं धर्म इति च यो ज्ञानादाचरेन्नरः। तं चापि प्रथितं लोके कथं राजा निवर्तयेत्॥ १३॥

गृह्णते ज्ञानमार्गयोः प्रतिपादने। सप्रमादः प्रीतिविशेषः स एव त्रिवर्गः स्वगुणवर्जितः स्वतन्त्रं
अगुलोऽतः गुणाः प्रधाना ह्येतेन वर्जित॥ सक्रमेय॥ तदुक्तं फलं चित्तशुद्धिद्वारा बुद्ध्यानं दत्त
न पप्रच्छेति शेष॥ ९॥ एवं शुभोक्तस्य प्रश्नं तस्मात् रजस्तमावर्तने लक्ष्यकरत्वादिति च तत्र्यम्
त्रस्यातंरेति हासमस्वेतना हृ अत्रापीति॥ १०॥ समयपर्ययं मर्यादाभङ्ग॥ ११॥ प्रत्यासन्नस्य पश्चात्

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ध्यायस्य प्रश्नस्योत्तरमाह । धर्मेति ॥ दिष्टं देवनादि दृष्टं शरीरं तस्मात्सिद्धं शरीरस्य साधनादीनां हि धर्म एव धर्मः क्रियते ।
नो देवनस्य हितो धर्मो धर्मस्य मूलं ॥ अर्थस्य भोगार्थं तत्प्रसिद्धमिति कामस्य मूलोऽर्थ इति नोक्तं ॥ कामोऽर्थ
फलं कामस्य मूलं इंद्रियप्रीतिरित्यर्थः ॥ संकल्पमूलाः संकल्पप्रभवास्ते सर्वे यो निर्दिष्टो यस्तेन
वै एतत्तद्देवोपपद्यते इति संकल्पः इति ॥ रूपादिविषयः संकल्पः रूपादयश्च भोगार्थं इति सर्वे एतेन संक
ल्पमूलाः मोक्षस्तु नहि लब्धत्वान्निःसंकल्प इत्यर्थः ॥ ३ ॥ किं सर्वोऽत्रिवर्गः सेवनीयो नेत्याह इं
त्यादिना । कार्यो व्रजस्वला रजःप्रधानत्वसत्त्वः सत्त्वप्रधानत्व चापि त्वत्प्रधर्मो हिते आरोग्यार्थे धर्मः कामश्च ।

धर्ममूलः सदैवार्थः कामोऽर्थफलमुच्यते ॥ संकल्पमूलास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः ॥४
विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये ॥ मूलमेतत्त्रिवर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते ॥५॥
धर्माच्छरीरसंरक्षा धर्मार्थं चार्थ उच्यते ॥ कामो रतिफलस्त्वत्र सर्वे ते च रजस्वलाः ॥६॥
सन्निकृष्टांश्चरेदेतान्न चैतान्मनसा त्यजेत् ॥ विमुक्तस्तपसा सर्वान्धर्मादीन्कामनैष्ठि

मोक्षमर्थः इंद्रियप्रीत्यर्थं च कामः स्त्येन तद्भवाश्यमर्थः ॥७॥ धर्मादिके वा श्रेयं फलं विप्रकृष्टं तद्यथा एते ।
विप्रकृष्टाः ॥ आत्मज्ञानरूपं तु फलं सन्निकृष्टं तदर्थं यत्नेन सन्निकृष्टानेव तेषु सेवेत धर्मस्थितस्तु मुमु
क्षुः । श्रेयो निष्कामकर्मार्थः कामः देहधारणमात्रार्थस्त्ववनेन सव्याख्यात्यर्थः धर्मादीन् कामनैष्ठि
कान् कामनिष्ठान् धर्मार्थकामार्थकामान्सर्वानपि मनसा पितृसन्त्यजेत ॥ विमुक्तस्तपसा त्यागेन
त्यजेदित्यर्थः ॥ कथं तर्हि तत्त्यागो विद्यमाने हि ॥ तपसा विमुक्तः श्रेयान् विचारेणैव त्यजेत्तेभ्यो विमुक्तो भवे
न संगफलत्यागरूपं कर्म धर्मादीनां त्यागतः इति भावः ॥ ७ ॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

इमे जना इति शीलाध्यायः धर्मस्य कारणमिति शेषः ॥१॥२॥३॥९॥१२॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ इमे जना नरश्रेष्ठ प्रशंसंति सदा भुवि ॥ धर्मस्य शीलमेवादौ ततो मे संशयो महान् ॥१॥ यदि तच्छक्यमस्माभिर्ज्ञातुं धर्मभृतां वर ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं यथैतदुपलभ्यते ॥२॥ कथं तत्प्राप्यते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत ॥ किंलक्षणं च तत्प्रोक्तं ब्रूहि मे वदतां वर ॥३॥ भीष्म उवाच ॥ पुरा दुर्योधनेनेदं धृतराष्ट्राय मानद ॥ आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा तथागतां ॥ इंद्रप्रस्थे महाराज तव सभ्रातृकस्य ह ॥ सभायां चावहसनं तत्सर्वं शृणु भारत ॥५॥ भवतस्तां सभां दृष्ट्वा समृद्धिं चाप्यनुत्तमां ॥ दुर्योधनस्तदासीनः सर्वं पित्रे न्यवेदयत् ॥६॥ श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रोऽपि दुर्योधनवचस्तदा ॥ अब्रवीत्कर्णसहितं दुर्योधनमिदं वचः ॥७॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ किमर्थं तप्यसे पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ श्रुत्वा त्वामनुनेष्यामि यदि सम्यग्भविष्यति ॥८॥ यथा च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरंजय ॥ किंकरा भ्रातरः सर्वे मित्रसंबंधिनस्तथा ॥९॥ आच्छादयसि प्रावारानश्नासि पिशितौदनं ॥ आजानेया वहंति त्वां केनासि हरिणः कृशः ॥१०॥ दुर्योधन उ ॥ दश तानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां ॥ भुंजते रुक्मपात्रीभिर्युधिष्ठिरनिवेशने ॥११॥ दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफलान्वितां ॥ अश्वांस्तित्तिरकल्माषान् रत्नानि विविधानि च ॥१२॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्र प्राप्य स्वर्गवासं निरयं नोपपद्यते ॥ तस्य प्राप्तफलानि निमित्तं कर्मभागयायुष्यान् न प्रपद्यते ॥ एवं धर्मे च ये
माणां मर्त्यानां प्रयतं स्वर्गं प्रयत्नेन यतः धर्मोऽर्थकामा मुख्यास विना मन्ते ॥ सर्वेऽत्रापि परिशोधनं काम
कामे दृष्ट्वा च ॥ यो धर्मो धर्मोपरिमम्यस्य कामे मे वा न वर्तते ॥ स धर्मोऽर्थपरिणामात् प्रज्ञा
नाशाम् इहाप्नोति ॥ १९ ॥ प्रज्ञानामात्मकोमोहः तथा धर्मोऽर्थनाशकः तस्मात् नास्तिक
ता चैव बहुराचारस्य जायते ॥ २० ॥ दुराचारान्मदारानाम दुष्टान् निपतन्तीति ॥ तस्मादु
द्विजन्तेस्मात् कः स्वर्गो देवमगतात् च ॥ २१ ॥ तेषु प्रज्ञानानान्तवर्तते ब्राह्मणापण्य सत्पथवः
ततः स्वर्गपमाप्नोति तथा वध्यन् नमेति च ॥ २२ ॥ अपथस्य स्वर्गमतो दुःखं जीवितम् इच्छ
ति ॥ जीवेस्य पद्ययस्य स्वस्य दुःखं मरणं भवेत ॥ २३ ॥ अत्रैतद्दूरगाचापीः पापस्यपरिग
हेण ॥ स वितत्याप्ययोपि विद्यासन्कारोच्छेसणाप्यच ॥ २४ ॥ महामनाभवेद्धर्मे विवहे
च महाकालो ॥ प्राप्य स्थापि सेवतन्तमापकान्मनं सितन ॥ २५ ॥ नपडुदकशीलः स्या
न्मनते स्वावमास्थितः ॥ धर्मो नित्ताम्नेम विशोद्ध हिः स्त्रोतेन्द्र स्कृतीन ॥ २६ ॥ प्रमाद्येन
म पुरुष्या वाचाया प्यथ कर्मणा ॥ न चास्मीति वेदात्रेस्परेषां कीर्तये न गुणान् ॥ २७ ॥
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत ॥ पापान्यपि हि सुखक्षण्योपामयत्नाचरे स
शयः ॥ २८ ॥ गुरवो हि परं धर्मं वेदा फलं तत्याकर ॥ गुरूणां हि प्रसादाद्धि श्रेयः परमवा
प्नोति ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ ॥ एवं धर्मार्थौ अतिक्रम्या ६
स्थितं सर्वो निर्दिष्टं ॥ पदशि ॥ १ ॥ एवं निर्दिष्टं स्य कर्तव्यमाह अयेति ॥ २४ ॥ ह्यौदि शानिस्यानानमः ॥ १ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भावयेभावरूपेण ॥२३॥ कालात्मनेनिष्क्रमोक्रान्तिलेनौ गणाहार्णसर्वेजनताभिमानेननास्त्यामि २४

आत्मनस्तस्ततः श्रेयोभार्गवात्महात्मया ॥ ज्ञानमागमयत्नीन्याप्तुनः स्वपरमस्थितिः ॥ २५
तेनापिसमनन्तात्मभार्गवेणमहात्मना ॥ श्रेयात्मोनिपुनर्भूयः स्वक्रमाद्दृशात्मकः ॥ २६
भार्गवत्वाद्दृसर्वेतः प्रह्लादस्यमहात्मन ॥ ज्ञानमलिविशेषेणानुक्तोद्दृष्टः स्वसाभवत् ॥ २७
ततोऽसावर्णोभ्नतात्प्रह्लादेनकथानतः ॥ गतात्प्रीता चमथाबौ प्रपृछ्छामिवदितेः ॥ २८
प्रह्लादस्तत्रवीद्दिप्रदीर्णनाभिरिदिनर्षभ ॥ त्रैलोक्यराज्यमक्रस्यततोनापादिगच्छिते ॥ २९
ब्राह्मणरसत्रवीद्राजनन्यस्मिन्कालेल्लणोभवेत ॥ नदेयादेहमिच्छामित्यूदावर्षमनुतने ३०
ततः प्रीतोभवद्राजाप्रह्लादोब्रह्मवादिनः ॥ तथेत्युक्तागुभेकालेज्ञानतानन्ददेनितदा ॥ ३१
ब्राह्मणोपिदध्यान्नापत्तिरुक्ततिमन्तर्तस्या ॥ चकारसर्वंधर्माचेनयदस्यमनसंस्थितं ॥ ३२
दृष्टस्ततेनवद्धपाः प्राशकथमिदम ॥ त्रैलोक्यराज्यपर्मेक्तकारणंनदुर्वीद्दिमे ॥ ३३ ॥ प्र
ह्लादोपिमहाराजब्राह्मणंवाक्यमब्रवीत ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नाहंयामिहिस्तोदिप्रराजा
स्मीतिकदाचन ॥ कामानितवदन्तांनपेषामेयछ्छामिवहामिच ॥ ३४ ॥ तेविप्रद्धाः प्रभाव
तेसंयह्नतिचमांसदा ॥ तेमांकाव्यपथेयज्ञेसत्त्वपमनस्यकं ॥ ३५ ॥ यमोत्माने जिनः
तेमुनयः तेतांसयच्छामितिपमयात्मीतिमांप्रभावेन ॥ ३६ ॥ बह्मिर्मधुमत्तिकाभिर्निर्मितेलोके

234

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

गणे कीर्तिनि पादे गणरामा ॥ २ ॥ नः श्रुयतां माहात्म्ययोगि ॥ २ ॥ को विशेषः नैश्रेयसादपि किं श्रेयसमयः

इ स्नानेयो रवेयानो जहृदिवै श्रवणी जम्भो ॥ श्रुमि सा शणस्य महती मनुष्ये चापि भारत ३४
तराज्ञ ॥ यदी कृमि श्रियंत नातयारे सीसाक यिाहि ॥ विशिष्टा वानरका ग्रर्गीलवानावपु
नक ॥ ४ ॥ शीलिनो हि त्रयो लोकाः शाकयाजेतेन संशयः ॥ न हि किंचिदसाध्यं वै लोकपी
लव्रताभवेत ॥ ५ ॥ एकरात्रमतो याता स्यहेगाजनमेजय ॥ ससराज्ञा नाभागः पृथिवी
प्रतिपादितो ॥ ६ ॥ एतेहि पार्थिवाः सर्वे शीलवंतोऽस्या निता ॥ ञतले ये गुरुकीर्त्तवस्तथा
स्वयमागताः ॥ दुर्योधनस्य ॥ कथं तस्यापनेशीलेश्वानमिन्द्रा भिभावनः ॥ यशीलेननतेप्राप्ता
लिप्रमेव च सत्पुरी ॥ ९ ॥ पुनराज्ञा ॥ श्रोत्रापूत्रहांतो ममि निदहामपुरानेन ॥ नारदेनपुरा
प्रोक्तं शीलमाहात्म्यमारत ॥ १० ॥ प्रह्लादेन हतंराज्यं महेंद्रस्य महात्मनः ॥ शीलमाश्रि
त्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशीकृतं ॥ ११ ॥ ततो बृहस्पतिं शक्रः प्रांजलिः समुपस्थितः ॥ तमुवाच
महाप्राज्ञः श्रेयः कामो विवेदितः ॥ १२ ॥ ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैश्रेयसं परं ॥ कथयामास भ
गवान्देवेंद्राय कुरूद्वह ॥ १३ ॥ एतावच्छ्रेय इत्येव बृहस्पतिरभाषत ॥ इंद्रस्तु भूयः पप्रच्छ
को विशेषो भवेदिति ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ विशेषो ह्लिमहृत्मज्ञानभार्गवस्य महात्मनः
अत्रागमय भद्रं ते भूय एव महाद्युते ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. गी.
शां. टी.
२२९

शरीरान्निःसृतस्तस्य कोऽभवानिति तान्ब्रवीत् ॥ धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तमः ॥ ७६
तत्र यास्यामि दैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्ययं ॥ ततोऽपरो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ ७७ ॥ शा
रीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः ॥ कोऽभवानिति पृष्टश्च तमाह स महाद्युतिः ५५
सत्यं विद्धि सुरेन्द्राग्र यत्र धर्मस्तत्र ह्यहं ॥ तस्मिन्ननुगते यास्ये धर्मेणानुगृहीतवान् ॥ ७८ ॥ नि
ष्क्रामन्त ततस्तस्मात्पुरुषो हि महाबलः ॥ वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं ५६
तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ ॥ दृष्ट्वा तं प्राह बलं विद्धि ततो यत्र महेत
नः ॥ ७९ ॥ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो व्रतं नराधिप ॥ ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य नि
र्ययौ ॥ ८० ॥ तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः सा श्रीरित्येनमब्रवीत् ॥ उषितास्मि स्वयं वीर त्वयि सत्य
पराक्रम ॥ त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं यत्रानुगता ह्यहं ॥ ८१ ॥ ततो भयं प्रादुरासीत्प्र
ह्लादस्य महात्मनः ॥ अपृच्छत्स ततो भूयः क्व यासि कमलालये ॥ ८२ ॥ त्वं हि सत्यव्र
ता देवी लोकस्य परमेश्वरी ॥ कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छामि वेदितुं ॥ ८३ ॥ श्रीरु
वाच ॥ स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वत्तः शीलमयाचत ॥ त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृ
तं प्रभो ॥ ८४ ॥ शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया धर्मज्ञ निर्जिताः ॥ तद्वि
ज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं प्रभो ...... ॥ ८५ ॥

235

२३५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

वाराणगेप्रवनतप्रसेनचिद्धयोयेवानेयो ॥ ४ ॥ तेनायमिति निसंधिरवे: ॥ ४४ ॥ ततो विग्रहवतातो मयपासंधिसंधी
ते ॥ ४५
सोहं वाराणगे विद्धातेषु सनामवलेहिता ॥ सजात्यानर्पनिष्ठामिनतत्त्वयाणीवचंद्रमा ॥ ३६ ॥
एतनतपृथिव्यामसहंतेमेनत्त्ववत्तरनतनम ॥ यद्दुसंगाणमवेकाअमेतत्कृतनाश्ववर्तते ॥ ३७ ॥ ए
तावद्धेयदस्यादहप्रह्लादोब्रह्मवादिनं ॥ स्थृशृषितस्तेनततदादेमेहावोकमब्रवीत ॥ ३८ ॥
यथातद्रहस्यानतेभीतो स्मिन्हिंनमसतम ॥ वरंहृणीधभद्रंतेप्रदातास्मितसंशाय ॥ ३९ ॥ स
तस्मिन्वदेसेपिंद्मवाचवैहिजं ॥ प्रह्लादस्तवंवीमीलोमरस्यातांवरमुत्तम ॥ ४ ॥ यस्यगर्भ
सहिरागजन्यमतहस्तंममचादितहमिप्रिये ॥ भवत: प्रीतिमिच्छामिमाप्रभेवववरोमम ॥ ४१ ॥
ततःप्रीतस्तदेसेयद्दामयमस्त्राभवन्नहत ॥ वरंप्रदिदेहिविप्रजन्नात्स्यतेमोयमितुत ॥ ४२ ॥
एवमास्तितिप्रसाहप्रह्लादोविस्मितस्तदा ॥ यणाहृदयंतेविप्रायववंदे: त्विततोभ
वतं ॥ ४३ ॥ हतेनोवेरनेविप्रोविंतासीत्महृतीतदा ॥ प्रह्लादस्यमहाराजनिश्चयंतचमनिमवा
त ॥ ४४ ॥ तस्यचिंतयतस्तावच्छायामेतमहाकृति ॥ ततोविग्रहवनातपावीरमजस्तादा ॥ ४५
तमष्टच्छमहाकायंप्रह्लाद: कोभवानिति ॥ प्रत्याहतेनतशीलोस्मित्यक्तोगच्छाम्य
हंतया ॥ ४६ ॥ तस्मिन्हिजोत्तमेराजननवस्थाम्यमतें ··· हिते ॥ योसौपिप्यतमागः
मतवषितिसंसमाहित: ॥ ४७ ॥ अनुजानातिहितेनतेषांकंचान्वाविशाम्यभो ॥ तस्मिंस्तेज
स्वियातेततनाहरूपस्ततोपर: ॥ ४८ ॥ ॥ राम

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुत्रं युद्धे विजेतुं विग्रहाद्देशान ॥ कनीकरिष्यति ॥ ५ ॥ एवं नाम महत्तराज्य विचार्य तेन द्युमानमहत्तरा

संश्रयो मे महान् एष मन्त्रः पितामह ॥ कृतानन्तस्य नान्यो स्ति ततः परं पुरंजय ॥ ६ ॥ पि-
तामह ह्यायाम् इतीममात्मी हि मे योधने ॥ आत्मपुत्रेण यः कृतं तं कार्यमति प्रभो ॥ ७ ॥ महे-
श्वराराधनं महतीप्रहर्षः सोपजायते ॥ तस्याधिकृत्यमात्मा पांडुः स्वर्गमाने तं शयः ॥ सा
कृष्णा सा तद्बुद्धिः कृतात्मजनमाना ॥ यां त्यागेन राजेन्द्र पश्यमे दारुमतीमम ॥ ९ ॥ आ
पाणि कृतं तीर्थमेव एवंनाद पिमत्कुमान ॥ आकाशादपि वा राजन् प्रेमेष वन्याप्रनः ॥ १० ॥ एषा
तैव कुत्र स्मिभक्ष विविधा मान्त्र लभ्या ॥ दुर्लभं वा चापम पापामि किमन्यत् इलभं ततः ॥ ११ ॥ मो
करवाच ॥ अप्येन वर्तिषु आत्मिकं पिष्टिरं निवोधनं ॥ तत्रिह संस्थित स्वर्निर्दिष्ट तत्समूप
मस्यच ॥ १२ ॥ महिमान्नाम राजर्षिर्हैहयो मारागतः ॥ समारम्नानं दिशः आ बाहोस्तातनप
वेशा ॥ १३ ॥ तस्त्रणो वाणमादाय परपात्र मितकम ॥ सच राजा बलात्कारं समारम्नागमू घ्रपं ९
ततो निर्मलं स्थलं चैव समन्गे इंदुवदाशुगः ॥ मन्दुकं तत्र निव राजेन्द्र समेन तस्य यानसमा
न ॥ १४ ॥ ततः समानाता हरापो दाक्षेन च बलेन च ॥ महाप्रवाणाद्विनिष्कृतं
सा विद्धो मोहमत्वनं द्रवान ॥ १५ ॥ ततोत्पन्नसमदीप्त्या वपत्तलानिव
नानि च ॥ अतिक्रम्याभ्यतिम्यमसमादेकोवनेचरः ॥ १६ ॥
नच फलमत्दर्शकेतेन ॥ १७ ॥ दुर्लभा दुर्जया ॥ १८ ॥ वाणमनमतनधन्वई ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथाप्यहं ॥ शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र संशयः ॥ भीष्म उ
एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर ॥ दुर्योधनस्त्वपि नरं भूय एवाब्रवीदिदं च ॥६७॥ शी
लस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौरवनंदन ॥ प्राप्यते च यथा शीलं तं चोपायं वदस्व मे ॥ धृ
तराष्ट्र ॥ सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना ॥ संक्षेपेण तु शीलस्य शृणु प्राप्तिं
नरेश्वर ॥ अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ॥ अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रश
स्यते ॥६९॥ यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषं ॥ अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्क
थंचन ॥६८॥ तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन श्लाघेत संसदि ॥ शीलं समासेनैतत्ते कथितं
कुरुसत्तम ॥६७॥ यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवंति श्रियं क्वचित् ॥ न भुंजते चिरं तात समूलाश्च
न संति ते ॥६९॥ धृतराष्ट्र ॥ एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलवान्भव पुत्रक ॥ यदीच्छ
सि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिर ॥७१॥ भीष्म उवाच ॥ एतत्कथितवान्पुत्रे धृतरा
ष्ट्रो नराधिपः ॥ एतत्कुरुष्व कौंतेय ततः प्राप्स्यसि तत्फलं ॥७२॥ इति राजधर्मे षा
तिपर्वणि षु ॥ प. । शि । १२३ ॥ शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह ॥ कथमाशा स
मुत्पन्ना या चा सा तद्वदस्व मे ॥१॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पुरस्यपत्यागशतिपदेकदेशोपिनिष्कृष्यतेप्रआशा मनाशाः ॥ ४ ॥ हिमवान्पर्वतेन महादेशोपि वितततेन च गगनं तेन

ततः स्वराजा सर्वेभ्यो द्विजेभ्यः पुरुषर्षभ ॥ आचचक्षे तपश्चान्यायं पश्रीयां च भारत ॥ ५ ॥ हेहेमवन्तं
जलेजातः सुमित्रो मित्रनन्दनः ॥ चरान्मृगयायुक्तो निहितं नाराचैः महद्धनुः ॥ ६ ॥ बलेनमः
हतानुग्रः समान्तः सार्वरायनः ॥ मृगान्त विद्धो बाणेन मया मत्तः हि धावन ॥ ७ ॥ तं द्रव
नमन्त्रप्राप्तो वनमेतत्पुरःस्थया ॥ भवन्सकाशं न हष्टी हृतापाः श्रमकर्षितः ॥ ८ ॥ किं नु
दुःखमतोऽप्यहै यदहं संश्रमकर्षितः ॥ भवतामाश्रमं प्राप्तो हताशो भ्रष्टलक्षणः ॥ ९ ॥
न राजलक्षणत्यागो न पुरस्य तपोधना ॥ दुःखं करोति तत्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥ १० ॥
हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ॥ महत्त्वान्नान्वपद्येतां नभसो वांतरं यथा ॥ ११ ॥
आशायास्तपसि श्रेष्ठास्तथांतो न महन्तनः ॥ भवता विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ॥ १२ ॥
भवंतः समहाभागास्तस्मात्पृच्छामि संशयं ॥ आशावान्पुरुषो यः स्यादंतरीक्षमथापि
वा ॥ १३ ॥ किं नु ज्यायस्तरं लोके महत्त्वात्प्रतिभाति वः ॥ एतदिच्छामि तत्त्वेन श्रोतुं किं
मिहदुर्लभं ॥ १४ ॥ यदि गुह्यं तपोनित्यास्तदा प्रब्रूत मा चिरं ॥ न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि द्विजर्षभाः
श्रोद्विजसत्तम ॥ १५ ॥ भवतस्तपो विघातो वा यदि स्याद्विरमेत्ततः यदि वास्ति कथायोगो

त्वमश्येतां तस्य तनो परश्च तात्स्य ॥ श्रुवंतं रण्कां शमयि ॥ १६ ॥ आशावान्प्राशायामहतनेनेतहं।

[illegible]

२३०

स्मस्तो विष्णुः ॥२४॥ चतुर्विंशतितमः ॥ प्रविष्टः ॥ श्री हैमद ॥२॥ ॥९॥ राम ॥ ॥

सतु कामान्नरो राजन्नाभाश्यासाद्यतं तपः ॥ पुनरभ्येति जनको जनेनमहता ततः ॥ १४॥ सतस्य वा
णैर्बहुभिः सममभ्यलोदन्नेचरः ॥ पुत्र क्रोडेत्रिवराजेंद्र पुनरभ्येति चांतिकं ॥ १५॥ पुनरप्युजवमा
स्थाय जवनो मृगरूपपः ॥ प्रतीत्यातीत्य राजेंद्र पुनरभ्येति चांतिकं ॥ १६॥ तस्य मर्मे हि विद्धो वै
नीतरां चामित्रकर्षण ॥ समामाद्यापशीरेषु हूकामेकेन तथास्तजनः ॥ १७॥ ततो गच्छति मार्गेणाम्
गरूपपरूपपः ॥ तस्य वाणपथं मज्ञातस्थि वान्प्रहसन्निव ॥ १८॥ तस्मिन्निपतिते वाणे भूमौ
ज्वलिततेजसे ॥ अविशन्महारण्यं मृगो राजाप्यथाद्रवत् ॥ १९॥ इति श्री [illegible] पर्वणि राजधर्मे
[illegible] ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रविश्य तं महारण्यं तापसानामथाश्रमं ॥ आससाद ततो राजा श्रांतश्चो
पविशत्तदा ॥ १॥ तं कार्मुकधरं दृष्ट्वा श्रमार्तं तत्र पितं तदा ॥ समेत्य ऋषयस्तस्मिन्पूजां चक्रो
र्यथाविधि ॥ २॥ स पूजामृषिभिर्दत्तां संप्रगृह्य नराधिपः ॥ अपृच्छत्तापसान्सर्वान्मृगव्याधे
ड्डिमनतमा ॥ ३॥ तेन तस्य राज्ञो वचनं समगृह्णन्तपोधनाः ॥ [illegible] शार्दूलं [illegible]
जनं ॥ ४॥ केन मद्द [illegible] केन संप्राप्तोसि तपोवनं ॥ पदातिर्बद्धनिस्त्रिंशो धन्वी वाणी नरे
श्वर ॥ ५॥ एतदिच्छामहे श्रोतुं कुतः प्राप्तोसि मानद ॥ कस्मिन्कुले हि जातस्त्वं किं नामा चा
सि ब्रूहि नः ॥ ६॥ ॥ राम ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

238

तेन तन्वयुद्धेनात्मभृत्यैश्च सेवितम् ॥ २४ ॥ एवं मुनिना उक्तः वीरद्युम्नः प्रसीदतु तन्वप्राणो महीपतिः ॥ ३

ततः स कथयामास सकलं पर्मार्थसंहितं ॥ ऋषिमध्ये महाराज तनुर्नेमसंतोव
ः ॥ १ ॥ तस्मिन्कथयत्येव राजा राजीवलोचनः ॥ प्रायाज्जवेनाश्वैः सबलः सावरोधनः ॥ २
स्मरन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः ॥ भूरिद्युम्न पिता श्रीमान्वीरद्युम्नो महायशाः ॥ ३
इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिव ॥ एवमाशाकृतो राजा चरन्वनमिदं पुरा ॥ ४ ॥ दु
र्लभः स मया द्रष्टुमाशा च महती मम ॥ तया परीतगात्रोऽहं मुमूर्षुर्नात्र संशयः ॥ ५ ॥ एतच्छ्रु
त्वा स भगवांस्तनुर्मुनिसत्तमः ॥ अवाक्शिरा ध्यानपरो मुहूर्तमिव तस्थिवान् ॥
तमनुध्यान्तमालक्ष्य राजा परमदुर्मनाः ॥ उवाच वाक्यं दीनात्मा मन्दं मन्दमिवा
सकृत् ॥ ७ ॥ किं नु देवर्षे आशायाश्चैव किं महत् ॥ ब्रवीतु भगवानेतद्यदि गुह्यं
न ते मयि ॥ ८ ॥ महर्षिर्भगवांस्तेन पूर्वमासीद्विमानितः ॥ बालिशां बु
द्धिमास्थाय मन्दभाग्यतयात्मनः ॥ ९ ॥ अर्थयन्कलशं राजन्काञ्चनं वल्कलानि च ॥ अव
ज्ञातः सर्वकेतापितं तेन संपादितं तदा ॥ १० ॥ निर्विण्णः स तु राजर्षिर्निराशः समपद्यत ॥ ए
वमुक्त्वाभिवाद्याथ तमृषिं लोकपूजितं ॥ श्रान्तो न्यसीदद्धर्मात्मा यथा त्वं नरसत्तम
॥ ११ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

पेशविश्रांतिशांततमः ॥ ततः ॥ २ ॥ विहायसं विहायसा गच्छन्त्यामेदा किन्नाः वेहायस्याप्रपतन्त्यामंमाउप

एतन्नकारणं सामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ भवंतोपि न यो नित्या त्रयी ये न समन्विताः ॥ १९
३ निवजनप्रमेयासि तपवर्ति सुः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततस्तेषां समस्तानां महर्षीणां महीपसत्तम ॥ अब
भीनामविप्रर्षिविस्मयत्रिदमब्रवीत ॥ २० ॥ अहं हे राजशार्दूल नोधोन्मनुचरन्त्रपो ॥ समकादि
नवान्विक्षनस्नारापणायुप्रमे ॥ २१ ॥ अग्रमावत्संवस्त्राहूतो वेहायमेनतथा ॥ यत्र चाम्बरिषो राजा
जनैव इन्यहतिग्राम्यमान ॥ २२ ॥ तस्मिन् स्थिक्त्वाहं विपिदनर्पणपुरा ॥ पिता गोदेवतानां
च नतेप्रेम सियान दा ॥ २३ ॥ रेमानेपद्मतो नित्यं नरानाराय राहुर्षी ॥ अहं तदासुमेंके विहा
हाहं मनसं नदा ॥ २४ ॥ तत्र वीराजितधर्मज्ञ भागच्छन्ति वच ॥ अहा तस्य क्षिनापातितत्वं गा
मनपो यथने ॥ २५ ॥ ग्रन्थेनेरमेन्मारा वाहो वपुषाधुनरणात्विन ॥ हृयलाचापिराजेन्द्रमहद्
हर्षाद्वित्तिन ॥ २६ ॥ शारीरमपि राजेन्द्र तत्पञ्चा निहिका समं ॥ ग्रीवाबाहूनथा पादौ के ।
प्रमञ्जस्तद्वर्णाज्ञाः ॥ २७ ॥ शिरः कायानु बे पंचकर्णो नेत्र तथैव च ॥ नश्यवोक्तव चेष्टाच श्राम
न्यराज सत्तम ॥ २८ ॥ दृष्ट्वाहं तं तु कुर्णो विप्रर्षीन् परमदुःखिताः ॥ पादौ तत्र सा भिवाद्याध्य स्थि
तः प्रांजलिस्थितः ॥ निवेदना मगोत्रे च पितरं च नरर्षभ ॥ प्रतिष्ठेवाम ने तेन तथा नेहमु
पास्थिता ॥ २९ ॥

गतवावहे ॥ ८ ॥ कामाख्यं पंस्थलं ॥ ६ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म रा
शां शे
२३९

239

आश्रयः प्रभावतः ॥ त्वमेव त्वन्मत कृष्णात्वेन समं किमपि नास्ति तस्याः न ह हीनस्यार्थस्य ॥ १ ॥ कृष्ण
कृपापश्यामि जितः सङ्कर्षणः येनाभ्यागतिता मधुहः अप्यर्थः तस्मै वशगा विषयस्पृशो च ॥ २ ॥ दुर्लभं
किं त्वन्यत् पूर्वं प्रश्नस्योत्तरमाह दुर्लभमिति ॥ ३ ॥ ततः कृष्णानन्तरमित्यनन्तपदार्थस्योत्तरमाह मन्त्र
कृष्णिरुवाच ॥ कृष्णानेन समं राजन्नाशापाविद्यते नृप ॥ तस्मात् दुर्लभमत्वाच्चप्राधि
तः पार्थिवा मया ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ कृष्णात्कृष्णा मया ब्रह्मनः न हीति वचनात्तमः दुर्ल
भत्वचनस्यैवेवेदवाक्यमिव हि न ॥ ५ ॥ मया पल्लमहा प्राप्तजातोहरूपमम ॥ तस्मु
नेममत्तेन वचनमहं स्मि पृच्छन्त ॥ ६ ॥ ततः कृष्णानन्तरं किं तद्ब्रवीन्मभागवानिदं ॥ पृच्छितुं ह
नेन किं विद्वित्प्यतेन्मतिसत्तम ॥ ७ ॥ संकर्षण उवाच ॥ दुर्लभो भवता मित्रपार्थीशुत
मवाप्नुयात ॥ तद्दुर्लभनरलोभयोर्थिनतावमन्यते ॥ ८ ॥ सन्तोषितापकरणेपरं प्रत्या
यश्चाहैन ॥ पासन्नास्तवभैत प्रसाधा कृष्णानन्तरी मया ॥ ९ ॥ कृतज्ञो पुवधाम्रकान्तशोल
पत्नेषु च ॥ अपकारिषु वा सत्ता साधा कृष्णानन्तरीमया ॥ १० ॥ एकपुत्रः पितापुत्रेनेष्टवोमा
षितेपि वा ॥ प्रवृत्तियेनतुनानाति सा मा कृष्णानन्तरीमया ॥ प्रमवेचवनारीणां हृष्टानापुत्र
कारिता ॥ तस्यानर्दूपनितोसाधा कृष्णानन्तरी मया ॥ प्रदानकोद्धिणोनांचकन्यानांवय
स्थिर्स्थिते ॥ श्रुत्वा कथामत्या प्रयुक्ताः साधा कृष्णानन्तरीमया ॥ ११ ॥
स्थितिप्रादरेण संज्ञमदर्शपयोः
स्थितेनोपकृत्तेनच पाञ्चापांसाः तिकृष्णा मया मन्तः हीनत्वसंपारकतात ॥ १२ ॥ तथा प्रकाप्रदानेः

॥ श्री ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

एवंमुनिनाराजपूजानंतंवेश्यागते॥ किमर्थमाश्रमेत्वंप्रविष्टोसीत्यपृच्छत॥२९॥वद्रिष्टातिष्ठानतमः॥
अर्घ्यंततःसमानीयपाद्यंचैवमहात्मने॥ आरण्येनैवविधिनाराजेसर्वंन्यवेदयत॥२३
ततस्तमृनयःसर्वेपावयनरपुमं॥ उपाविशन्नरव्याघ्रसन्मेहस्थुवकुंन॥२४॥आश्र
कोस्मैवनंतत्रराजाननपराजितं॥ प्रयोजनमिदंसर्वंमाश्रमस्यनिवेशनं॥२५॥इतिरा
जपमैशानिपर्वणिषु॥राजोवाच॥ वीरसेनमहीपालभ्यासेनाराजाहं दिव्यलिसुतः
भरिपुभिर्मनसेनछूमेत्यनुवनमागतः॥२॥ एकःपुत्रःसविप्राप्रदक्षपवचनेनच
तुम्रमनवेनताभिनिजमनेधृवचरामपद॥२॥ऋषभः॥ दृष्टेवमहेवचनेनराज्ञानि
मोगुतः॥ तत्तोभिवाभवेतत्रनचप्रमुक्तवाक्रपं॥३॥ मदिजेनप्रतिप्राराज्ञोना
राष्ट्रमानितः॥ आशाकृतस्मुराजेदत्तयोर्दोर्जसमाश्रितः॥४॥ प्रतिगृह्यमहेंद्रजोनकेवे
ध्यकृथंनृनं॥ अन्योषांलेवंवर्णानामिनिकृत्वापियनदा॥५॥ आशाहिषहथवाल
प्राणपर्णितस्युली॥ नामंमरुपतेभामिन्निकृतात्यवस्थितः॥६॥ वीरस्यनृत
नभृनःपप्रच्छमनिसत्तमं॥राजोवाच॥ आशायाःकिंकृशत्वंचकिंचेदमविदुर्लभं
ब्रवेतुभगवान्नेतत्त्वंधर्मार्थदर्शिवान्॥७॥ ततःसंस्मृत्यसत्वंस्मारयिष्यत्रिववाचरो
न॥ राजानंभगवान्विप्रस्ततःकृशतनुस्तदा ॥८॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म. ग.
शा. टी.
२४

पमेतमगानवा किं रहे किं यतामि ति ब्रुवन् यमः स्वयमेव यतते संमुखो कृतवान् ॥१०॥ प्रमत्तमप्येतं तस
यमेमात्रैस्यापलत्वाणि ॥११॥ ग्रष्टाविंशतिणा तेन मः ॥ मित्रैर्निर्यथाय बत्याव बत्यामाणानाम
श्रीभग उ॰ श्रुत्वा श्रुत्वा हृष्टोसमीति हर्षं प्रयानतं ॥ योनमु स्वयं वादं यमस्य चमहात्मनः
पाहि पापं गिरि हिप्रायो गौतमस्याग्रमो महात्मा ॥ उवाच गौतमो धर्मं कालं तमपि मेपू
ण ॥१४॥ संहितं वर्षं सहस्त्राणि सोन प्य हे नियमेन ॥ नमनुयन पमा फलं भावितं समहा
मति ॥२॥ ३ प्रयानेन रम्याश्रुला कयाला प्रमलदा ॥ नम पयपतत्वं नपसम्ह पि वैमोत
मनटा ॥१॥ मते विहिता अथ ऋषिपेम मागमतेनमा ॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा उपविशतो
पनः ॥ नपमेना जाह ऋषि सत्कृते वच्छिन्न ॥ नपमे च यान पैमणा कि यन्ता कि मिति ब्रु
वन् ॥ गौतम उ ॥ मातापितृस्यामान्य एव किं कृत्वा समवाप्नुयान ॥ कथं च लोका
नाप्नोति पुरुषो उत्तमानपुत्रचीन ॥४॥ यम उ ॥ तपः शौच वता नित्यं सत्य धर्म रतेन च
मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमंजसा ॥१०॥ अश्वमेधशतैरिष्टं स्वबहुभिस्तावत् दक्षिणैः
तेन लोकानवाप्नोति पुरुषो दृष्टवानान ॥११॥ इति राजन्यमेनोक्त पवेशु ॥ पुत्रपि हिरउ
मित्रैः प्रहीयमाणस्य वहुमित्रस्य कारणे ॥ मानः स तोणा कोषस्य वलहीनस्य भा
रत ॥१२॥ इष्टमान्यसहायस्य अनमंत्रस्य संवेयाः ॥ राज्यान्त्य अवमाणस्य गति मयान

पइमीणास्त्रभूतः ॥ तत्र सर्वं सकाैरायादि आगतवानमपि मेणा प्रज्ञायीऽजनतेनापि कोणा

९९

240

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

उपालभ्यतत्रापराधस्यापयित्वा ॥ १९ ॥ ममम्मतः ॥ २० ॥ सप्रविश्य ततम ऋषभगीतास्समाप्ता ॥ नाम्नत
स्पचपीलवतोनितानाशस्यथन्कतेवं ॥ तदेवोच्यते ॥ पर्यायाप्रिवल्लभावतस्त्रिशिनियावतस्तात्मरं

एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् सराजा मावरोपनः ॥ मे स्वर्णपादे विप्रस्सानिपपात द्विजर्षभ ॥ १३ ॥
ब्रोवाच ॥ प्रसादयेत्वांभगवन्नुत्रणेच्छामि संगमं ॥ पदेन हत्तं भगवतात्मप्रतिद्विजसत्त
म ॥ १४ ॥ सत्यमेतन्न संदेहो यदेतत्स्याहतं त्वया ॥ ततः प्रहस्य भगवानालनन्धर्मभ्रतां वर ॥ १५
पुत्रमस्यानयोन्विप्रं तपसा च स्वकृतेन च ॥ सतनातो यतः सुत्वनु पालभ्यस्य पार्थिवं ॥ १६
आत्मानं दर्शयामास धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ सदृष्ट्वा पित्वा चात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनं ॥ १७
आशाम न पुत्रा सुत तथा कृ यानरो मिता ॥ ओफाउ ॥ ततः सयथोक्तवाराजन्स्तस्मे एणमन्ना
त्मना ॥ सुमित्राचपनय त्विप्रमाशाकृ यातं रोतनः ॥ १९ ॥ एवं तम पिकेन संस्कृत्वा वा एमि सि
मा मम ॥ स्थिरो भव महाराज हि मवा नितपवेन ॥ २० ॥ ते हि प्रशु च स्त्रानाचकृछेषनु
गते सि दृ ॥ स्कृत्वा भवमहाराजजनस्तन नुमि हाहेसि ॥ २१ ॥ कोनो राजधर्मे गुप्ता ॥ फःपे
शि ॥ नाम्नतस्पचपर्गाप्रिम मास्लिङ्गवतिन्वयि ॥ यथाहि मात्मवृतिस्यत्तयात्र स्त्रा
सिभावत ॥ ॥ तस्मात्कर्शपमजतत्वं धर्मे मेमपितामह ॥ नहिरत्विमहं सामि पवन्यमा
मृते हिते ॥ २२ ॥
निस्यः समाप्तमित्वेनेवाडुमपिनह्मागम्स्तेन नस्त्रोस्मीनपथेः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ भा॰
शां॰ टी॰
२४१

एष उपायोऽदुःखोद्धारः प्रजानां दुःखेनासीयते निग्रहक्रिया तेन एव पश्चात्तत्प्रायश्चित्तं मरणान्तत्यः प्रजापीड
नसंतापात्प्रभुर्न जह्यात्तावन ॥ राज्ञः प्राणांत्वलंकोषनाशस्या विनिवर्तनमिति ॥ अभिगम्याभ्युक्ताः मन
यश्चतास्तास्तवास्मांप्रजानामिति वा ॥ ९ ॥ अपायोगः उपायाभावः ॥ १० ॥ अनुग्रहीयादाक्कर्षिताः प्रजाः
तिमोक्षः ॥ उपायप्रथमेऽपि प्रथमे प्रमादोपमिति यावत् साहाईः ॥ ११ ॥ प्राक्कोषान विकापि कोषन पश्चाद्

दुःखादानं द्रुह्येयमस्मात्पश्चात्तत्प्रायश्चम ॥ अभिगम्यमतीनां हि सर्वो लाभे वनिश्चयः ॥ ८
यथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रम् ... वेदते ॥ तथा तथा विजानाति विज्ञानमथ रोचते ॥ ९ ॥ अ
विज्ञानात् अथ योगो हि योगो भूतिकरः परः ॥ अप्रशांकमानोऽवचनमन्नं सुफरिदंपृणः ॥ १० ॥
राज्ञः कोषबलाद्देव जायते बलमुत्तमम् ॥ कोशं च जनयेद्यज्ञान् तिल्लेभ्यः प्रयाज्ञतः ॥ ११ ॥
काले प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्मः सनातनः ॥ उपायधर्मं प्राप्यैवं पूर्वैराचरितं जनैः ॥ १२ ॥ अ
न्यो धर्मः समर्थानामापत्स्वन्यश्च भारत ॥ प्राक्कोशः प्रोच्यते धर्मो बुद्धिर्धर्माद्गरीयसी ॥ १३
धर्मं प्राप्य न्यायवृत्तिमबलीयान्समाचरेत् ॥ यस्मादबलस्योपपत्तिरेकांतेन न विद्यते ॥ १५ ॥

नाधर्मः ॥ इति जीवनं न लोपमसंकोच कोशं संचय विरोधी धर्मो नाहन्त्यन्यथा ॥ १४ ॥ नबलीयानेत्ये
कथंचित्तत्समासः ॥ दुर्बलोपि धर्मं प्राप्य अनन्यकृत्यन्यायप्रवृत्तिर्न्या ... नैष्ठ्ये शाश्वज्ञो विकोनविदस्तिय
स्मात् ॥ यतोऽभावादयं बलमवनीतेति नियमोऽपि नास्ति यस्मात् ॥ १५ ॥ ॥ राम ॥ ॥

२४१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सर्वैनः सर्वैः परस्य चक्र राष्ट्र प्रतिप्रतिग्राम यानस्य ॥ चलीयलालाइ ॥ ३ ॥ प्रत्येकं विद्विजन्म्य गरं ज्ञात राष्ट्र येन तस्य
प्रतिपीडनात्स्वरक्षणं मोन्यादीनां भेदा विप्र प्राप्य ॥ ततः प्रत्येक साध्यजीविनेवासकानंत्य ग्रामाग्रे
णार्यविग्राह्यः ॥ उताश्चैवनामवर्णा वाश्रयः ततसाहित्य प्रश्नः ॥ ४ ॥ मास्मस्म प्राप्ताः एष वा तत्से ॥ ५ ॥ वचना
त शास्त्रात धर्म क्रत्वा उपास्य चक्र चिह्नो कश्चिद्देव सा पुर्भवति ॥ ६ ॥ आपत्काले पंनार्थं प्रज्ञाः कार्य

परचक्राभियानस्य परराष्ट्राणि मस्कता ॥ विग्रहेवर्तमानस्य दुर्बलस्य वलीयसा ॥ ७ ॥ प्रत्येकंवि
द्विजराष्ट्रस्य देशकाला वजानन्नतः ॥ आग्राम्यच भेवन्नासंनभेदो वाप्यति पीडनात ॥ ८ ॥ जी
वितेनत्यहे तवा तनशंकि सक्कृतभवेत ॥ भीरुः ॥ गृहस्थ मेत्रमाप्राप्ती जीव मे कथंम
प्रहृष्टानो नस्त्रहे वक्रं धर्ममेतत्कपिद्धि ॥ ९ ॥ पर्मे स्व गीपानचनाद्वहिम्भरन्पंम क्र।
क्रमेणास्यः सदाचारैः माप्रभवति सक्कचित ॥ १० ॥ कर्मणा बुद्धिरूपणाभव
त्यायोत्तन वाप्त ॥ नाहशा यूमनु प्रश्नः स्वव्यवस्यः स्वयापिया ॥ ११ ॥
उपायं धर्मवद्भूलयात्रार्थं शृणुआरत ॥ नाहमेतादृशो
धर्मं बुभुक्षे धर्मकारणात ॥ १२ ॥ राम

पिपतेलभतेन बालभ नैवदापदंनि लार्यं प्रज्ञाप्रत्न
कण्येत ॥ न लभतेचेत्त्वस्य प्रजानां चना घोभत्ती तिवि चार्यं तस्य प्रश्नस्थानं रेक्ष्य पश्येव चिंतनी
य मित्यर्थः ॥ १३ ॥ पाचार्थं राज्ञो व्यवहारं निवो हार्थं धर्मो राज्ञामापद्धर्मेतत्वदर्थंतेन वक्रूलंउपायं
शृणु ॥ अहंतनबुभूषद्वतिन स्वशहेरनादराणि यन्नेक्षर्थं तत्र बुभुक्षप्राणिमिच्छामि ॥ १४ ॥ ॥

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ प॰
टी॰ टी॰
२४२

नवहिंसायेत्स्यन्तुपस्यते॥ स्वधर्मो विजयेनेत्त्विपथनीजेनेन स्यज्ञेन राजन्यस्य तज्ञास्वपरराष्ट्रवम
र्देनपनाजेनेतेनप्रजास्तस्य विहितस्तनयेगः॥ ज्ञात्याज्ञातीयानन्तरवृपजीवतः अपाद्यमानस्य।
नित्यप्रथमकल्पवहतापि अपदिग्रानकल्पेनजीवनेफल मित्यर्थः॥ २४॥ अन्यायेनविपद्य।
ये शक्तुभिर्जितस्य हविप्राधान्यमकारणाद्वेदेति॥ प्रतिग्रहालाभे ब्राह्मणस्य यथा चोपदे

स्वधर्मेणेतरान्हन्ति योऽन्यानन्तुपजीवतः॥ वहतः प्रथमं कल्पमनुकल्पेन जीविनं॥ २६॥
आपद्गतेन धर्माणामन्यायेनोपजीवनं॥ अपि येन ब्राह्मणेष्वहं यद्वान्निपतितेषु॥ २७॥
नन्त्रियसेयधायः कस्याटिसंवे निष्ठितेसदा॥ अदत्तेन विशिष्टस्थाना वसीदे कथं चन॥ २८
हतांश्च लिनाश्च प्रजानां तु त्रिपदविदः॥ तस्माक्तरदत्ता कार्यमा दानतत्त्वं वधना॥ २०॥
अन्यत्र यानहिंसायामहिंनेहालिकस्यचित॥ अथ यागस्य मनुष्यस्य एकाचित अथा
गस्य मनुष्यस्य एक चरतो मते॥ २५॥ न शाश्वल्लिविता हति शाकस्मास्याय जीवित
विशेषतः कृच्छ्रेऽपि प्रजापालनमीप्सया॥ ३१॥
हिंते॥ २७॥ एवं तत्रियो व्याप दिविशिष्टः।

न्यो बलादा दद्दीतो ऽन्यत्र संदेहः एवन प्रकृत्यर्थः॥ २०॥ अस्यापवादमाह अन्यत्रेति हिंसायाः क्र
तेत्यर्थः॥ इह हिंसायां कस्यचिद्दोपग्रतिहिंसात्वेकान विहिताम्भी निर्तेनत्यर्थः॥ अथ एव मनु
ष्यस्यवनेएवनिष्टनः॥ २५॥ कोवलल्लाटास्थिलिविताहाति निष्प्रमाद्लेविराजानोविंदत्तश
करणाब्ध कंबुललाटस्थिश्चेति विम्बलोचनः॥ धंमपापोत्तकं ध्यनप्रजापालनंतविकीर्षितेति।

॥ मनु ॥
२४२

242

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तस्मादापदि स्वधर्मोपि कर्त्तव्य एवेत्यनुस्मृत्य पतेत्॥ तत्र च यो धर्मलक्षणः धर्मः सप्तधर्मेऽरवधेवनी निष्ठा
स्तन्नयोर्हतिस्त्रीकल्पद्यायां शे॥ अप्रज्ञाकर्षणं स्वधर्मं च श्रुत्वा नेष्टान्सर्वापधर्मे इति भाव॥ ८॥ अन
न्तरं श्राणिशितृन्यनं तत्र शेको कोपधर्मे विचिकित्स्यते प्राण श्रेष्ठतादिकं कुराग्रहणादिकं च विधी

तस्मादापत्स्वधर्मोपि श्रूयते धर्मलक्षणः॥ अधर्मो नाम एतेन त्रिस्मिन्निर्विवेक वशो हि बुद्धः
अनेन रक्तत्रियपस्य तत्र किं विचिकित्स्यते॥ यथा स्वधर्मेऽत्र स्रोयेऽपायाकुर्वन् वशः यथा
तत्करोत्यभिद्रुह्याक्रोत्यात्मानमवसादयेत्॥ १०॥ सर्वात्मने स्वधर्मस्य न परस्य नेच्छात्म
नः॥ सर्वोपायैर्जिगीषेत आत्मानमिति निश्चयः॥ ११॥ तत्र धर्मविदां तात निश्चयो धर्मनै
पुणे। उद्यमो जीवनं क्षात्रं बाहुवीर्यादिति श्रुतिः॥ १२॥ क्षत्रियो वृत्तिसंरोधे कस्य नादातु
मर्हति॥ अन्यत्र तापसस्वाच्च ब्राह्मणस्वाच्च भारत॥ १३॥ यथा वै ब्राह्मणः सीदन्नयाज्यम
पि याजयेत्॥ अभोज्यान्नानि चाश्नीयात्तथेदं नात्र संशयः॥ १४॥ पीडितस्य किमद्वार
मुत्पथो विधृतस्य च॥ अद्वारतः प्रद्रवति यदा भवति पीडितः॥ १५॥ तस्य कोशबलज्या
न्या सर्वलोकपराभवः॥ भैक्षचर्या न विहिता न च विट्शूद्रजीविका॥ १६॥

एतेन दोषपरिहारार्थमित्यर्थः॥ कृतलतमाहरयथेति॥ ९॥ धर्मस्यान्तिक मार्गाद्वै परस्य धर्मेनो जिगी
षेत तथापि आत्मनो धर्मं न जिगीषेत् अपि तु आत्मानमेव जिगीषेत् तस्य धर्मलोपप्यात्मानमे
वोद्धरेदित्यर्थः॥ ११॥ विधृतस्य निरुद्धस्य कर्मपथः न कोपि किं तु यथा यथैनापि प्रश्न

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म॰ गा॰
पा॰ टी॰
२४३

अन्यत्र पूर्णदिष्टजापीः नष्टपथार्थं भवति ॥ अपर्यस्य पीडितं विपरीतमनार्थाय भवति ॥ यद्वदन्यः तं
अनर्थार्थं कृतं रूपालनादि भवति ॥ तदेव ह्यार्थस्य कारणमुत्पादकं भवति ॥ एवमेतत् पोस्यादर्कं भ
वति एवमनर्थपीन्याह्लादैनं ॥ एवमितिमाह ॥ १८ ॥ यत्नार्थमिति ॥ यथा पथ्याहिकं पत्तार्थे पत्नेष्ठ
वितिसंस्काराणं ॥ पथ्याहिकं पत्तः संस्कारश्चितितत्त्वपृथगर्थार्थमानार्थं भवति एवं देहः कोपाण्ड
काशाबलार्थं बलशत्रुपराभवार्थं कापा बलनपथ्याति त्रपराजपृथ्यर्थमिति भावः ॥ २१ ॥ साम

अर्थोर्थमन्यमद्भवति विपरीतमथापरं ॥ अनर्थोर्थमस्याप्यन्यतस्त्वं स्वर्थकारणं ॥ एवं
त्वस्यासमपणपश्चेपानीकमेनिश्चय ॥ २० ॥ यत्नर्थमनद्भवति यत्नेन्यार्थतस्यापरं ॥ यत्त
स्यार्थार्थमेवान्यतस्त्वं यत्नसाधने ॥ २१ ॥ उपमामत्रवदस्यामिपमेतत्वप्रकाशिनी ॥ पू
पंहितं दंतिपत्तार्थं तत्पपरिपंथिनः ॥ २२ ॥ कुमारो केवलमामेताफलवहिःदंतितानपि
तेचापितिपततेत्यामित्रस्यैवबनस्पतीन ॥ २३ ॥ एवं कोपास्यमहतोपेनराःपरिपंथि
न ॥ नानहत्वानपश्यामिसिद्धिमसपरंतप ॥ २४ ॥ येनेनजपतेलोकाउभौपरमिमेत
था ॥ तस्येवपमेवचनेपथानात्मपनलया ॥ २५ ॥ सर्वेपापेराटदीनपनेपत्नपेतस्ने
नतस्यदोषःस्यादेवकार्याकार्येशुभारत ॥ २६ ॥

तः प्रतिपदन्भृतः ॥ १ ॥ पथ्यानात्पपन

स्तथा निर्जीवनन्दनतमपनस्योक्त ॥ ४२ ॥ यत्नार्थे पनेसर्वेरप्पतिविद्रहणापेतपदीनं ॥ परंतकु
येषु विहितनि पिट्टे श्रापदिप्रजापीनविहितन्हेवानापटितिपिढ्रेतयाम्रनपर्येधुतस्य
दोषानस्यात् ॥ दशाकालानुसारेण कोपमप्यकर्थमवस्यकामपिकार्यं भवतितचविप

२४३

243

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

शेनरेहरतः वीजंभकेन संपादितेचेद्ग्रभक्तादौ लभ्यंयथाभवति ॥ एवमल्पप्रसन्नोराजाप्रजाभिर्नभृत्
तोनप्रपतिनजष्टचनक्लिन्नसर्वाः प्रजाअपिनरंपनीत्यर्थः ॥ एतन्मूद्वाहेद्रोक्तंदर्शनेप्राप्तं ॥ २० ॥ अन्नमत्स्यपाशोवि
कायामप्रभावेनपरस्यराष्ट्रप्रवर्त्तेति यो वाप्रपन्नमन्नप्रः परप्रश्नः अन्नेपत्तिपादप्रकल्पपरिवारः यो ।

परस्यंरहिंसरक्षारानागराष्ट्रंवापदि ॥ नित्यमेवाहिकर्तव्यएषधर्मः सनातनः ॥ २१ ॥ राजाराष्ट्र
ष्ट्रंपथापप्त्यदेवोहि चर्मभिरंक्षति ॥ राष्ट्रेणराजाधसनेभ्यः तिनबलस्तथाभवेत ॥ २२ ॥ कोश
देहबलंभित्रपदपिसंचिते ॥ नकुर्वीतात्तराष्ट्रेणाजापरिगतः तथा ॥ वीजंभकेनसंपा
दमितिपमविदाविदुः ॥ अग्नेनरक्तेवरस्माद्यस्कसमायस्यदर्शने ॥ २३ ॥ पिऋस्यनीवितं
राज्ञोराष्ट्रस्यप्यावसीदति ॥ अन्तर्यात्मसमंनपोयिपोवैदेशिकरत्यपि ॥ २४ ॥ राज्ञः कोशः
बलंमूलंकोशमूलंपुनर्बलं ॥ तन्मूलंसर्वधर्माणांधर्ममूलाः पुनः प्रजाः ॥ २५ ॥ नान्यान
पीडयित्वेहकोशः साध्यःकृतोबलं ॥ तदर्थंपीडयित्वाचदोषंप्राप्तोनसोहति ॥ २६ ॥ मका
मपियज्ञार्थेक्रियतेयज्ञकर्मसु ॥ एतस्मात्कारणाद्राजानदोषंप्राप्तुमर्हति ॥ २७ ॥

वावैदेशिकोदेशांतरोपजीविनस्यराज्ञोजीविनंरथिक ॥ २४ ॥ राज्ञोमूलंदीक्षकानुककरणंको ।
शोबलंबलंच ॥ तत्रापिकोशोबलस्यमूलं ॥ तन्मूलंधर्माणांमूलंधर्मस्यप्रजानांमूलंप्रजाः
सर्वस्यमूलन्मूलंकोशंवर्द्धयेत ॥ २५ ॥ कारणंपानलूसनान्तराजारक्षार्थंप्रजाः कर्षन्नदोषंप्राप्नो ।

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री म. रा. शां. टी. २५५

एतावन्तं संग्रहं त्यागो एकस्मिन्गृहे षेन संभवतः। कृतापत्तयोर्हि निन्दितं मीधति॥ विरक्तेषु संग्रहासंभवात्॥ ५५
अन्यगृत्यागसंभवमाह॥ एदिष्टविरक्तता राज्ञा प्रजमेछन्नमेवेति भाव॥ ५४॥ ननु किं पापमूलेन धनेन।
किं च तन्मूलेन राज्येनेत्याह॥ न चेति॥ अनापदि वराज्ञो च बहुकरादानं पापमूलं प्राप्तादि तेन नेन।

नैतौ संभवतो राजन्कथं चिदपि पार्थिव॥ न स्यात्वेषु धर्मपार्थ पनष्टाद्दान हंडकाविन॥ ५६
यदिदं स्वप्यते वित्तं पृथिव्यामिह किंचन॥ ममेदं स्यान्ममेदं स्यादित्यं कांक्षते जनः॥ ५८
न च राज्यसमो धर्मः कश्चिदस्ति परंतप॥ धर्मं शंसन्ति ते राज्ञामापदर्थमतोऽन्यथा॥ ५९॥ दानेन
कर्मणा चान्ये तपसान्ये तपस्विनः॥ बुद्ध्या दाक्ष्येण चैवान्ये चिन्वन्ति धनसंचयान्॥ ६०
अधनं दुर्बलं प्राहुर्धनेन बलवान्भवेत्॥ सर्वं धनवता प्राप्यं सर्वं तरति कोश
वान्॥ ६१॥ कोशेन धर्मः कामश्च परो लोकस्तथाप्ययं॥ तं च धर्मेण लि
प्सेत नाधर्मेण कदाचन॥ ६२॥ इति श्रीमहाभारते शांतिप
र्वणि राजधर्मः समाप्ता॥ शुभं ॥

यां भवति॥ अतो न पापमूलं धनं तत्प्राप्तिमूलं राज्यं हेयं तं प्राप्ति धर्महेतुत्वादवश्यं कर्तव्यत्वमे
वेत्यर्थः॥ ६२॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः
श्रीनीलकंठस्य कृतौ राजधर्मार्थप्रकाशे समाप्तिमगमत् एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः॥ २५५

244

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

24S

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham